حاجی بابا اصفہانی

بہ تصحیح حضرتِ شاداں بلگرامی

و

پروفیسر کے ایم میترا ایم اے

جسے

شیخ مبارک علی تاجر کتب اندرون لوہاری دروازہ لاہور

نے

عالمگیر الیکٹرک پریس لاہور میں باہتمام حافظ محمد عالم پرنٹر چھپوایا

سنہ ۱۹۳۹ء

قیمت تین روپے

بار دوم ۱۰۰۰

(عرضداشت مخصوص)

صورت کاغذ سیاح انگلیسی ریچرد اینسک که به کشیش سفارت اسوج ربورند دوکتر فندگروبهن در استنبول نوشته است

(مقتدائے کشیشان پیشوائے سفارت در استانبول مطالعه فرمایند)

از وصول عریضه کسے که شاید گردهٔ وجودش هم در ذهن عالی نمانده و نامش نیز از خاطر مبارک محو شده هرآئینه متعجب خواهید شد و لے هرگاه بلوح خاطر مراجعتے شود (والعهدة علی قوة الحافظه) شانزده سال پیش ازیں سیاحے انگلیس گاه بگاه در مجلس افادات سرکار استفادتے مینمود و منظور نظر خاص گردیده بود ـ هرگاه از روئے التفات ملتفت شوید خواهید دانست که کیست و دریں کتاب باکمال گستاخی دیباچه اش را بنام نامی سرکار مطرز ساخته البته دراین صورت متحمل مطالعه آں بتوانید شد ؛

درآں زماں معروضه اوقات شریف به تحقیق و تدقیق الف بائے مسماری مصریاں مصروف ـ و مے توانم گفت که (بهم واحد) بترتیب و تنظیم درر شاهواری معطوف بود ـ که غواص فکرت عالی از بحارِ معانی دامن دامن او در کنار آورده و اکنوں بتمام کتاب "مومیائی حقیقی" مرهم شکستگی ظاهر و باطن آثار عتیقه جویاں گردیده است بارها بداں اندیشیدم ـ که خیلے دگرونم زیربار منت تست ، بجهت اوقات عزیزی

که باعث تضییع شدم- و با آں مشاغل مهمه بطویلات لاطایل مشغولتان
نمودم- علی الخصوص در آں شب مهتابی که در سفارتخانهٔ اسوج بر روئے
صفهٔ ایوان والمید بودیم و دیده بمنظرهٔ وسیع و با شکوه شهر استانبول
ولنگر انداز آں دوختهٔ مسامرهٔ که درباب معیشت و آداب سکنهٔ خارق العادهٔ آنجا
بمیان آمد هرگز فراموشم نمے شود ؛

اگر بتکرار سخنان آں شب جسارتے رود معذورم خواهید- که بحکم
اهمیت موضوع هنوز همه را در خاطر دارم و مے گفتید- هنوز هیچ سیاحے
درباب عادات و رسوم اهل شرق چیزے ننوشته و کیفیت را
چناں نگاشته که مفید فائده بحال من باشد- و در حقیقت سیاحان
عموماً در سفرنامهائے خود مصدر دعواهائے بے بینه و دلیل شده اند که
سروبن هیچک ازاں هارا بایک دیگر مناسبت و ربطے نیست- بلکه بشرح حال
ذاتی خود پرداخته اند- رائے ما هرود این بود- که درمیان کتابهائے
افسانه که دریں باب نوشته شده بهترین همه "الف لیله" است که عادات
و رسوم شرقیاں را چنانچه باید مجسم کرده- ثبوتے بهتر ازیں چه- که مؤلفش خود از
اهل مشرق زمین است- مے گفتید- "اگرچه آں کتاب را بزبان فرنگی"
ترجمه کرده و حشو و زوائدش را بقدر امکان دور و بتخیلات ما نزدیک
ساخته با ایں همه کم کسے ست که آں را بفهمد- مگر ایں که سالها در مشرق
زمین مانده و با اهالی آنجا آمیزش کرده باشد- پس جلدی از آں
کتاب را علی العمیا کشودید- حکایت سه قلندر در آمد- گفتید
دریں حکایت مے گوید- (آمنه) بحمالے برخورده او را اشارتے کرد-
وحمال با زنبیل خویش همراهے او نمود- تا بدرخانهٔ بسته رسیده در بزد
مردے ترسا با ریش سفید بلند در باز کرد- (آمنه) بے آنکه لب به سخن
کشاید- نقدی بمشت وے نهاده ترسا گشت ... و بعد از دقیقهٔ چند شیشهٔ
بزرگ شراب ریحانی بیاورد- پس بدیں گونه تحقیق فرمودید که چوں ما
مدتها در ممالک شمالی مانده ایم- میدانیم- که در اکثر شهرهائے مشرق

آشکارا شراب فروختن قدغن است و اگر شراب باشد در نزد ترسایان است - و آنانهم به مسلمانان پنهان مے فروشند - اما اگر یک فرنگی بے سابقہ این حکایت را بخواند - چیزے ازاں نمے فہمد - بلکہ منتظر خواہد بود کہ از زیر کاسہ چہ بیروں آید - و حال اینکہ دریں حکایت جز گذارش چیزے دیگر نیست ؛

پس من گفتم - باعتقادم اگر یک فرنگی بخواہد از حقیقت آداب شرقیاں کہ نقشہ راستین بکشد - کہ مشتمل باشد بر انقلاب و تصاریف ایام زندگانی یکے از ایشاں و اعتقاد آناں در بارۂ سیاست مدن و تدبیر منزل و توکل و تفویض شان بقدر مقدور در توفیر مال و حب جاہ و جلال و کوشش ورزش و رقابت و غیرت آنچہ را کہ بر فتار و کردار صوری و معنوی ایشاں مدخلے تام ہست - شاید بہترین دست آویز آں باشد - کہ وقائع و حکایتے بسیار متعلق بطرز زندگانی ایشاں چنداں کہ برائے اثبات اختلاف حالات و مراتب جماعتے از ایشاں کافی باشد فراہم آورد و پس ازاں سرگذشتے سازد - یا یک دیگر مربوط مانند کتاب (ژیل بلاس) تالیف حکیم لوساژ) کہ آئینہ احوال حقیقتے فرنگیان است ؛

شما منکر اعتقاد من بودید کہ امرے است محال و ہرگز یک فرنگی اگرچہ تبدیل دین ہم بکند - چنانچہ (ریسودی مانیوال) و جمعے کردند - و تیرگی ہم دیدند - باز مانند یک مشرقی خالص بدقایق و نکات رسوم و عادات ایشان چنانچہ باید مستحضر نتواند شد و برائے تاکید و تقویت مدعی آں بودید کہ نہ تربیت انسان و نہ مرور زمان و نہ فضل و دانش ہیچ بیگانہ را ہر کہ باشد در ہیچ امر ہر جا باشد - در دانستن زبان اُستاد نمے سازد - و بجائے بومیش نمے تواں گذارد - ہر چہ بکند باز ہم در لغتے از لغات تغییر اصطلاح با آنکہ در نکتۂ از نکات صرف و نحو آں زبان خطائے فاحش خواہد کرد - آرے اگر یکے از اہل مشرق در ترسل و تادب با سلیقہ فرنگان مالوف و مانوس گردد و سرگذشت

زندگانی خود را جزئی و کلی از آغاز تربیت تا انجام عمر بتواند بطرز فرنگان بنویسد۔ آں وقت جائے امید آں ہست که دامن مقصود ما بچنگ آید ۞

تقدس مآبا۔ من ایں سخناں را در گنجینۂ خاطر مخزون ہمے داشتم۔ و چوں مدت و زمانے در مشرق زمین اقامت کردم۔ و دیده و سنجیده ہائے خود را ضبط نموده از امکان ایں امر ہیچ نومید نبودم۔ که روزے یکے از شرقیاں برخورم که سرگذشت خود را چنانچه باید نوشته باشد۔ یا اینکه به ترتیب صحیح نقل کند۔ تا رشتۂ بدستم آید و فراہم آورده ہائے خود را بداں وسیله به صورت کتابے در آرم۔ من پاره رسوم و عادات اہل شرق را که ایں قدر بنظر عامۂ فرنگیاں ناپسند مے نماید۔ ایں قدر ہا منکر نبودم۔ چه آنہا را به چشم نسخۂ ثانی عادات و رسوم دیرینه خود ماں می نگریستم۔ فی الواقع کدام فرنگی ایں عبارات انجیل را که مے گوید۔ " کسانے که۔ با من در یک وقت دست بکاسه برده"۔ فراموش تواند کرد۔ عادات غذا خوردن اہل شرق را با دست۔ و ہم کاسگی چندیں تن را با یک دیگر از ایشاں فرا گرفتم۔ با اینکه ہمه کس میداند من ہیچ وقت تنفر از کارد و چنگال نداشتم۔ اما ہرگاه با یکے از دوستاں شرقی غذا خوردم۔ و ایں عادت که بسیار طبیعی است بکار بردم۔ خود را یکے از گواہانِ زنده عاداتِ دیرینه و مدلول صحیح کتابیکه بهروزی ما بداں وابسته است مے پنداشتم و چوں یکے از ستم دیدگانِ ایران را می شنیدم۔ که آه و ناله کناں مے گفت چه خاک بسر کنم۔ نه تنہا ایں تعبیر متداول ایشاں را مضحک مے شمردم بلکه بے اختیار مطابقت و موافقت او بعبارۂ توراه بنظرم مے آمد ۞

جنابا۔ تسلیم دارم عادت اہل شرق تغییر پذیر نیست۔ و ایں سخن از شما بمن یادگار است۔ ولے ہر قدر تغییر پذیر نباشد۔ باز برائے اثبات ادائے مطالب خود میگویم۔ که مانند نقوش سکۂ آلات ہر قدر نیک ہم نگاه داشته شود۔ باز ہم از کثرت استعمال درجائے ازاں فرسودگی و سائیدگی نمودار خواہد شد ۞

اگر ایں را به عبارت ادا تواں کرد۔ میگویم که درجۂ محبت و مہربانی که

در اہالی مشرق است - در غربیاں یافت نمے شود - و بسبب ہمیں کیفیت من کار و کردار ایشاں را خیلے شنیدنی و دیدنی دیدم - و از تاثیر آں شوقے در من پدید آمد - کہ ایں معنے را بدیگراں ہم بفہمانم - چونانکہ سیّاح چون منظرۂ نیک بیند - خواہ نقاش باشد یا نہ باشد - نیک باید نقشہ آں را میکشد تا بدیگراں بنماید - من نیز از آنجائے کہ

دریغ آمدم ازچنیں بوستاں تہی دست رفتن بر دوستاں

با ایں تحفہ حقیر کہ بترجمانیش اظہار فضلے در نزد یاراں کردم - بمفاد (العذر عند کرام الناس مقبول) معذرت مے خواہم کہ چہ سرم از سودائے ایں شوق - چنانچہ قیاس نتواں کرد پر بود - کمال شادی و شغف مرا قیاس توانید کرد - کہ بعد از اندک زمان گفتگوئے با شما بانگلستان برگشتہ دیدم دولت ما بفرستادن سفیرے بدربار ایران ناچار شدہ - و مرا بہمراہی آن نامزد کردہ است - آنچہ دلم در طلبش مے شتافت یافت -

ایراں - چہ ایراں پائگاہ موہومے جاہ و جلال خاور زمین جائے گاہ شعرائے گل و بلبل گہوارۂ مردی و مردمی - سرچشمۂ پاک رسوم و کیش اہل شرق چوں وصول آرزوئے کہ سالہا سودائے آں در دماغ مے پختم - در حیز حصول بود نہ چنداں شادماں بودم - کہ وصفش در بیان گنجد - ازاں ہمہ ممالک و مسالک کہ بایستے بہ بینم - ہماں خیالے خواب مانند داشتم - و بداں جہتہ سفر خود را سفرے راستیں مے پنداشتم ؛

مے برد گرچہ بکوئے تو ہوائے سفرم خبر از پائے ندارم کہ زمین مے سپرم
رہ کوئے تو ندانم ز کجا تا بکجا ست اینقدر ہست کہ بازیچۂ دست قدرم

بعبارت اُخروی - مثل زن فرانسوی در حقم صادق آمد - کہ خیالے بس مبہم و واہی داشت - کہ در وقت وداعم التماس کرد - تا بہ یکے از دوستاں او کہ مے گفت - در ہندوستان است - سلام رسانم عجیب اینکہ من دوست او را در دماغۂ امید افریقا یافتم ؛

خوابہائے کہ میدیدم نمے گویم - ہمہ بہ حقیقت تغیر شد - چرا کہ ایران مرز بومے است کہ چہ درباب بدائع آثار طبیعت - و چہ در جاہ و جلال و مال و دولت اہالی آں را مانند سائر امکنہ تصورے راستین نہ تواں کرد - ولے درباب اخلاق و عادات و رسوم و آداب ایشاں مے توانم گفت در دنیا مردے مانند ایرانیاں با مہر اخلاق دیرینہ مختوم - و با فطرت آداب قدیمہ مفطور نیست - حتی ایں صفت در صورت و سیمائے ایشاں نیز مشاہدہ مے شود - چنانچہ از معائنہ و مقابلہ صورت اہالی امروزے با صورت ہائے منقوشہ در و دیوار - تخت جمشید - کہ گوئی امروز لنہ اند - مدلل و مبرہن است - کہ ایں نان فطیر از آن خمیر است - در آں ہمہ مدت اقامت در ایران صحبت شب مہتاب را در ایوان سفارت خانہ (اسوج) فراموش نکردم - ہر گاہ حکایتے مے شنیدم - دقت مے کردم - کہ آیا تعلق و اختصاصے بعادت مشرقیاں دارد یا نہ ؟ و اگر نقشۂ بجل بندی خود میافزودم - کہ رسوم و عادات ایشاں را نشان میداد - بیاد سرکار مے افتادم - و بہدائے کتاب موہومے کہ شخص بومی موہوم بایستے نوشتہ باشد - و سرگذشت کامل یک ایرانی برائے من بایستے بشود - گاہ بگاہ آہ مے کشیدم ؟

بزرگوارا - زمان اقامت خود را در ایران نمے توانم گفت - کہ زمان سعادت بود - و ہرگز بخاطرم نگذشت کہ من درمیان پیغمبران بنی اسرائیلم یا بایں ایرانیاں - کہ پادشاہان ایشاں فرمانروائے ہمہ خاورزمین بودند - یا ایں ہمہ زنخدان نورہ کشیدۂ فرنگان و لباسہائے دُم پرستو کی مادام - ہائشان ہرگز از پیش چشمم دور نمے شود - چوں خطابم باکسے است - دیرینہ دوست کہنہ پژدہ مے توانم گستاخی کرد - کہ حشر عام لندن و ازدحام دیانہ را نسبتے بکاخ و قصور ویرانِ بہمن و دارائے ایران نیست عاقبت دفترم را از تحقیقات واقعی مشحون و جل بندیم از نقش ہائے حقیقی پُر وقت حرکت از ایران رسید - در عرض راہ ہمہ را بہ نسبت ایام آیندہ مستغرق

بودم - و شاید مانند ہمہ سیاحانِ دیگر در باطن بدین خوش دل بودم - کہ البتہ دیدہ و شنیدہ ہائے مرا بجز من کسے ندیدہ و نشنیدہ است - و ہر آئینہ چوں خبایائے اطلاعات و استحضارات من رو نما شود - بقدر کشف ستارۂ تازۂ در نظر ستارہ شناساں سوانح اقوام و اُمم نمود خواہد کرد ۝

در زمان موافق و مساعدے از دامنۂ کوہ - آغری طاغ دور از حدود خطرناک در گذشتم و لے خواہش دارم - کہ ماجرائے شہر توقات را از روئے بندہ نوازی بدقت مطالعہ فرمایند - چہ سبب تحریر این مراسلہ و انتشار این رسالہ - کہ مصحوب آن است - ہماں مے باشد ۝

با خستگی بے نہایت شب چہاردہم ماہی با دو خدمتگار و دو تن چاپار و شاگردِ چاپار - بہ توقات رسیدم - و نزدیکے چاپار خانہ شاگرد چارپار چیاں برائے اخبار تدارک شام و جائے آرام - کہ مے دانستند برائے مسافری مانند من خستہ و کوفتہ بہ ازاں مژدہ نیست - برسم معتاد با آواز (خاطر من) با فریادے خارج از عادت نبایے ہائے ہو گذاشتند - و آنگہے مے خواستند - بچاپار چیاں - بفہمانند کہ "لقمہ چربے یعنی فرنگی با ایشاں مے برند" ماہ از تیغۂ تیز کوہ در غایت بزرگے مے تابید - و در روشنائی آں صدائے چارچیاں بخیاباں شہر مے پیچید - بہ محض فرود آمدن از اسباب ببالاخانہ ام بردند - و بعد از کشودنِ سلاح و کندنِ بالاپوش و برآوردن چکمہائے یک خروارے پاپوشِ اطاق در رخت شب پوشیدہ قہوہ تندی نوشیدہ - چپوق خوبے کشیدم - بعد ازاں پلوئے کہ بہ بخش دارفتہ گوشت مرغش نہ پختہ با ماستے ترش خوردم ۝

در تدارکِ آں بودم بر رخت خوابیکہ برائے من روئے پشت بام انداختہ بودند روم - یکبار بیگانۂ با کمال آشنائی داخل شد و در برابر من ایستاد - از و چنانش دانستم ایرانی است - و از لباسش فہمیدم - در قطار نوکراں است - اگر جائے دیگر او را دیدہ بودم - از گفتگوئے با او خوش وقت مے گردیدم - چوں از شدت آمیزش با ایرانیاں خیلے با

آناں خود مانی شدہ بودیم ۔ و نیز در خاک عثمانی کہ ما و ایرانیاں ہر دو در نظر ایشاں از یکدیگر مردودتر و منفورتریم ۔ میل مرا بایرانیاں تا اندازۂ بیش نمودہ بود۔ کہ "حال سوختہ دل داسوختہ زوگو" ؀

از غمندگی چہرہ اش کہ از روئے تصنع بود۔ فہمیدم سخنے غم آمیز دارد و بد نفہمیدہ بودم ۔ گفت صاحب اربابی دارم ۔ میرزا حاجی بابا" نام از جانب دولت ایران در استانبول کارپرداز بود ۔ از آنجا برگشتہ و در راہ ناخوش بستری افتادہ است یک ہفتہ مے گذرد ۔ کہ درایں کارواں سرائے پہلوئین منزل گرفتہ ۔ حکیمے فرنگی او را معالجہ میکند درعوض بہبودی بہ مرگش رساندہ است چوں شنید یکے از ایران آمدہ بسیار دل خوش شد۔ خواہش دارد ۔ کہ ہرچہ زود تر ممکن شود۔ شما را بہ بیند۔ میگوید۔" چارۂ دردِ من دیدار کسے است کہ از ایران آمدہ باشد"۔ و در آخر چنانچہ در آنجاہا رسم نوکراں است گفت ۔ اے صاحب دیگر کار او بخدا ماندہ و بشما ؀

ہمیں کہ نام حاجی بابا را شنیدم دانستم کیست ۔ اگرچہ مدتے بود او را ندیدہ بودم ۔ اما مے شناختم ۔ از ہمہ چیزش خوشم میآمد رمیدانستم کہ با اول سفیرے کہ از ایران بلندن فرستادہ بودند ۔ بسمت منشگری ہمراہ رفتہ بود۔ بعد ازاں گاہ در پایگاہِ عالی و گہے در منصب دانی ۔ مانند بسایرِ ایرانیاں پست و بلند دنیا را خیلے دیدہ و سرد و گرم زمانہ را بسیار چشیدہ عاقبت بنام کارپردازی از جانبِ شاہ بدربارِ عثمانیش فرستادہ بودند ؀

با ہمہ خستگی بے فوت دقیقۂ از وقت ہماں لباس بالاپوش را بردوش انداختہ بحجرہ اش رفتم ۔ میرزائے بیمار را دیدم نیم مردہ ۔ بلکہ تمام مردہ درحجرۂ کوچک دررختِ خواب دراز کشیدہ است ۔ و نوکرانش در پیرامون او گرد آمدہ در اوّل آشنائیم با او ۔ جوانے بود خوشخو ۔ خوش رُو خوش اندام ۔ خوش ترکیب ۔ شاہین بینی ۔ گرد رخسار ۔ با ایں کہ ایں

وقت سنین عمرش از سرحد نیم روز گذشته بود۔ تازہ روئے و تیز نظر مے نمود۔ او نیز بمحض دیدنم بشناخت و از سیمائیش دانستم۔ کہ خیلے از دیدارم خرم و خورسند گردید۔ با تعبیراتے کہ خاصہ ایرانیاں است بہ تعظیم پذیرفت۔ و با احترام و اعزاز گفت۔ زہے طالع من کہ منتظر بودم۔ ملک الموت بقبض روحم آید۔ روح القدس بدمیدن جان در بدنم آمد۔ گویا ایں قطعہ را شاعر در حق من فرمودہ است ؛

تو اینڈوں یافتی ما را وگرنہ چنیں بودم چناں دور از سعادت
کہ جانم غوطۂ تسلیم مے خورد میان لجۂ غیب و شہادت
کسے در کام من ننہاد چیزے زنومیدی بجز لفظِ شہادت
طبیب از کارِ من عاجز شد ارچہ بکار آوردہ انواع حذاقت
ز تشریفِ تو برمن گشت معلوم کہ روزِ حشر چوں باشد اعادت

بعد از اظہار شادی ہائے بے اختیارانہ پرسیدم۔ حالت چہ و طبیعت کہ۔ از زردی چہرہ اش معلوم بود۔ کہ مرضش از صفر است۔ چوں ایں مرض را در ایران خیلے دیدہ بودم۔ سررشتۂ کاملے از معالجہ اش داشتم۔ گفتم۔ غم مدار کہ شفائے تو در دست من است ؛

گفت۔ صاحب چہ بگویم۔ اوّل گمان کردم کہ وبا گرفتہ ام۔ سرم درد میکرد۔ چشمانم سیاہی مے نمود۔ پہلویم تیر مے کشید۔ دہانم تلخ و بے مزہ بود۔ یقین داشتم۔ کہ سہ روز نمے کشد مے میرم۔ امّا ہنوز آں علامات باقی است و من نمردہ ام۔ در ورود بدیں جا حکیم خواستم۔ گفتند۔ دو حکیم دریں شہر است۔ یک یہودی و دیگر فرنگی۔ فرنگی را ترجیح دادم۔ اگر شما ہم بودید۔ ہمیں مے کردید۔ باز خدا رحم کرد۔ کہ ایں را ترجیح دادم۔ حکیم فرنگی آمد۔ گفتم حکیم باشی۔ حالم بسیار خراب است۔ با کمال تمکین گفت۔ ماشاء اللہ۔ متحیر با اوقات تلخ گفتم کم ماندہ بمیرم۔ گفت انشاء اللہ۔ نوکراں خواستند۔ از چہرہ پیرونش اندازند معلوم شد کہ بیچارہ از زبان ما ہمیں دو کلمہ را مے داند و سوراخ استعمال

آنها را ہم گم کردہ است - بملاحظہ اینکہ شاید با این تجربے در کار خود ماہر باشد - خود را بدست او دادم - خاصیتے کہ از معالجہ اش بینم این است کہ ہر روز بدتر مے شوم ؛

میرزا را گذاشتم تا آرام گیرد - کہ لازم داشت و خود بہ منزل برگشتم از صندوقچۂ دوائی کہ در خورجین داشتم - مسہل زیبقی ترتیب دادہ ہماں شبانہ با آداب تمام بوے خوراندہ - بخفتم ؛

بامدادن بدیدن وے رفتم - دیدم دوا معجزہ کردہ است - چشمان میرزا کشودہ درد سر فروکش کردہ - خود و نوکرانش مرا بہ نظر بقراط ثانی نگران - نمے دانستند از عہدۂ شکرانہ آں ہمہ حذاقت و چیرہ دستیم چگونہ بیروں آیند - دریں اثناء صورتے معجب و ہیئتے مضحک بنظرم آمد - چنانچہ از تعریف آں نمے گذرم - مردے بود عرض و طولش یکساں ابروانش سیاہ و انبوہ - ریشش تراشیدہ و تتمہ اش نہ تراشیدہ از قدم تا شانہ ترک - موزۂ زرد در پا - قبائے دراز در بر - شال بزرگ در کمر - عصائے بلند در دست - اما از شانہ ببالا فرنگ - گردن بند در گردن گوشہائے گریبان پیراہن تا بدوش - کلاہے سہ گوشہ قارچ مانند بر سر - سلام کرد - و بازبان ایتالی با من بگفتگو در آمد - حدسے کہ بعد از تعریف میرزا زدہ بودم در دست آمد - دانستم شیادی است کہ وقتے در ایتالیہ یا استانبول آہلے بدست دوا سازی ریختہ - و آنگاہ در گوشۂ آسیا افتادہ - مردم را مے فریبد و مے طبیبد - یعنی ہر کہ بدستش مے افتد مے کشد ؛

چوں سرگذشت ایں جور مسافریں خیلے بامزہ مے شود - با او گرم گرفتم - تا محرم رازش شوم - اسم و رسمش را بگفت - اسمش چنداں دراز کہ در یک سطر نمے گنجد و مشمایلش مصداق اینکہ ؛

گر سال دگر حکیم باشی باشی　　انت الباقی وکل شئ ھالک

ادعایش اینکہ از دار الطب - ایتالیا - با دستوری طبابت بیروں آمدہ و

باستانبول رفته - از کثرتِ ازدحامِ طبیباں در آنجا نتوانست ماند - با والی توقات بنام حکیمباشیگری بہ "توقات" آمده ادعایش بنظرم ساختگی آمد - از اطلاع ذاتی و اعتقادش در بارهٔ بیمار حاضر استفسار نمودم - دست پاچه شد - آخر از جفنگ باقی و دست و پا زدن عاجز شده - اقرار کرد - که در ایتالیا خدمت حکیمے کردم - و سررشته ام عبارت است از چند لفظ بے معنی که از او شنیده ام - امّا چوں بیمارانم ترک - کرد و مسلمانند از دادن جوازنامه برائے دیار آخرت دغدغه و بیم ندارم ؛

گفتم حکیم چه کردی که دریں مدت ریشت بگیر نیامد - ترکان ایں قدر هم زود باور و بار بر نیستند ؛

گفت عجب آدم سادهٔ هستی - ترکان چیزهائے را باور میکنند - که طبابت کس پیشه او معجزات و بارهائے مے برند - که آدم کشتن نسبت بآں حسنات است و اگرچه من هم دوائی با ایشاں نمے دهم - که تاثیر ضرر داشته باشد ؛

گفتم حکیم "باید دوا داشته باشی - دواهائے تو کجاست و چیست"؟

گفت صاحب - چند شیشه شربت دارم اصلش واحد - رنگش مختلف و از برکت نان و آب در ساختن حب هیچ تنگی نمے کشم - ایں است دواخانهٔ من پرسش حالم و جوابم یک لفظ ماشاء اللّٰه و انشاء اللّٰه است

پرسیدم "دیگر از نان و آب هم حب مے شود ساخت" ؛

گفت ما کردیم و شد - اما آنچه برائے عوام است با آرد مے آلائیم - و آنچه برائے خواص است - مانند پاشایاں و آغایاں با ورق نقره میاندائیم - و همگاں بے ترشروئی و چین ابرو مے بلعند ؛

بغرابت ایں مرد و کار و بارش بسیار خندیدم - و برائے داد دل از خنده دادن مهمانش کردم - اگر ترس طول مکتوب نبود - از تکرار گفتگوهائے آں مضایقه نداشتم - تا شما هم لذتے ببرید - من قدرے دوا از صندوقچه خود باو تعارف کردم - گفت ایں قدر دوا مداوائے همه

اہل آسیا را کافی است ؛

اما بیچارہ میرزا را در دست او نگذاشتم روزے چند در" توقات" ماندم و از مسہل زیبق رنگ و روئے میرزا بجائے خود بحال آمد - چنانچہ ظاہرہ جائے ترس و بیمے در بیماریش نماند و حالت رفتن پیدا گردید - گفتم - میرزا - من ہم دیگر مرخص مے شوم - و تورا بخدا می سپارم - بیچارہ در ازار زحمات من نمے دانست - چہ کند - گذشتہ از اظہار تجالہائے زبانی - دست و پاے کرد تا بہ عطائے ہدیہ دستی کہ نیز قابل باشد دست خالی روانہ ام نکند - تا ایں کہ در وقت وداع حجرۂ را خلوت کرد و بدیں نمط با من سخن گفت ؛

صاحب - تو دوست کہنہ من بودی - باعث حیات تازہ من شدی - بشکرانۂ التفاتے کہ در بارۂ من کردی - من چکنم کہ بجا کردہ باشم - از مال دنیا چیزے ندارم - مدتے است کہ یک پول از مواجب دولتیم نرسیدہ و قلیل وجہے کہ دارم - اگر بمنزلم رساند خیلے است و آنگہے من شما انگلیسیان را مے شناسم - کہ چشمتان بپول نیست - و دریں سواد حرف پول نزد شما بیہودہ است - اما چیزے دارم کہ شاید در نزدِ شما وقعی داشتہ باشد - از وقتے کہ با شما انگلیزان معاشرت کردم - دیدم شما ہا بسیار کنج کاؤ و خوردہ پژوہید - ہرگاہ با شما ہمسفری کردم - میدیدم کہ کلی و جزئی حالات و کیفیات ممالک و اقوام را یادداشت کردہ در مراجعت برائے اطلاع ہم شہریان خود منتشر مے ساختید - ہیچ باور مے کنید - کہ من با ایرانی گری تقلید شما ہا را کردہ باشم - و دریں مدت کہ در استانبول بودم - سرگذشت خود را از اوّل تا آخر عمر بطرزِ شما نوشتہ باشم - اگرچہ سرگذشت من سرگذشتِ مردی گمنام و بالکم پایہ است - ولے شامل چنداں وقائع و قضایا ہست - کہ اگر در فرنگستان منتشر شود - البتہ تاثیرے بزرگ بخشد - میخواہم او را بشما دہم و یقین بدانید - ایں از شدت اعتمادے است - کہ شما دارم - و گرنہ بغیر از شما بکسے نمے دادم -

قبول مے کنید یا نہ" ؟

جنابا! حالا تصور فرمائید۔ کہ ازیں مژدہ چہ قدر باید خورسند شدہ باشم۔ چہ مالک خزانۂ شدم کہ باعتقاد شما مفید تر ازاں بحال انسان چیزے نیست۔ و سالہائے سال من در اشتیاقِ تحصیل آں بودم۔ زہے سعادت از شما چہ پنہاں وقتیکہ اظہار امتنان مے نمودم۔ از شادی چشمانم جائے را نمے دید۔ و ہر چہ من در گرفتن ناز کردم۔ چہ "در ایں حال مناسب آں مے دیدم" او بدادن نیاز نمود۔" چہ درانحال مقتضی ایں میدید"۔

برائے الزام تمام بگرفتنم۔ گفت۔ من بایران مے روم۔ از التفات شاہ خاطر جمع نیستم۔ اگر مرا معزول سازند۔ و درمیان نوشتہ جات من ایں کتاب را بہ بیند۔ شاید بجہتہ راستی و درستی کہ در مضامین و مطالب اوست خاصہ درآنچہ متعلق بانگلستان است۔ موجب خانہ خرابی من شود ۔

آخر الامر تاب اصرارہائے آنرا نیاوردہ بتالیف حاجی بابا بہ تمنائے خود واصل شدم۔ آں تالیف موضوع ایں کتاب است و چوں اوّل بہ تشویق و دستور عمل سرکار بانجام ایں کار برخاستم۔ اگرچہ دیباچہ آں را بنام نامیت مطارز لنسازم بنام کہ سازم؟ چہ شود کہ از روئے شکستہ بالی سرے بمطالعہ آں فرود آرید۔ چہ خیلے کوشیدہ ام تا بطرز و مشرب اروپائیاں مطابق باشد و بمذاق ایشاں موافق افتد ۔

حشو و زوائد آں را از تکرار و مبالغات اہل آسیا حذف نمودم۔ امّا بجہتہ جزئی مباینت تاریخی کہ در اوقات قضایائے آں بیشود۔ تاریخہائیش چنداں بصواب مقرون نباشد۔ ازیں رو از مسلک نگارشات شرقیانش عاری نخواہید یافت۔ امّا من دربارۂ آنچہ ایں کتاب محتوی است میتوانم گفت کہ چوں در ایران بسیار بودم۔ اکثر مطالبش را با واقع مطابق مے بینم۔ اگرچہ مانند تالیفات فرنگاں کلیۂ مطالبش باصواب و حقیقت طابق النعل بالنعل تصوّر نہ شود۔ ولے برائے وقوف و اطلاع از احوال و عادات آسیائیاں چنانچہ باید و شاید کافی است۔ بعض از وقایع آں بنظر کسانیکہ

محل وقوع واقعہ را ندیده اند۔ درست نمانیست۔ چنانچہ از وضع واقعہ معلوم مے شود۔ چناں واقعہ نباید واقع شود ۞

ولے بہمیں نکتہ اکتفا مے نمایم " دل اگر خانہ بسازد بسر زلفِ تو سازد درمیان ریش بلنداں آسیا۔ وریش تراشاں اروپا۔ تا اندازهٔ کہ باہم با اشتراک نوانند زیست خط فاصلے است و باید باشد۔ ایں است کہ ہر یک سرگذشت آں دیگرے را تکذیب مے کنند۔ چیزے کہ در نزد ایں یک عیب و خطا ست۔ در نزدِ آں دیگر ہنر و صواب است۔ آنچہ در ترسایاں مقبول در نزد مسلمانان مردود است۔ مخالفت اعتقادے ایشاں حقیقتہ خندہ خیز و فرح انگیز است ۞

ایں نکتہ یقینے است کہ ترسا مے گوید زہے شرف کہ من اُمّت محمّد و در جرگۂ آں اُمّت نیستم۔ مسلمان بجز خود ہمہ را نجس و ناپاک میداند و با ایں عقیدہ استواری ست "تا اینکہ" دستے از غیب بروں آید و کارے بکند۔ یعنی پردۂ ظلمت صوری و معنوی را از چشم ہمہ بردارد ۞

از ترس بزرگی حجم و طول سخن در باب دید و شنیدہائے خود باشارت اکتفا نمودم۔ ہر چہ در ایں جلد مندرج است نگاشتۂ قلم حاجی بابا است و بہمیں سبب او را از مسلک خودش بیروں نبردم۔ آنچہ حاجی بابا در سفر خود بانگلستان در بابِ اخلاق و عاداتِ انگلیزاں نوشتہ۔ بسیار نکات و دقائق سودمند را محتوی است۔ اگر دستورے باشد آں را نیز بصورتے کہ بصحت مقرون باشد بدیں بیفزائیم ۞

مخدوما۔ معظما۔ من اکنوں ختم سخن کنم۔ دریغ کہ در بازگشت ایران شما را در استانبول ندیدم۔ تا در سایۂ افادات و نصائح سرکار ایں کتاب را مفید نزد ارزندہ ترسازم معلوم شد۔ کہ باز در بیابانہائے خشک و خالی در پے حقیقت مومیائی و کشفِ حروف قدیم مصریاں میدوید۔ خداوندا انشاء اللہ شما را کامیاب و مرا چنداں کامران سازد کہ از عہدۂ التفاتہائے شما برآیم ۞

شادآن

گفتار اوّل

در ولادت و تربیت حاجی بابا

پدرم ـ کربلائی حسن ـ یکے از دلاکان مشهور شهر اصفهان بود ـ در هفده سالگی دختر شخص شماعی از همسایگان دکان خود را عقد کرد ـ امّا زناشوئیش مبارک نشد ـ زنش نازا درآمد ـ و نیز او از صرافت وے افتاد ـ در سایهٔ چیره دستی و شهرت خود چندان مشتری خاصه از بازرگانان پیدا کرد ـ که بعد از سی سال کاسبی توانست دستگاه خود را وسعتے دهد یعنے زنے دیگر گیرد ـ دختر صرافے توانگر را خواستاری کرد و بمطلوب خود واصل شد ـ چه مدتها سر او را بدلخواهش تراشیده بود ـ او نیز رد تکلیفش را نتوانست ـ پس بدان خیال که اقلاً چند صباحے از دردسر زن اول فارغ شود ـ و در نزد پدر زن تازه "ریا اینکه در پریدن کنار درهم و دینار و رداے نقد ناسره بجائے سره مضایقه نمیکرد ـ و در سنن شرع و آداب دینداری دعوائے پایداری داشت" تقدس بفروشد ـ عازم کربلا شد) زن نوش در آں سفر همراه بود ـ و من در آں راه از تنگنائے نیستی بفراخنائے هستی قدم زدم ـ پیش از ایں سفر پدرم حسن دلاک تنها بود ـ امّا بعد از ایں سفر بلقب "کربلائی" هم ملقب شد ـ از برائے خوش آمد مادرم ـ که مرا سخت بد بار میاورد ـ مرا نیز حاجی نامیدند ـ ایں نام با اینکه مخصوص حجاج بیت الله است ـ در تمام عمر با من مے بود ـ و باعث عزت و احترامی چند بر من گشت که هیچ سزاوار آں نبودم ۞

پدرم پیش از سفر کار دکان خود را بیکے از بزرگ ترین شاگردان خود
حواله نمود - امّا بعد از مراجعت با گرمئ بازار بیشتر از اوّل پس گرفت
و در سایه نام کربلا و اظهار تقدس به ریا علاوه بر مشتریان بازرگانان
پائے ملایان و دعوے داران دین را نیز بدکان خویش بکشود - چوں
علت غائی از تربیت من مهارت در کار تیغ و نشتر بود - سوادم بایستے
منحصر بدرست خواندن حمد و سورۂ نماز باشد - ولے از بد بخت ترببت
آخوندی از مشتریان پدرم نام زد شدم که در پهلوئے دوکان ما در
مسجدے مکتب داری مے کرد - و پدرم برائے تاکید در دین داری خویش
بقول خود سرش را قربة الی الله تراشید - این آخوند مرا
در دوکان بدید - و بپاداش نیکی پدرم زحمت درس و مشق مرا رایگان
بگردن گرفت - از کسانے او در سر دو سال سوادے پیدا کردم - چنانچه
قرآن را رواں مے توانستم خواند و خطے خوانا مے نوشتم - چنانچه
مے توانستند خواند - ایام تعطیل را نیز بیهوده نمے گذراندم - در دکان
پدر مبادی و مقدمات هنر خود را به ضرب چوب مے آموختم - و در صورت
ازدحام مشتری سر چانه داران و شتربانان به تیغ من حوالت مے شد
راستی سر تراشی من نوعے از سر خراشی بود - مع ذالک بایشان بکلم
تمام نمے شد -

۱۶۲۷ چوں بشانزده سالگے رسیدم - بدشواری تشخیص مے توانستند داد
که در تیغ رانی چیره ترم یا در سخن دانی - در عالم تیغ رانی - گذشته از
نرم تراشی سر و موزون نهادن خط و یکسان زدن موزچه ها - و پاک
برداشتن زیر ابرو - و خوب پاک کردن گوش - و سائر آرایش بیرون حمام و
درمیان حمام نیز از مشت و مال و کیسه کشی و صابون و کیف زدن و قولنج
شکنی که درطرف مشرق متداول است - کسے مثل من استاد نبود -
وقتے که دست پائے مشتری را مشت بند مے کردم - وا ثر و ته
مے انداختم - پشت و پهلویش را ببا و شاپ شاپ مشت

بالی مے گرفتم و آوازہ بند بند شان شنیدنی و دست و پنجۂ من دیدنی بود ۔

از برکت نفس آخوند صحبت خود را بہ مناسب کلام از اشعار شعرائے نامی خاصہ از سخنان شیخ سعدی و خواجہ حافظ نمکین و رنگین مینمودم گاہ گاہ زمزمۂ بشکی نیز میکردم کہ بسائر ہنرہایم پیرایہ دیگر مے بست ۔ ازیں روئے مشتریاں را حریف ظریف نادرہ دان و رندان را رفیق حجرہ و گرمابہ و گلستان بودم ۔

چون دکان پدرم در پہلوئے کاروان سرائے شاہ ۔ و آنجا بیشتر از ہمہ محل ازدحام بود ۔ موعدگاہ ملاقات خاص و عام و سر قوم غریب و بومی شد ۔ و گاہ میبود کہ مشتریاں بنا بخوش مزگی و حاضر جوابی من از مزد معمول ہم چیزے بیشتر مے دادند ۔

درمیان مشتریاں بازرگانے بود ۔ "عثمان آغائے" بغدادی کہ مصاحبت مرا خوش میداشت ۔ چہ بجہت معاشرت با ترکان اندکے ترکی ہم بلغور میکردم ۔ این بود کہ سرتراشی مرا بسر تراشی پدرم با آں ہمہ شہرت ترجیح میداد ۔ این مرد از دیارہا کہ دیدہ و گردیدہ بود ۔ چنداں با آب و تاب توصیفہا و تعریفہا نمود ۔ کہ در من بشدت ہر چہ تمام تر آرزوئے سفر پدیدار شد ۔ و ہم دراں روزہا او را سفرے در پیش آمد ۔ و برائے سپاہی و دستک نویسندۂ لازم داشت ۔ چوں من جامع ہنر تیغ و قلم بودم بہ ہمراہیم تکلیف نمود ۔ و چنداں وعدہ ہائے چرب و شیریں داد ۔ کہ تن در دادم ۔ چوں با پدر این راز درمیان نہادم ۔ بحکم فائدہ خود بدیں معنی راضی نمے شد ۔ کہ بامید سودے موہوم با خطرے مجزوم ترک شغل کردن کار عقل نیست ۔ امّا عاقبت بواسطۂ ازدیاد مواجب و بملاحظہ حسن عواقب با دعائے بے اندازہ و یک دستہ تیغ تازہ یادگارم داد و دل بجدائیم نہاد ۔

امّا مادرم دریں سودا سود نمی دید و از دوری من نیک مے اندیشید

(وانگہے خدمت سنی در حق مثل من شیعۂ را بفال خیرے گرفت)۔ اما چوں عزمم را جزم و خبر آیندہ ام را محتمل دید راضی شد۔ و برائے اثبات مہر مادری۔ کیسۂ نان خشک با درجے مومیائی داد۔ کہ ایں دارو انواع شکستگی و کوفتگی اندام و سائر علل و اسقام داخلی و خارجی را نافع و آزمودہ است۔ و ہم نیک سفارش نمود کہ در وقت بیروں رفتن از در خانہ رو بواپس بیروں رو تا بخیر روی و واپس آئی ؛

شادان بلگرامی

علل (علة . جمع) diseases

گفتار دوم

در اوّلین سفر حاجی بابا و افتادن او به اسیری در دست ترکمانان

عثمان آغا تسوداے اینکه پوست بخارائی از مشهد بخرد۔ و به استانبول به برد۔ عازم خراسان شده او را آدمی فرض کنید۔ چهار گوشه کوتاه بالا۔ سر بزرگ۔ گردنش بمیان شانه فرو رفته۔ انبوہ ریش سیاه آبله رو۔ بابینی بزرگ۔ دائم اکترش تلخ۔ اینک صورت او۔ امّا معنی او مسلمانی بود پاک۔ مراقب طاعات۔ مواظب عبادات۔ رفتارش مرتب و منظم۔ در قعر زمستان هم صبح گاهان در وضو جوراب را می کند و پا را می شست۔ اگرچه در مدت اقامت ایران بروز نمیداد۔ اما در باطن دشمن شیعیان بود۔ در عالم چیزے را از مداخل دوست تر نمی داشت۔ هر شب تا نقود خود را در گوشهٔ امین نمی نهفت نمی خفت۔ و باآنکه خود شراب پنهاں میخورد۔ آشکارا شراب خوارگاں را لعن مے گفت۔ با این همهٔ دلق و ملقش بجا۔ دیگش همیشه در جوش و قلیانش مدام در خروش بود۔

در اوّل بهار کارواں رفتنی بود۔ ما هم به بسیج سفر پرداختیم۔ عثمان آغا برائے خود قاطرے خرید۔ تنومند و یورغه۔ برائے من یا بوئے کہ علاوه بر من قبل و منقل و آبداری و خرت و پرت من هم در ترک بندیش بود۔ غلامے داشت هم فراش و هم آش پزو هم یار بجهته بار کردن و فرود آوردن بنه۔ استرے برائے او کرایه کرد۔ که علاوه بر او مفرش را

از لحاف و دوشک و بالش و قالی با آتش پز خانه بر آن حمل نمودیم بر اشتر دیگر نیز جفتے یخدان بار کردیم - که هست و نیست خواجه همه در آن بود - دستهٔ ما بر این تمام شد ٭

شب پیش از روز سفر عثمان آغائے پیش بین از روئے پیش بینی کلاه لبّهٔ در زیر عمامه داشت بشگافت - و درمیان پنبه هایش پنجاه عدد اشرفی برائے روز تنگ گذاشت - و این راز را غیر از من و او کسے نمی دانست - بقیه سرمایهٔ خود را نیز در کیسهائے چرمین سفید درمیان رختهای صندوق نهفت ٭

چون کاروان حاضر شد - عبارت بود از دویست نفر شتر و پانصد اسپ و استر - همه از امتعهٔ عراق گرانبار - مردم کاروان از بازرگانان و توانگران و چاروا داران و بیتیم چاروا داران کما بیش صد و پنجاه نفر مے شد - بقدر پنجاه نفر هم زوار امام رضا بما افزود - و در حقیقت کاروان ما از رنگ و روی اهل زیارت رنگ و بوی تبرک و طهارت پیدا کرد - چنانچه همه این سفر را نعمتے بزرگ مے شمروند - در اینگونه حالات یراق بستن از واجبات است ٭

عثمان آغا که از آواز تفنگ زهره اش آب می شد - و از برق تیغ خواب به چشمش حرام - آنهم یراق کرد - تفنگے بلند چپ و راست بشانه بغلطاقی ساغری در زیر بغل کیسهٔ کمری یا دبه ها و کیفهائے چرمین و شارخ دهنه و وزنه و گلوله وان درمیان دو پشتو با شمشیرے بغایت کج در کمر - غرق سلاح شد - من هم بهمان سان و علاوه بر آن نیزهٔ بلندے هم داشتم - تا درمیان بنده و خواجه فرقے باشد - غلام سیاه نیز با شمشیرے نیم شکسته و تفنگے بے چقماق سپاهی لشکر شد ٭

بارے در روزے فیروز و ساعتے سعد اندوز چاوشان زوار از هر گوشه و کنار با کوس و نقاره آوازهٔ "الرحیل الرحیل" در انداختند ٭ بامدادے پگاه از دروازه طاوقچی بیرون شدیم - در همان منزل اوّل

همراهانِ مسلح همه با هم آمیختیم - اگرچه همه با سلاح ولے از اهل صلح و صلاح مے نمودیم - من بواسطهٔ نو سفرے از مشاهده آں حال تازه بے اندازه خورسند - و از فرطِ جوش دلی مهمیز زنان اسپ از جا بر انگیختم - و عثمان آغا ازیں حرکت ناخوشنود - و از فرطِ ناخوشنودی برمن بتاخت که حاجی اگر تو بخواهی در ایں راه با ایں اسپ خرووانی کنی - هیچیک سر سلامت بمنزل نخواهد بُرد - با رفیقاں الفت را چناں گرم گرفتم - که در هماں منزلِ اوّل سرپارهٔ را تراشیدم - و اگر بگویم بخواجهٔ خود خدمتے بزرگ کردم - راست گفته ام - او از حرکت سواری رنجیده و کوفته چوں بمنزل رسید - بحکمِ مهارت در دلاکی مشتمالی چناں کاملش کردم - که گفتی مرده بود زنده شد - بے چشم زخم به طهران رسیدیم - برائے استراحت خود - و چهارپایاں و بعدد همراهاں افزودن ده روز در آنجا بیار میدیم - منازلِ خطرناک پر دور نبود - قبیلهٔ از ترکمان باغی سر راه مشهد را بریده بودند - و در هماں روزها بر سر کاروانے ریخته - مال شاں را به یغما بُرده - مردم را به اسیری گرفته بودند - ازیں خبر وحشت اثر بیم و هراسے درمیان کاروانیاں افتاده - همه سراسیمه گردیدند - علی الخصوص عثمان آغا که نخست از بیم جان آب در دهانش بخشکید و کم ماند که از سر سودائے پوست در گذرد - اما به مفاد سه (چوں راه حرم باشد سهل است بیابانها) و آنگهے از استانبول خبر آمده بود که پوست بره بسیار گران است - آں بود که طرف امیدش بر بیم غالب آمده *

در طهران و نواحی آں از چند روز باز چاؤش بهوائے همراهی ما به جمع آوری زوار مشغول بود - جمعے کثیر بما افزود - و مے گفت که باید شکر نمائید که با دستهٔ من نوڑ علی نور شدید - دیگر جائے ترس نماند ایں چاؤش گناهش به گردن او که مے گوید - روزے در راه مشهد سر ترکمانے مُرده را بریده بود - و ازیں روی به پردلی و کم ترسی معروف شد

ہیئتش مہیب و کسوتش غریب۔ بلند بالا فراخ شانہ۔ رویش از آفتاب سیاہ و سوختہ رخسارہا برآمدہ۔ چشم ہا فرو رفتہ۔ بجائے ریش مانند بزہ درچانہ اش دو سہ موئے نیز بیش نبود۔ برائے اینکہ ہمہ کس بدانند کہ از ہیچ شے نترسد۔ زرہ در بر۔ خود بر سر۔ گوش پوش آہنیں تا بدوش شمشیرے مقوس۔ یا جفتی پیشتو درکمر۔ سپرے از پوست کرگداں بر کتف نیزۂ پرچم دار در دست۔ ہماں با قضا و بلا مبارزت می نمود۔ و رجزے خواند۔

پیل کو تا کتف و بازوئے گرداں بیند
شیر کو تا کف و سرپنجۂ مرداں بیند
از قضاہائے قدر گرچہ گریزے نبود
ہر قضائے کہ قدر بر سر ماکرد آں بیند

اسپش ہم بد نبود۔ یال پوش از چیت بروجردی بر گردن۔ و بجز گوشہائش چیزے در بیروں نہ۔ سینہ بند و پا و دُمش پُر از زنگولہ و منگولہ۔ یال و دُمش حنا بستہ۔ ذوالجناح تعزیہ حسابے بود۔

چاؤش با ایں یال و آنقدر خودستائی و شاہ اندازی کرد و ترکمانان را استخفاف و استحقار نمود۔ کہ عثمان آغا او را حرز سیفی و جوشن کبیر شمرد۔ و با توکل تمام دل بہ ہمراہیش سپرد و میگفت رچہ باک از موج بحر آں را کہ باشد نوح کشتیباں، کما بیش دو ہفتہ از نوروز فیروز رفتہ نسیم عنبر شمیم بہار از قبر فروردین مژدۂ رنگین آورد۔ بقیۃ السیف بہمن و شتاء گرسنہ و ناشتا روی بہ ہزیمت نہاد۔ توران زمین چمن بہ ترکتازی جنود قوائے نامیہ بہ تصرف قزلباشی گل درآمد غارت گراں صحن چمن و یغمائیاں دارالملک گلشن سر بپوستین کشیدند۔ ترکاں تنگ چشم شگوفہ فوج فوج و صحرانشیناں ریاحین دستہ دستہ فرمان بری سلطان بہار را اختیار کردند۔ ترکمانان کلاغ پیسہ مانند باد ریسہ بہ فرار بدشت قبچاق حاضر براق گشتند۔ بردالعجوز دے رو العجز علی الصدر کردہ بدآنجا تاخت کہ غرب

نیزه را انداخت - چاؤشان چکاوک و هزار در راستهٔ بازار، باغ و گلزار - به
آواز بلند صدائے خوش باش در انداختند

همگانیم زائران صفا — هرکه زاهل صفاست خوش باشد

ما نیز بعد از ادائے نماز آدینه در مسجد جامع در شاه عبدالعظیم جمع شدیم و فردائے آن روز با نعرهٔ و فریاد چاؤشان که

زائر مشهد رضا هستیم — هرکه زاهل رضاست خوش باشد

بیرون رفتیم

اولاً بیابانے نمک زار از آب و گیاه بے آثار پیش آمد - که نه دیده را ازاں نورے - و نه دل را ازاں سرورے - آن بیابان بے آب و گیاه را با منازل کوتاه کوتاه پیمودیم - چون نزدیک آبادی میرسیدیم یا بقافله برمے خوردیم - چاؤشان پیشاپیش میتاختند و با گلبانگهائے جان گزا - نقاره هائے که از قرپوسهائے زین ایشان آویخته بود مے نواختند

درمیان کاروان روز همه روز ذکر ترکمانان بود - و شب همه شب فکر ایشان هرچند در پردلی آنان همه همزبان بودیم و در ترس از ایشان همدل اما با دلگرمی کثرت یاران و با پشت بندی میمنت زواران - همه لاف مردی و مردانگی مے زدیم - خوبست

پهلوانی که گو ترکمان تا یلی بنگرد — جوان مردی و پُردلی بنگرد
گر او مرد ما جمله مرد افگنیم — ور او شیر ما جمله شیر اوژنیم
بکامش چنان آب سازیم تلخ — که یکسر رود تا بخارا و بلخ

همه باتفاق می گفتیم که تورا بخدا بگذار که بیایند - اگر هزاران هزار باشند بیاری امام رضا یکے از ایشان سر زنده بگور نخواهد برد - عثمان آغائے ما بهانی چنانچه میدانی خود را باخته بود - و از همان گه لرزه بر استخوانش افتاده - اما او نیز مانند دیگران از لاف و گزاف باز مے ایستاد - و در ظاهر چنان اظهار مردانگی مے نمود که هرکس مے شنید میگفت در تمام عمر قصاب ترکمانان بوده است - چون

چاؤش خود ستائی ہائے او بدید - بداعیۂ اینکہ چرا باید غیر او خود ستائے
باشد - بروت خود را تا بناگوش بتابید کہ حرف ترکمان زدن با دم
شیر بازی کردن است ؛

(نیازمودہ دلیری خود بخویش مبال ندیدہ دشمن خود را کمر بکینہ مبند)

در مقابل ترکمانان امرے مثل من می باید - قولہ تعالیٰ "الخبیثات للخبیثین"
شغال بیشۂ مازندران را نگیرد جز سگ مازندرانی

اما باید دانست کہ عروۃ الوثقیٰ امیدواری و حبل المتین سلامت
عثمان آغا سنی گری او بود - وے پنداشت کہ از استشفاع بنام خلیفہ
ابوبکر و عمر از چنگ ترکمانان خواہد رست - این بود کہ برائے تشبّہ بقوم
دستارے سبز بطریق امیران و شرفائے اہل بیت بر سر پیچیدہ و سر و وضع خود
را مانند اہل تسنن آراست - امّا خوانندہ میداند کہ نسبت او بہ
پیغمبرش از نسبت قاطر سواری خود بشرافت بیش نبود ؛

روزے چند بدین منوال قطع مسافت نمودیم - تا روزے چاؤش
شیردل با کمال وقار و معقولی پیش آمد کہ اے یاران ایلغارگاہ ترکمانان
اغلب این منزل است - باید چشمہا را کشود و دست و پا را جمع کرد -
و پراگندہ نہ رفت - اگر خدائے نکردہ قضائے روئے نماید باید دست
از جان شستہ پایداری کرد - مبادا خوف و ہراس را در دل خود راہ
دہید - کہ کار تمام است - ازین سخن باد بروت عثمان آغائے شیر
افگن فرو نشست - اول کارش اینکہ اسلحہ و آلات کارزار از بر خود
بکشود و بہ تنگ پشت قاطر بست - پس ازاں بہ بہانہ قولنج آغاز
نالہ و آہ گذاشت - چون مردم از خیال شجاعت نمائی و مقاومت او با
دشمن در گذشتند خود را بعبائے فراخ در پیچید - و با چہرہ عبوسے - استغفراللہ
گویان سبحہ شماران بہ نزول قضا و بلا تسلیم شد - و آنگہے پشت
گرمی او بچاؤش پہلوان بود - کہ از جملہ اسباب بیباکی از خطر حرز
و تعویذے چند بہ بازو بستہ مے گفت کہ اینہا طلسم تیغ بندی و تیر بندی

است و با اصرار تمام میگفت - هرکه از این قبیل طلسمات با خود داشته باشد - روئین تن است - تیغ و تیر بر و کارگر نمیشود - بلکه به زننده وانداز نده بر میگردد - مگر اینکه بر وی هم تیغ و تیر هم طلسمے ازین گونه بسته باشند -

چاوش روئین تن با دو سه تن دیگر از دلاوران قدرے پیشاپیش کاروان بزنگ وار روان - گاه گاه برائے اظہار شجاعت وجلادت اسپ مے تاختند - و نیزه ها بر هوا مے انداختند -

عاقبت از آنچه همے ترسیدیم بر سر ما آمد - اولاً صدائے تفنگی چند بلند شد - بعد ازاں گرد و غبار روئے هوا را تیره و تار کرد - هلهله و ولوله غریبی برخاست که نزدیک بود پرده گوشها را بر درد - از هول و هراس همه بر جائے خشک ماندیم - رنگها پرید - زهرها درید - گویا حیوانات هم مثل انسان آں دوا همه را در یافتند - کاروانیان بیک بار مانند گنجشکان باز دیده اوّل باطراف یک دیگر حلقه زدند - اما چوں سر و کله ایلغاریان نمایاں شد - اوضاع دیگرساں گشت بے آنکه تفنگے بیز خالی شود - و تیغے از غلاف بر آید - سلاحداران مانند جوجگان کبک بهر سو پاییں سوئے وآں سوئے پراگنده شدند - پاره گریختند - و پاره از پا در افتادند - جمعے بے صبدا گریه میکردند - جمعے با فغان فریاد بر مے آوردند که یا امام غریب! به فریاد غریباں برس! دستگیری کن! دستگیر شدیم - چاوش که میگفت - شغال مازندران را سگ مازندران میگیرد در اوّل کار چناں ناپیدا گشت که هیچ کس را از او خبرے نشد - چاروداران تنگها را بگسیختند - و بارها را ریخته با ستوراں بگریختند - بیک تیرباراں ترکمان کار ما تمام شد - پس بر کاروانیاں تاختند - مردم را بسته بارها بگشوده بتاراج پرداختند - در چند دقیقه مالک اموال و نفوس بسیار گردیدند -

عثمان آغا در آں گیرودار درمیان لنگه هائے بار بر دی خزیده بود - و منتظر که چه بر سرش آید - ناگاه ترکمانی غول هیئت و عفریت صورت بخیال اینکه آں هم لنگه ایست - دنبالش گرفت - و بر روئے بغلطانید - و چوں از میان

عباسی برآورد۔ لکدے سخت بہ پہلویش نواخت۔ کہ بے دولت قزلباش
قالق قول اول کیل۔

بیچارہ عثمان از ہول جاں ترساں ولرزاں شروع کرد بہ لعنت بر شیعاں
ورحمت بر سنیاں فرستادن۔ بلکہ بر ایں شیوہ دل ترکماناں را نرم سازد
داما ترکمان ملعون نہ بنام علی رحمتے و نہ بنام عمر فاتحہ خواند۔ آں ہمہ
لعنت ورحمت بہدر رفت) از روئے احترام بجز دستار سبز۔ و برائے ستر
عورت چز پیراہن وزیر جامہ ہر چہ داشت از وے بستاندند۔ عبائے
امیرانہ اش را ہم در آں حال ترکمان دیو مثال با شلوارش در برابر وے
در بر کرد۔ آمدند بر سر من۔ لباسم بخندانش نمے ارزید۔ زحمتم ندادند۔ در سایۂ
ایں بے اعتنائی دستۂ تیغ ولا کیم نیز بجا ماند و بجا شد۔ امامن نبید دولت۔
قزلباش رافضی قالق قول انج بودم۔

ترکماناں بعد از ترکتازی غنائم اسیراں را تقسیم کردند۔ مارا چشم بستہ بر ترک
اسپاں بنشاندند۔ وہمہ روز براندند۔ شبانگہ درمیان درۂ خلوت برائے استراحت
فرود آمدند۔ روز دیگر وقتیکہ اذن چشم کشودن دادند۔ خود را در جائے دیدم۔ کہ بغیر
از چشم ہائے تنگ ترکماناں کسے آنجا ہا را ندیدہ است۔

بعد از طے چندیں پست وبلندی بے آبادانی در انجام بدشتے پہناور رسیدیم
کہ آں سرش بادار آخرت مے پیوست۔ وتا چشم کار میکرد۔ سیاہ چادر بود
وخیمہ وگلہ ورمہ آں وقت دانستم کہ:-

ہمیں وادی است آں بیابان دور
کہ گم شد درو لشکر سلم و تور

شاداں بلگرامی

ہے برخیز وبہ بند (فرمانبردار) باش وبیاد (بامن) ۱۲ شاداں

گفتار سوم

افتادن حاجی بابا بدست ترکمانان و بکار آمدن اسباب دلاکی او

تقسیم اسرا از یک جہت بخیر ما واقع شد - که من و عثمان آغا باہم بحصّهٔ ترکمانی دیوپیکر افتادیم - که ذکر خیرش رفت - اسم این مرد "ارسلان سلطان" و سردار اولین قبیله بود - که در فرود آمدن از کوه بدان رسیدیم - چادرہائے آن قبیله در سایۂ درّۂ عمیق برکنار آب روان و از کوه ہائے اطراف آنہا بدانجا ریزان - و سراپا چراگاه ہا از گاؤ و گوسفند و سائر مواشی مالامال بود - ما در آنجا ماندیم - و سائر ہمدردان و ہمراہان را دور دست تر از ما در میان قبائل پراگنده ساختند -

چون چشم خیمگیان قبیله از دور بما افتاد - با آوازہائے بلند شادی و خرمی بخیر مقدم اسیر آوران - و تماشائے اسیران - از خیمه ہا بیرون تاختند - و سگان پر پشم و پیله از دیدن ما بیگانگان بسیار بر ما ہجوم پرداختند - چنانچه کم مانده بود که ما را پاره پاره سازند - زن سرکرده که او را "کل یانق" میگفتند چون دستار سبز عثمان آغا را که تا آنگاه معقول پایهٔ حرمت و اعتبارش بود - با پید برنگ او فریفته به اشتیاق تمام از سرش برداشت - ولی کلاه لته را که گنجینه پنجاه اشرفی بود - بر جائے گذاشت - از شوم بخت زن دیگرش بعنوان اینکه تکلتوی جہاز استرش پشتش را زخم مے سازد - و در زیر قلتاق لته‌ئی لازم داشت - بطمع کلاه افتاد عثمان آغا برائے بقائے بقیهٔ دولت خویش - بر سر چپیال

کوشش کرد- ولے سودے نبخشید- کلاہے کہ من میدانستم واو کہ درمیان آن چیست- زنک بر بود و درگوشۂ چادر درمیان کہنہ پارچہا انداخت و درعوض کلاہ کہنۂ قلپاقی بر سر او نہاد- این کلاہ ہم مردہ ریگ کسے بود کہ پیش از ما اسیر و از اندوہ بسیار وہلاک شدہ بود-

عثمان آغا با کلاہ صاحب مردہ بحکم کلفتی و بے دست و پائی صاحب منصب مردہ (یعنی بمنصب شتر چرانی) نامزد شد و مرا قدغن کردند کہ از چادرہا قدمی فراتر نگذارم- و بنقد در مشک جنبانیدن و کرہ درآوردن مباہی گردیدیم-

ارسلان سلطان بہ اعلان ظفر ولیمہ سفر را استیلائی با اہل آدبۂ خود کہ بیشتر رفیق سفر او بودند کشید- دیگے بزرگ پلو پختہ شد- وگوسفندے درست بریان کردند- مردان درخیمہ وزنان در خیمہ دیگر- اول طعام را مردان خوردند- بعد از ان زنان- و باقی را بہ چوپانان- و فضلہ خاییدہ و چہار پایہ چوپانان را با وسگان انعام دادند- من باندیشۂ تمام اندوہیے بسے کشیدم- چہ از اول اسارت تا آنگاہ غذائے حسابی نخوردہ بودم- تا آنکہ دلے اشارہ کرد و در پشت خیمہ بنشاند- و دوری پلوی با پاچہ دنبہ و چشم نہاد کہ این انعام کہ با تو است- میگویند دلم بسیار بحال تو مے سوزد غم مخور خدا بزرگ است- و پیش آنکہ جواب شکر گذاری از من بشنود باز پس رفت-

آن روز را مردان با بیان شجاعت و چگونگی سفر- و کشیدن توتون- و زنان بنواختن دف و ترانہائے گوناگون بسر بردند- من و بیچارہ عثمان درگوشۂ اسارت بزانوے حسرت- من از نشانہ لطف کہ با تو امید وار و سوداہائے خام مے پختم- و او از ہمہ چیز نومید- آہ سرد از جگر پر درد مے کشید- من برائے دلداری او

اما بیهوده می کوشیدیم - که ای مرد توکل و تفویض از شعار اسلام
و ایمان است - اندوه مدار خدا کریم است - اما او با ناله و آه از
بخت بد خود در شکایت بود که تو را بخدا دست بردار - راست است
خدا کریم است - اما برای تو که نه دیناری داری - و نه صاحب حبه
نه برای من که خانه ام چنان خراب شد - که دیگر آبادی پذیر نیست
همانا همه اندوه او از فوت منفعت پوست بخارا بود - که تا دینار آخر
حساب میکرد - و آه بی حساب میکشید -
بارے زبان وصال دراز نکشید - فردای روز دیگر او را با پنجاه شتر
بچراگاه فرستادند - با تهدیدی شدید و تاکید - که اگر از بینی یکی خون درآید
گوش و بینیت خواهیم کند - و قیمت او را بسر بهایت خواهیم افزود -
آخر این نشانه دوستی من با او و برابر چادرها او را بر چهار از شتری
بنشاندم - و سرش را با کمال نرمی و استادی تبراشیدم این هنر
نمائی برای تدبیر آینده ام خیلی بکار خورد - فی الفور هر که را اسری
بود [illegible] و تراشیدن دوید - این آوازه بزودی بگوش ارسلان
سلطان رسید - مرا بخواست - و سرش که از زخم تیغ و تیر - سراسر دره
و شیب بود - عرضه نمود - گفت که در پیام بجز مقراض پشم چینی یا تیغ جلادی
یعنی اشترها [illegible] دستیابان ندیده بود - و در دست دلاکی چالاک
مانند من خود را در پشت انگشت - دستی بسر مالید - و با آن همه
گودالها و مغاکها بدان ساخت و پرداخت بمالید - و گفت حاجی [illegible]
[illegible] تو دو روزه راه از زیر پوست رفته - بخدا که هرگز دست
از سر تو برندارم - تو را دلاک باشی خود کردم - بهر سر بهائی که باشد آزادت
نسازم! قیاس کن که این سخن چه بر من گذشت - اما بروی خود نیاوردم
و در دل با این خیال - که اگر در اولین فرصت از این خدمت استعفا
نکنم - نامردم - و در ظاهر از روی سپاس گذاری خم گردیده دامنش
بوسیدم - بارے انیس شبان و روزی او شدم - و هرچه در دلش

بیشتر جا مے کردم۔ در رہائی خود از آں خدمت دوزخی با ہمہ یاسی کہ مے دانستم۔ اُمید وار تر و استوار تر مے گردیدم۔ از یں روی درد اسارت بمن از دیگراں کمتر کارگر شد۔ و چنداں درد و رنج و اندوہ را در نمے یافتم۔

شاداں بلگرامی

گفتار چهارم

به خیال افتادن حاجی بابا در ربودن کلاه عثمان آغا و به تصرف آوردن پنجاه اشرفی

برائے پیش بردن خیال گریز اولین مطمح نظرم اینکه کلاه پنجاه اشرفی را بچنگ آرم۔ اما دریغ که او را زن کلاه بردار در گوشهٔ چادر خود انداخته بود۔ بے رنگ و بوئے شبه۔ آن را از آنجا ربودن دشوار بلکه محال مے نمود۔ تا اینکه در سایه شهرت دلاکی در نزد مردان آبروئے پیدا کردم۔ اما با زنان سروکارے نداشتم۔ اگرچه بعد از دوری پلو جائے امیدواری بود که بانو با من گرم تر گیرد۔ اماں چون نه به خیمهٔ او راہے داشتم۔ و نه به خیمهٔ سائر زنان، پیوند دوستی منحصر بود از جانب او بناز و از جانب من به نیاز۔ آنهم از دور، از این روی نتیجهٔ کار چندان روشن نه بود۔ از الطاف یزدانی اینکه ترکمانان را از رسوم شهریان آنقدر سررشته هست۔ و میدانند که دلاکان ایران نوعے جراحند (گذشته از کار حمام) خون گرفتن۔ و دندان کشیدن شکسته بندی هم از دست شان بر می آید۔ این بود که بانو در خود زیادتی خون دریافت۔ و کس نزد من فرستاد۔ که خون میتوانی گرفت یا نه؟ من این فرصت را برائے ربودن کلاه والاجاه دست آویز خوبی شمردم۔ چه شب و روز عقلم در کلاه بود۔ جواب دادم۔ که اگر جا قو بیابم بمهارت من کس نیست۔ یکے از ریش سفیدان قبیله که دم از منجمی مے زد حکم کرد که در فلاں وقت "سکرپلدوز" در تحت الارض است۔ و در برج سنبله قران مریخ و زهره واقع۔

خون گرفتن را نیک نشاید۔ در آن ساعت مرا بچپ در زنان بُردند۔ بانو
آستین برزده برردی خرسنگ ناشکیبا چشم براه من نشسته بود۔ ولیکن
که به آهو نگاهان خالدار۔ سرو قدان باریک اندام۔ نازک میانان
نار پستان ایران که چشم بدیدار شان روشن۔ و دل بوصل شان مشتاق بود
مالوف بودم۔ از یک طرف دیدن فیل جثه تنگ چشم۔ کمر کلفت
شکم هنگفت۔ آششش پستان ستبر ساق دلم بهم خورد۔ و از طرف دیگر چنان
هول ارسلان سلطان در دلم جائے گیر بود۔ که جائے گنجائش چیزے
دیگر نداشت۔ همیشه خواب بریده شدن گوش و بینی خود را میدیدم
ولی با کمال خویشتن داری مورد التفات بانو شدم۔ و سایر زنان مرا
بجائے استاد کامل و آدمی خارق العادة نهادند۔ و نبض خود نمودند۔
من هم بفراخور حال شان هر یک را تجویز عملی و بداوتے نمودم۔ بارے
از یک سوئے در تهیه و ترتیب لته و دستمال و پنبه۔ و از دیگر سوئے
با چهار چشم جویائے دفینه۔ چه دیدم کلاه صاحب پنجاه اشرفی در گوشه
چادر بخاک سیاه افتاده۔ ببرکت تاثیر خاک پاک تدبیری بخواطر
اندیشه ناک رسید که پنداشتم بحصول مراد بسیار موافق است۔ بار دیگر
تفکر کنان نبض بانو را بگرفتم۔ و سر جنبان گفتم خستگی بانو سنگین و پیچاپیچ
مے نماید۔ خون او را بر زمین ریختن نشاید۔ باید او را در ظرفے نگاه دارم
تا در وقت فراغت نیک در نظر آرم۔ و اساس کار خود بر آن نهم۔
این تکلیف در میان زنان موجب قیل و قال بے پایان شد۔ ولی بانو
آن را بمهارت من حمل نمود۔ و مشکلے از نو بظهور پیوست۔ در خانه
ترکمانان اوانی کمیاب است و گرانبها و عادت شان اینکه ظرف نجس شده را
دیگر بکار نمی برند۔ همه ظرفها را یگان یگان نام بردند۔ و به آلودگی هیچ
یک تن در ندادند۔ من در تردد و تزلزل۔ که در تکلیف خود اصرار کنم یا نه
بانو را بخاطر آمد که دلوچه از پوست در فلان جا ست۔ او را بیاورید۔

آششش پستان۔ بیگن کی ایسی لٹکی پستان والی عورت۔ جکی پستان والی کی مند ۱۲ ۔ تکلیف۔ تجویز۔ فرمائش ۱۲
نشادان

بیاور دنار۔

دربرابر آفتاب بداشتم۔ وچند جائے آں را باچاقو سوراخ کردم کہ پارہ است ظرفے دیگرمے باید۔ عاقبت گفتم۔ اگر ظرفے ازمن وچوب نیست کلاہ قلباق وار چیزے بیاورید۔

کدبانو گفت۔ حالا خوب شد۔ کلاہ پیراجیر کجاست۔

زنے کہ برائے قلتاق شترش برداشتہ بود۔ فریاد برآورد۔ کہ آں ازمن است۔

بانو برآشفت۔ کہ سُبحان اللہ! اگر بانوئے ایں خانہ نیستم۔ مگر ہرچہ ہست اختیارش بامن نیست۔ آں کلاہ را می خواہم۔ والبتہ می خواہم۔

آں یک گفت۔ نے دہم۔ والبتہ نے دہم۔

بہ یکبار ہنگامہ نزاع گرم گردید۔ وچادرارسلان سلطان حمام زنانہ شد۔ من ترساں ولرزاں۔ کہ مبادا ارسلان سلطان بیاید۔ واستخوان متنازع فیہ را بریابد۔ خدا پدرش را بیامرزد۔ منجم نیز بمیاں افتاد۔ او بہ حرمت ریش ومن بعزت لنگ دعوا را کوتاہ کردیم۔ کہ اگر خدائے نخواستہ قضائے روئے بدہد گناہش البتہ بگردن کسے است کہ کلاہ لنتہ را دریغ داشتہ است۔ خلاصہ اصلاح ذات البین شد۔ ومہیائے خون گرفتن شدم۔ ہمیں کہ بانو نشترچاقو را در دستِ من۔ ولکن کلاہ را درزیر دستِ خود دید۔ بترسید۔ وخواست کہ ازخون گرفتن درگذرد۔ امامن نبض اورا بدقت گرفتم۔ وگفتم کہ ایں نکول معقول نیست۔ بہ علمِ الٰہی گذشتہ۔ کہ خون تو امروز ریختہ شود۔ اگر ریختہ نشود۔ لازم می آید۔ کہ علمِ خدا جہل شود۔ پس باید خونِ تو امروز ریختہ شود۔ ایں حکمت موافقِ طبیعت ہمہ افتاد۔ بانو نیز تن بہ قضا درداد۔ پس خون اورا بمیان کلاہ ریختم۔ وآں را دُور از چادرہا بہ پائے درختے بُردم۔ کہ زنہار کسے برایں دست نزند۔ کہ تدبیر من باطل مے شود۔ وایں ہمہ زحمت

بهدر میرود۔ شبا هنگام چون همه بخواب رفتند۔ من با سر برهنه کلاه رفتم۔ وتپشِ دل ولرزهٔ دست بشگافتم۔ همین که با لذت کامل پنجاه عدد اشرفی خون آلود را برداشتم۔ خود را مالک گنج باد آورد پنداشتم۔ اوّل اشرفی ها را در آن نزدیکی بجائے نهفتم۔ پس از آن کلاه دریدهٔ خون آلود را درزیر خاک کرده گفتم۔ برو که عجب دفینهٔ داشتی۔ که مرا نیک از خاک برداشتی روز دیگر به بانو پیغام فرستادم۔ که از کلاه آنچه باید دستگیر من بشود شد۔ عاقبت مرض بانو بخیر است۔ ولے چون دیشب چند گرگ در حوالی کلاه دیدم۔ ترسیدم که دهان بخون آلایند۔ وضررے رسد۔ کلاه را بخاک نهفتم۔ بانو بسیار اظهار امتنان نموده۔ علاوه بر وعده نوازش و التفات۔ با دستِ خود بره پخت۔ وبریان ساخت۔ دیا پلو و کشمش و سرشیر و ماست بمن هدیه فرستاد۔

همی که اشرفی ها بدستم افتاد۔ بیادآوارگی درکوه هائے عثمان آغا افتادم۔ که با شتران سودا می پخت۔ من نسبت باو در پادشاهی بودم۔ نیم قرارے با خود دادم۔ که نقودش را واپس دهم۔ اما کم بدلیل شرع که هرکه گم شده دست از وے شسته جوید۔ شرعاً از آن اوست من گم شده دست از وے شسته جسته ام پس شرعاً از من است و بدلیل عقل که اگر تدبیر من نمے شد۔ ایں نقود از میان می رفت۔ پس حق من براو از همه کس بیشتر است۔ گذشته از اینها اگر این نقد را به صاحبش بدهم۔ با حالت حالیه خود چه خواهد کرد۔ ممکن که از بے دست و پائی باز از دست بدهد۔ وحال اینکه اگر در دست من باشد۔ مثل آن است که در دست او باشد۔ شاید من با آن سبب خلاصی او و خودم شوم۔ پس هم خیر من است۔ و هم خیر او۔ که در دست من باشد۔ خلاصه عاقبت بر این قرار دادم۔ که اگر خدا می خواست این نقد در دست او باشد۔ چنین نمے کرد که بدست من افتد (وَاللّٰهُ یَفْعَلُ مَا یَشَاءُ وَهُوَ بِکُلِّ شَیْءٍ قَدِیْرٌ) بعد ازین که رفع همه مشکلات کردم اشرفی ها را بر خود از شیر مادر حلال تر شمردم (اما بر سبیل ردِ مظالم

نیمهٔ بریان پیش کشے را کمر بستم که بعثمان آغا فرستم۔ چه بسیار دلم میخواست
که لا اقل دوست خویش را از دولت و نعمت خود بهره مند سازم که
بزرگان گفته اند ؎

چو با حبیب نشینی و باده پیمائی   بیاد آر حریفان باد پیما را

بچه چوپانے جستم که نزد او می رفت۔ سر شیر را باو خوراندم۔ تا نیمهٔ بریان را
به عثمان آغا برساند۔ بچه چوپان قسم نخوردن خورد۔ و من فریب وے
خوردم۔ ولے دریغ که چوپان زاده همیں که بدان سوئے درّه گذشت۔
در برابر چشم من سر نیمه بره را بگشود۔ و بخوردن آغاز نمود۔ و شک نبود
که تا از نظر غائب شود همه استخوانش را هم خواهد خائید۔ و خبرش را هم بعثمان
آغا نخواهد برد۔ چوں از رود گذشته بود۔ در تعاقب او رفتن فائده ندیدم
سنگے چند انداختم بقوزکش هم نخورد۔ دشنامے چند دادم۔ بگوشش هم نرسید
آتش دل را بدین فرو نشاندم۔ که بچه ام برو الهی جوان مرگ شوی و زهر مار
بخوری۔

شادان بلگرامی

گفتار پنجم

دزد شدن حاجی بابا و ایلغار وے بزاد و بوم خویش برائے رستگاری خود

زیاده از یک سال در دست ترکمانان اسیر افتاده۔ و در آن مدت رازدار و مستشارِ خواجهٔ خود واقع شده بودم۔ در امورِ ذاتی و کارهائے خطیر بامن گنگاش نمودی۔ و مرا این دکاردان لشکر دگی به امید خلاصی گریبان خویش بارها از وے نیاز کردم۔ که مرا با خود به الامان بَرَد۔ عاقبت به حکم حصول اطمینان کلی بمن۔ بدان راضی شد۔ چون دستوری آن نداشتم که قدمے از چادرها دورتر گذارم یا بچراگاه ها روم۔ راه آن بیابان نمکزار که درمیانِ ما و ترکمانان واقع است۔ و چند چون کوه ها که سر به ثریا کشیده برمن مجهول بودی۔ و معلوم بود که اگر تنها بگریزم۔ مانند بسیاری از دیگران از سرِ نو گرفتار۔ و غلامِ یک بر هزار شود۔ این بود که ازاین گونه گریز نابجا گریختم بارے مقصدِ اصلی از همراهی خواجه ام آن بود۔ که اگر [illegible] خلاصی ممکن نشود۔ بدان وسیله راه و چلوه آن صحرا را یاد گیرم۔ تا اگر وقتے خداوند فرصتے دهد در خلاصیم مانعے نباشد۔

ترکمانان بیشتر اوقات ایلغار را در فصل بهار می کنند۔ چه در آن ایام در کوه ها علف از برائے حیوان و در صحراها آذوقه برائے انسان فراوان و در آن اوقات تردد کاروان بسیار است۔

چون اسیران کنده بر پائے بهار۔ از غل و پالهنگ افراسیاب بهمن و اسفندیار را اسفندار رهائی یافتند۔ شهرنشینان ربیع را که از رنج لیساق فے

درکوه ها و دره هاے دور دست قشلاق داشتند- ایام خلاصی رسید- بهادران چیره دست چنار هیهائے الامان و یورش گشته بجانب دارالسلطنت گلشن روی آوردند- افواج خنک روی شتا و سپاه سرزمستان که باد پیمایان عرصۂ جهانند- شاخ و شانهٔ اشجار را بمشاجره درهم شکستند- جز و از محالات خیابان چمن دست تطاول افراشته- سینهٔ گل را بزخم هائے کاری چاک چاک- و گلگون قبایان چمن را از لباس بار و برگ عریان بی و هلاک ساختند- و از جیب غنچه همیان زر در آوردند بدر آوردند- یلان صاحب شوکت گلستان و دلاوران صنوبر بالائے گلگون پرند در عرصهٔ گلشن افراخته با سازو برگ تمام به معسکر خدیو بهار در آمدند- گلبن عمود غنچه بر دست گرفت- ترکش بندان شاخسار تیر و کمان بر داشتند نیزه داران درختان شاخهائے مشکین کلاله افراشتند- و بر همزن هنگامهٔ بهمن و غارت گر شهر دے گشتند)

ارسلان سلطان نیز بهادران و کار آمدان قبیله را از ده و صده بخواست- و تکلیف ایلغاری تا بناف ایران بر ایشاں نمود تا به سپاهان روند- و در دل شب که هر کس بخواب است- بمیان کاروان سرائے شاه که مسکن بازرگانان توانگر- و سرمایه داران معتبر است- بخزند و غارت کنند- در دانستن راه و چاه دشت قبچاق خود یگانهٔ ترکمانان بلکه یگانهٔ آفاق بود- و رهبری بنفس او محول- اما کسے که کوچه و بازار اصفهان را نیک بداند- و در شب راهنمائی بتواند غیر از من نبود- از یں روئے برائے برگزیدن من بدیں کار با ایشاں مشورت نمود- پارهٔ به مخالفت برخاستند که زاده و بزرگ شده جائے را بهمنوئی غارت آنجا برگزیدن کار عقل نیست- چه در میان چشم و ابرو و نخواهد خود را بدرستی تواند از پیش برد- بعد از گفتگوئے بسیار کار بر ایں قرار گرفت که من را هبر شوم و دو تن بر من موکل سازند تا اگر در حرکاتم شائبهٔ خلافے مشاهده کنند- کارم را بسازند-

پس ازین قرارداد همه یک دل و یک جهت بسوقان گرفتن اسپان و تدارک راه پرداختند. یک رأسی که دوبار در میدان گوی بیشی برده بود. بسواری من خاص نمودند. کلاهِ قلپاقی در غایت بزرگی بر سر. و کلیچه از پوست در بر. تیر و کمان در شانه. نیزه که سنان وی بران و بر جا نهاده می شد بر دست مانند ترکمانان یراق کردم. در خورجین ترکی توبرهٔ جوخوری و میخ طویله و رسنی برای بستن و نگاه داری اسپ ها نهادم. و عرق گیری بزرگ بر فتراک بستم. و برای احتیاط مشتی نواله باشش دانهٔ تخم مرغ آب پز در همیانی نهفته بر دوش انداختم. و ذخیره بر سایر اوقات را حواله به قسمت و اعتبار بقناعت نمودم. در ایام اسیری و محرومی از تنعم و ناز با هرچه بدست افتاد دفع گرسنگی کردمی. و بر رختی هرچه بود. اگرچه خار و خاشاک باشد. خفتمی. بشاگردی خوارلی در رخت خواب خفتن را فراموش کرده بودم. زحمت خواب نداشتن زحمتی نداشت. همراهان نیز چنان سختی دیده و رنج آزموده بودند. که درین باب کسی بگرد ایشان نمی رسید۔

اشرفی هائی عثمان آغا را به کمربند خویش سخت بر دوختم. و بدان بیچاره که از خونابه خواری و اندوه شعاری بجز پوست و استخوان چیزی از آن بر جای نمانده بود وعدها دادم. که در وقت فرصت در تخلیص وی بقدر توان کوتاهی نه کنم. و در نزد یاران و خاندانش به تحصیل سرمایهٔ او بکوشم. بینوای فلک زده آهی سرد از جگر برکشید که "هیهات هیهات" من کیم بشمار کی آیم تا غمم را بچیزی شمارد! پسرم خیلی خوش وقت از اندوختهایم خواهد بود و زنم به بهانهٔ مرگم با شوهری دیگر دست در کمر. پر و بالم از همه رو ریخته. دست و پایم ز همه جا گسیخته. یک التماس از تو دارم و بس. و آن این که به پرسی و دادرسی کنی که در استانبول وا دو ستند پوست بخارا چگونه زده است؟ و خبر صحیحی به من آری۔

دلم بحالِ وے بسیار بسوخت۔ و باز در دلم بگذشت کہ نقودش را واپس دہم۔ با ملاحظات حکمیہ و قیاسِ شرعی بنا را بر آں نہادم کہ نقد در دستِ من باشد۔ بلکہ بداں وسیلہ بگریزم۔ و گریز خود را وسیلہ خلاصی او کنم۔ ترتیب قضیہ را چنیں دادم۔ کہ خلاصی عثمان آغا بے نقد ممکن نیست۔ و اگر نقدش را واپس دہم خلاصی او غیر ممکن است۔ پس نقدش را واپس نباید داد تا خلاصی او ممکن باشد۔ طریقہ خرج ایں نقد را من میدانم "چہ داند آنکہ اشترے چراند"۔ بعد ایں قضیہ بدیہی الانتاج۔ اشرفی ہائے زر را تصرف شرعی نمودم و با دعائے فراواں صاحبش را بخدا سپردم۔

منجم "سکنہ یلدوز" را بر پشت سر سور جالِ الغیب را بمقابل انداخت و ساعت سعدے از برائے تاخت و تاز تعین کرد شبا ہنگام بر اسپاں بر آمدیم۔ و با سردارے ارسلان سلطان دستۂ ایلغاریاں عبارت بود از بیست تن بیشتر ایشان دلاوران و بہادران کار آزمودہ۔ و ہمہ بر اسپاں تکہ کہ بتاب آوری و سرعت رفتار مشہور است سوار۔ چوں در روشنی مہتاب آنگونہ اسپانِ مسلح را از جائے برمے انگیختند۔ آناں را رستم دستان و سام نریمان حرامیاں پنداشتم۔ آمدیم بر سر بندۂ مستمند۔ من خود میدانستم کہ چند مردۂ حالاتم۔ اگر یار خاطر نبودم بیار شاطر ہم نبودم۔ اما گاہ گاہ بحکم اقتضا اظہار جرأتی می نمودم و از شجاعت دمے میزدم۔ تا ہمراہان پندارند کہ پشک از موبر دو لے در باطن دلم می تپید۔ کہ در ہنگام کار جل خود را چگونہ از آب بر آرم۔

راہبرما از جنگلہائے انبوہ دامنۂ کوہ قبچاق بے آنکہ قدمے خطا گذارد ما را رہنمائی ہمے کرد۔ و من تعجب ہمے کردم۔ دیدار آں ورطہ ہائے ہول انگیز و پست و بلندی ہائے سہم آمیز بچشم مانند من آدمی ناآشنی در نہایت وحشت و دہشت می نمود۔ بحکم غرور پائے ستوران خود۔ در وقت و

۱؎ یا (بحکم اقتضا اظہار بہادری می نمودم با ناز شجاعت الخ)

بے وقت جوئے وجوی ودرّہ وتپّہ ہا را بیباک وبے پرواہے گذشتیم۔ تا اینکہ بہمکنار بے آب وآبادانیٔ عراق رسیدیم۔ آں وقت معلوم شد کہ اطلاع ارسلان سلطان تا بچہ حد واز ہمہ جا باخبر بودہ است۔ خورد وکلاں ہمہ کوہ وتپّہ ودرہ ووادی را باسم ورسم وجب بوجب بلد بود۔ درپے زدن واستدلال از آثار پائے معجزہ می نمود۔ از آثار می دانست کہ راہ رو از چہ قبیل است واز کجا بہ کجا می رود۔ باردار است۔ یا بے بار۔ از مشاہدۂ ایں اطلاع ووقوف۔ من متحیر ولاحول کناں می ماندم۔ از پہلوئے آبادانی ہا باکمال احتراز مرورکناں شبہا می راندیم۔ وروزہا درجائے خلوت مے ماندیم۔ از آخرین آبادانی "یعنی از خیمہ نشنیان صحرا" توشہ وآذوقہ می گرفتیم۔ تا داخل کویرِ بے سروبن عراق شدیم۔ اسپاں را بقدر طاقت وتواں راندیم۔ بعد از طے صد وبیست فرسنگ راہ۔ بحوالی اصفہان رسیدیم۔ ہنگام دلیری دررسید۔ ہمراہاں شالودۂ نیت خود بریختند واز شنیدن آں گوشت بدن من بریخت۔ نیت شان اینکہ بدلالت من از جاہائے خلوت بشہر درآیند۔ ونیمہ شب وقتیکہ کہ مردم آرمیدہ باشند۔ بہ کاروان سرائے شاہ کہ درآں وقت از بازرگاناں پر۔ واز مسافرین ونقود ومالا مال بود۔ درخزند۔ وآنچہ از نقود بدست آرند۔ باچند تن بازرگاناں کہ مظنۂ سرمایہ ہائے ہنگفت داشتہ باشند برگیرند۔ وپیش از آنکہ آوازہ بشہر درافتد ومردم بامداد رسند از راہے کہ رفتہ اند برگردند۔ من ایں ترتیب را چناں خطرناک وغیر میسر دیدم۔ کہ بے محابا بیازردن رائے ایشاں برخاستم۔ اما ارسلان سلطان با چہرے افروختہ وچشمے دریدہ گفت کہ "حاجی اینجا نگاہ کن۔ ایں کار بچّہ بازی نیست! شغل ہمیشگی ماست۔ چرا ہمیشہ می شد حالا نمی شود؟ بحق خدا وپیغمبر! اگر آنچہ میگویم جز آں کنی بہ مغز استخواں پشت آنچہ باید بکنم می کنم۔ آنگاہ امر فرمود تا درپہلوئے او بدلالت مشغول باشم وبجانب دیگرم خبیثے موکل ساخت تا اگر درمن آثار بدجنبیدن مشاہدہ کند

دود از نهادم بر آرد۔ ہر دو در باب این سوگند یاد کردند۔ وجائے باور بود۔
پس من در پیش افتادم۔ واز کوچہ وپس کوچہا کہ بلد بودم۔ بہ بحبوحۂ مرکز آبادی در آمدیم۔ وراہ رانیک نشان کردیم۔ در رسیدن بہ محل از دحام وقت دیر بود۔ وصدا اُو ندائے نہ۔ در یکے از ویرانہا کہ در عین آبادی ہم بسیار است۔ چند سرا زاسپان را بپاسداری یکے بگذاشتیم۔ واز طریق احتیاط در پنج فرسخی شہر۔ درۂ خلوتے را میعاد گاہ قرار دادیم۔ تا در صورت اقتضا در آنجا فراہم آیم۔ بعد از این قرار بے صدا دور از چہار سوئے بازار کہ محل شبگرداں ودا روغہ است از گوشہ وکنار بدرِ کاروان سرا رسیدیم۔

بہ حکم ہمسائیگی دکان پدرم آنجارا وجب بوجب میدانستم۔ درِ کارواں سرا بستہ بود۔ باسنگ بہ کوبیدم ودربان را فریاد کردم۔ کہ "علی محمد" بیا۔ در را وا کن۔ قافلہ آمدہ۔

علی محمد۔ با چشم نیم خواب بہ پشت در آمدہ۔ چہ طور قافلہ قافلہ کجا۔
گفتم:۔ قافلہ بغداد۔

گفت:۔ بروئے پئے کارت۔ تو ہم این نصف شب برشخند با آمدۂ قافلہ بغداد دیروز آمدہ۔

دیدم بدگیر کردہ ام۔ سخن را برگردانیدم۔ کہ خیر! قافلہ آمدہ کہ بہ بغداد برود۔ حاجی بابا پسر حسن دلاک ہم کہ با عثمان آغا رفت ہمراہ است۔ بہ پدرش مژدہ آوردہ ام۔

چوں دربان این شنید گفت۔ آہ! حاجی بابائے خودمان گل گلابی۔ خوش آمدی۔

پس نزدِ لاش در را با طراق وطروق بکشود۔ ودرِ کارواں سرائے آہستہ آہستہ با نوا در گشایش۔ علی محمد چراغ موشے در دست با یکتائے پیرہن پدیدار شد۔ فی الفور در دہانش را بگرفتند۔ وبدرون خزیدہ بہ چستی و چالاکی مشغول کار خود شدند۔ نظر بمہارت در این گونہ امور جائیگاہ اموال را

بهتر از صاحبانش میدانستند - این بود که درده دقیقه - نقد و تنخواه بسیارے بدست آوردند - وچون عمده مقصود شان دستگیر کردن آدم توانگر بود - تا از سربهاے ایشان بهره ور شوند - سه تن برگزیدند - وبزودی دستهاے شان را بسته بر ترک اسپان سوار روی بویرانه نهادند -

من چون کاروان سرا را نیک بلد بودم - وحجرهٔ توانگرترین بازرگانان را میدانستم - درحجرهٔ که قدیم مقر عثمان آغا بود - خزیدم ودر مجرے که اغلب بازرگانان زر خود را در آن می نهند کیسهٔ سنگینی یافتم - و بے تجسس چند و چون آن را سخت در بغل نهفتم وقتے که ما بتاراج مشغول بودیم - غلغله و هیاهو از شهر برخاست کاروان سرایان از پاسبان و چاروداران وغیره بر بام دویدند - از همسایگی مردم فوج فوج بنا کردند به آمدن - تا این که داروغه با شاگردان دررسیدند - وبجائے گرفتن و بستن بانگ بگیر! به بند! بکش! بر پا - و چند تفنگے تیر بتاریکی خالی شد وبجائے برنخورد - بے قضا و بلا جان از میان بدر بردیم - در اثنائے گیرودار خیلے خواستم که آن راه رفتهٔ شوم را باز گذارم - واگر بتوانم بجهم - اما ترسیدم که مبادا از خراجات شاگردان بار کش غول بیابان شوم - مردم سر دوضع نامبارکم را به بینند و با اثبات کنم که من آن نیستم - تسمه از گرده ام برآورند - چه بارها بچشم خود دیده بودم که عوام کالانعام کورکورانه بیچاره فلک زده را بسبب اندک وحشت میگرفتند - وبعد از خورد و خمیر ساختن او از یک دیگری [illegible]ند که کیست وگناهش چه - دکان پدرم به نظرم آمد - یادایامیکه در آنجا بخوش گذرانیده بودم دربرابر چشم جلوه گر شد -

زیبه همه قبه وآن بارگاه
روی همان مسند و آن تکیه گاه

چها کرده وچها دیده وشنیده بودم - متفکر فرو مانده بودم - ناگاه دست سختی بباز ویم چسپید - چه دیدم - ارسلان سلطان با مهابت می گفت حاجی - بخود آ اگر امشب مردانگی نکنی - پدرت را به پیش چشمت مرده خواهی دید

من ہم برائے اثبات مردانگی۔ مردے ایرانی را در جلسے دیدم بر پشتش
چسپیدم کہ فلاں فلاں شدہ با من بیا۔ وگرنہ ہرچہ بدترت را پارہ می کنم۔
بیچارہ ایرانی ازیں سخن بعادت معہود ایشاں شروع بالتماس و زاری
نمود۔ کہ تورا بخدا و پیغمبر اگر می شناسی تورا بہ روح خلفا۔ اگر سنی ہستی!
و بروح حسنؓ و حسینؓ اگر شیعہ و بجان پدر و مادرت اگر حلال زادۂ دست
از من بردار۔ و مرا بہ حال خود گذار۔ صدایش بہ گوشم آشنا آمد۔ چہ دیدم
پدرم حسن دلاک است۔ گویا بہ ہوائے ہیا ہو بہ یک تا پیرہن۔ فانوس
در دست بحفظ ستش لنگ ودہ قبضۂ تیغ دلاکی و شاخ حجامت خود آمدہ بود
فی الفور ریشش را رہا نمودم۔ و بجائے آنکہ بنا بحرمت پدری بدست
و پایش افتم و پوزش بہ طلبم۔ از ترس جان و بے آشنائی از کش مکش
دست بر نداشتم۔ و چوبے چند بالائے انترے زدم گویا بدو می زدم۔
آں گاہ پدرم آہے کشید۔ کہ وائے وائے! از دیدار پسر محروم می میرم۔
ایں سخن برمن بسیار کارگر افتاد۔ او را رہا نمودہ روئے بہ یاراں خود نمودم۔
کہ ایں مرد را شناختم دلاک است کہ بہ دو غاز نمی ارزد۔ پس بے توقف۔ از ینجا
درگذشتہ و براسپاں سوار از خرابۂ چہار نعل رو بدرۂ معہود و میعادگاہ
تاختیم۔

شاداں بلگرامی

گفتار ششم

در بیان اسرا و غنایم که بدست ترکمانان افتاد

پس از رسیدن بدرهٔ میعادگاه از اسپان فرود آمدیم. برائے استراحت خود و رفع خستگی اسپان و تلافی بیخوابی شب قدرے در آنجا درنگ کردیم. یکے از همراهان درمیان تاخت و تاز گوسفندے برخورده و آنرا بو دنبالش درنگذشت بمحض ورود سرش را بریده و گوشتش بر سیخهائے چوبین باخار و خاشاک و سرگین کباب کردند. با اشتهائے تمام نیم پز آن را خوردیم. و بر سر غنایم دویدیم.

مقصود ما بیشتر دانستن بالذات قیمت اسیران بود. یکے از آنان مردے بود پنجاه ساله باریک قد. تیز نگاه. سرخ رخسار. انبوه ریش. زیر جامه قصب در پا و کلیجهٔ کشمیری در بر. شبیه به اهل درخانه.

دیگرے میانه سال. کوتاه بالا. خنده رو. عمامه بر سر. قبائے بغلی هزار بخیه در بر. با عبائے سیاه.

دیگرے تنومند و توانا. زمخت رو. بدهیئت. که بلحاظ قوت او را از دیگران محکم تر بسته بودند.

به تحقیق چگونگی حالت و پیشه و حرفت ایشان پرداختند. مرد باریک قد چون از همه تشخص ترمی نمود و مظنه سربهائے معتنابه داشت نخست پیش کشیدند. و چون ترکی نمی دانست. من بترجمانی نامزد گردیدم.

ارسلان سلطان:- تو چه کاره؟

اسیر:- به آواز نرم و حزین. بندهٔ کمینه بیچاره. هیچ کاره.

ارسلان سلطان:- آخر هنر و پیشه ات چیست.

اسیر:- غلام شما، شاعرم- می‌خواهید چه باشم-؟
یکی از ترکمانان ناتراشیده: شاعر یعنی چه؟ بچه کار میخورد؟
ارسلان سلطان:- شاعر یعنی هیچ آدمی هرزه چانه- یاوه سرا-
ژنده گدا- خانه بدوش- دروغ فروش- چاپلوس- که همه را گفته فریب دهد و همه کس
مرگش را از خدا می‌طلبند- نمی‌دانم این بلا را از سر ما کی دور خواهد کرد-؟
ارسلان سلطان:- خوب اگر شاعری و بیچاره- این زیر جامهٔ قصب و کلیچه
ترمه را از کجا آورده-

اسیر:- اینها از یک دست خلعتی است که حاکم شیراز بصلهٔ قصیده
که برایش ساخته بودم داد- اول او را از بقیه خلعت شاهزاده برهنه نمودند-
و کلیچه پوستی منحوس بر او پوشانیده گوشش دادند- آنگاه مرد کوتاه قد را پیش
کشیدند-

ارسلان سلطان:- مردکه- تو کیستی و کارت چیست؟
اسیر:- بندهٔ کمترین "ملا" می‌باشم-
ارسلان سلطان:- برو گم شو- پدرسوخته خر ملا باشی هر که می‌خواهی باش-
پدرت را می‌سوزانم! سرت را می‌برم! بگو تاجرم و مالدار- خوب-
ملا باشی، هم باشی- ملایان همه توانگرند- مال مردم را همه آنان
می‌خورند-

* بعد معلوم شد که آقا ملای (گلاذان) اصفهان بوده است که کدخدای
(گلاوان) محض گرفتن تخفیف برای بوده (ماربین) او را به شفاعت نزد بیگلربیگی
اصفهان فرستاده بود-

ارسلان سلطان:- خوب ملا! مداخل تو در (گلاوان) چند است؟
ملا:- بنده مداخل ندارم- مخارج خیلی دارم؟
ارسلان سلطان:- کسی که مداخل ندارد و خیلی مخارج دارد به در خانه
کارش چیست-
ملا:- پنج سال گذشته حاصل (ماربین) را ابن خورد- عامل آنجا مرا

۱۹ ترکمنان میں سے ایک نے پوچھا ۲۰ یعنی کیا ۔ ۲۱ ان لوگوں کے کام بنا دے

فرستاد۔ تا از ہمہ دادخواہی کنم۔

ارسلان سلطان :۔ ہالو بمیری! حاصل "ماربین" یاسن نخوردہ است تو وعامل خوردہ اید۔ حال کہ این قدر دادخواہ خوبی بودہ برو در دشت قپچاق از طرف ہمہ این قدر دادخواہی کن تا جانت بر آید۔

یکے از ترکمانان پرسید۔ خوب این ملا بچہ می ارزد؟

ارسلان سلطان :۔ اگر بچیزے نمی ارزید ملا نمی بود۔

ملا! یعنی چہ؟ یعنی مفسد بیدین۔ اگر ہمسایہ مردم باشد۔ شاید از پیش بالا آیند وگرنہ مے گویند۔ برود بجہنم۔ بنظرم می آید کہ تا بشکار گر از کردہ ایم دریغ از زحمت ما۔ خوب نگاہش بداریم۔ بہ بینم چہ در میاید۔ پس اسیر سیمیں را پیش آوردند۔

ارسلان سلطان :۔ خوب یارو۔ شما کہ اید و چہ اید؟

اسیر :۔ مخلص شما فراشم۔

ترکمانان گفتند :۔ دروغ میگوید! مخلص فراش نیست چرا کہ در رخت خواب میخوابید۔

اسیر :۔ رخت خواب از آقایم بود۔

ترکمانان گفتند :۔ بمرگ خودت نمی شود! باید اقرار بکنی کہ تاجرم وگرنہ تورا می کشیم۔

پس آں قدر مشت و سیلی بسر و صورتش زدند کہ بیچارہ گفت حالا کہ می خواہید تاجر باشم۔ تاجرم۔

من از وجنات حالش دانستم۔ کہ براستی فراش است۔ خواستم وساطتے از او کنم۔ ہمہ بر آشفتند کہ خفہ شو۔ و طرفداری مکن۔ وگرنہ تو را ہم از سر نو اسیری کنیم۔ من ہم خفہ شدم۔ تا از نو اسیر نشوم۔

چوں وزدے انسانی خود را بے شگون و کم برکت دیدند۔ دربارہ اسیران درمیان ایشان اختلاف عظیمے پیدا شد۔ جمعے گفتند کہ ملا را بہ مفتی نباید از دست داد۔ اما فراش و شاعر را باید کشت۔ جمعے دیگر گفتند

۲۲ نمک ۔۔۔ ظاہری حالت سے

که ملا را باید برائے سر بہانگاہ داشت۔ و فراش را باید بندہ ساخت و شاعر فضلہ است باید انالہ اش نمود۔ بارے بقتل شاعر ہمہ متفق بودند و کم ماندہ بود شاعر بیچارہ از میان برود۔

رگ مہربانی و مردی من بجنبید چہ از سیمائے او دانستم۔ مردے صاحب کمال است۔ گفتم اے یاران دیوانگی نکنید۔ از قتل این مرد بگذرید۔ توانگری و درویشی شعر لفظی است! و در معنی شاعر کشتن مرغ زرین تخم برشتن است۔ مگر حکایت آں بادشاہ را نشنیدہ اید کہ بہر بیت شعر یک مثقال طلا میداد؟ چہ میدانید؟ بلکہ این شاعر ہم از آنان باشد کہ ہر بیت شعرش مثقالے طلا ارزد۔

یکے از ایشان فریاد برآورد کہ اگر این طور است ہمیں حالا یک بیت بگوید۔ اگر بمثقالے طلا ارزید بسیار خوب۔ وگرنہ دامن حیاتش را چاک می کنم۔ از یافتن چنین گنجے شائیگان شادمان و رائیگان گفتند کہ اے شاعر۔ اگر گفتی رہیشت خلاص۔ وگرنہ خونت حلال است۔

بارے گفتگو دراز کشید۔ و نتیجہ قضایا اینکہ ہر سہ را نگاہدارند و از راہے کہ آمدہ اند بہ بنگاہ خود برگردند۔

پس ارسلان سلطان غازیان ترکتاز را جمع کرد کہ بہ بینم چہ آوردہ آید۔

یکے ز جیب درآورد ساغر سیمین ۔۔۔ بگرد او بہ خطے نغز شعرہائے گزین
یکے دگر سر قلیان سیم مینائی ۔۔۔ بر او نوشتہ فلان حاجی فلان جائی
یکے دگر لگن و شمعدانی از زر ناب ۔۔۔ کنارہ ہر دو مرصع بدر و لعل خوشاب
یکے دگر خز و سنجاب و شال کشمیری ۔۔۔ کہ گر بدانی مال تو بودہ می میری

یکے از ایشان در زنار یکی بہ گمان اینکہ نقرہ است یک کیسہ بزرگ پول سیاہ آوردہ بود! ہمہ بخندیدند۔ و بر یختنید۔ غنیمت منحصر بہ نقد نبود۔ از قلیان و آفتابہ و لگن مفضض و مطلا۔ و از پوستین و کلیجہ خز و سنجاب و شالہائے کشمیری اعلا۔ ہر جنس و ہر نوع متاع کہ بدست شان افتادہ بود وا گذار نہ کردہ بودند۔ ہمیں کہ نوبت بمن رسید۔ کیسہ در بغل نہفتہ را بمیدان

نهادم - که بجان شما جز این دستگیر من نشد - چون غنیمت من از آن همه گرانمایه‌تر بود بیشتر از همه مورد ستایش و آفرین گردیدم و باتفاق گفتند که اگر سالے دیگر با ما بمانی قطب وزوال خواهی شد - به بینید اصفهانی که ترکمان پشود چه می شود!

ارسلان سلطان گفت :- فرزندا روییت سفید که روئے مرا سفید کردی - پس ازیں با من جمع المال خواهی بود - یکے از کنیزانم را بتو بزنی می‌دهم - هم با ما یک جا می نشینی - چادرے با بیست گوسفند بتو می بخشم - در عروسیت همه قبیله را شیلان می کشم -

این سخنان چناں برمن تاثیر نمود - که بر نیت گریزم استوار تر ساخت ؟ با اینکه در تقسیم غنیمت مستحق بهرهٔ بزرگ بودم - دینارے بمن ندادند و بزیر چشم غدغن کردند - که اگر نفست در آید - سرت را مثل سر گنجشک از جائے بر می کنم - دریں حالت اگر مردی دہن بکشا! ناچار باز به حفظ همان چپا و اشرفی در کمر و چند ریالے که دران اثنا - بکار آن نهفته بودم قانع شدم - پس درمیان ایشان برائے تقسیم اختلاف عظیمے واقع شد و ستیزے برخاست - که کم مانده بود - خونے درمیان واقع شود - ناگاه یکے از ستیزیان را بخاطر رسید که باوجود ملا چرا باید به حکم شرع راضی نشد -

پس ملا را حکم کردند - تا موافق شرع انور غنیمت را درمیان مجاهدین قسمت کرد - با این که قدرے از آن اموال مال خود ملا بود و شرعاً نیز بال بیت المال به قاضی تعلق داشت - باز بجز مشتے رشخند و استهزا چیزے بکیسهٔ ملا نه رفت -

---

شادان بلگرامی

گفتار ہفتم

در سلوک مہر آمیز حاجی بابا و سرگذشت دل سوز ملک الشعراء

از ہماں راہ کہ آمدہ بودیم برگشتیم۔ اما بسبب ہمراہی اسیران و نوبت بہ نوبت سواری ایشاں ترتیب طور دیگر شد۔

من از اوّل میل غریبے بمرد شاعر بہم رسانام۔ واز گفتار و رفتارش تاثیر کلی در دلم پیدا شد۔ وانگہے در چناں عالمے بچنیں عالمے برخوردن مرا دلداری بلکہ نوعے افتخار بود کہ می نمودم من ہم فاضلم۔ رفتہ رفتہ بے آنکہ اظہار محبت خود را باو بروز دہم بشرط وا داشتن او بساختن اشعار سے کہ یک بیتش بہ مثقالے طلا ارزد پاسبان او گردیدم۔ در زبان فارسی بے ترس و بیم در ہر باب گفتگو می کردیم۔ گفتم رفیق۔ دل قوی دار کہ من شرح حالم چنین است و خیال فرار دارم۔ در اوّلیں فرصت بہ خلاصی تو خواہم کوشید۔ او کہ بجز دشنام چیزے نمی شنید وایں سخنان مہر آمیز بشنید سخت شاد شد و بایک جہتی شرح حال خود را باجمال بیان کرد۔ دانستہ شد کہ از اعاظم رجال است و بہ لقب ملک الشعرائے ملقب۔ از شیراز بطہران برگشتہ و در ہماں شب ورود اصفہان بدست ترکمانان افتادہ بود۔ روزے درمیان آں صحرائے نمک زار بعد از آنکہ من سرگذشت خود را گفتم۔ او نیز از آں خود را بدیںگونہ نقل مجلس دوستداری کرد۔

مترجم گوید۔ کہ ہر چند در نسخہ اصل ایں ملک الشعراء را مؤلف

"عسکرخان" لقب داده- ولی از واقعه معلوم میشود که آن مرد فتح علی خان صبائے کاشی است- که در سنه (۱۸۱۲) و سنه (۱۸۱۳) عیسوی در طهران بوده- شاید مؤلف نخواسته حکایت او را صریحًا بنام او بیان نماید- در هر حال سرگذشت او قریب بحقیقت است-

(سرگذشت ملک الشعرا میرزا فتح علی خان)

من در شهر کرمان زائیده شدم- نامم فتح علی است- پدرم در ایام آغا محمد خان خواجه- مدت ها حاکم کرمان بود- خیلے قصد عزل و خانه خرابی او کردند- اما از برکت عزت و رشوت و حیلت دست باو نیافتند بارها چشمانش بمعرض خطر افتاد- ولے در نیامد- عاقبت در ایام این شاه بسر زنده بگور برد- ده هزار تومان ترکه او بے تعرض و دست اندازی بمن رسید- در کودکی بسیار مواظب درس و مشق بودم چنانچه در شانزده سالگی بخوش نویسی مشهور گشتم- دیوان حافظ را سراپا از بر داشتم- و طبعم چنان روان بود که بصورت نثر یا نظم گفتگو مے کردم- حتی وقتے در زیر چوب و فلک در معرض زنهار خواهی مطلب خود را با نظم بیان کردم- موضوعے نه بسته و مضمونے نگفته نگذاشتم- لیلی و مجنون خیالے ساختم- بهتر از آن نکتبی- در آن کتاب از تعریف و توصیف چیزها ئے ندیده و وهمی مانند عشق بازی گل و بلبل و تعلق شمع و پروانه داد سخن دادم- بمفاد (اعذبها اکذبها) مبالغه و اغراق را از حد گذرانده ام در هر مجلس و محفل که حاضر مے شدم همه اشعار خود را میخواندم و هر چه میگفتند از اشعار خود استشهاد می نمودم-

در آن ایام پادشاه با صادق خان شقاقی که بسرکشی و باغیگری برخاسته بود- مبارزتے نمود- و غالب آمد- فتحنامه ساختم- در فتحنامه رستم در میان ابرها بمیدان کارزار نگاه میکند- باغی از او فرود آمدن و یاری کردن می خواهد- رستم در جواب می گوید- جائے من در اینجا خوب است- اگر بزیر آیم ممکن که ضربے از سرپاش شاه خورم- و چون خشخاش شوم-

لاجرم پائین را بدشمنان شاه واگذاشتم۔ ازیں قبیل نکات ودقایق در آں قصیده پیدا کردم۔ در آخر گفتم که بجز حال صادق خاں ولشکرش را از زمانه جائے شکایت نیست۔ چه با ایں که از دست پادشاه پائمال شدند سرشاں بآسماں افراشت۔ یعنی پادشاه سرشاں را به نیزه کرد۔ ایں قصیده بگوش میموں پادشاه رسید نیکو پسندید۔ ومرا از گزیدگان شعرا ساخت۔ ودر حضور اعیان دہانم را با طلا انباشت۔

ایں احترام تا پایه پیشین فتم شد۔ بزمرهٔ ندیما وباریافتگان در آمدم مرتجل وغیر مرتجل بنظم قطعه وغزل نمے پرداختم۔ بارے برائے اظہار خدمتگذاری بخاکپای حضرت شهریاری عرضه داشتم۔ که در زمان پیش فردوسی طوسی بنام سلطان محمود غزنوی شهنامه پرداخت۔ وبداں واسطه اورا در صفحه روزگار نام بردار ساخت۔ چه می شود که پادشاہے مانند شهریار امروزهٔ ایران که در ہیچ عصر مانند او پادشاہے نیامده ونیاید۔ وسلطان محمود غزنوی بندگی اورا نشاید۔ ساخته شدن شہنشاه نامه بنام او از سلطان محمود غزنوی مشهور تر گردد۔ ازجانب سنی الجوانب دستورے ارزانی شد ومن دست بکار شهنشاه نامه سازی شدم۔

هرکه معنے طمطراق الفاظ وغرائب معنے خواهد۔ آں کتاب را ببیند۔ چوں ایں بیت را ساختم۔

گو گیو دل گیو سرگو نهاد گو ئیین گو کیش وهم گو نژاد

همه گفتند که فصاحت وبلاغت الفاظ تمام شد۔ وچوں ایں بیت را نظم کردم۔

خراشید وپوشید شبرنگ شاه زسمش پشت ماهی زدمش روئے ماه

همه گفتند که ریشه معنی خشک شد۔ امین الدوله صدر اصفهانی را با من شکر آبی بود۔ به بهانه دوازده هزار تومان جریمه ام کرد۔ اما پادشاه بعنوان اینکه شعر شعرایم بخشید ونگرفت۔

روزے در مجلس بزرگ از سلطان محمود غزنوی وفردوسی سخن مے رفت۔ که در آیا سے هر بیتے از ابیات شهنامه پادشاه یک مثقال زر داده است۔

من چوں مے دانستم - این سخن بگوش بادشاہ میرسد۔ گفتم ا۔ در سخاوت سلطان محمود نسبت بہ سخاوتِ پادشاہِ ما نسبت قطرہ بدریاست۔ زیرا او آں مبلغ را بگرانمایہ ترین شعرا داد۔ ایں پیش از آں بکہیں پایہ ترین شعرا بذل کرد۔ کہ من بندہ حاضرم۔

(تفاوت از زمین تا آسمان است)

حاضرین متحیر۔ کہ من کے وکجا وچگونہ مورد ایں ہمہ احسان شدم؟ بیک دیگر نگران بزبان حال پرسیدند۔ ومن بازبان قال جواب دادم۔ آرے ہر چند ایں مبلغ را پادشاہ دستی بمن نداد۔ اما در معنے رساند۔ چنانچہ ترکہ پدرم را بفحوائے (العبدُ وما فی یدہٖ کان لمولاہ) می توانست ہمہ را ضبط کند نہ کرد۔ ایں دہ ہزار تومان امین الدولہ دوازدہ ہزار جریمہ ام کرد۔ نگرفت ؟ ایں بیست ودو ہزار تومان۔ بالفظ مبارک فرمود کہ ہر سالہ پنج ہزار تومان از اکابر واعیان در ایام متبرکہ واعیاد بصلہ بستان۔ وسالہاست می ستانم وخواہم گرفت۔ اگر ایں ہار احساب کنم روی ہم از احسان سلطان محمود بہ فردوسی بیشتر مے شود۔ پس ا۔

اصلاً ابر باشد یک قطرہ پیش جودش
ہر کس کہ دید گفتا للہ درّ قائل

آنگاہ دعائے بلیغے کردم۔ کہ خداوند سایہ بلند پایہ اش را از مفارق جہانیاں تا آخر الزمان کم نگرداند۔ ودشمنانش را از قلیل وکثیر۔ صغیر وکبیر ذلیل وحقیر گرداند۔ وچوں یقین داشتم بہ گوش پادشاہ مے رسید۔ مبالغہ وافراط را از حد گذرانیدم۔ روزے چند براں نگذشت کہ باعطائے یکدست خلعت خاص از قبائے پولکی وشال کشمیری سروکمر۔ وخرقہ سنجابی زریں ممتاز۔ وبا فرمان ملک الشعرائے سرافراز شدم۔ برسم معتاد سہ روز فرمان را بہ پر کلاہ زدہ در خانہ نشستم۔ دوستان وآشنایاں بہ مبارک باد وشیرینی خوری آمدند۔ ومیلم برخودمی بالیدم وکبزرگی خود را ہر دم افزوں مے دیدم۔ بعد ازاں نیمے برائے انتقام۔ ونیمہ برائے جلب انعام۔ قصیدہ برائے امین الدولہ ساختم ذو معنیین وذو وجہین۔ واکثر عربی چنانچہ ازکم سوادی ہمہ را بمدح خود حمل کرد۔ ودر حقیقت

ہمہ ذم بلکہ دشنام او بود۔ آرے در مذاق فارسی زبانان بالائے معانی رکیکہ را چوں لباس بالفاظ عربی پوشانند۔ رکاکت آنہا ازالہ گردد۔

خلاصہ قصیدہ چناں مغلق و معقد است۔ کہ کس درکِ آں نتواند کرد۔ مگر من خودم معنی وہم۔

ہنرم منحصر بنظم اشعار بود۔ از علم ہندسہ و جر اثقال سر رشتہ وافر داشتم۔ بزرگان ہمہ از اختراعاتم حیرت می بردند۔ چرخے ساختم کہ اگر یک آلت دیگر داشتی تا قیامت باز نہ ایستادی۔ شکلے بہ ہندسہ افزودم کہ ہیچکس حل نتوانست کرد۔ در رنگ کاغذ بطولانی داشتم۔ قلم و دواتے بطرز نو اختراع نمودم۔ بقماش بافی بر خاستم۔ بادشاہ نگذاشت و گفت کہ تو شعرباف قماش را فرنگاں کودن ببافند۔ وسوداگراں از فرنگستان بیاورند۔ در روز نوروز بعادت بزرگاں خواستم۔ بپادشاہ پیش کشی کنم۔ قطعہ شیوا نظم کردہ بر خلال و نداں کاوی سخت مطبوع طبع ہمایوں افتاد۔ ہمہ اعیان را بوسیدن دہانم فرمان داد۔ در آں قطعہ دنداں بادشاہ را بلولو۔ و خلال را بہ بستہ و سنبل وگوشت بن دنداں را بشاخہائے مرجاں کہ در اطراف لولو یافت میشود۔ و ریش بلند عنبر آگند بادشاہ را باامواج دریا تشبیہ کردہ بودم۔ راستی بجودت قریحہ من ہمہ کس آفریں خواندند و از روئے مدح ہمہ گفتند۔ کہ با بودن تو فردوسی خر کیست؟ بصلہ ایں قطعہ بادشاہ خواست کہ مبلغے خطیر بمن رسد۔ خلعت امسالہ فرزند خود حاکم فارس را بامن فرستاد۔ در عرض راہ بدیہا گرفتم۔ و در شیراز مورد احترام تام و احسان فراواں گشتم۔ و واقعاً مبلغے خطیر بمن رسید۔ در واقعہ پرند و شین آں مبلغ خطیر بدست ایں ترکماناں خطرناک افتاد و من کہ فلک را ریشخند می کردم۔ ریشخند اینان شدہ ام کہ می بینی۔ اگر تو بہ خلاصی من نکوشی۔ وائے بر من شاید بادشاہ از خلاص من بدش نیاید۔ اما آنکہ سربہا بدہد کیست؟ امین الدولہ را رنجانیدہ ام۔ چراکہ گفتم۔ آنکہ کوک کردن ساعت را نداند۔ ادارہ مملکت را چگونہ ادارہ تواند

من چوں سے دانستم۔ این سخن بگوش پادشاہ میرسد۔ گفتم :۔ در سخاوت سلطان محمود نسبت بہ سخاوتِ پادشاہِ ما نسبت قطرہ بدریاست۔ زیرا او آن مبلغ را بگرانمایہ ترین شعرا داد۔ این بیش از آن بکمین پایہ ترین شعرا بذل کرد۔ کہ من بندہ حاضرم۔"

(تفاوت از زمین تا آسمان است) ۔

حاضرین متحیر۔ کہ من کیے و کجا و چگونہ موردِ این ہمہ احسان شدم! بیک دیگر نگران بزبان حال پرسیدند۔ و من بازبان قال جواب دادم۔ آرے ہر چند این مبلغ را پادشاہ دستی بمن نداد۔ اما در معنے رساند۔ چنانچہ ترکہ پدرم را بفحوائے (العبدُ وما فی یدہٖ کان لمولاہ) می توانست ہمہ را ضبط کند نہ کرد۔ این دہ ہزار تومان امین الدولہ دوازدہ ہزار جریمہ ام کرد۔ نگرفت؟ این بیست و دو ہزار تومان۔ بالفظ مبارک فرمود کہ ہر سالہ پنج ہزار تومان از اکابر و اعیان در ایام متبرکہ و اعیاد بصلہ بستان۔ و سالہا ست می ستانم و خواہم گرفت۔ اگر اینہا را حساب کنم روی ہم از احسان سلطان محمود بہ فردوسی بیشتر مے شود۔ پس :۔

اصلا نہ ابر باشد یک قطرہ پیش جودش
ہر کس کہ دید گفتا للہِ درہٗ قائل

آنگاہ دعائے بلیغے کردم۔ کہ خداوند سایہ بلند پایہ اش را از مفارق جہانیان تا آخر الزمان کم نگرداند۔ و دشمنانش را از قلیل و کثیر صغیر و کبیر ذلیل و حقیر گرداند۔ و چوں یقین داشتم بہ گوش پادشاہ مے رسید مبالغہ و اغراق را از حد گذراندم۔ روزے چند براں نگذشت کہ باعطائے یکدست خلعت خاص از قبائے پولکی و شال کشمیری سر و کمر۔ و خرقہ سنجابی زریں ممتاز با فرمان "ملک الشعرائے" سرافراز شدم۔ بر رسم معتاد سہ روز فرمان را بہ پر کلاہ زدہ در خانہ نشستم۔ دوستاں و آشنایاں بہ مبارک باد و شیرینی خوری آمدند۔ مسلم بر خود می بالیدم و بزرگی خود را ہر دم افزوں مے دیدم۔ بعد ازاں پیچیے برائے انتقام۔ و نیمہ برائے جلب انعام۔ قصیدہ برائے امین الدولہ ساختم ذو معنیین و ذو وجہین و اکثر عربی چنانچہ از کلم سوادی ہمہ را بمادح خود حمل کرد۔ و در حقیقت

همه ذم بلکه دشنام او بود - آرے در مذاق فارسی زبانان بالائے معانی رکیکه را چوں لباس بالفاظ عربی پوشانند - رکاکت آنها ازاله گردد -

خلاصه قصیده چناں مغلق و معقد است - که کس درکِ آں نتواند کرد - مگر من خودم معنی و بهم -

هنرم منحصر بنظم اشعار بود - از علم هندسه و جر اثقال سررشته وافر داشتم - بزرگان همه از اختراعاتم حیرت می بردند - چرخے ساختم که اگر یک آلت دیگر داشتی تا قیامت باز نه ایستادی - شکلے به هندسه افزودم که هیچکس حل نتوانست کرد - در رنگ کاغذ یار طولانی داشتم - قلم و دواتے بطرز نو اختراع نمودم - بقماش بافی برخاستم - پادشاه نگذاشت و گفت که تو شعربافی قماش را فرنگان کودن بیافند - و سوداگراں از فرنگستان بیاورند - در روز نوروز بعادت بزرگاں خواستم - بپادشاه پیش کشی کنم - قطعهٔ شیوا نظم کرده بر خلال دنداں کاوی سخت مطبوع طبع همایوں افتاد - همه اعیان را ببوسیدن دهانم فرمان داد - در آں قطعه دنداں پادشاه را بلؤلؤ - و خلال را بمتهٔ وسنب و گوشت بن دنداں را بشاخهائے مرجاں که در اطراف لؤلؤ یافت میشود - و ریش بلند عنبر آگند پادشاه را باموا ج دریا تشبیه کرده بودم - راستی بجودت قریحهٔ من همه کس آفریں خواندند و از روئے مدح همه گفتند - که با بودن تو فردوسی خر کیست؟ بصلهٔ ایں قطعه پادشاه خواست مبلغے خطیر بمن رسد - خلعت امسالهٔ فرزند خود حاکم فارس را بامن فرستاد - در عرض راه بد بها گرفتم - و در شیراز مورد احترام تام و احسان فراواں گشتم - و واقعاً مبلغے خطیر بمن رسید - در واقعهٔ پرند و شین آں مبلغ خطیر بدست ایں ترکماناں خطرناک افتاد و من که فلک را ریشخند می کردم ریشخند ایشاں شده ام که می بینی - اگر تو به خلاصی من نکوشی - وائے برمن - شاید پادشاه از خلاص من بدش نیاید - اما آنکه سربها بدهد کیست؟ امین الدوله را رنجانیده ام - چرا که گفتم - آنکه کوک کردن ساعت را نداند - ادارهٔ مملکت را چگونه اداره تواند

ازیں جہت بامن بداست تے ترسم کہ کہ بیادم نیفتد۔ تا از اندوہ
ورنج ہلاک شوم۔ نقدے کہ مایہ انجامم بود۔ بباد رفت۔ از وطن جُدا۔
سربہا از کجا آرم۔ امّا چوں اُسارت من بہ تقدیر ایزدی است۔
شکایت ازاں بیجاست (ما شاء اللہ کان وما لم یشاء لم یکن)
ولے از آں جائیکہ تو محب علی و مبغض معاویہ ہیچ نباشد (لا لحب علی
بل لبغض معاویہ) اقدامے فرمائی جز التماس آں دارم کہ بہ خلاصی
من از دست ایں تنگ چشم ترکماناں صرف ما حصل مقدرت و توانائی
خود کنی۔ البتہ نزد ائمہ طاہرین اجرت ضائع نخواہد ماند۔

سیّد اولاد حسین شاداں بلگرامی

گفتار هشتم

در خلاصی حاجی بابا از دست ترکمانان و بدست ایرانیان افتادن و درست آمدن مصداق "از خاک برخاستن و بخاکستر نشستن" وے

المستجیر بعمرو عند کربته کالمستجیر برمضاء من النار

ملک الشعرا سرگذشت خود را بپایان رسانید وعدهٔ آں دادم که بقدر تواں در خلاصی او اهمال نکنم۔ امّا در آں حال شکیبائی می بائیست۔ که هنوز خود در بند بودم۔ کوشیدن بنده برهاندن دیگرے از بند دیوانگی بود۔ آں بیابان آں ترکمانان آں ما۔ آں وادی هولناک۔ چگونه خلاصی میتواں۔

جز آنکه صبر و تحمل کنم چه چاره کنم

بعد از گذشتن از کویر عراق بخاک (دامغان) طرف شرقی آنجا در کنار راهے که از طهران به مشهدی رود۔ ارسلان سلطان روئے بیاراں کرد۔ که در اینجا توقف باید۔ شاید قافله بچنگ آید۔ در نزدیکی راه بر سر تپه دیده بانے برگماشتند۔ سحرگاهاں دواں دواں بیامد۔ که از میان راه گرد و غبار عظیمے برپاست۔ گویا کارواں است!

ما دست و پائے خود را برائے یغما جمع کناں دست و پائے اسیراں را بستیم تا بعد از یغما به همراه بریم۔

همه حاضر یراق اسپها رانده ایم۔ ارسلان سلطان بنفسه طلایه داری میکرد۔ مرا بخواست۔ که حاجی امروز روز مردانگی است۔ به همراهی من بیا و جوهر کارم ملاحظه کن

که روزی بکارت خواهد خورد۔ و آن گہے شاید۔ با کاردانیان به گفتگو احتیاج افتد۔ ترجمانی نما۔

چون گرد و خاک نزدیک رسید۔ ارسلان سلطان را حال دگرگون شد که می ترسم این گرد توتیائے چشم ما نباشد۔ تند می آیند۔ پراگنده نمی روند۔ صدائے زنگ نمی آید۔ برق تفنگ پدیدار است۔ اسپان یدکی دارند۔ گمان نمی برم دست ما بجائے بند شود۔

چون نیک نظر کرد گفت۔ دانستم که کاروان نیست۔ یکے از اعیان دولت یا حاکم مملکت است۔ بمستقر خویش می رود۔ از کثرت خدم و حشم معلوم است۔

من این حال را برائے گریز فرصت نیکے دیدم۔ دلم به تپیدن آغازید۔ با خود اندیشیدم۔ بے آنکه بارسلان سلطان بفهمانم۔ گریبان از چنگ او برهانم۔ بدین تدبیر که به رهگذران نزدیک شوم۔ خود را اسیر ایشان سازم۔ با خود می گفتم۔ اگرچه در اول بد میگذرد۔ اما زیان ندارم۔ حالی ایشان میکنم و نجات مے یابم۔ پس ارسلان سلطان گفت پیشتر برویم و تحقیق حال رهگذران کنیم۔ من بے دستوری او از پشت تپه اسپ راندم۔ و او بقصد آنکه مرا باز دارد۔ از عقب من تاخت۔ چون بسر تپه رسیدیم۔ خود را یک تیر پرتاب۔ روبروئے رهگذاران دیدیم۔ سواران را چون چشم بما افتاد۔ شش هفت تن از ایشان جدا شدند و روی بما تاختن آوردند۔ ما برگشتیم۔ هرچه ارسلان سلطان تندتر راند۔ من کندتر رفتم۔ تا اینکه دستگیر افتادم۔ از اسپم فرود آوردند۔ اسلحه و کمربند و پنجاه اشرفی۔ حتی استره هائے هدیه پدر یک دقیقه بیش نکشید تاراج شد۔ فریاد کردم۔ که مترسید من نمے گریزم۔ من بعمد خواستم بدست شما افتم۔ گوش ندادند۔ و دستهایم را از شال با شانه ام استوار بستند و با ضرب سیلی و مشت بحضور بزرگ خود بردند۔

بزرگ ایشان با تمکین تمام تماشا ایستاده بود۔ از احترام و تعظیم زیردستان می گفتم۔ شاید شاهزاده باشد۔ پشت گردن چند زدند۔ که زود باش

کرنش کن - خادم و حشم بر دور او حلقه زدند - امر فرمود تا دستهایم را بگشایند -
فی الفور بر جستم و دامنش را گرفتم - که شهزاده! پناه دخیل! دخیل! پناه
به فریادم برس - فراش منع کردنم خواست - شهزاده نگذاشت که از پناه
آورده کاری بدارد -

پس به امر وی زمین خدمت بوسیدم - و مختصر ماجرای خود را بیان کردم
و گفتم که اگر باور ندارید - برایشان حمله آورید - و ملک الشعرا را با دو تن اسیر دیگر
از دست شان بگیرید - تا برایں معنی شهادت دهند -

درآن حال سوار - اینکه به تعاقب ارسلان سلطان رفته بودند برگشتند
ترسان و هراسان - به امام رضا قسم خوردند که دست کم هزار نفر ترکمان
برما هجوم آورده‌اند - من هرچه سوگند خوردم که بیش از بیست تن نیستند
کسی گوش نداد - و با تهمت جاسوسی و دروغگوئی قسم یاد نمودند که
ترکمانان بر ما هجوم آوردند اولین کار اینکه سر تو را می بریم - پس به عادت
همه اهل ایران از یاد ترکمانان بسی سوی و آن سوی نگران و رنگها باخته
اسپها تاختند -

چوں اسپم را گرفته بودند - بر استری بارکشم سوار نمودند - همیں که
نفسی گرفتم بسر صبر بحالت فلاکت خود باندیشه و تفکر افتادم نه در جیبم
دیناری بود و نه بر سرم پرستاری و هواداری - اشرفیهای عثمان
آغا که قوة الظهرم بود از دستم ربوده بودند - و سرمایه بجز گرسنگی بر جا نمانده
بوده - در عقائد اسلام نیز چنداں استوار نبودم که کار خود را به قضا و قدر
حواله واز نصیب و قسمت نواله کنم - بے اختیار اشکم فروریخت و گریه
درگلویم گره زد - با خود گفتم که چشمت کور شود - بخش که سزای تست -
چوں به مدد گریه تسلیتی یافتم واز هم شهری گری و هم کیشی دیده بربستم
دهان بدشنام و نفرین بگشودم -
که لعنت بر مثل شما مسلمان! سگ ترسا و یهود بر شما شرف دارد -
ترکمانان در نزد شما اولیا اند - نه دین دارید نه ایمان - نه خدا می شناسید

نہ پیغمبر اسم آدمی بر شما دریغ است / سگید و از سگ کمتر۔

بجز تحویل خندہ جوابے نشنیدم۔ دانستم کہ درشتی پیش نمی رود بالتماس و التجا طریق نرمی گرفتم کہ مگر من مثل شما مسلمان نیستم۔ مگر غیرت از اسلام نیست؟ آیا کم آوردہ ام۔ دیر آمدہ ام کہ باین عذاب و عقاب سزاوارم دانید؟ من شمارا ہم مذہب و ہم ولایتی انگاشتم و چشم یاری داشتم! این ہمہ بیرحمی و ناجوانمردی در حق من چرا است۔

(خود غلط بود آنچہ می پنداشتیم)

آں گروہ چنانچہ از درشتی متالم نشدند از نرمی ہم متاثر نگردیدند مگر چاروا داری قوی یال و بال۔ علی قاطرچی، کہ قلیانی چاق کردہ بمن تعارف کرد۔ کہ رفیق بیا قلیان بکش اندوہ مدار۔ دل خوش دار۔ غم اندوہ مباش۔ ہر چہ بر سر انسان آید بخواست خداست و چارہ اش بدست اوست۔

اگر این قاطر سیاہ را کہ سوارم خداوند سفید آفریدہ بود۔ آیا من مے توانستم سیاہ کرد؟ این حیوان دیروز جو خوردہ است۔ ایا امروز کاہ می خورد و فردا کہ میداند خار خواہد خورد یا خاشاک با قسمت معارضہ و با طالع ستیزہ نمی توان کرد۔ تو حالا قلیانت را بکش۔ اوقات تلخ نشود۔ دم را غنیمت شمار۔ امروز بگذرد۔ فردا ہم خدا بزرگ است۔ مگر این شعر حافظ را نشنیدہ۔

(ہر وقت خوش کہ دست دہد مغتنم شمار)

از سخنان علی قاطرچی اندک آرام یافتیم۔ اختلاط را باہم گرم گرفتیم۔ چون دید کہ من ہم از اشعار حافظ بیخبر نیستم خوشش آمد۔ واز ہمان روز ہمکاسہ ام ساخت۔ و گفت بزرگ ما پسر پنجمین پادشاہ است۔ چند روز پیش ازین حاکم خراسان شد۔ اکنون بمقر حکومت خود بشہر مشہد میرود۔ از جہت اغتشاش راہ از عادت معہود آدم ہمراہ برداشتہ است۔ فرمانے در دست دارد۔ کہ بہ ترکمانان ہجوم آرد و تا بتوانند از اسارت و غارت کوتاہی نکنند۔ و آں قدر سر ترکمانان بطہران بفرستند کہ در میان ارک کلہ مناری سازند۔ برو شکر کن کہ ہیئت ترکمان نداری

اگر چشمت کوچک و سرت بزرگ و بینیت پهن بود - امروز سرت در
آب نمک می خفت و فردا پر از کاه به طهران می رفت -

شام گاهان درمیان صحرا در کاروان سرائے نیم ویران فرود
آمدیم - باخود اندیشیدم - که خود را به شهزاده رسانم و نقود و اسپ
و اسلحه خود را واپس ستانم - هرچند دلم می گفت و گواهی میداد که برابینها
بیشتر از آنها که گرفتند مستحق نیستی - اما چشم طمع و حرص کور بشود -
چشم از حقیقت پوشیده بحرف دل گوش ندادم - پس از نماز شام شهزاده
بر بالائے بام متکی به متکا بر جانمازے نشسته بود - فرصتے جستم
و از دور فریاد برآوردم - که قربانت شوم - عرض دارم - اذن پیش
رفتنم داد - از همراهان وے شکایت کناں - التماس استرداد مال خود
کردم ظلم کنندگان را احضار فرمود - از دو تن ایشان سخت تظلم
نمودم گفت پدر سوختگاں پدرتاں را می سوزانم - پنجاه اشرفی این
مرد کجاست -

قسم خوردند که بسر شهزاده ندیدیم -

روی به یکے از بزرگان حاضر کرده گفت - حالا مے بینید که
دیده آید یا نه - "سپهاچوب و فلک" چوب و فلک آوردند - و آناں را
به فلک برکشیدند - شپاشاپ ترکه بلند شد - چوب خواران از بیتابی
اقرار با خذ و تعهد کردند - که سر شهزاده بسلامت بخشائید واپس میدهیم -
چون نقود را بیاوردند شمرده در زیر بالیں نهاد و آناں را روانه کرد -
و بمن گفت - تو هم دیگر برو پے کارت - من از حیرت دهان باز و منتظر که
پولم را بگیرم - فراش باشے شانه ام گرفت و بدور انداخت - که باز ایستاده؟

فریاد برآوردم - که پولم کو -

شاهزاده بشنید - و با آواز مهیب گفت که باز حرف میزند - بزن باکفش
بتوی دهنش - جهنم بشود -

فراش باشی کفش ساغریش را درآورد و با نعل پاشنه آں

بر وہا نم حوالت کناں گفت۔ شرم نداری در حضور شہزادہ ایں طور بے ادبی مے کنی ؟ برو گم شو۔ وگرنہ گوش و بینیت بریدہ می شود۔ ایں بگفت و از حضورم برانار۔

نومید و نامراد۔ بہ نزد علی قاطرچی برگشتم۔ کہ چنیں شد۔ علی قاطرچی بے اظہار حیرت و تعجب گفت تو توقع داشتی غیر ازیں بشود خواہ ایں خواہ بزرگے دیگر۔ ہرچہ بدست شاں می افتد۔ واپس نمی دہند۔ از دست نواب اشرف والا اشرفی زرد گرفتن از دہان قاطر دستہ قصیل سبز گرفتن است ؟ مرد کہ شاہزادہ است۔ نہ بازیچہ اگر دہن داری برآر۔ وگرنہ چشم بپوش و بہ صبر بکوش۔

شاداں بلگرامی

گفتار نهم

در سقائی حاجی بابا از روئے ناچاری

به همراهی شاهزاده در وقتی معین با دبدبه و طنطنه تمام داخل مشهد شدیم۔ و آن دیار غربت از آشنا بیگانه از دوست محروم از دست افزائے بے بهره با ملکم از نقود عبارت بود از پنج تومان که در شب دزدی در کاروانسرا به تقلید عثمان آغا در آستر کلاه خود نهفته بودم۔ لباسم قبائیکی شالکی با کلیجه پوست بے ابره و یک پیراهن و یک شلوار۔ تا قاطرچی از مطبخ شاهزاده را فضله گیر بود۔ من نیز ریزه چین خوانش بودم۔ چون باز شهزاده به منزل رسید رابطه او برید۔ و نیز از من۔ با خود اندیشیدم که باز رجوع با صل پیشه کنم و دلاکی پیش گیرم۔ دیدم که کس سر خود را به تیغ من که به جاسوسی ترکمان متهم نمی سپارد۔ و آن گهے با آن نقد قلیل اگر اسباب دکان بخرم۔ کار دکان لنگ می ماند۔ اگر دکان براه اندازم کرایه بزمین مے ماند۔ کرایه بدهم۔ خودم گرسنه می مانم به مزدوری نه میل داشتم و نمی توانستم۔

قاطرچی از روئے نصیحت گفت۔ فرزند! نوجوانے هستی مستعد و تنومند۔ زبان باز۔ خوش آواز۔ خنده رو۔ بذله گو۔ با آواز خوش۔ مردم را بنوشیدن آب مشتاق میتوانی ساخت۔ و با ریشخند و شوخی بد لها راه توانی یافت۔ زوّار مشهد به خیال استحصال اجر و ثواب می آیند۔ برائے نجات از دوزخ و وصول به بهشت از هیچ خیر رو گردان نیستند۔ کسیکه با ایشان بنام خیرات و مبرات پیش می آید۔ از عطایا

وصدقات ایشاں کامیاب می کرود۔ بیاو بیا دلب تشنہ کربلا آب بفروش اما نہار درظاہر عملت فی سبیل اللہ باشد ولے تا پول نگیری قطرۂ آب بہ کسے مدہ۔ چوں کسے آب نوشد بیچا پلوسی با عبارتہائے آب وار بگو۔ "نوش جان عاقبت بخیر ہلیا مریا! اگوارا باشد۔ لب تشنہ کربلا ازشفاعت سیر ابت سازد! از دست بریدۂ عباس علی جام شفاعت نوشی"۔ با ایں گونہ سخنان ریشخند کن۔ کہ ریشخند وردمندان خیلے کار ہا می کند۔ اما آوازت را چناں بلند برآر کہ ہر کس بشنود۔ ولطیفہا ونکتہ ہا چناں گو کہ ہمہ کس بخندند۔ وشعر ہا چناں خواں کہ ہمہ کس را خوش آید۔ (سادہ لوحی وطماف دروغی زواراں را بہ بیں کہ باآں ہمہ ترس وبیم ترکماں از دیار دور دست خرجہائے گزاف می کنند وبہ زیارت میآیند) با ایں گونہ مردم چہ کار نمی تواں کرد۔ بہ آسانی ہمہ را تواں فریفت۔ عقل شان در چشم است۔ چشم شان را پردۂ تنک خردی تنگ پوشیدہ چہ می بینند تا چہ بفہمند۔ تو ہر چہ میگوئی بنام خدا وپیغمبر بگو۔ ودیگر کار مدار۔ من چند وقت پیش ازیں در ہمیں جا ہمیں کار کردم۔ واز پول سقائی یک قطار قاطر خریدم اکنوں اینم کہ می بینی۔ !

بقول قاطرچی عمل کناں۔ مشکے تازہ خریدم۔ پابندی زنجیرین وشیری برنجین۔ وکمر بندے چرمین با قلاب خطاے چند بکمر دوختم۔ وطلاس چہل قل ھو اللہی را چند زنگولہ ومنگولہ بوے آویختم۔ دوسہ روز مشک را درآب جفت خوابانده بعد ازاں پر از آب نمودہ داخل صحن مقدس امام رضا شدم۔ ونوبت ہنر نمائی رسید۔

افتتاح سخنم اینکہ:- "سلام اللہ علی الحسینؑ ولعنت اللہ علی قاتل الحسینؑ!!"

آبے بنوش لعنت حق بر یزید کن
جاں را فدائے ہر قد شاہ شہید کن

عجب آبِ خوشگواری دارم۔ جگر را خنک می کند۔ دندان را می ریزد۔ تشنه را سیراب و سیراب را تشنه می سازد۔ باغِ بهشت را با این آب آبیاری می کنند۔ آتشِ دوزخ را با این آب فرو می نشانند! چون دو روز بدستور العمل قاطرچی عمل کردم۔ استاد شدم (معلوم است۔ در چنین کارہا علم بعد از عمل می آید) سقایانِ مشهد را ہمین که چشم بر من افتاد۔ آب در دہان شان خشک شد۔ ہم چشمی بر خواستند۔ و به بہانه اینکه مراحق سقائی در آن جا نیست۔ خواستند کمر چشمه ہنرم را به بندند یعنی از آب انبارہم۔ آب ندہند۔ اما دیدند که حریف آب دندان و باب دندان نیست۔ قابل این است بزنند و مشک ہمه را پاره کند۔ چشم پوشیدند۔ گویا خداوند مرا برائے سقائی آفریده است۔ آب گل آلود و بدبوی انبارہا و سقاخانہا را بنام آب زلال چشمه تسنیم و کوثر می فروختم۔ و نمی دانید از پہلوئے تشنگان چه قدر می اندوختم پول یک آب را از ده کس می گرفتم! و باز آب با پول میدادم ہمیشه چشم بدستهٔ زوار تازه رس بود۔ که از راه نرسیده۔ وغبار از چہره نه نشسته جام آب بدست شان بدہم که بسم الله! فی سبیل الله! بشکر الله سلامتی از آفات و بلا۔ و بیاد لب تشنهٔ بیابان کربلا جرعه آبے بنوشید با گلاب مشهد منور سر و رو را معطر سازید۔ مشک آبے ہم برائے خدا سبیل کنید گاه گاه ازین قبیل اشعار نیز با آہنگ خوش مے سرودم ؎

بکن اے تشنهٔ رحمت گلوتر   بیاد آبروئے حوض کوثر
باب آئینهٔ دل صیقلی کن   پس از وے یاد عباس علی کن
نه آبست اینکه از کوثر نم است این   نه مشک است اینکه چاهِ زمزم است این
بود عیناً چو عیناً سلسبیلا   مزاج او مزاجاً زنجبیلا

با آب و تاب این گونه گفتار و اشعار خود خاطر نشان زوار مے ساختم که اولین ثواب نوشیدن آب مشهد و آن آب من است۔ انعام و احسان زوار بمن بیشمار بود و قطرهٔ آبم بهدر نمی رفت و نکته از اشعارم ہبائی شد

چون دهه عاشورا رسید که ایرانیان را دیوانه مصیبت و عزا و
بدعت های بیجا می سازد - خواستم من هم هنر مشک گردانی به نمایش
تعزیه روز عاشوره در میدان ارک تماشاخانه ایام محرم است در حضور
شاهزاده والی خراسان برپا شد - سال قبل سقائی (گاومیش) نام در مشک
گردانی گوی مسابقت از همگنان ربوده بود - گفتند که از گاومیش باید
پرحذر بود - که آلت جارحه دارد و قوه منفعله ندارد - گوش نکردم - وقت
در رسید - شاهزاده در سرارک بر غرفه نشست - اکابر و اعیان در برابرش
بایستادند - من به میان آمدم - سراپایم - از زخم تیغ و لاکی خون آلود تا
کمر برهنه مشکی در غایت بزرگی پر از آب بر دوشش در زیر بار گران
نفس زنان آهسته آهسته به زیر غرفه آمدم - و به آواز بلند
به مدح شاهزاده و به مرثیه خواندن شروع کردم - شاهزاده را خوش
آمد - یک اشرفی انعام انداخت - مردم از احسان او متعجب و از
حالت من متحیر شدند - برای تاکید اثبات هنر طفلی چند خواستم و
بر روی مشک سوار نمودم - آوازه آفرین آفرین بلند شد - از
آفرین حضار رگ غرابیم به حرکت آمد - طفلی دیگر خواستم - بر مشک
بنشانم - رقیبم (گاومیش) فرصت یافت - خود به مشک برجست و
با طفلان نشست - اگرچه بروی بزرگواری نیاوردم - و اندکی
تحمل کردم - اما از مهره پشتم صدای برخاست - کمرم خم شانه ام
از زور زنجیر کبود گردید - و سراپایم خراشیده شد - مشک را بر زمین
نهادم و تا عارضه گرم بود - دردی نیافتم - ولی بعد از چند دقیقه
معلوم شد که (گاومیش) کار خود را دیده - و در من قدرت مشک برداشتن
برجا نگذاشته است - این بود که اسباب سقائی را فروختم و بالنتیجه
از آب و هوای سقائی اندوخته بودم - حالم به از وقت ورودم به مشهد بود -
علی قاطرچی با کرایه طهران رفته بود - و دستم به نصیحتش نمی رسید -
خواستم (گاومیش) را به مرافعه کشم و دیت بخواهم - گفتند بیهوده است -

عارضه تو در ظاهر عبارت از خدشه است - و در شریعت دیت خدشه را نص صریحی نیست - خواستم وکیل مرافعه بگیرم - گفتند زنهار وکیل نگیر که هم دعوایت باطل و هم آنچه داری از دست می رود - دعوا خران خواستند دعوایم را برایگان بخرند راضی نه شدم - بارے کمرم شکست و صدایم در نیامد -

---

تصحیح کردهٔ سید اولاد حسین شاداں بلگرامی

گفتار دہم

در کنگاش حاجی بابا با خویش و قلیان فروش و پاگرد شدن

پس با عقل خود مشورت آغازیدم - کہ بعد از شکستن کمر تکلیف چیست؟
برائے انتخاب پیشہ چند در پیش داشتم - گدائی در مشہد رواجے داشت
چوں سقائے نیز شعبہ ازاں بود - راہ و چاہ آں را نیک آموختہ بودم
و میدانستم - کہ اگر بداں طریق سالک شوم عنقریب داماد "عباس دوس"
می شوم؟ اما از دریوزہ عارم آمد - خواستم میمونے یا خرسے بخرم
و لوطی شوم؛ - دیدم تعلیم میموں خیلے زحمت و لوطی گری خیلے ہنر
و بے حیائی لازم دارد - خواستم روضہ خواں و تعزیہ گرداں شوم -
دیدم دریں کار بے حیائی بیشتر لازم است - خواستم واعظ شوم - دیدم کہ
احادیث و اخبار باید جعل کنم - عربی نمیدانستم - خواستم فال گیر شوم -
دیدم فال گیر و رمال در مشہد از سگ بیشتر است - و ہماں مے خورند
کہ مرغ خانگی مے خورند - خواستم باز دلاک شوم - دیدم - کہ پابند
می شوم - و مشہد جائے ماندن نیست - عاقبت دیدم - چرسی - بنگی - تریاکی
در مشہد فراوان است - و من ہم ازاں جرگہ بدم نمے آید - ایں بود کہ قرار
کار را بقلیاں فروشے نہادم - قلیانے چند بر قلابہائے کمر آویختم
قوطی برائے نہادن سر قلیاں در پیش رو - مطہرہ پر از آب در پہلو - قبلی برائے
تنبا کو بر دوش منقلے بر دست آویزاں انبرہائے متعدد بدیں سوی و
آنسوی بدیں اوزار تدارک ایں کار دیدم - خلاصہ با آں اسباب

[illegible] شدم - چہار قسم تنباکو خریدم - طبسی
شیرازی - شوستری - کاشی - در ترکیب و ترتیب تنباکو - با خس و خاشاک
و افزایش و آمیزش با برگ درخت و گیاه مہارتے داشتہ - از خدا و خلق
شرمے نداشتم - چہار قسم مشتری پیدا کردم اعالی اواسط - اسافل - اراذل -
اعالی را خالص - اواسط را نیم مخلوط - اسافل را تمام مخلوط - اراذل را خس و
خاشاک صرف می دادم - و از ہر یک بفراخور حال شان بہائے مختلف
می گرفتم گرکسے اعتراض می گرفت - بنمودن کشاورز و کشت زار و سوداگر
تنباکوئے خود ہمہ حاضر بودم -

دیرے نہ گذشت کہ اولین قلیان فروش مشہد شدم - در تنباکوئے غلیظے
فروختن و باسلیقہ قلیان چاق کردن - و بارندی تہ بندی نمودن شہرتے
نیک پیدا کردم - از عمدۂ مشتریانم قلندرے بود (درویش صفر) نام شناسائے
تنباکوئے خوب بود - جرأت تنباکوئے بد بدو دادن نداشتم - ہمیشہ قلیانم را
بہ نسیہ می کشید - و ادائے قرض را ہیچ فرض نمے دانست - اما از طرف دیگر
مشتری کش بود - و من ہم بطیب خاطر برضائے خاطر او میکوشیدم -
دوستیش را نعمتے عظیم مے شمردم -

این قلندر مردے بود عجیب ہیئت غریب صفت - قوی ہیکل - بلند بالا
عقاب بینی - سیاہ چشم - تیز نظر - انبوہ ریش - گیسواں تا بہ شانہ ریزاں تاجے
ہشت ترک مکلل بہ آیات و ابیات بر تارک پوست تختی غزالین بر پشت
منتشائے ہزار وندانہ بر دوش - کشکولے منبت با زنجیرے برنجین بر دست
خرقہ و جلبندیش با کمال اُستادی بخیہ زدہ - در شمۂ پشمین با مہرۂ از
سنگ سلیمانی در میان - تسبیح ہزار دانہ بر گرد دست - در کوچہ و بازار
بہیبتے قدم میزد - شیئاً للّٰہ می طلبید - کہ زہرۂ بینندگان آب می شد -
با این ہیبت و ہیئت بعد از انس و الفت معلوم شد کہ آں ہمہ آرایش
و پیرایش برائے فریب مردمان سست مایہ است - مردے بود
در باطن خوش خو - خوشگو ہمہ فن حریف - در زمانے اندک سلسلۂ دوستی

ماں خیلے محکم شد۔ مرا بستر دم درویشاں برد۔ اگرچہ از ایشاں سودے نمی بردم
چہ تنباکوے مخلوط با ایشاں نمی توانستم داد و قلیاں ہم از نوک شاں نمی
زفیاد۔ اما از گفتار و صحبت ایشاں چناں خوشم مے آمد کہ تلافی مافاتم مے شد۔
شبے (درویش صفر) از عادت خویش بیشتر سرگرم قلیان شدہ بود روئے بمن
نمود۔ حاجی! حیف نیست تو را با ایں عقل و شعور دیدہ باطن کور باشد۔
مثل ہمہ مردم۔ من با گستاخی و بے شرمی چہا کہ نہ کردم۔ ولایت نمودم!
معجزہ ساختم! مردہ زندہ کردم؟ از لذیذ دنیوی چیزے برجا نگذاشتم۔
در سایہ گستاخی و بے شرمی کسانیکہ مانند تو از حقیقت من بے خبر اند۔
مرا چیزے مے شمرند۔ و از من می ہراسند۔ از قلندران بزرگ و از ابدال
و اوتاد مے شناسند۔ چرا ایں قدر پست مایہ باشی کہ قلیاں فروشی را
مایہ گذران سازی۔ میل آں نہ داری کہ بسلک درویشان منسلک شوی۔ و بہ
حلقہ خاصاں درآئی۔ یعنی آدم شوی۔

راست است لباس درویشی در ظاہر کم بہا و چرکین نما ست و گذران ایشاں
از دریوزہ و ریزہ خوان دیگران۔ اما ایں لقمہ لقمہ است رنگا رنگ کہ در آید و خلق
آں بکد یمین و عرق جبین احتیاجے نیست۔ زندگی درویشاں تنبلی و تن آسانی است
دو سلطنت و حکمرانی ببیں شاعر چہ خوب گفتہ۔ (حافظ)

روضۂ خلد بریں خلوت درویشان است — مایۂ محتشمی خدمت درویشان است
آنچہ زر می شود از پرتو آں قلب سیاہ — کیمیائی است کہ در صحبت درویشان است
دولتے را کہ نباشد غم از آسیب زوال — بے تکلف بشنو دولت درویشان است
قصر فردوس کہ رضوانش بدربانی رفت — نظرے از چمن نزہت درویشان است

بارے مردم زمانہ بازیچۂ دست درویشانند۔ در سایۂ ضعف نفس و سستی اعتقاد
ایشاں مے زییم۔ و بریش ہمہ می خندیم۔ ہمانا تو با ایں استعداد مایۂ فخر دودمان
درویشاں بلکہ شبلی و جنید ایشاں خواہی شد۔ ہمگناں ایں سخن را تصدیق کناں
ہمہ یکبار بہ تشویق و ترغیبم برخاستند۔ و من ہم در باطن ایں کار را غنیمت
شمردم۔

امّا از روے خاکساری و خفضِ جناح گفتم۔ من کجا و عالمِ درویشی کجا۔ پوشیدن خرقہ۔ درویشی کار ہر بے سروپا نیست ؟ راست است مرا چنداں سواد ہست کہ بتوانم خواند و نوشت۔ بلکہ قاری قرآن و حافظ اشعار سعدی و حافظ نیز ہستم۔ و بشہنامہ بے تمتع نیستم اما این قدر معرفت و طریقت نہ گمانم کہ کافی باشد و با این جزئیات ہنر بمقامات اولیا پا نہادن نشاید!

درویش صفر گفت - اے یار اعتقادِ تو در حقِ درویشاں بیش از آن ہست کہ می باشند۔ درویش را ایں چنداں لازم نیست۔ مایۂ اصلی درویش کہ ما داریم گستاخی و بے شرمی است۔ با پنجاہ یک ایں ہنر کہ تو داری۔ اگر اندکے در گستاخی و بے شرمی بے قرائی۔ بگردن من کہ مرشدِ کل و مالکِ بہشت و دوزخ ہم نیز شمار شوی۔

در واقع اگر خطراتیکہ مدعیان کاذبہ نبوت بر خود گرفتہ من ہم مے گرفتم۔ مانند پیغمبراں دروغین پیغمبر الوالعزم می شدم۔ و بر خلاف شق قمر ہزار معجزہ می کردم ہمیں بس بود کہ چہار نفر یہ من بگروند۔ با گستاخی و بے شرمی شارع اعظم و ولی اکرم ایں زمان می توانستم شد۔

سخنان درویش صفر را سائرین تصدیق۔ و بمن اصرار نمودند کہ از قلیان فروشی دست بردار۔ و بطریقت ما کہ معتبر تر و بلند تر از آن است پا گذار۔ پس برائے انتباہ و عبرت وعدہ دادند۔ کہ در نشست دیگر ہر یک سرگذشت خود را کہ مایۂ حیرت من خواہد شد بیان کنند۔ من ہم در واقع بہ مصاحبت ایشاں بیش از بیش راغب و مشتاق شدم۔

سید اولاد حسین شاداں بلگرامی

گفتار یازدهم

سرگذشت درویش صفر و دو نفر رفیق او

روز دیگر باز بعادت معهود در یک جا جمع آمده ـ در حجرهٔ رو به باغچه ـ هر یک قلیان بدست ـ پشت بدیوار نشسته بودیم درویش صفر ـ بحکم ریاست بر دیگران پیشی جسته ـ سرگذشت خود را بدین نوع شروع نمود:ـ

پدرم لوطی باشی حاکم شیراز و مادرم فاحشه بود ـ طاؤس نام ازین پدر و مادر قیاس فرزند نانیک توان کرد ـ

(کاین نان فطیر از آن خمیر است)

همدم و همبازی زمان کودکیم ـ بوزینه گان و خرسگان پدرم و سائر هم هم کارانش بود ـ بدستیاری معاشرت جانوران ـ و بپا مردی جبت لوطیان ـ تقلید و چیلی که در تمام عمر بکارم می خورد آموختم در پانزده سالگی نوچه لوطی بودم ـ با چشم همه بین و عقل همه دان در آتش خوردن ـ و آب از دهان افشاندن و کارد بلعیدن از چنبر جستن بر روئے بند بازی کردن ـ و سائر تر دستیها و حقه بازی ها سرآمد اقران گردیدم ـ از آنگاه آثار ترقی و بزرگی از ناصیه ام پدیدار بود ـ در روز نوروز ـ در وقت بند بازی دختر زنبورکچی باشی پاسوزم شد ـ شور عشقش بواسطه سار بانی که خواهرش باندرون زنبورکچی باشی راه داشت ـ بگوش من رسید ـ به نزد میرزائے دویدم که در میان بازار بر سکوئے بساط عریضه داشت ـ با مرکب سرخ بر کاغذ زرد با سطور معوج محبت نامه نویسانده ـ و در آخر آں

گنجاندم - اگرچه هنوز جمالت را ندیده ام - اما عشقم ندیده بکمال است -

اگوش پیش از چشم عاشق می شود م

ولاذن تعشق قبل العین احیانا

زروی کاغذ به زروی چهره - وسرخی مرکب با شک خونیں وپیچ مجی سطور بدشواری وپیچ وتاب راه عشق اشارت بود - هم چنیں موئے چند از کاکل - وچند مغز قلم - درمیانه نامه نهادم - یعنی از مو به چو موئے شدم - واز ناله چونائی - کباب - و اهیلے - یعنی ~ از فراقت هم کبابم هم هلاک - عنابی گذاشتم - یعنی :-

عناب لب لعل ترا قند تواں گفت

چیزے کہ بجائے نرسد چند تواں گفت

زغالی یعنی روئے دشمن سیاه شود بادامے سفید - یعنی :-

بادام سفید سر برآورده ز پوست

عالم خبر ندمن تورا دارم دوست

ختم نامه برایں شد - که امید وارم از دیدارم محروم نسازی -

اے واسطے ز محرومی دیدار و دگر هیچ ، والسلام

از ذوق نامه بدیں آب وتاب چناں از خود بے خبر شدم - که بے پروا به میرزا اسم ورسم معشوقه را سراغ دادم - میرزا بهوائے آنکه مزد پائے گیرد - آتش پا - جبه به دوش - یکسر بجانهٔ زنبورکچی باشی تاخت و قضیه را عرضه ساخت - زنبورکچی باشی را عشق بازی من باو خترش گراں آمد - و در همان روز فرمانے باخراج من از شیراز صادر نمود - پدرم از خشم شاهزاده مے ترسید - وهم از هم چشمی ورقابت من بجائے چاره جوئی واهمال در رفتنم استعجال کرد - روز دیگر وقتیکه به وداع یاراں یعنی جانوراں پدرم رفتم - پدرم گفت فرزند عزیزم سفر ودوری تو بر من ناگوار است - اما چه چاره - حکم حاکم ومرگ مفاجات چاره ندارد - خدارا شکر - باتربیت هائے من در هیچ جا گرسنه نمانی - چیزے هم بتو میدهم - که

بجز پدر بہ پسر کسے بہ کسے نمے دہد۔ آن ہم میمون بزرگ ایست۔ کہ سرآمد
میمونہا است و او دست مایہ ساز۔ دست آموز خود کن۔ اما بجان من کہ
بقدر من دوستش بدار۔ بہ پایہ کہ من رسیدہ ام۔ تو البتہ خواہی رسید۔
با این میمون طالعت ہمایون است۔ پس میمون را بر شانہ ام جہانید۔ و با آن
سرمایہ از زاد و بوم خود بیرون آمدم۔

چون نمی دانستم کہ از سفر و حضر کدام یک برمن سودمند تر است
غمگین و اندوہناک۔ راہ اصفہان را پیش گرفتم۔ مالک میمونی چنان
و مطلق العنان بودن سعادت بیکرانی است۔ اما مفارقت آن ہمہ
جانوران مالوف و ترک شیراز معروف و علی الخصوص محرومی از وصال
یار ندیدہ۔ کہ موافق قاعدہ پاستی لیلی اول و شیرین ثانی باشد چنان بر من
تنگ کہ چون در تنگ اللہ اکبر بہ پہلوئے تکیہ ابدال رسیدم۔ خار حسد
ماتم در دل نشست و پائے رفتارم بگل فرو رفت با میمون خود بر سر سنگے نشستم
و با آہ و نالہ شروع کردم بہایہائے گریہ کردن کہ

گرم یار آمدے محبوب سیم اندام و سنگین دل
گل از خارم بر آوردی و خار از پا و پا از گل
ملامت گوئی عاشق را چہ گویم مردم دانا
کہ حال غرقہ در دریا نداند خفتہ بر ساحل

از آواز گریہ ام درویشے از تکیہ بدر آمد۔ سبب گریہ ام پرسید۔ درد
دل باو باز نمودم۔ باندرون تکیہ بہ نزد درویشے موقر تر از خود برد۔ آن درویش
در سر و وضع بعینہ مانند من بود۔ حتی این تاج کہ در سر دارم از وست۔
اما چشمانش چنان ہول انگیز و وحشت آمیز بود کہ زہرہ انسان را
آب میکرد۔

از دیدار من چشمان درویش چہار شد۔ قدرے با یک دیگر
سرگوشی کردند۔ آنگاہ درویش وحشت انگیز روئے بہ من آورد۔ کہ
ما نیز باصفہان مے رویم۔ اگر مے خواہی با ہم مے رویم۔ و اگر بخت

یاری کند تو را از خاک بر میداریم۔ بے تکلف تکلیفش را قبول نمودم۔ وبے گفتگو قلیانی کشیده براه افتادیم۔ درویش بیدین اینک نام او دراه با من از در بیگانگی و دلسوزی برآمد۔ وچوں از کار و بارم اطلاعے کامل بهم رسانید۔ خرم وخنداں گردید۔ پس از ترجیح درویشے بلوطے گری وفضل دریوزه بتقلید مرا تبرک ایں طریقه وسلوک در آں مسلک تکلیف کرد۔ که اگر مرا بمرشدے قبول کنی۔ و کوچک ابدال من شوی۔ ترا از اوتاد گردانم۔ چه خود از اقطابم۔ بعد از آں از نجوم وسحر و طب نجات سخن بمیان آورد۔ ونسخه چند بمن داد۔ که در تمام عمر ایں ها تو را کافی است۔ و با ایں ها از همه چیز توانگر خواهی شد۔

میگفت۔ اگر دم خرگوش را در زیر بالین کودک نهی۔ خواب آورد۔ اگر خون خرگوش با سپ خورانی باریک قوایم ولاغر میان وتند وگردد۔ چشم واستخوان کعب گرگ اگر ببازوئے طفلے بندی۔ جرأت بخشد اگر روغن گرگ بلباس زنے مالی۔ شوهر از دل سرو شود۔ زهره گرگ دافع نازائی زن است۔ خون خروس هیچ باه ناخن هدهد زبان بندی۔ وچشم خفاش خواب بندی را شاید۔ اما بهترین نسخه مهر و محبت کهی گفتار است۔ ودر حرم سراها به خصوص در اندروں خریدارش بسیار سیبروج الصنم پیش او دم سے توانا زد۔ مهر گیاه پیش او سبزے تواند شد۔ ازیں قبیل سخنان بسیار گفت۔ وچناں چم مرا دید۔ که آخر به تکلیفے سخت ناگوار برخاست وآں ایں بود۔

— صفرا یا ایں میمون تو مالک گنج قارونی وخبر نداری۔ اما نه یا زنده بلکه مرده او اگر او را بکشیم۔ و با اعضائے واجزائے او ادویه چند بسازیم۔ بهائے طلا یا ندر دنهاں توانیم فروخت۔ مگر نمیدانی که جگر میمون علی الخصوص میمونے ازیں جنس که تو داری۔ اکسیر محبت است پوست بینی او پادزهری است۔ تریاق همه سموم خاکسترش هر که به بلعد

با تمام اوصاف میمونے۔ از قبیل تقلید و تردستی و چابکے و حیلہ وزیرکی۔
مانند او نشود۔ بیا تا او را زندہ سازیم۔

شہادت میمون بداں ہمایونی کہ در تنگی و فراخی یار غمگسار بود۔
بر من ناگوار نمود۔ بہ تکلیف برخاستم۔ ناگاہ چشمانش برافروخت و برگشت
پرہائے بینیش پر باد۔ و رگہائے گردنش پر خون۔ خیرہ خیرہ بر من نگریستن
گرفت۔ حساب کار خود را کردم۔ کہ اگر سر رضا فرو دنیاورم۔ پائے زور
بمیان میاورد۔ و سرم بسر میمون مے رود۔ ناچار دل بر ہلاک میمون
نہادم۔ دور از راہ دردرۂ خلوتے آتش افروخت۔ بیچارہ میمون را
بر ہیچ دغدغہ خاطر سر برید۔ و جگر و پوشت بینیش را برداشتند۔ باقی
اندامش را بسوخت۔ و خاکسترش را تمام در گوشۂ دستمال بجوز بندی خود
نہادہ براہ افتادیم۔

چوں بہ اصفہان رسیدیم لباس لوطیگری بلباس درویشی بدل کردہ
روانۂ طہران شدیم۔ بمحض خبر ورود ما بطہران۔ دعاجویاں و دوخواہاں
از ہر سوئے بما روئے آوردند۔ مادرے برائے فرزند خود دعائے چشم
زخم می خواست۔ زنے از برائے شوہر دعائے عقد اللسان توقع داشت
پہلوانان حرز تیغ بندی۔ دختران دعائے کشادی بخت میراث خواہان
دعائے مرگ مورثان مے خواستند۔ اما مشتریان پایدار و لقمہائے چرب
و شیرین درویش اندرونیان بودند۔ کہ ہمہ محبت شاہ را بہ نیروئے سحر
و افسون مختصر مے خواستند۔ و داخانۂ درویش مرکب بود۔ از ادویہ چند
از قبیل کس کفتار۔ موئے گرگ۔ پیہ خرس۔ استخوان بوم۔ پر و بال
ہدہد و غیر ذالک پیرہ زنے از اندرون میخواست۔ کہ در رتبہ از ہمہ
بالوان برتر باشد۔ جگر میمون را بدو داد۔ دیگرے با ہمہ جد و جہد
ہنوز مورد یک نگاہ شاہ نشدہ بود۔ یک پخت از خاکستر میمون بدو داد
کہ شب جمعہ مانند قہوہ بہ نوشد۔ یکے علاج چین جبیں صورت خواست
پیہ خرس بہ او داد۔ کہ بصورت بمال۔ اما زنہار کہ نہ در شادی بخندد

ونه در اندوه روئے در ہم کش۔

بارے لولہائے فنار بسیار بیازوان بلکه بناف زنان بست۔ وجهائے گنده بسیار بحلق مردان فرو کرد۔ دریں افسانه و افسونها من ہمه جا ہمراه در وقت گیر کردن ہمدست وہم پا بودم۔ اما دینارے بکیسه ام داخل نشد۔ و مپہول برائیگان از دستم رفت۔

با درویش (پیپن) ممالک و نواحے بسیار پیمودم۔ در پاره جاها ما را بچشم اقطاب و اوتاد و در پارهٔ مقامات بنظر قلندر و شیادے نگریستند۔ چون پیاده سفرے کردیم۔ از ہر جا و ہر چیز نیک باخبر و مستحضر شدیم از طهران باستانبول و از آنجا بمصر و حلب و شام رفتیم۔ از بندر جده بکشتی سوار روانهٔ بندر سورت ہند و از آنجا به لاہور و کشمیر روان شدیم۔

اما دریں منازل آخریں نقش درویش نے گرفت چه مردم آن جاها خود کہنه رند و قلاش بودند۔ آخرش رخت بہرات کشیدیم۔ در سایه ابلہے افغانان تلافی مافات لاہوریان قلاش و کشمیریان بدذات را بنمودیم درویش در ہرات طرح ادعائے نبوت انداخت۔ اما ہنوز دستگاه معجز اتش تمام نشده و وعدهٔ جوانئے که ہزار کس داده بود بسر نرسیده۔ بسرائے دیگر کوچید۔ منزل ما در سر کوہے در صومعهٔ بود و مردم گفته بود که "با مائدهٔ سماوے بسرے برد۔ از بدبختی شبے یک برّهٔ بریان با التمام یک من پشمک و یک لگن کشک خورده و از ہیضه بمرد۔ من برائے حفظ آبروئے وے گفتم که "پریان بوجود آدمی بدیں کمال رشک بردند۔ و امر را بر روحانیان اشتباه نمودند۔ معدهٔ درویش را چنان از مائدهٔ روحانی انباشتند که جائے نفس نگذاشتند روحش بہے جست و بدر جست و ہمراہی بادشمالیں تند بآسمان پنجم بالا دست حضرت عیسے نشست۔ چرخے خواست که زیر دست او نشیند۔ (ایں باد سراسر تابستان در ہرات مے وزد۔ وچوں ایں باد زندگانی ہراتیان دشوار است) من چنان تحویل دادم که "باد را درویش بانزاے

خوبی هراتیان با عقاب و اخلاف ایشان یادگار گذاشت - پیران جهان دیده این بادرا آزموده با نکار برخاستند - اما با رسوخ سخنان درویش کاری از پیش نبردند - درویش را با دبدبه و طنطنه دفن نمودند (اینک میرزا) حاکم هرات بالذات نعش او را بر دوش تا بگور برد - و بخرج اولیا پرستان گنبدی بر سر قبرش بنا نهاد - که تا قیامت زیارتگاه ابلهان است - /

من هم از مرگ درویش مدتی بنام کوچک [illegible] ابدالی او بقیهٔ اثاثیش را با طلسمات و نیرنجات او تاراج می کردم - و بنام موی و استخوان او خروج میدادم - و بیشتر از کشیشها بنام استخوان حضرت عیسی مبلغها اندوختند اندوختم - بعد از آنکه یک جوال از موی ریش مقدس و یک توبره ناخن اقدس او را فروختم - از ترس اینکه اگر در آن تجارت اصرار کنم - خسارت و اضرار برم - و شاید اهل بخیه بخیهٔ ام را [illegible] که [illegible] گیر آیم [illegible] بازشود" سر دم را از آنجا کندم - و لوای [illegible] ایمان را [illegible] کنان آخر الامر بمیان قبائل هزاره رخت افگندم - کارم در آنجا بهتر از آنچه می پنداشتم بالا گرفت - با دعای پیغمبری یعنی با اسلام کار تا تمام درویش برخاستم -

پس بدست پاروش درویشی که در پهلویش نشسته بود زد - و گفت "این فقیر (مولا) در آن کلک با من همدست بود - میداند که چه استادی دیگ پلوئی پختم - که با خوردن تمام نشد - همه قبائل هزاره خاصه آنان که پلو آن دیگ را می خوردند مرید [illegible] (حضرت ایشان) که واقعهٔ آن در خراسان آن همه شهرت دارد - هم اگرچه یک بادشاهی که بکرات و مرات برسر من فرستاده شد - متفاوت نتوانستم نمود - اما این قدر ابله فریبم که از گیتهٔ جهان در تمام عمر راحت میتوانم زیست اکنون چندی است که در مشهد و در این روزها برای بنا کردن بنای نقش زدم - درنگرفت - راه اعتبار مسدود شد - [illegible] داغم کار تا قبر [illegible]

14.12.62 13.12.62

بکجا مے انجامد- اینکه سرگذشت من است

بعد از درویش صفر، درویش دیگر که در پیغمبری هزاره از اصحاب او بود- بدین گونه به بیان سرگذشت خود شروع نمود-

(سرگذشت درویش دویم)

"پدر من ملائی بود- از ملایان مشهور شهر قم در زهد و ورع چنان معروف و بمواظبت عبادت و طاعت چنان موصوف که آب وضویش را بنیت شفا مے بردند و غساله اش را بنام دوا مے خوردند- ما چند برادر بودیم- و مے خواست که ما همه مانند او باشیم- این قدر بر ما سخت گرفت که بفریب و ریا معتاد شدیم- و این صفت در ما طبیعت ثانویه شد- عاقبت در میان مردم چنان بدروغ زنی و دوروئی مشهور گردیدیم- که در هیچ جا نے توانستیم سر بر آورد) من بنده بخصوص چنان بگاو سفید پیشانی در آمدم که از برائے خلاصی از ننگ آن باختیار کسوت درویشان ناچار شدم- و باعث نام برادریم قضیه آتیه شد"

اولین سفرم بطهران و اولین منزلم در طهران در برابر خانه عطاری بود- هنوز درست در آنجا جائے گیر نشده- پیره زنے بشدت هرچه تمامتر در یکوقت که همسایه ما استاد عطار سده کرده در کار مردن است دوائے نکرده و نخورده نمانده- اما هیچ یک سودمند نیفتاده مرا فرستاد تا از تو دعائے گیرم- بلکه از برکت نفس تو فتوحے پیدا شود- چون در منزل خود قلمدان و کاغذ نداشتم- قرار نوشتن دعا را به بالین بیمار گذاشتم- پیره زن مرا از حیاطے کوچک با طاقے برد- بستر بیمارے در میان آن و اشد حمام زن و مرد چنان که اگر سر سوزنے انداختے بزمین نرسیدے- بیمار در آن میان فریاد کنان که وائے مردم- وائے بفریادم برسید" در پیرامون بسترش شیشها و کاسهائے بسیار پر از دوا مے گفت "خدایا شفا یا مرگ" حکیم با شیشه قاروره و لگن قے خود در گوشه

قلیان مے کشید و مے گفت۔ "کہ کار این مرد از دوائے من گذشتہ تا دعائے درویش چہ کند" و دید اردرویش تازہ را تاثیرے تازہ است چوں چشم تیمارداراں برمن افتاد۔ بہم ہمہ برآمدند۔ و دیدہا برمن دوختہ شد۔ منہم با ہیئت مستجاب الدعوائے۔ با قوت نفس و مخاطبت نفس، قلمدان و کاغذ خواستم (وحال آنکہ در تمام عمر قلم بدست نگرفتہ بودم) قلمدانے آوردند۔ با ورقے بزرگ از کاغذ کہ ہمانا لفافہ دوائی بودہ است من سراپائے آں کاغذ را خط خط و خانہ خانہ ساختم۔ و میان خانہا را با نقوش مخترع و مختلف انباشتم پس ازاں کاغذ را تماماً درمیان شاہ کاسہ در آب حل کردم و بمریض بلعانیدم ہمگناں بہ انتظار تاثیر دعائے من چشمہا دریدہ و گردن ہا کشیدہ۔

(تا چہ کند قوت اوراد من)

حکیم گفت "اگر عمر این مرد باقی است۔ تاثیر این اسمار حسنٰی و این اشکال متبرک بشفائے او کافی است۔ وگرنہ من۔ نہ بلکہ ابوعلی سینا ہم از گور درآید۔ کارے از و برنمے آید"

بیمار دقیقۂ چند مردہ وار مدہوش و بیہوش افتاد۔ بعد ازاں "با حالتے باعث حیرت ہمہ۔ بلکہ من و حکیم ہم" آروغے چند بزد و چشماں بگشود۔ و سر از بالین برداشت ولگن خواستند گلاب بر روئے خوابندگان چنداں قے کرد کہ اگر (ابوعلی سینا) کتاب قانون خود را بوئے بلعاندہ بود آنقدر قے نمیکرد۔ خلاصہ خلط و مادہ در شکم نماند تا بیمارے بر جا بماند۔

من در باطن با خود اندیشیدم۔ کہ آں کاغذ باید لفافہ دوائے مقی بودہ باشد و این ہمہ قے از تاثیر آں و از نوع مرکب و در ظاہر ہمہ را بتاثیر دعائے مجرب خود حمل کناں گفتم "اگر من نمے بودم۔ البتہ این مرد تا حال مردہ بود۔ از طرف دیگر حکیم این حال را بتاثیر ادویات خود نسبت دہان گفت ہیچ چیز بجز این دوائے من این قدر قے نمے آورد۔ اگر دوائے من نمے بود این مرد ہم نمے بود۔

من گفتم حکیم۔ اگر تو حکیم خوبے بودی چرا دوائے تو پیش از دعائے من تاثیر نکرد؟ این حرف و بحث و آں و اشتغال خود را بدوار و مردم را بحال خود بگذار۔

حکیم گفت - درویش بابا - در این که دعائے خوب مے توانی نوشت وحق القلم خوب مے توانی گرفت - حرفے نیست اما ہمہ کس مے دانند کہ درویشاں کیستند - وچیستند - اگر دعا تاثیرے کند - گمان نمے برم کہ از برکت انفاس درویشاں واز یمن مقدم ایشاں باشد -

من گفتم "توسگ کیستی" کہ با من با این ہرزہ ہا دہان بیالائی ؟ "من غلام شاہ مردان و مداح خاندان عصمت واز برکت اولیا بعلوم اولین وآخرین آشنا - وحال اینکہ جہالت حکیماں ضرب المثل است - باتقدیر تدبیر جہل خود میکنند - اگر بیمارے شفا یابد - شما دادہ آید - واگر بمیرد - تقدیر چنیں رفتہ است - اجل علاج ندارد ؟ برو - برو - ہر وقت دیگر مریض دیگرت بحالت نزع افتاد - ودست از وے شستی - بیا پائے مرا ببوس - تا با دعا بغرباد دوائے تو برسم - تا پایۂ نادانیت را بدانی -

حکیم "مرگ خودم ومرگ خودت - من از آناں نیستم کہ مرشد تو ہم بتواند - این جفنگہا را با من قالب زند ؟ تا چہ برسد - بتو نرقلندر خرگدا - عاشق سوال ودریوزہ ودشمن نماز وروزہ ؟ پس برخاست وبعد از ہزار لن ترانی روئے بمن آورد -

من ہم با جواب ہائے آب ندیدہ مقابلہ پرداختم - کار از آب وتاب سخنان درشت وشیاسا پ سیلے ومشت کشید - گیسوانم اگرفت - ریشش را گرفتم - گریبانم را درید - آستینش دریدم - وشستم را گزید - صورتش را خراشیدم - ہے برسر ومغز ہم زدیم - وہیچ ریش وگیس یک دیگر را کندیم و بر باد دادیم - ہر چہ بیمار نعرہ زد - آنچہ بیمارداراں فریاد کردند - بجائے نرسید - وکم ماندہ بود - خونے درمیان واقع شود - عاقبت زنے خود را بمیان انداخت - کہ لعنت ہم بحق القلم تو - ہم بحق القدم او" - کوتاہ کنید کہ شاگرد داروغہ درخانہ رامی زند - کہ این ہمہ ہیاہو وولولہ چیست -

از یک دیگر جدا شدیم - واز یاری بخت دیدم کہ تقصیر را از وے بینند - وبمن حق مے دہند - حکیم را بچشم کسے مے دیدند کہ کار زکردہ مزدے خواہد

ومرا مانند کسیکه کوه ابو قبیس را با دعا از جائے تواند کند۔

(آهیا و شراهیا)

چوں حکیم کار را بر خلاف مرادِ خود دید۔ دم در کشید۔ جبه و کلاهش را برداشت تا برود۔ امّا پیش از رفتن موئے ریش خود را با قدرے از آں گیسوانِ من جمع و گلوله کرد۔ و در پیش چشم من بجلو داشت که اے نرخر۔ جز علی ہیچ میدانی که دیه یکتار موئے ریش در طهران یک قرآن است؟ خواهم دید فردا در حضور آقائے امام جمعه تو هواداران گیج و گیج شده چگونه از عهده گهه خورد نهائیتا برخواهید آمد۔

اگرچه مے دانستم۔ که بعد از فرو کش عرو تیز ہیچ جنبه نخے رفت امّا بسیار دلم مے خواست که بدر خانۂ امام جمعه برود و مرا آن جا بخواهند۔ و ایں مایۂ شهرت و صیت من شود۔ آوازه شفائے عطار (که از معتبران بود) با دعائے درویش تازه رسیده بهر سوئے پیچید۔ نقل من نقل مجالس شد۔ پس از صبح تا شام بنوشتن عزایم و ادعیه و بفراخور حال هر کس بخالی کردن کیسه و کندن جیب مشغول شدم۔ در اندک مدت مالک دینارے بسیار گشتم۔ اما از شومے بخت همه عطا نا شده دار و همه کاغذ لفافه دوائے مقی نبود عمل و فعلم از عطار تجاوز نکرد۔ ناچار از طهران بسیاحت سائر ممالک ایران روئے نهادم به پاره شهرهائے شهر تم پیش از من مے رفت چه از عطار شهادت نامه عمل درست داشتم۔ و به هر کس مے نمودم۔ تا اکنوں در سایۂ زندگانی مے کنم۔ با اینکه دعایم در عدم تاثیر مجرب و آزموده است۔ باز از حق القلم ناراض نیستم۔ همیں که در جائے بر واجے کار خیلے کسادی مے بینم۔ و در نظر مردم خوار مے شوم۔ سبک سفر مے کنم و از آنجا بجائے دگر مے روم۔

چوں نوبت بدرویش سیمیں رسید۔ گفت۔ اگرچه نقالاں را

عادت آن است که رشتهٔ سخن را دراز سازند۔ امّا من افسانهٔ خود را
مختصر مے سازم۔

گفتار درویش سوم

من پسرِ مکتب داری هستم۔ چون قوت حافظه و قدرت لافظه ام را دیده
از افسانه و حکایا تیکه در فارس بیش از هر زبان است بیشترے را بمن
آموخت۔ و از بر کردم۔ و چون گنجینهٔ سینه را از نقود این هنر مالا مال
کردم و بخرج و صرف مستعد و قابل شدم۔ لباسِ درویشی و سخنوری در
بر میان مردم بلکه بجان مردم افتادم۔

پیشهٔ معرکه بندی و سخنوری و نقالی پیش گرفتم۔ در اوایل مردم مرا
چسپیده کار دیدند۔ نقلهایم را گوش مے کردند و از زیر بار منتِ الله
مے جستند۔ با رفته رفته چکیده کار شدم۔ پس با چکیدگی کار تلافی هر مافات را
کردم۔ در بزنگاه قصه مے ایستادم و مے گفتم۔ "حضرات! هر که را مهر علی
در دل است دست بجیب کند" میکردند۔ باز مے گفتم۔ "هر که دست
بریدهٔ عباس علی را دوست دارد چیزے از جیب بیرون آورده
بیاورند"۔ در آخر مے گفتم۔ "هر کس آنچه از جیب در آورده بمیان
معرکه اندازد" کم آدم بود که نبیند از و برین منوال هر روز مبالغے مے اندوختم۔
بزنگاه قصه را نیک مے دانستم که مردم تشنهٔ کدام فقره اند۔ هم در آنجا
ریش شان را بچنگ مے آوردم۔ مثلاً در افسانهٔ شاهزادهٔ ختا با دختر پادشاه
ختن چون باینجا مے رسیدم که "با هزار نگاوران و هزار هزار دلاوران و
خشخشهٔ بادپایان و همهمهٔ پهلوانان و تجمّهٔ اجیبا و غمغمهٔ اجناد
و قعقعهٔ سلاح و صعصعهٔ رماح۔ غول هزار فن۔ با هزار شاخ۔ هزار گز
دهن باز کرده است۔ و شهزاده را بر دهان گرفته است با نو۔ زانو
بر زمین۔ دست بر هوا۔ اشک از دیده ریزان۔ خاک بر سر بیزان
خدم و حشم۔ اسلحه و یراق را ریخته مانند برگ بید لرزان و هراسان
گریخته اند۔ برق مے درخشید۔ رعد مے غرید۔ باد و زنده مے وزید۔ غول کوره کور

و مے خروشید مے ایستادم و مے گفتم۔ اینک شیٔ للّٰہ بہ درویش برسد تا بگویم۔ شاہزادہ چگونہ از کام غول رہائی یافت۔ و چہ طور غول را بایک ضربت گرز سرپاش مثل گنبد خشخاش خورد و خاش کرد" تنبلان پائے معرکہ و دیوانگان نقل و افسانہ۔ ازان بے عاران بنودند۔ کہ ناشنیدہ بروند۔ منہم ازان نادرستان بنودم کہ برایگان روانہ شان سازم۔ این بود کہ اکثر اوقات وعدۂ نقل بر نگاہ را بفردا مے انداختم۔ و کیسۂ سرمایۂ نقل را تہی نمے ساختم اکنوں ہم بدیں منوال از پہلوئے بیعاراں اسباب گذرانی بہم مے بندم و چوں جیب و بغل بیعاراں شہرے خالی مے شود۔ بشہرے دیگر مے روم۔

(بود تا ابلہ اندر دہر مفلس در نمی‌ماندلہ)

تصحیح کردہ سید اولاد حسین شاداں بلگرامی

لہ نمی ماند

گفتار دوازدهم

در بیان دریافتن حاجی بابا که دنیا دار مکافات است و باندیشه کار دیگر افتادن

بعد از استماع سرگذشت درویشان از حکایات مرغوب و مطلوب ایشان بهره‌مند و سپاس‌گذار گشتم. بدین خیال افتادم که بقدر امکان از حیل و وسایل ایشان بیاموزم و بحلقهٔ ایشان درآیم. (درویش صفر) از افسانه و افسون و کرامت‌فروشی و دعانویسی از طلسمات و عزایم اطلاعی کامل بخشود نقال نیز از قدری نقل و افسانه‌های خود با طریقهٔ معرکه‌گیری و سخنوری و جیب و بغل‌تهی‌سازی بمن بیاموخت و کتابهای خود را بعاریت داد تا از آنها مستفید شوم.

اما با این همه از قلیان‌فروشی را ترک نکردم. این قدر بود که بجهت دوستی با یار ازرق‌پوش بر خانمان انگشت نیل کشیده بودم آنچه از هایی می‌اندوختم بهوسی می‌رفت. درویشان تنباکوی خالصم را برایگان جزو هوا می‌نمودند. و منهم بتلافی مافات شایگان. دو سه من گون و کاه و برگ خشک درختان بخورد دیگر مشتریان میدادم. پیشتر در وقت برچیدن دوکان پیره‌زنی بخلاف سایر پیران کم‌گو پوشیده رو ژنده‌پوش کوژپشت چنان در چادر فرو نهفته که بزور آوازش بر میآید گریبانم را گرفت. و قلیانی خواست. منهم از مخلوط‌ترین معمولی و قلیانی بدستش دادم. پف بقلیان همان و آواز آخ و تف همان. ناگاه پنج شش تن غول با چماق و چوبهای تر در رسیدند. و بی‌محابا مرا بباد

کتک گرفتند- پیره زن از چادر داروغه در آمد- و رو بمن آورد که اے کهنه اصفهانی دجال سیرت عاقبت خوب دست تبله افتاد- پدر سوخته تا کے مردم مشهد را از هر میچیانی حالا لعبد و شاهی ها که گرفته چوب بخور- تا وقت نرم شود- بچها چوب و فلک بیاورید- تا ناخن هائے این پدر سوخته را بر بریزید-

فی الفور پائم به فلک بر کشیده شد- و باران چوب بر سرم باریدن گرفت (گفتی ده هزار زبانیه جهنم بشکل داروغه و پیره زن در برابر چشمم با آهنگ چوب و نوائے ناله بشکن زنان مے رقصیدند) هر چه داروغه را به ریش خود و بگور پدر و مادر و بجان فرزندان عزیزش قسم دادم- و هر چه خدا و رسول و انبیاء و اولیاء- و آئمه هدے را شفیع آوردم- سودے نکرد- هر چه از حضار التماس و درخواست استرحام نمودم- فائده نه بخشید- از رفقائے خود و درویشان استمداد نمودم- لب نه جنبانیدند- عاقبت از ضرب چوب بیتاب و توش مدهوش افتادم-

وقتیکه به هوش آمدم- خود را سر بازار و از تماشائیان محاط دیدم اما نه برائے ترحم و اظهار مروت بلکه به تماشا و غارت قلیانها و چپقها و سائر اسبابم را نیز بتاراج برده مرا سر دادند- تا به هر جا که مے خواهم بروم- خدا رحم کرده که منزل نزدیک بود- خود کشان و سینه کشان با آه و ناله خود را بمنزل انداختم-

با زخم پا- و درد دل یک روز در منزل خود افتادم- روز دیگر یکے از درویشان همراه کرده بسرم تشریف آمد- و گفت- که اگر پیشتر مے آمدم- شاید مرا نیز شریک تو مے دانستند- و به روز تو مے نشاندند- چه منکن هم- وقتے چنین زمین و نکلوتے تو برده و از آنچه بسرم آمده حکیم شده ام- پس چاره و معالجه مرا بشو تا در اندک مدتے بهبود یابم- وصله و پینه یافت- و باز براه افتادم-

در ایام زمین گیری با سر صبر بچاسئے خویش اندیشیده- چنان بخاطرم رسید

که وردوم بمشهد در ساعتے نحس بوده است - من که نمے دانم قمر در چه برج بوده است؟ اوّل کمرم شکست بعد ازاں ناخنم ریخت اگر قدرے دیگر بمانم شاید خونم بریزند چه به ازاں که تا پائے دارم - ازیں ویران شده بگریزم - پس قصد سفر طهران نمودم - ونیت خود را بدرویشاں بگشودم پسند پدیدند - علاوه بر ایں (درویش صفر) هم سفریم را خواست که علما از هوائے کار من بد هوا شده - وخمیر مایهٔ بدی بر ایم به آب گرفته اند - چه با ملایان بحوال رفتن کار حضرت خرس است -

(باید برُون کشید ازیں ورطه رخت خویش)

پس قرار بپوشیدن کسوتِ درویشاں داده خرقه وکشکولے وتاج و پوست تختے خریده - بدوش وسر انداخته وگذاردم - وبا درویش همراهِ سفر شدم -

چناں هردو مشتاق رفتن بودیم - که خواستیم بی رفیق عزم طریق کنیم اما از راه پیش بینی خواستم از کلیاتِ شیخ سعدی تفاولی زنیم (درویش صفر) بعد از وضو ودعائے فال امام جعفر صادق کلیات شیخ را بگشود - ایں عبارت بر آمد - "که خلاف رائے خردمندان است بامید تریاق زهر خوردن وراه نادیده بے کارواں رفتن" ایں فال منجر مثال مانع خیالِ ما شد -

در هنگام تجسّس کارواں از قضا به علی قاطرچی برخوردم - که تازه بمشهد رسیده بود - وبرائے طهران بارگیری پوست بخارائی مے خواست از دیدارم خورم وخنداں قلیانی چاق کرده بدستم داد - واستفسار حال ایام جدائیم نمود - شرح حال خود باز نموده - او نیز از آں خود را بدیں طریق بگشود - که با پوست بخارائی بے ترس ترکمان از مشهد باصفهان رفتم در اصفهان هنوز گفتگوئے شبیخون کاروان در دهانها بود" مے گفتند که "غارتیان هزار سوار بوده - واصفهانیاں با کمال مردانگی مقاومت نموده - خاصه کربلائی حسن ولاک بزرگِ غارتیاں را زخم دار کرده - بهزار مشقت از دستش

گریختہ است"

چوں من از سرگذشت خود واقعہ حال پدر را از ہمہ کس پنہاں مے داشتم۔ نخواستم بعلی قاطرچی ہم بروز دہم۔ امّا از دردِ دل پکپ پر زورے بقلیان زدہ دہان را پُر دود کردہ و پف پُر زورے بصورتِ علی قاطرچی زدم۔ کہ ریش و پشم او پُر دود شد و دُودِ آتشِ دلِ من اندکے فرونشست۔

علی قاطرچی در آخر گفت کہ از اصفہان قدک و تنباکو و تنکہ برنج بیزد بردم واز آنجا مال یزد بمشہد آوردم۔ حالا چنانچہ گفتم ازینجا بطہران مے روم۔ و بگردنِ من کہ شما را بطہران برسانم در راہ و نیمہ راہ ہر وقت خستہ شوید۔ براہ خدا بروئے قاطران خود سوار تان مے کنم۔

شاداں بلگرامی

گفتار سیزدہم

بیرون آمدن حاجی بابا از مشہد و مداوائے درد کمر و چگونگی معرکہ گیری او

دروقتِ بیروں آمدن دردم دروازہ گفتم۔ "بروائے مشہدائے کوفہ ثانی! الٰہی مثل شہر قوم لوط زیر و زبر بشوی"۔ اما از ترس بدیں سوئے و آں سوئے من نگریستم کہ مبادا یکے از مقدسین بشنوند۔ و بسزائے بے ادبی بمشہد مقدس سنگسارم کنند (درویش صفر نیز با من ہم لعنت بود۔ من از درد چوب و فلک و او از درد لوک و کلک ہر دو بمشہد و مشہدیان دعائے خیر مے کردیم۔

مے گفت۔ رفیق "تو ہنوز جوانے و ناپختہ خیلے نان باید بخوری تا پختہ شوی۔ ایں صدمہ صدمۂ نبود۔ کہ از آں گلہ تواں کرد۔ انشاء اللہ ازیں صدمہ ہائے خیلے خواہی دید۔ ولے چشم بکشا۔ کہ تجربۂ روزگار حاصل کنی۔ مثلاً ازیں صدمہ واروغہ ایں تجربہ را حاصل کردی۔ کہ واروغہ را نہ صرف بلباس واروغہ بشناسی۔ پس (ریش خود گرفت) کہ مثل منی را با ایں سن و سال سفر با چارے خیلے سخت است"

گفتم۔ رفیق۔ تو اگر مے خواستی در مشہد بمانی۔ کار درست خود ت بود۔ درصورتیکہ مواظب نماز و روزہ ات باشی و زبانت را از گفتن نا ملائمات نگاہداری۔ با تو چہ کار دارند؟"

گفت۔ راست است اما مے بینی کہ "ماہ رمضان درپیش است و ملایان درایں ماہ ہارے مے شوند (من مرد روزہ نیستم۔ وخند انگشت بشوم۔ قلیان

ممدِ حیات و شرابِ مفرح ذاتِ من است۔ بے این دو نفس کشیدن
برمن حرام است) اگر مے خواستم مثل ایّام پیشین در خلوت روزہ بخورم۔
شاید ممکن مے شد۔ اما با آں ہمہ دعوے ولایت و کرامت منافات داشت
و آنگہے مانندِ من آدم کہ ہمیشہ منظورِ نظرہاست" امّا در سفر بہ بہانہ
(فعدۃٌ من ایّام اخر) با نیّت خالص روزہ را مے تواں خورد۔
و کسے اعتراض نمیتواند کرد۔

مجملاً تا بہ سمنان بہ وقوع واقعہ کہ قابلِ ذکر باشد۔ رسیدیم۔ مگر
آنکہ روزے دو پیش از رسیدن بداں مقام در وقت یاری بعلی قاطرچی
در باربرداری۔ از ہماں جائے کمرم کہ سقا شکستہ بود۔ صدائے طراقی
برخاست۔ و درد غریبے عارض شد۔ و تا زمانِ بہبودی آں بہ باز ماندن
از کاروان ناچار گردیدم۔ و چوں ترس ترکمان ہم باقی نماندہ بود۔ در ماندنِ
محظورے ندیدم۔ (اما درویش صفر) برائے این کہ از لذائذ رمضان باز نماند
در سمنان نماند۔

در نزدیکے شہر در مقبرہ تخت پوست خود را انداختم و بعادت درویشان۔
نفیر کشان و یا ہو یا من ہو یا من لیس۔ الاہو۔ نادِ علیاً مظہر العجائب۔ گویان
بنائے نعرہ کشیدن و نفیر زدن گذاشتم۔ تا مردم از۔ و دم خبر دار
شوند۔ چوں ہیئت خود را قلندرانہ بصورت عجیب و غریب آراستہ بودم۔
اعتقادم این بود۔ کہ افسون و نکتہائے آموختہ ام۔ در آنجا خوب
بخرج مے رود۔

دو سہ زن پیش بدعا خواستن و تعویذ گرفتن نیاز مندند۔ و ہدیۂ آناں
ہم جز از ماست و عسل و میوہ نبود۔ درد کمرم بنوعے شدت کرد۔ کہ زمین
گیر شدم۔ و بجستجوئے طبیب افتادم۔ معلوم شد کہ در سمنان کسیکہ
مظنہ طبابت بدو رود و کس است دلاکی و نعلبندی دلاک
بحجون گیری۔ و دندال کشی و شکستہ بندی مشہور بود۔ و نعلبند بحکم سر رشتہ
در بیطاری۔ در معالجہ انسانی نیز ید طولے کرد۔ کس سفید … دیگر …

فرتوتہ پُرگوی وکم شنو بُود۔ بعد از قطع امید از سرولاک ووست و پنجہ نعلبند باو مراجعت می نمودند۔ واعمال اورا از معجزات انبیائے بنی اسرائیل مے شمردند۔ ازیں سہ تن ہرسہ بسر وقت من بیچارہ آمدند۔ ہرسہ متفق بر اینکہ ایں درد کمر از سرماست وچوں گرما ضد سرماست اورا علاجے بجز داغ نیست۔ نعلبند را بجہت آشنائی بہ آہن جراح قرار دادند۔ نعلبند زنبیلے زغال بادم وسیخے چند بیاوردہ۔ ودر گوشہ مقبرہ سیخہا را سرخ کردہ۔ بعد ازآں مرا واژونہ انداخت۔ وبا آب ہرچہ تمام تر بعشق چہاردہ معصوم چہاردہ جائے کمرم را داغ کرد۔ وقتے کہ سیخہائے سرخ بگردہٴ من چسپانیدند۔ ومن از تہ دل نعرہ فریاد برمیاوردم حاضرین دہنم را می گرفتند۔ کہ صدا درمیاور کہ خاصیتش نرود وخلاصہ تک وتنہا درآں گوشہ افتادم۔ واز ترس بے پرستار ماندن پائے بیروں ننہادم۔ زمانے کشید تاجائے داغہا بہ شد۔ ومن بہبودی یافتم۔ ہمہ را اعتقاد اینکہ۔ بہبودی من بجہت موافقت اعداد سیخہا با اعداد چہاردہ معصوم شد۔ وکسے را شک نماند کہ آہن سرخ نیز از آلات معجزہ است۔ اما من خوب میدانستم۔ کہ طبیب وردم۔ راحت درآں گوشہ بود۔ ولے از ترس نفسم درنمی آمد۔ تا خاصیتش باطل نشود۔

پس ازآں بازراہ خودپیش گرفتم۔ اما پیش ازراہ افتادن خواستم ہنرآزمائی کنم۔ تدارک معرکہ دیدم در کوم دروازہٴ بازار۔ درمیان راہ دور میدانچہ کہ در وقت ظہر دکہ تنبلان بود۔ شال ودستمال خود را گستردہ۔ باد ہوق وہنگامہ گرم کردم۔ جمعے با گردنہائے کشیدہ چشمہائے دریدہ۔ دہانہا باز۔ پیرامون ما گرفتند ومن درمیان قدم زناں۔ تعلیمے وردست حکایتے را کہ در زمان دلاکی خود آموختہ بودم بدیں گونہ نقل کردم راویان اخبار وناقلان آثار چنیں روایت کردہ اند کہ در ایام خلافت ہارون الرشید در بغداد دلاکے بود (علی صقال) نام۔ استادے ماہر وچیرہ دست کہ چشم بستہ سرتراشیدے۔ وموبچہ

پے زدے۔ ہیچکس نماند کہ سرش را او نہ تراشید۔ از کثرت مشتریان واز دحام مکانش یان۔ گستاخی بر آں عارض شدہ و غرورش بر آں داشت۔ کہ بجز بزرگان کسے را محل نمی گذاشت و بجز سر شناسان و پول خرج کنان سر سے نمے تراشید معلوم است۔ ہیزم ہمیشہ در بغداد گران است۔ ہیزم فروشان بدر دکان (علی صقال) می آمدند۔ کہ جمعیت از ہمہ جا بیشتر بود۔ تا ہیزم گران تر بفروشند از قضا روزے ہیزم کشے ناشی از استادی (علی صقال) بے خبر۔ بار ہیزمے بر خر۔ از راہ دور بیامد و بعلی صقال گفت۔ بیا و ایں چوبہا را بخر۔

(علی صقال) را از شنیدن لفظ چوب نادرستیے بخاطر آمدہ بہ ہیزم فروش گفت۔ بسیار خوب۔ فلاں مبلغ مے دہم۔ و ہر چہ چوب بر روے خر تو است مے خرم۔

ہیزم فروش قبول کردہ صیغہ بیع جاری شد۔ چوں بار خر را بر زمین نہاد۔ وبہا خواست۔ علی صقال گفت۔

تو ہمہ چوبہا را تحویل ندادی تا بہا بستانی۔ پالان خرت نیز (از چوب) واں ہم داخل معاملہ است۔

ہیزم فروش سراسیمہ شدہ۔ کہ ہیزم کجا! و چوب پالان خر کجا! گفتگو دراز کشید۔ مناقشہ عظیمے برخاست۔ آخر الامر علی صقال بار خرو پالان خر را گرفت۔ و ہیزم فروش را دردست تہی روانہ کرد۔ کہ ہر کجا دلت بخواہد برو۔

ہیزم فروش پیش قاضی دوید قاضی از (علی صقال) واہمہ داشت۔ روئے نشان نداد۔ بہ نزد مفتی رفت۔ مفتی مشتری علی صقال بود حوالہ بہ شیخ الاسلام کردہ۔ ہیزم فروش دست بدامان شیخ الاسلام زد شیخ الاسلام جواب گفت۔ در آیات کتاب و اخبار و سنت در ایں مسئلہ نص صریحی نیست۔ تا بہ شرع و نقل حکم قطعی در ایں باب توان کرد۔ ہیزم فروش از میان در نرفت۔ عریضہ نوشتہ۔ روز جمعہ در وقت

رفتن به مسجد شخصاً بدست خلیفه داد۔ البته دادرسی و عدالت خلیفه را شنیده آید۔ فوراً او را بحضور طلبید۔ هیزم فروش بخاک افتاده دست بر سینه منتظر حکم استاد۔

خلیفه گفت "اے مرد عزیز" در این دعویٰ لفظاً حق با علی صقال و معناً با تو است۔ اما چون احکام شریعت بلفظ قائم و عقد بیع و شرعی بالفظ جاری میشود لفظ مناط اعتبار است وگرنه احکام شرع بے قوام و امور عامه بے انتظام بلکه معاملات مهمل و معطل میماند۔ و اعتماد افراد و احاد بیکدیگر از میان میرود در عقد بیع لفظ (همه چوبها) ذکر شده۔ لهذا باید همه چوبها از حیثیت اینکه چوب است از آن علی صقال باشد۔ و پالان خر نیز چون چوب است از آن دلاک میشود۔ پس از این صحبت خلیفه هیزم فروش را پیش خواند و در گوشش سخنے چند گفت که کسے نشنید۔ و هیزم فروش را خرم و خورسند با خر بے پالان روان کرد۔

چون بدینجا رسیدم۔ از نقل حکایت باز ایستادم۔ و کشکول خود را پیش یگان یگان حاضرین بداشتم که اکنون شیئاً لله۔ به فقیر مولا برسد۔ تا تتمهٔ حکایت را بگویم چون مستمعین را سخت تشنهٔ تتمهٔ حکایت کرده بودم۔ باقسمهائے غلاظ و شداد۔ بلکه دشنامهائے سخت بر آن داشتم که چیزے ندادہ در میان کم کسے ماند۔ پس گفتم۔

خلیفه به گوش هیزم فروش به نجوی سخنے چند گفت و هیزم فروش زمین خدمت بوسید افسار خر بے پالان را گرفت و برفت بعد از چندے ما نند کسیکه هیچ لقار و شناسائی با دلاک نداشته باشد بدکان علی صقال آمده گفت۔ خوب استاد دلاک (الماضی لا یذکر) اکنون نظر باشتهار و نامداری تو من و یکے از رفقایم میخواهیم لذت استادی و مهارت سرتراشی ترا دریابیم سر ما را بچند مے تراشی علی صقال بے خیال با او لطے هزو برخواست۔ چون سر هیزم فروش را پاک و پاکیزه تراشید۔ دلاک پرسید۔ که رفیقت کو؟ هیزم فروش گفت این جاست۔ میآورم۔ پس از دکان بیرون آمده۔ افسار خر را که در آن نزدیکی بسته بود۔ بگرفت و بدکان کشید که اینک رفیقم۔ بیا و سرش را به تراش۔

علی صقال برآشفت که سرِ شل توئی تراشیدن برائے من کم بود که باید سرِ خرت را
هم بتراشم؟ مرد که شوخیت گرفته است۔ یا ریشخند میکنی؟ برو گم شو۔ وگرنه ترا با همین
خرت پدر رگ میفرستم۔ این بگفت و هیزم فروش را از دکان براند۔

هیزم فروش شکایت بخلیفه برد۔ خلیفه سرهنگے فرستاده۔ علی صقال را با اسباب
سرتراشی فوراً بیاوردند۔ خلیفه رو بدو نمود۔ که چرا سرِ رفیق اورانمی تراشی؟ مگر قرارِ تو
بتراشیدن دو سر نبوده است۔

علی زمین خدمت ببوسید۔ که یا امیرالمؤمنین راست است اما تا اکنون خر رفیق
انسان نشده۔ و آنگهے اہل ایمان۔ رفاقت انسان با خر متصور نیست۔

خلیفه نیک بخندید۔ که راست است۔ اما در صورتیکه پالان خر شامل هیزم
بوده باشد۔ سر خر هم شامل سر انسان میتواند شد۔ اشتمال چوب را بچوب پالان خر که تصور
میکنند؟ از این حیثیت که سر است۔ داخل مقاوله آمده۔ ولو آنکه سر خر باشد۔
و چون غرض این مرد از سر رفیق۔ سر خرش بود البته سر خر او را باید تراشی۔ وگرنه
سزائے خواهی یافت۔

پس علی صقال با میلئے صابون سراپا سر خر را در حضور خلیفه و سائر حضار
با ریشخند و استهزائے ایشان تراشید۔ و خلیفه هیزم فروش را با انعامے فراخور حال
وے روانه نمود۔ و آوازهٔ عدالت و داد خلیفه بهمه بغداد پیچید۔

تصحیح کرده سید اولاد حسین شاداں بلگرامی

گفتار چهاردهم

در بر خوردن حاجی بابا بچاپار و نتیجهٔ آن

از سمنان شادان بیرون آمدم - درد کمرم بهبودی پذیرفته بود و جوانی و جمال بجا بیست تومان پس انداز مشهد در جیب - هنرهائی اندوخته در بغل آهنگ آن داشتم که چون به طهران رسم کسوت درویشی را براندازم - و با لباس بهتر از آن بکاری بهتر از این پردازم -

در یک منزلی طهران به آواز بلند اشعار لیلی و مجنون خوانان راه می پیمودم - ناگاه چاپاری از پشت سر در رسید در صحبت کشودیم تکلیف نمود که اندکی آرام کرده غذائی بخوریم - چون هوا گرم بود غنیمت شمردم - در کنار کشت زار بر لب آب نشستیم - اسپش را بکشت زار مردم سر داد پس از قاچ زین کیسهٔ راست چکیده بگشود از یک جیب شلوار دستمالی پر از چلو با دو سه نان - و از جیب دیگر کفش و قدح آبخوری و کیسهٔ تنباکو و چند چیز دیگر با شش هفت سر پیاز خام در آورد - و با اشتهای تمام همه را خوردیم بعد از آن نوبت جواب و سوال از کیفیت حال شد - حالت من از سر و وضعم معلوم بود - سرگذشتم بدراز نکشید - اما سرگذشت او معلوم شد که چاپار حاکم استرآباد است و موجب حیرت و شادی من خبر خلاصی ملک الشعرا را از اسارت ترکمانان بطهران می برد - دلخوشی خود را از این خبر بچاپار بروز ندادم و چه یکی از تجربه‌هائم این بود - که راز دل را به کسی نباید گفتم - بنا براین تجاهل چنان نمودم که گویا نشنیده‌ام چنان کسی در دنیا هست یا نه -

چاپار گفت ملک الشعرا تا باسترآباد صحیح و سالم رسیده و چون

اوضاع او درستی نداشت - خبر بخانواده اش می برم - تا برای او
ضروریات تجمل بفرستند - پس از بغل دستمال کاغذی بیرون آورد -
و چون بی سواد بود - از روی کنج کاوی بمن داد تا بخوانم - و از مضمونهایش
مطلع شوم - 18

کاغذ اول عریضه بود به پادشاه [illegible] و متضمن شرح حال گرفتاری ایام
اسارتش بدین مضمون :-
تشنگی و گرسنگی بی حد و بی پایان در رفتار [illegible] آثار وحشت بار
ترکمانان - بدین بندهٔ نابود و ناچیز و ناتوان - آنچنان [illegible] تحمل دشوار
بود - که محرومی از فیض حضور ساطع النور و ظلم و جور آن گروه ناسپاس
خداناشناس نه چندان موثر - که مهجوری و دوری از کریاس خسروی پاس -
عرش اساس - دُر دریای سلطنت و شهریاری - و گوهر کان عظمت و
تاجداری قسیماً للسلطنت والدولت والرفعت والجلالت والعظمت
والاقبال شاهنشاه معظم قبله اعظم عالمیان و عالم آفتاب [illegible]
کران تا کران جهان بر مفارق جهانیان گسترده و [illegible] صیت شهریاریش قاف تا قاف
آفاق و اطراف گیتی رسیده است - از [illegible] تا آستانه [illegible]
آراسته شهنشاهی [illegible] [illegible] باشد [illegible]
که [illegible] [illegible] [illegible] ایام
در [illegible] و [illegible] حضرت قدر قدرت منخرط و منسلک گردد -
و عندلیب خوش طبع [illegible] [illegible] [illegible] و
[illegible] [illegible] موزون
و آهنگ های گوناگون تا انجام [illegible] آید - و ختم [illegible]
بدین بیت بود که

[illegible]
[illegible]

کاغذ دوم خطاب [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

ستارہ تابانی درمیان ثوابت و شگرف و بے پایان بہ سپہر عظمت و جلالت
و لنگر گران درمیان دریائے ژرف و بیکران رتق و فتق امور دولت مے شمرد۔
التماس حمایت و جانب داری دارد۔

کاغذ بسیم بمشیر الممالک قریب بہ ہمیں مضمون۔

کاغذے دیگر بہ زنش و بعد از پارہ تفصیل اندرونی اینکہ امیدوارم کہ
در وجہ رخت و پخت مانند ایام پیش افراط و اسراف نمودہ و کنیزان و
غلامان را پرستاری نیکو کردہ باشی۔ برائے من رخت و لباس حاضر کن۔ کہ
سرتاپا برہنہ ام۔

مضمون کاغذ للہ اینکہ انشاء اللہ در تربیت فرزندی و نور چشمی وقت
بتعلیم و نشست و برخاست با مردم مواظبت نمودہ۔ البتہ نماز و روزہ را
ترک نکردہ۔ و تا اکنون در سواری و تیراندازی در روئے اسپ ماہر شدہ است۔

مضمون کاغذ ناظر اینکہ۔ در تربیت و تنسیق امور خانہ و خانہ داری
بیش از پیش بکوش۔ ہر روز بخدمت صدر اعظم رفتہ از جانب من در دامن
بوسی و چاپلوسی کوتاہی مکن۔ بزنان و کنیزان متوجہ شو۔ کہ بسیار بہ حمام نروند
و در گردش و تفریح ہمراہ ایشان باش۔ پیرہ زنان "خاصہ یہودیان را باندرون راہ مدہ۔
در و دیوار اندرون را از شگاف و سوراخ محکم و معمور بدار زنہار از پشت بام!
ہمسایگان گفتگو و مراودہ نکنند۔ لا اینکہ خواہر سیاہ باندرون رفت و آمد بسیار
نکند۔ اگر با کنیزے محرمانہ سخن گوید۔ پدر ہر دو را با شلاق در آر۔ مزدگانے
درستے بچاپار بدہ۔

کاغذ ہا را خواندم و بانیچہ بچاپار دادم۔ باستقبال خود نہاد۔ از ذوق
ایصال خبر سلامت ملک الشعراء۔ و از گرفتن مزدگانے پایش بزمین بند نبود۔
میگفت کہ از ترس اینکہ مبادا دیگرے پیش دستی کند۔ پیش از من
این خبر را ببرد۔ روز و شب اسپ تاختم۔ اسپم لنگ شد۔ این اسپ را
کہ سوارم۔ از بزگرے بزور گرفتم۔ و اسپ خود را بدو دادم۔ تا از
عقب بیاورد۔

پس ازیں صحبتہائے بر روئے چمن نرم ما از شدت خستگی و کوفتگی بخواب گراں رفت۔ درآں حال مرا بخیال آمد۔ کہ پیش دستی بدیں چاپار بد شوار نیست از کار و بار ملک الشعرا سر رشتہ کامل دارم اگر این مژدہ را من ببرم و مژدگانی بگیرم۔ چہ ضرر دارد۔ اگر اسپش را میگوئی۔ این قدر کہ چاپار حق سواری براو دارد۔ من ہم دارم۔ و آنگہے اسپ اورا از عقب میآورند۔ پس بے تامل دستمال کاغذ چاپار را کشودہ کاغذ ناظر را برداشتم۔ و باسپ بزرگر سوار۔ رکاب زنان از راہ طہران تا او بیدار شود گا خیلے بیہودہ بودم۔

با خود بہ تدبیر کار اندیشیدم۔ کہ از چاپار یک روز پیشم۔ بعد از بیداری ناچار است قدرے پیادہ برود۔ تا اسپ پیدا کند۔ آنہم بکند یا نکند۔ درصورت پیدا کردن بدہند یا نہ۔ وچوں پیادہ است حکایتش را باور کنند یا نہ۔ پس بہتر این است کہ بمحض ورود طہران اوّل اسپ را بہر قیمت کہ بخرند بفروشم۔ و پس خود را بلباس متعارف تبدیل کردہ بہ بہانہ اینکہ از سفر می آیم۔ بدر خانہ ملک الشعراء روم۔ و کار خود را ہر طور از پیش بروم ببینم۔ با عتماد رابطہ با ملک الشعراء و اطلاع از کار و بارش ہیچ اشکالے در تدبیر خود را ندیدم۔

تصحیح کردہ سید اولاد حسین شاداں بلگرامی

گفتار پانزدہم

ورود حاجی بابا بطہران و رفتن وے بخانۂ ملک الشعراء

صبح زودے از دروازہ شاہ عبد العظیم داخل طہران شدم۔ و فی الفور بمیدان اسپ فروشاں رفتہ اسپ خودرا بدلال دادم از تندی و تیزی او در راہ معلوم شدہ بود کہ بد اسپے نیست۔ امّا بروایت دلال ایں قدر عیب داشت کہ اگر مفت میدادم باز خیلے اندوختہ بودم۔ و بفد تنش میگفت۔

درآب خسب و حرون تنگران تا پوغ زن
سکندری خورو کج کول و کاہل و گمراہ

چپ است۔ ابلق ہم دارد۔ دندان ہایش را ہم داغ کردہ اند (خلاصہ بقول او ہر صفتے کہ یک اسپ نداشتہ باشد داشت و بالعکس با ایں ہمہ صفات اورا با زین و یراق بہ پنج تومان بہا سنجید من متحیر شدم۔ چوں من بید رنگ قبول کردم۔ او متحیر شد۔ نیمۂ بہار ا داد۔ و برائے نیمے دگر خرے نیم مردہ خواست بدہد۔ قبول نہ کردم و او قبول کرد۔ باقی نسیہ بماند۔ چوں فرصت چانہ زدن و چند و چوں نداشتم۔ بزودی سر معاملہ را بہم بستہ راہ بازار گرفتم۔ کلاہ پاپاغی خریدم۔ و تاج درویشی را در بغل نہفتہ بصورت مسافراں بسراغ خانہ ملک الشعراء رفتم۔)

خانۂ ملک الشعراء در یکے از محلات پاکیزۂ طہران بود۔ اطرافش باغچہ باغچہایش پر از درخت سفیدار۔ و انار رو بروئیش خیابانی با آب روان و درختان بزرگ چنار۔ از زبان حال خانہ غیبت صاحب خانہ دانستہ مے شد۔ در خانہ نیم باز و نا رفتہ و بے صدا در و دربار آثار آبادانی کم۔ و ایں معنے با امید مزدگانی۔ و بیلے خوش نبود۔ مع ذالک ببالا خانہ رفتم

مردے پنجاہ سالہ دیدم - بروئے نمد - قلیان بردست بنظرم همانکه می جستم - یعنی ناظر آمد -

بآواز بلند گفتم - مژده ! مژده ! خان میآید -

ناظر گفت - یعنی چه ؟ چه میگوئی ؟ چه خان ؟ کے ؟ کجا ؟ کو ؟ چون ماجرا را بیان کردم و کاغذ را نشان دادم با شادی دروغین یا اندوه را استین فرو رفت -

ناظر گفت - تو را بخدا - راست است که خان زنده است ؟

من گفتم - بلے و خیلے زود هم چنانچه فردا - چار پارسے دیگر با تفصیلے پیش ازیں با عریضه از خان بپادشاه و با نامه چند به اعیان دولت میرسد -

پس سراسیمه دیوانه وار بنا کرد بحرفهائے پادرهوائے زدن - که عجیب و غریب ! خدایا ! چه خاک بسر کنم ؟ کجا بروم ؟ چه بکنم ؟

همین که سراسیمگیش اندکے فرو کش نمود - خیلے کوشیدم تا بفهم این خبر شادی - چرا سبب اندوه او شد - این قدر گفت - که همه کس را اعتقاد این بود که خان مرده است - حتی زنش هم در خواب دیده بود که دندان آسیائیش که همیشه در دیسکر وا افتاده است لهذا حکما بایستے شوهرش مرده باشد - و پادشاه نیز همین را گفته است اینکه مرده است نمیدانم چرا نمرده -

گفتم - خوب - حالا تو مے گوئی حکماً باید مرده باشد - و پادشاه نیز گفته که حکماً مرده است - اما من اینچه من مے توانم گفت - این است که شش روز پیش ازیں در استرآباد زنده بوده است و حکماً باید زنده باشد اینکه زنده است نمیدانم چرا زنده است انشاء الله هفته دیگر با پائے خود باثبات و اظهار حیات خود خواهد آمد -

پس متحیر و متفکر آهے کشید و گفت - که هرگاه حالت واقعه این جا را با مرگ قطعی او بشنوی هر آینه از سراسیمگی من متحیر نخواهی شد -

اوّلاً پادشاه اموال او را از خانه و برگ و سازش اموال جا ندار مانند کنیزان گرجی - بنوکر میرزا سے شاهزاده بخشیده یا - و بعض مصادره شد -

و باعتماد الدوله رسید تا شا منصبش بمیرزا فضولی وعده داده شد۔ قوزبالائے قوز اینکه زنش بعد ازاں خواب به للہ پسرش شوہر کرد۔ حالا حق دارم که سراسیمہ شوم یا نہ۔

گفتم بلے۔ تو حق داری۔ اما مژدگانی من کو؟

گفت۔ اما دریں باب که دست پیش من بجائے بند نیست چرا که ایں خبر زندگی که تو آوردی برائے من بدتر از خبر مرگ است۔ وقتیکه مے آید۔ بیا۔ از خودش بگیر۔

پس بامید اینکه وقتیکه بیاید بیایم از خودش مے گیرم۔ ناظر را مشغول بفکر و حیرت خود گذاشتم۔ واز خانه بیروں آمدم۔

تنکے از اشک بدوش مژه دارم شب و روز
داده عشق تو بمن منصب سقائی را

تصحیح کردہ سید اولاد حسین شاداں بلگرامی

گفتار شانزدهم

تدبیر حاجی بابا باستقبال حال و گرفتاریش بدعوا

قرار برآن دادم که منتظر در دو شاعر شوم۔ و بهمت او کارے بدست آرم که با تقوی و پرهیزگاری لقمهٔ نانے بکف آرم۔ و بے آنکه حیل و دسایس آموخته را بکار برم به پیش رفت کار و بار خود پردازم چه از معاشرت بے سرو پایانه و زندگی عوامانه دلتنگ شده بودم۔ از امثال و اقران خود کسانے را در درجات عالی۔ و مناصب بزرگ میدیدم۔ که من در نزد آنان مردے بودم۔ و پیش از آنکه هیچ منصبے رسم برائے خود طرح صدارت عظمی ریخته در وصول بآن پایه آنچه باید بکنم همه را ترتیب دادم۔

باخود مے گفتم۔ خوب پیش خدمت باشی (اسمٰعیل طلاقی) با آن کدائی اوّل چه بود؟ جز یک فراش شلخته نه بوده؟ نه از من براننده تر است و نه از من زبان آور تر۔

اگر بسواریش بنازد۔ غالب آن است که مثل من آدمی در زیر دست ترکمان بار آمده با او برابری بتواند کرد۔

معیر الممالک۔ که صندوقهائے پادشاه را از طلا مے انبارد۔ و باطناً کیسهٔ خود را هم خالی نمے گذارد کیست؟ البته پسر دلاک به پایهٔ پسر بقال میرسد بلکه من بالنسبه از و بهترم۔ چراکه نوشتن و خواندن میدانم سرکار تقلب مدار ایشان (العهدة علی الراوی) هر را از بر فرق نمیکند۔ با وجود این هرچه دلش مے خواهد۔ مے خورد۔ و مے نوشد و هر روز لباسے تازه مے پوشد و بعد از شاه کسے بقدر او زنے خوشگل۔

ندارد۔ بایں کہ نصفِ نقدِ ہنر وجنسِ خردِ من دراو نیست۔ واگر بحرفِ این و آں اعتماد تواں کرد۔ نہ خر بلکہ اخرّ با تشدید است۔

غریقِ بحرِ ایں افکار۔ وپشت بدیوارِ ارک چناں ذہنم بایں بزرگی موہوم منصرف شد۔ کہ بیک بار بے اختیار مردم را تنہا زناں دور باش کناں براہ افتادم۔ چنانچہ گفتی مردم بواسطہ آں داعیہ ہائے بطوئے جنون آمیز بحرمتم ناچار بودند۔ وبچشمِ دیوانگی نگاہم مے کردند۔ چوں ازاں بیخودی بخود آمدم۔ رختہائے خود را پارہ پارہ دیدم وبحالتِ خود خندہ ام گرفت۔ روئے ببازارِ کہنہ فروشاں رفتم تا لباس نو کنم۔ گفتی دراولیں قدمِ عمرِ خویشم۔

ناگاہ در راہ ازدحامی دیدم۔ درمیانِ ازدحام سہ تن بشدت ہرچہ تمام تر بیکدیگر آویختہ دشنام میدادند۔ صفِ تماشائیان را دریدہ بمیانِ ایشاں خزیدہ دیدم۔ بخت کور چاپار را کہ رودست زدہ بودم۔ با بزرگرو دلال در اسپ وزین ویراق نزاع میکنند:۔

بزرگر میگفت۔ کہ اسپ از من است:۔

چاپار میگفت۔ زین ویراق ازآں من است:۔

دلال میگفت۔ ہمہ اینہا از من۔ بکسے دخلے ندارد:۔

دیدم کہ بیبخت بلائے دوچار شدم۔ خواستم آہستہ بجہم۔ ناگاہ چشمِ دلال برمن افتادہ۔ پرشانم گرفت۔ کہ۔ اینک فروشندہ اسپ ہمیں کہ چاپار مرا دید برق وبارانِ منازعہ برفرقِ من بیبخت وکم ماندہ بود۔ کہ کلاہم را ابر پایند صدائے رہزن ودزد وناکس پردہ گوشم را درید:۔

ایں میگفت۔ اسپم را بدہ:۔

آں۔ زین ویراقم کو:۔

آں دیگرے پولم را پس بدہ:۔

مردم ہمہ "ایں پدر سوختہ را ببرید یا بشرع یا بعرف"۔

ہرچہ فریاد کردم۔ وسوگند خوردم وانکار نمودم فائدہ نہ کرد۔ ہرچہ

التماس کردم۔ روئے ملائمت نمودم۔ سودے نداد۔ درو دقیقه اول محال بود کسے گوش بجرفم دہد۔ از ہر سرے صدائے بر مے خواست چاپارک خیلے داغ دل داشت۔ وحق ہم داشت۔ بزرگر میگفت ظلمیکه بمن شده به ہیچ کس نشده است۔ راست میگفت۔ دلال با ہزار دشنام مے داد۔ که مرا فریفتی۔ امّا چنداں حق نداشت با اولی بترمی و مدارا برخاستم۔ دزدے را دلداری دادم۔ و باسیے مدعی شدم۔ بچاپار گفتم که۔ آقا جان۔ دعوائے تو سر چیست۔ زین و یراقت را مے خواہی؟ اینک زین و یراق تو صحیح و سالم۔ نه کسے خورده نه کسے برده است۔ بردار و برو۔ بزرگر را گفتم بابا۔ تو اسپ را زنده جستی۔ باز شکر خدا را نمے کنی۔ برو کلاہت را به ہوا بینداز۔ که دستت بدمش رسید۔ ایں اسپ تو بگیر و برو و صدایت در نیاید۔ امّا با دلال شروع کردم بمناقشه و منازعه۔ که۔ تو چرا مے خواستی مرا گول بزنی۔ و خرے نیم مرده بجاے اسپ نیم زنده بمن بدہی اگر ہمه پول اسپ را داده بودی۔ حق دعوے داشتی۔ امّا حالا حق دعوے نداری:۔

خواستم پولش را پس بدہم۔ نخواست۔ که از دیروز تا کنوں خرج اسپ را کشیده ام باید بدہی۔ بنابریں دعوے رنگ دیگر گرفت۔ و برہان قاطع ہیچ یک را دیگرے قبول نمے کرد۔ در آخر قرار دادیم۔ بحضور داروغه رویم۔ تا طے دعوے بروفق قاعده شود:۔

داروغه در میان چہار سو در سکوئے نشسته و چوبک داران بقصد جان مجرمان۔ ترکہائے بلند در دست مہیائے چوبکاری در پیرامونش ایستاده۔ با تظلم تمام ور دعوا گشودم۔ و صورت واقعه را بیان کنان پائے افشردم که ایں دلال میخواست مرا بفریبد و چشمان مرا بسته بجائے اسپ خرم بدہد۔ نیمه پول را نداده۔ باز میگوید دزدے است۔ و مخارج آں را از من میخواہد:۔

دلال میگفت۔ درصورتیکه اسپ دزدی در آمده۔ اگرچه نیمه پول را

نداده ام۔ چوں معامله باطل است من چرا خرچ اسپ وزدی را کشیده باشم :۔

مسله خیلے شاخ ذرشاخ بود۔ اوقاتِ داروغه تلخ شد۔ وگفت ایں عقده ها در شرع گشوده مے شود۔ ناگاه پیر مردے سر از گوشه بر آورده گفت۔ گرہے که با دست گشوده مے شود۔ چرا باید بدندان زحمت داد؟

هر وقت دلال نصف پول اسپ را داد۔ حاجی هم مخارج اسپ را بدهد :۔

حاضرین علی العمیا پسندیدند۔ و صدائے بارک الله۔ بارک الله بلند شد۔ داروغه از طے دعوی خوشنود۔ گفت بروید صلح کنید :۔

پس بچستی و چالاکی پول دلال را داده قبض رسید گرفتم۔ آں وقت بارِ دوسر حساب شد۔ که چه خبر است فکرے کرده و بهمین اقبال از من کشیده بداروغه بند کرده۔ گفت من ایں حساب را نفهمیدم۔ چه طور باید نصف پول اسپ را بدهم تا قوت مخارجش را بدهی۔ گو رپدر ایں داروغه مسک بشا شد که ایں قدر کار را زیر و رو میکند۔ که آدم نے فهمد۔ چه گفت و چه شنید خیلے مرد که احمقے بوده است۔ ایں قدر که من طریقه راستی و درستی میدانم او طریقه عدل و داد نمی شناسد :۔

تصحیح کرده شادان بلگرامی

گفتار هفدهم

رخت نو پوشیدن و بگرمابه رفتن

و به مشکلے پدیدار شدن حاجی بابا

پس گریبان خویش را از دست بلائے که بدست خود تراشیده بودم خلاصی کردم۔ خود را تهنیت کنان از نو۔ به بازار کهنه فروشان رفتم۔ در اولین دوکان جبه سرخ دیدم به گمان آنکه با آن جبه مانند صاحب جبه صاحب اعتبار توانم شد۔ پرسیدم که این جبه بچند؟ دوکاندار سراپایم را نگریست و گفت۔ این جبه سرخ را مے گوئی گفتم بلے۔ گفت برائے که۔ گفتم برائے خودم۔ گفت که به چند شجری و تورا با این هیئت جلنبر با این جبه چه کار؟ این جبه مخصوص خوانین و مستوفیان است۔ کم مانده بود که برآشوبم۔ به پسر مغز کهنه فروش برکوبم۔ ناگاه دلالے با بقچه لباس مستعمل بگذشت۔ برغم دوکاندار او را صدا زدم پیش آمد۔ دوکاندار از هرزگی خویش پشیمان هرچه صدا زد۔ جواب ندادم دلال مرا بدالان مسجدے برد۔ بقچه را بگشود۔ کلیچه کمرچین۔ سنجاف کشمیری تکمه زراندود دیدم۔ خوشم آمد۔ قیمتش پرسیدم دلال اول سلیقه مرا بعد از آن فاخرے لباس را بستود۔ و قسم خورد۔ که مال یکے از فراشان خاصه شاهی است۔ و بیش از یک دو بار نپوشیده است۔ چون در بر کردم فریاد کنان گرد سرم برآمد۔ که ماشاء الله چه برازندگی و خوش آیندگی لباس:۔

(بتو اے شاخ گل این رنگ قبائے افتد)

نخواستم تعریفات او را باطل کنم۔ شالے کشمیری نیز خواستم۔ شالے بیرون آورد با همه رفو هزار سوراخ و هزار و یک تا۔ هم خدا قسم خورد که مال یکے

از بانوان حرم شاه است و از گرانی بخت اوزان مے فروشد۔ بغرور خریدن شال
بانوئے حرم شاه بقیمتی که بآں شال کرمانی نو بیتوانستم خرید او را خریدم
پس خنجرے باقی ماند او را هم دلال تحصیل کرد۔ چوں بدانگونه مجلل شدم بدلال
اظهار خورسندی مکملے کردم۔ و دلال هم قسم خورد۔ که امروز در طهران به برا
زندگی تو کسے نیست۔

چوں بسر حساب آمدیم۔ معامله رنگ دیگر گرفت۔ دلال قسم خورد که من آدم
درستم۔ و از آں نیستم۔ که صد بخواهم و پنجاه بگیرم۔ خدا یکے است و حرف یکے۔
برائے لباس پنج تومان۔ برائے شال پانزده تومان و برائے خنجر چهار تومان
همه با هم بیست و چهار تومان۔

از استماع بیست و چهار تومان همه حرارت مسرتم فروکش گردید خود را
سرزنش کنان خواستم از خیال تغییر لباس بگذرم۔ شروع بکندن لباس نمودم۔
دلال دستم بگرفت که چه میکنی۔ مگر گران بنظرت آمد؟ خیر بخفا زیش را نه بینم که آنچه
گفتم سرمایه آن است۔ خوب مے خواهی چند بدهی؟ گفتم با آں قسم هائے
تو چه بگویم۔ که خدا را خوش آید۔ خوب۔ پنج تومان مے دهم۔ دلال باستغنا قبول
نکرد منهم با استغنا لباس هائے او را کندم۔ چوں بقچه خود را بست و در ظاهر کار
از کار گذشت رو بمن آورد۔ که رفیق من از تو خوشم مے آید دلم مے خواهد
خدمتے بتو کنم۔ برادر به برادر نمے کند۔ هر چه بادا باد۔ ده تومان بده باز قبول
نکردم۔ عاقبت با چانه بسیار به شش تومان گذرانیدم۔ که یک تومانش را
برائے خود قبائے بخرد۔ گفتار با کردار به یک بار تمام شد۔ و دعائم کرد۔ و من
خریدها را با دستمال پیچیده بسوئے حمام رفتم در سر راه کفش ساغری پاشنه بلند
با زیر جامه و پیراهن قصب آبے خریدم۔

چوں داخل حمام شدم۔ کسے بمن اعتنائے نه کرد۔ گفتم اے پدر
سوخته ها بگذارید تا من از حمام با آں رختهائے قشنگ بیروں آیم تملق خواهید دید
پس لباسها را کنده در گوشه گذاشته۔ لنگ پوشیده داخل شدم۔

در حمام کسے نبود۔ و از هر سو صدائے در میآمد۔ من نگاهے به پهنی سینه

وبا یکی کمر کرده بخود بالیدم - که باز آفریں بخودم - همه چیزم بجاست - دلاکے خواستم - نوره وحنا در رنگ آورد - دست و پا را حنا و زلف و ریش و سبل را رنگ بستم - مشت و مال کاملے کردم - کیسه تکلیے کشید - به هوائے اینکه بعد از بیروں رفتن زخمم نو است -

دلاک مرا ریش خند چندے کرد - من خود را مستحق آں شمردم - یعنی بریش خود خریدم" گفت - عجب ساعت مبارکے بحمام آمدی - مثل ایں ساعتے کسے از اصفهان خربزه گورگانی برائے شاه آورده بود شاه خلعتے باو داد - منجمان ایں ساعت را برائے نو پوشیدن خلعت او اختیار کرده بودند - بحمام آمد - خدمتش را من کردم - خیلے انعامم داد -

چوں لنگ خشک آورد و بسر بینه ام برد - باچه لذتے لباس هائے خود را تماشا میکردم - هر پارچه که از آں مے پوشیدم - یک بار از سر نو جوان مے شدم - هرگز لباس حریر نپوشیده بودم - زیر جامه قصب را خیلے تشخصانه پوشیدم - و به هر طرف مے نگریستم که به بینم صدائے تشخص از آں مے شنوند یا نه - کلاه قاچاریے شکسته - بر روئے گوش نهادم - و شال را تو دور گردن بستم و سرش را از پیش روئے آویختم - چوں خنجر را بکمر زدم - دیدم - راستی رخته بار رفته من و دستے به از وضع من نیست - چوں دلاک آئینه را بدستم داد "پیشتم پول بده" یک ساعت تمام بر ریش و زلف خود در رفتم - اجرت حمامے را هم بارک نه دادم پس لباسهائے کهنه را بدلاک سپرده -

خود ز حمام آمدم بیروں　　بطریقے که از خم افلاطوں

مصحح سید اولاد حسین شادان بلگرامی

گفتار هیجدهم

ورود ملک الشعرای طهران و چگونگی رفتار او با حاجی بابا

پس بدر خانهٔ ملک الشعرا رفتم تا ببینم چه خبر است. جمعی انبوه بر در خانه می گفتند. ملک الشعرا با نردبان از پشت بام بخانه رفت چرا که خبر مرگش رسیده بود و هر که را خبر مرگ برسد از در داخل شدن او را نشاید.

از میان هجوم خود را بجای نشیمن رسانده مبارک باد قدومش گفتم. اولاً نشناخت چون خود را شناساندم باور نکرد. که کهنه مرقعی مثل من شیرازهٔ نو پذیرفته باشد.

خانهٔ شاعر از چاپلوسان و خوش آمد گویان پر. و از آن جمله میرزا فضولی بود. که منصبش را با او وعده داده بودند. می گفت جناب ملک الشعرا. جای شما خالی. جاست که شما هزار مرتبه خالی چشم ما روشن. ناگاه در بگشود. و فراشی از جانب پادشاه بیامد که بحضور باید رفت. شاعر با همان لباس سفری چکمه در پا گرد آلود بحضور رفت.

حاضران از هم پاشیدند. منهم با نیت مراجعت فردا بیرون آمدم بناظر مسعود برخوردم. چندان بمنظرم شاد و خرم نیامد. گفتمش تورا بخدا. دیدی. که خان مرده است.

آهی کشید که. راست میگفتی. خدا عمرش بدهد. برای ما هم خدا بزرگ است این بگفت. و با دل پر درد برفت.

من هم باقی روز را به تماشا و درازی کوچه ها را گذرکنان. به بازارها و مسجدها و بدر خانه های کدخدایان رفتم. و در هر خانهٔ سخن

مراجعت شاعر۔ والتفات شاه درحق او بود۔ بنا بروایتے پادشاه باز باور نکرده بود۔ که او زنده است۔ وگفته بود۔ که بایستے مرده باشد بروایتے دیگر۔ از وروداو خوشنود شده تومان بقاصد مژدگانی داده بود۔ اما حقیقت نفس الامر۔ اینکه چون قضیه مراجعت شاعر با معاملت سابقه بانعته اجمع بود۔ پادشاه درین معنے خوش نداشت اما چون پادشاه بشعر وشاعری میلے داشت وشاعر هم در ایام اسارت در میان ترکمانان با تفکر بسیار قصیده بدیهیه در مدح شاه ساخته بمحض ورود خوانده بود۔ قضیه بانعته انحلو نشد۔ پادشاه نتوانست از او درگذرد پس امواج فیوضات نامتناهی حضرت پادشاهے بار دیگر بتلاطم وتهاجم روئے نهاده۔ دهانش را از زر وگوهر آگنده ودوششش را بایک دست خلعت خاص آراسته پرتو التفات بمزرع خاطر عاطرش پراگنده باز بمسند اولینش نشانده بود۔ ومال ومنال واهل عیالش را رد گردانید۔

دررفت وآمد کوتاهی نکرده هر روز پیش از آفتاب بخانه اش میرفتم از التفات او درباره خود گستاخی پیدا نموده از حالت خود اورا آگاهانیدم که از روئے بنده پروری مرا از سلک بندگان خود شمارد۔ با این که درنزدیکی از دوستان خود بر سر کارے گذارد۔ سبب نومیدی ناظر را از خواجه اش دریافتم۔ که از ترس بروز پاره خبایا نتهائے او بوده است با امیار جاگیری ناظر نزد شاعر خیلے کوشیدم واز گوشه اوکنار هرگونه رشته بدست آورده۔ در سخن چینی وکوک وکلاک دریغ نکردم۔ اما سودے نبخشید۔

نمیدانم چرا شاعر نمیتوانست از و بگذرد۔ یا سرے درمیان بود ویا عادت بزرگان اینکه۔ ایشان مردم را آتش زنند۔ وبیکے درخانه باشد که ایشان را آتش درزنند ناظر بجائے خود بر سر کار ماند۔ ومن با بے التفاقی او بچاپلوسی ناچار ماندم

تا اینکه روزے ملک الشعرا مرا پیش خواند۔ که ساجی رفیق! میدانی که

من رہین جوان مردی توام - و مے خواہم شکرانه آں را بجائے آرم - درباره تو سفارش بلیغے به حکیم باشی شاه میرزا احمق نمودم که آدمے لازم داشت -

اگر از تو خوشنود شود ہنر خود را بتو میآموزد - که راه مداخلے برایت خواہد شد - برو - وہمیں قدر بگو - که از جانب فلانے آماده ام دیگر کار مدار -

من بعد از شنیدن حکایت درویش درحق طبیب اطبابت را استحقار مے نمودم - اما در آں حال حالت ردّ ایں تکلیف را نداشتم چه کیسه ته کشیده و دینارے نمانده بود - بنابرایں روز دیگر بامداداں بخانه حکیم باشی رفتم - خانه اش در نزدیکی ارک و دالانش تاریک و دراز و نمو رفته درمیان حیاط بیماران بسیار پاره تکیه بدیوار نشسته و شرذمه مرد و زن تیماردار ایستاده و نسخه و قاروره در دست منتظر جمال حکیم باشی بودند تا از اندرون برآید بعد از مدتے بیروں آمد - و دیدم ارسی که تنها محرمانش در آنجا راه داشتند به نشست - پیش رفتم از آں جا بدرونم خواند - در اطاق حکیم باشی چند حاشیه نشین بودند - (چه در ایران هر کس در سرکار است باندازه خود چاپلوس دارد) از اقوال و افعال ایشاں معلومم شد - که برائے پیش رفت کار هر چیز اہل مناصب حتی بسگاں و گربگاں ایشاں هم چه قدر باید - ملتفت و متملق شده

باخود حساب کردم - که تا من بداں پایه برسم - و دنیاداری بیاموزم خیلے طول دارد -

از توجه و چشم دوزی ایشاں حکیم باشی را بشناختم در پہلوئے دست انداز ارسی نشسته مردے بود پیر - قوز پشت - رخساره بر آمده چشماں بگودی فرو رفته - کوسه ریش - چانه در پیش - سر بقفا - دستہا از دو طرف بر کمر - مثلثے مرتسم مے کرد - که زاویه قائمه اش آرنجش بود - سوالاتش مختصر و با ترش روئی و جواب ہاتش آہسته و با تنحنح - چناں مے نمود که ذہنش به ہمه چیز مشغول بود

مگر بحالت حاضر ان -

(خبر نداشت از ایشان کہ در جهان هستند)

بعد از آنکہ قدرے از حالت بیماران پرسید و مختصرے با حلقہ گیان خود گفت و شنود کرد - نوبت بمن رسید - چوں معلوم شد کہ فرستادۂ ملک الشعرایم - بارے دو بار چشمانِ کوچک با نگاہے تیز مرا نواخت و گفت - باش با تو حرفے دارم - پس از اندکے برخاست و مرا بخلوتے کوچک سہ سوئے بستہ و درش بحرم کشودہ بخواست -

---

تصحیح کردہ شاداں بلگرامی

گفتار نوزدهم

در آمدن حاجی بابا بخدمت حکیم باشی

و اولین کاریکه حکیم وی را بر آن داشت

چون حکیم مرا دید بدرون خواند و امر به نشستن فرمود - با تواضع تمام نشستم از سفارش شاعر و ستایش او مرا تا بیره هوشیاری و جهاندیدگی و رازداری و کاردانی ستوده در سخن بگشود - منهم دست بسینه دو زانو نشسته دیده بر او دوختم - عاقبت گفت - بنا بسفارش ملک الشعراء ترا بخدمت خود قبول میکنم - اگر کار بامید من بر آید - تو هم از خاک برداشته میشوی - و اگر حق خدمت ترا نشناسم نمک نشناسم -

پس پیش خواند و مانند کسیکه از شنیدن خبری باشد نگاهی بدین سوی و آن سوی انداخته با آوازی آهسته و محرمانه گفت - حاجی میدانی این روزها ایلچی از فرنگستان با ایران آمده حکیمی همراه اوست این کافر در این شهر بشهرت و نام برداری پیدا کرده بیماران را با طرزی خاص تداوی میکند یک صندوق دوا و درمان که با هیچ اسمشان را هم نمیدانیم - همراه آورده و ادعاهای چندی میکند که تا حالی در ایران کسی ندیده و نشنیده است (بخلاف رای جالینوس و بوعلی حرارت و برودت و رطوبت و یبوست) نور امزجه قبول ندارد - و نه درد او و به جنود را بعنوان میزد بکار میبرد و در استسقای طبلی ورق شکم را دریده و اخراج میاه و ریاح میکند - از همه بدتر با غده که از جگر گاو میگیرد آبله میکوبد - که این از مخترعات یکی از حکمای ماست - حاجی - میدانی - که

آبلہ یعنی پیوند ہیچ آدم با گاو پیوند میشود؟ سالہاست ما از پہلوئے آبلہ نان
مے خوردیم۔ این مرد کافر با این کہ فرنگی است۔ مارا بجائے خرمے گذارد
ونان را مے خواہد۔ از حلق ما بیروں آرد۔ اینہا برکنار۔ کارے کہ درآں ہمت تو
لازم است۔ اینست کہ۔ میگویم چند روز پیش ازیں معتمد الدولہ خیار و سکنجبین
بسیار و کاہو و سرکہ و شیرۂ فراواں خوردہ وناخوشی غریبے گرفتہ ایلچی در وقت
خوردن آنہا حاضر بودہ۔ از قرینہ دانست ناخوش خواہد شد۔ واز قضا ہم
ناخوش شد۔ ایلچی بمحض شنیدن ناخوشی او حکیمش را بمعالجہ فرستاد۔ درمیان
ایلچی و معتمد الدولہ شکر آب بود۔ ایلچی در رواج تجارت وکشودن مدارس و
مکاتب در ایران اصرار داشت و معتمد الدولہ میگفت۔ کہ این کارہا مصلحت
دولت نیست بہ بہانہ اینکہ۔ شاید بقبول حکیم۔ رفع شر ایلچی را از سر ایرانیاں دور کند۔
حکیم را قبول کرد۔

اگر آں وقت ازیں معنے خبردار شدہ بودم یک کوک و کلکلے میکردم کہ راستے
معتمد الدولہ را بہ ظلم۔ اما حکیم فرصت بند بیرمن نداده بزودی بمعالجہ پرداخت۔
دوائیش از قراریکہ شنیدم۔ عبارت بودہ است۔ از حبے سفید و بے مزہ و لے
تاثیرش از قبیل معجزہ در مزاج معتمد الدولہ طوفان کردہ است۔ معتمد الدولہ
کہ از قولنج و سدہ کم ماندہ بود کارش تمام شود از تاثیر آں حب حیاتی تازہ یافت۔
بنوعیکہ شب و روز حرف تاثیر حب از دہانش نمے افتد مے گوید۔ گویا ایں
حب از تارک سر تا نوک پا در عروق و در اعصاب و احشاد امعایم ہرچہ
اخلاط و فضلات بودہ ہمہ را بیروں ریخت۔ و خود اکنوں نیز بجے جوانے
در مے یابم و کم ماندہ بعد از زوجات بیفزایم۔ بیچیٔ ما منحصر بتاثیر ایں حب نیست
شہرت حکیم بدربار شاہی پیچیدہ وتاثیر حب او نقل مجالس و محافل بزرگان گردیدہ۔
امروز ہمہ روز در حضور سخن از حب میرفت۔ قبلۂ عالم بمعتمد الدولہ امر فرمودند کہ
آنچہ از آں حب مشاہدہ نمودی باز گوئی۔ ے

ہو الملک ماکر تہ یتقوع

معتمد الدولہ بلند بلند تعریف حب را میکرد ومردم آہستہ آہستہ

تعریف حکیم را مے نمودند۔ و من در دل بہمہ دشنام میدادم پس قبلۂ عالم روئے بمن آورد۔ کہ حکیم باشی چسے بدیں کوچکی را اثرے بداں بزرگی چگونہ مے شود؟ من سر فرود آوردم کہ قبلۂ عالم بسلامت۔ من ہنوز دوائے آں کافر را ندیدہ ام۔ ہمیں کہ بہ بینم۔ عرض میکنم۔ کہ عبارت از چیست۔ ولے ندیدہ میتوانم گفت کہ تاثیر او باید از اعمال ارواح خبیثہ باشد۔ چوں ارواح خبیثہ دشمن حق اند آلت دست مردمان ناحق مے شوند۔ چناں معلوم مے شود کہ یکے از آناں در فرمان ایں کافر است۔ کہ پیغمبر ما را ساحر افسوں کار میداند۔ و قضا و قدر را انکار میکنند۔

پس ازیں سخناں بفکر برہم زدن اوضاع شہرت حکیم افتادم اکنوں می اندیشم چہ گونہ باید بر اسرار ایں کافر نابکار علی الخصوص بہ نسخہ ایں حب معجز آثار اطلاع بہم رسانید۔ تو سخت بجا بچنگم افتادی۔ روز مردانگی است باید بیفوت وقت با او طرح آشنائی اندازی تا ازشصت اگر مجیش را بگیری وہنرش را بیاموزی بر تو بنازم اما چوں نیت آں دارم کہ ہماں حب را کہ بہ معتمد الدولہ دادہ است بعینہ بچنگم آرم و فردا صبح تفصیلے درایں باب بہ خاکپائے شہریارے عرضہ دارم تو باید ازہمیں حالا دست بکار شوی۔ ابتدا اسئے کار را از خیارو کاہو میکنی۔ بنوعیکہ مقدارے مفرط خیار و کاہو بخوری و خود را با ناخوشی معتمد الدولہ ناخوش مے سازی۔ آں گاہ پیش حکیم فرنگی میروی و میگوئی۔ من با ناخوشی معتمد دولہ ناخوشم۔ حکیم نیز ہماں حب را کہ بمعتمد الدولہ دادہ بتو مے دہد۔ و تو بہ من دہ و من بشاہ مے دہم۔

ازیں تکلیف ہراساں گفتم۔ حکیم باشی من چہ طورے توانم نزد آدم ناشناسا بداں تفصیل بروم۔ و انگہے از فرنگیاں چیزہائے عجیب و غریب نقل می کنند و مرا از کردار و حرکات ایشاں ہیچ سر رشتہ نیست۔ پس تو را بخدا اولا سر رشتہ و دستور العمل بہ من بدہ حقیقت حال آنہار او السنہ بدانم تا با او

چگونه باید رفتار کرد۔

میرزا احمق۔ قاعده کلیه درایں باب ایں است۔ که رفتار و کردار فرنگاں طابق النعل بالنعل بارفتار و کردار ما مخالفت است۔ من بعضے را مے گویم تو پارها را برآں حمل و قیاس کن۔

فرنگاں بجائے اینکه موئے سر را بتراشند و ریش را بگذارند۔ ریش را مے تراشند و سر را میگذارند۔ ایں است که درچانه مو ندارند و سرشاں چناں ازموانبوه است که گویا نذرکرده اند دست باو نزنند۔ فرنگاں بروئے چوب مے نشینند و ما روئے زمین مے نشینیم۔ فرنگاں باکارد و چنگال غذا می خورند۔ ما با دست و پنجه۔ آناں همیشه متحرک اند۔ ما همیشه ساکنیم۔ آناں لباس تنگ می پوشند۔ ما لباس فراخ۔ آناں ازچپ براست مے نویسند۔ ما از راست برچپ می نویسیم آناں نماز نمے گذارند و ما روزے پنجوقت نماز مے کنیم۔ در ما اختیار بامرد است و در ایشاں اختیار بازن۔ زناں ما راست باسپ سوار مے شوند۔ زناں آناں یک طرف۔ ما نشسته قضائے حاجت مے کنیم ایشاں ایستاده۔ ایشاں شراب را حلال مے دانند۔ و کم میخورند ما حرام میدانیم و بسیار مے آشامیم۔ مردان ما زن بسیار مے گیرند زناں آنها شوهر۔ اما آنچه مسلم و جائے انکار نیست ایں است که فرنگاں نجس ترین و کثیف ترین اهل روئے زمین اند۔ چراکه همه چیز را پاک و حلال مے دانند۔ و همه جور حیوان حتے خوک و سنگ پشت و قورباغه را مے خورند۔ بے آنکه دل شاں بهم خورد۔ مرده را با دست تشریح مے کنند۔ و بے آنکه بعدازاں غسل مس میت بجائے آرند۔ نه غسل جنابت دارند و نه تیمم بدل از غسل۔

حاجی حکیم باشی راست است که اگر کسے بحرف شاں اعتماد نکند و آناں را دروغ گو گوید۔ تا پائے مرگ مے ایستند و با او مے جنگند۔

حکیم - آرے - گویند مرداں و مرا استوار نیست - چراکہ ندیدہ ام اما از یک چیز پرحذر باش - اگر شخص فرنگی از یک چیز تو خوشش آید زنہار مگوئی - پیش کش است - یا بشما تعلق دارد - کہ باختہ - گفتن تو ہماں و بردن مرد کہ ہماں با اینکہ قول تو بیجا است - فعل او بجا خواہد آمد و لے باید با ایشاں قول و فعل شخص مطابق باشد - چراکہ ایشاں ایں طور خوش دارند -

حاجی - با ایں حال چگونہ مے خواہی - مرا با آں دروغ علانیہ پزیرد - من خود را با تندرستی بیمار بگویم و دوائے کہ برائے مریض است در حال صحت از او بگیرم -

حکیم - نہ - نہ - علاجم آں درست خواہد شد - ہمیں قدر کاہو و خیار را با فراط بخوری اگر ناخوش نشدی - پائے من - آں وقت دروغ تو عین راست خواہد بود - پس دست بگردنم در آورد - کہ حاجی قربانتم - برو - خیار و کاہو را ہمیں حالا بخور - و خیلے بخور و امشب - جہار را بیاور مباوا - نادانی یا خلاف کنی - و پر بخوری و کم بخوری - کہ حب نیاوری بعد ازیں سخناں - با لبزاکت تمام مرا از اطاق بیروں کرد - من نیز بے آنکہ بدانم - با ایں صورت کار تازہ باید بخندم یا بگریم - راہ پیش گرفتم مزد سطے ناکردہ خود را ناخوش کردن کار عقل ندیدم - برگشتم تا با او مقاولہ کنم بحرم رفتہ بود - ناچار بے مقاولہ رفتم -

---

شاداں بلگرامی

گفتار بیستم

دو حکیم را فرنگیین از یکے حب و از دیگری دینار گرفتن

برائے دل خوشی حکیم باشی بفکر سراغ خانۂ ایلچی افتادم۔ باین قصد که
چوں بدانجا رسم خود را ناخوش سازم۔ اما بعد از تامل بسیار دیدم۔ که شکم
درد خریدن امرے آسان نیست۔ با خود اندیشیدم۔ که اگر وزیر خیار و کاہو
ہضم نتواند کرد۔ از کجا که معدۂ من ہضم نکند۔ احتمال عدم ہضم از صد
یکے الست۔ پس بہتر آن است که با نادرستی حیله ورستی بکار برم اگر تمارض کنم۔
شاید حکیم فرنگی دریابد۔ و مرا بنام چاپ زن و قلاش از خانۂ خود براند۔
نیکو چناں است که خود را از عمله خلوت شاہی قرار دہم و بداں فسوں
بکام دل برسم۔ نخست به بازار کہنه فروشاں رفتم۔ وجبه و قبائے که خاص
میرزایان است۔ کرایه نموده به بر کردم۔ آنگاه دستور العمل ہائے حکیم را
ہمه در پیش نظر گرفته۔ با ترس و بیم در خانۂ ایلچی به منزل حکیم فرنگی
رفتم۔ در بین راه از زناں فقیر که بچگان در بغل برائے آبله کوبی بمنزل حکیم
فرنگی مے رفتند پر بود۔ علی الخصوص بیماران تہی دست که با دست خالی
حکیمان ایران نمے توانستند بسر شد۔ خانۂ حکیم فرنگی را فرو گرفته بودند۔

حکیم فرنگی بر کرسیے در پشت چہار پایۂ بلندے از چوب نشسته بود۔
در پیش رو قوطیہا و کاسه و کوزه ہا و کتابہا و انواع آلات و ادوات که نمیدانم
بچه کار میخورد چیده۔ لباسش غریب ترین و مضحک ترین البسه که در عمر خود
ندیده ام۔ زنخدان را نمیدانم۔ از بیخ تراشیده یا نوره کشیده چنانچه
بکجا جگاں مے ماند۔ از بے اعتنائی۔ سرش برہنه۔ در گرد گردن خالته وار

دستمال باجوز و گره ہائے چم اندر چم بستہ۔ گوشہ گریبان پیراہنش از دو سوئے عذارش مانند آنکہ زخمی یا لکہ را مے خواہد پنہاں دارد۔ بہ بالا برآمدہ۔ لباسش چناں تنگ۔ کہ گفتی با سریشم بہ بدنش چسپانیدہ اند۔ دامان کلیچہ اش تیز و تند مثل دم پرستو۔ شلوارش چناں بے معنی و بدنما کہ نہ ساتر عورت و نہ کاشف عورت بود گویا ماہوت در ولایت ایشان بسیار گراں است۔

در اطاق ہم از شدت بے مبالاتی با چکمہ راہ رواں قالیے ہارا مے سود و مے فرسود۔ ایں عادت بہ نظر من خیلے گستاخے و جسارت نمود۔

نمیدانم از کجا بایں خوبی زبان ما را یاد گرفتہ بود۔ ہنوز احوالم را نہ پرسیدہ گفت۔ امروز ہوا بسیار خوب است۔ چوں در حقیقت ہوا بسیار خوب بود۔ نتوانستم جواب بدہم۔ و نہ جرأت کردم اعتراض بکنم پس فکر کردم کہ باید با او حرفہائے خوش آیند گفت۔ باکمال چاپلوسی گفتم۔ صاحب ماشاء اللہ۔ تو دریں شہر شہرت و شان عظیمے پیدا کردہ باوجود توکسے لقمان را بہ پشیزے نمے شمارد۔ حکیماں معاصرت قابل بر داشتن دستہ ہاون و پاک کردن شیشہ عمالہ ات نیستند۔ حکیم فرنگی ہیچ جواب نداد و نمیدانم چرا نداد۔

بعد ازاں گفتم۔ کہ اعلیٰ حضرت شہریارے ہمیں کہ تاثیر دوائے سرکار را درمزاج معتمد الدولہ شنیدند۔ بوقایع نویساں امر فرمودہ آں را در صحائف تواریخ درج سازند۔ و در حرم سرائے پادشاہے ایں امر موجب حیرت و ہیجان گردید۔ جمعے از بانوان حرم باشتیاق دیدار شما ناخوش شدہ اند۔ یکے از کنیزان خاصہ اکنوں در بستر بیمارے است۔ آغا مبارک۔ بزرگ خواجہ سرایان مرا با حکم شاہی فرستادہ تا دوائی بعینہ مثل ہماں حب کہ بمعتمد الدولہ دادہ بود بدہ بگیرم و بہ زودی ببرم۔

حکیم فرنگی۔ بعد از تامل عادت من ایں نیست۔ کہ بیمار را ندیدہ دارو بدہم چرا کہ میشود ضررش بیش از فائدہ شود۔ اگر بدانم کنیزک را دارو ئے من در واقع

مفید شود۔ ناگزیر است بدادن اتا بعد از ملاحظہ۔

حاجی۔ از دیدن کنیزک بگذرید۔ کہ کارے بس دشوار است۔ در ایران دیدن زناں۔ محض بہ شوہران ایشان است۔ مگر اینکہ کار خیلے سخت شود۔ آں وقت حکیم اذنِ گرفتنِ نبض را دارد۔ آں ہم از روئے چادر۔

حکیم فرنگی۔ برائے تشخیص مرض نبض گرفتن تنہا کافی نیست۔ باید زبان بیمار را ہم دید۔

حاجی۔ دیدن زباں در ایں جا خیلے تازگی دارد۔ معدہ ناخوش است۔ بزبان چہ؟ البتہ در حرم سرائے شاہی ایں عمل ہرگز میسر نخواہد شد حتی اگر بیمار یک خواجہ سرا ہم باشد۔ زبان بریدن را بنشان دادن آں بفرنگی ترجیح میدہند۔

حکیم فرنگی۔ بسیار خوب اما در نظر داشتہ باش۔ کہ اگر ایں دوا ضرر نماید۔ بر من حرجے نیست؟ شاید بجائے نفع ضرر کند۔

بسیار کوشیدم تا خاطر نشان وے نمودم۔ کہ در آں باب الزامے برآں وارد نمے آید۔ پس صندوق بزرگ۔ بقدر یک دکان عطاری پر از ادویہ بکشود۔ و مقدارے خیلے کم از گردے سفید بر داشت۔ و با مغز نان حب ساخت و بکاغذی پیچیدہ با طریق استعمال آں بمن داد۔ چوں دیدم کہ ہنرش از قبیل اسرار نیست۔ گفتم حکیم نور الجسد ایں چہ دوا است۔ و خاصیت طبیعتش چیست۔

حکیم فرنگی۔ نہ بطریق حکیمان ایران (با عبارت غلیظ و اصطلاحات اساتید خود بقراط و جالینوس و بوعلی سینا) بلکہ با کمال سادگی۔ بے مضائقہ جوابم داد۔

ہمیں کہ مطلوب حکیم باشی بچنگم آمد بر خاستم و شادمان بیروں رفتم تا اورا بیش ازاں منتظر نگذارم۔ نخست لباس عاریتی۔ ابر انداختہ لباس اصلی را باز در بر کردم۔ و بقولنج بازی و مرض سازی حاضر شدم۔ چہ میخواستم۔ قدر خدمت را بحکیم باشی بہ فہمانم۔ وحالے کنم کہ خیار و کاہو خیلے تاثیر

کرده است۔

در حضور حکیم باشی در ہر کلمه چین ابرو و شکن رخسار با پیچ و تاب اظہار کناں۔ چناں تقلید قولنج داراں را در آوردم۔ که با آں ہمه سنگدلی مثل دل سوزاں نمود۔ و گفت۔ تورا بخدا۔ اند کے بیاسا شاید در دولت تخفیفے یابد۔

من باز بر خود پیچاں گفتم۔ چنانچه با مرتاں گوش دادم بالتفاتتاں چشم دارم۔ او از یک سو در جد و جہد که دامن مقصود را رائیگاں بچنگ آرد۔ و من ہمے کوشش داشتم۔ که برائیگاں از دست ناہم۔ عاقبت با او رساندم۔ که زور و زاری بیہوده است زرے باید۔ دیدم باز سخت گیری میکند۔ بصراحت گفتم۔ که اگر دل خواہم بعمل نیاید۔ حب ہا را بستعلم۔ باندیشه سوال و جواب شاه واز اشتیاق به تحصیل محصول۔ فی الفور یک طلا بمشتم نہاد۔

ہیچ عاشق برائے وصال معشوقه آں قدر نیاز و زاری نه کرده است که حکیم باشی برائے گرفتن حب از من کرد۔ و ہیچ معشوق آں قدر ناز و استغنا نموده است۔ که من درآں حال نمودم۔ خواستم به تدبیر و تذویر بیفزایم۔ و اشرفی دیگر از او بربایم۔ دیدم برائے علاج درد و لم خاکشیر و تاج ریزی با شیشه دستور خواست۔ درد دل را کوتاه کردم۔ و غنیمت باد و سپردم۔

بدقت نگریست و در کف ہمے غلطانید۔ و لے یقین میدانم که بر مجہولش معلوم نیفزود۔ پس ہمه قیاس و براہین خویش را در پیش خود بکار برد تا اصل آں را ابداند۔ ندانست۔ گفتم حکیم باشی۔ زحمت بیجا مکش۔ حکیم فرنگی حقیقت آں را از من پنہاں نداشت۔ ایں دوا مرکب است از جیوه

میرزا احمق۔ بہ۔ بہ چناں مے گوئی مرکب است از جیوه۔ که گویا من نمیدانم۔ بلے۔ ایں مرد که سامے خواہد۔ با جیوه تخم مارا از روئے زمین بر اندازد۔ و کم مانده است که شہرت ما تمام کند۔ و طریقه معالجه مرا که پدر او ہم

درخواب ندیده است، آلت سخریه نماید۔ خوب ہیچ شنیدہ کہ جیوہ دوا باشد؟ وانگہے جیوہ سرد۔ خیار سرد۔ کاہو سرد ہیچ یخ را با یخ سے توان آب کرد۔ تا جیوہ رفع تاثیر برودت خیار و کاہو کند؟ این خرہنوز از مبادی طب ہم خبر ندارد۔ خیر حاجی خیر۔ این شدنی نیست۔ ماے توانیم چشم خود را دوختے ہم گذارده ریش خندی مردم شویم۔

پس بنا کرد بکندن وبرباد دادن پشم خویش و دشنام و ناسزا بحریف خود گفتن۔ احتمال کلی داشت کہ تا فردائے قیامت دست از گریبان مرد کہ فرنگی برندارد۔ کہ خبر خواستن پادشاہ بحضور آمد۔ شب کلاہ را از سر بر داشت وخرقہ را از بر کند۔ و با شال و کلاہ حسب رابر داشتہ با خوف آمیختہ بر چار بشتاب برفت۔

شاد آں بلگرامی

گفتار بست و یکم

چگونگی تجربه دوائے حکیم فرنگی در دربار

حکیم عصر تنگ بخانه برگشت و با تلاشی بسیار مرا بخواست
در دخول من بحضور - دیگران را بخروج اشارت نموده و مرا پیش خوانده -
بگوشم گفت - که حاجی - باید تدبیرے کرد - کدیم این حکیم فرنگی را
از اینجا کنند هیچ میدانی که چه شده است امروز بے اطلاع من بادشاه
او را خواسته و بقدر یک ساعت با او گفتگو کرده مرا طلبیده بود تا
حاصل گفتگوئے شان را بگوید - معلوم می شود - که کوزه حکیم فرنگی خیلے
آب مے گیرد - از قراریکه معلوم شد بادشاه در باب ضعف قوه
وقوت ضعف و تنگی نفس و سوء هضم با او حرف زده است با خوشنودی
تمام تعریف حذاقت آں حرام زاده را مے نموده گویا بمحض نگاه کردن
زبان آنچه باید از حالت مریض بداند دانسته و گفته است که گویا
بادشاه بسیار حمام میرود و در شکستن زهرقلیان علی الصباح بسیار
غذاهائے ترش و شیرین و چرب مے خورد بادشاه سه روز باو مهلت
داده است که نیک در باب امراض او بیندیشد و بکتب و اقوال اطبائے
فرنگ مراجعت نماید و معجونے چنان قوی بسازد که بادشاه را
از سر نوجوان کند قبله عالم از من در خصوص طبائع و اخلاق فرنگان
علی الاطلاق سوال فرموده و جواب صریح خواست من نخواستم بر نگاهے (in a general way)
بدین خوبی را از دست بدهم از آنچه باید گفت - دریغ نکرده بعد از کورنش
و رسوم بدین عبارت گفتم - اما در باب طبائع و اخلاق فرنگان

برائے منیر مہر تنویر بادشاہ ہے واضح و ہویدا است کہ ایں قوم مستحق اللوم
نجس و کافر اند چرا کہ تکذیب پیغمبر و استہزاء بدین ما مے کنند
علی رؤس الاشہاد شراب مے نوشند و گوشت خوک مے خورند
صورت زن دارند و باطن خرس۔ باید ازیں طائفہ برحذر بود کہ غرض
عمدۂ ایشاں (چنانچہ در ہندوستان معائنہ شدہ) تصرف ممالک و
استیصال ملوک و ابنائے ملوک است۔ آمدم بر سر معالجہ و مداوات
ایشاں۔ حضرت شافی الامراض۔ دافع الاعراض۔ پادشاہ را از شر
دوائے ایں بیدیناں محفوظ دارد۔ دوائے ایشاں در طبائع و امزجہ بہماں
قدر فاسد است۔ کہ خود در تدبیر سیاست خائن اند۔ (پس حب را
از جیب در آوردہ بنمودم کہ اینک آنچہ ما برائے ہلاکت بکار مے بریم
فرنگاں در ما برائے شفا بکار مے برند۔ جز و اعظم ادویہ شاں زیبق است
آنگاہ از سوء ترکیب و ضرر حب تصویر و تقریری چناں کشیدم و نمودم
کہ بادشاہ تعہد نمود۔ کہ بے استخارہ و استشارہ دوائے فرنگی را نخوردہ
و چوں حکیم فرنگی دوائے ساختہ خود را بفرستد مرا برائے کنکاش بطلبد۔
اکنوں حاجی۔ باید کارے کرد۔ کہ پادشاہ دست بدوائے ایں ملعون نزند
اگر احیاناً از دوائے او خاصیتے بیند۔ کار من تمام است۔ کسی بریش احمق نخواہد
خندید۔ لا واللہ۔ بمرگ تو حاجی۔ اگر باید ہمہ دوائے او را خود بخورم۔ میخورم
و بپادشاہ نمے خورانم۔

ختم سخن بریں شد۔ کہ دوائے حکیم فرنگی را نگذاریم خاصیتے بخشد سہ روز
بعد ازاں بادشاہ میرزا احمق را خواست تا دوائے حکیم فرنگی را بدو بنماید
دوا عبارت بود از قوطے پر از حب حکیم باشی انواع و اقسام اعتراضات
و اشکالات بمیاں آورد و دلائل و براہین بے سر و بن در باب استعمال ادویہ
از دست بیگانگاں بسر دو چناں داد افادت بداد کہ بادشاہ قرار داد
تا در آں باب مجلس مشورتے برپا کنند۔

روز دیگر در بار عام بادشاہ بر تخت و معتمد الدولہ و وزیر دول خارجہ

ومعیر الممالک ودبیر الملک ومستوفی الممالک وحاجب الدوله وسردار ومیر آخور وایشیک آقاسی باشی وحکیم باشی وسائر ارکان واعیان درحضور بودند. بادشاه روئے بصدر اعظم معتمد الدوله نمود که با حکیم فرنگی در باب اصلاح مزاج وتدبیر وعلاج انجمنے منعقد فرموده‌ایم. در نشست اول بعد از تحقیق تمام وتدقیق تمام با ترتیب ونظام رائے حکیم فرنگی بر این قرار گرفت۔ که مزاج مبارک ما را ضعف وکسالتے طاری شده است واز جادهٔ استقامت انحراف ورزیده. در نشست دوم عرضداشت که سه روز تمام کتب ودفاتر خود را به تحصیل مطالعه ووقت نموده وبرائے واعتقاد سائر حکمائے فرنگستان مراجعت کرده۔ بغور مطلب وکنه مقصود نیک وارسی شده معجونے از صنوف ادویهٔ مختلف الطبائع واجناس عقاقیر متفاوتة التاثیر موافق دستور قرابادینیات ترکیب وترتیب ساختم که داخلاً وخارجاً وظاهراً وباطناً در مزاج همایون چنان تاثیر وفائده عاجل وآجل بخشد که طلسم وتعویذے بگرد آں نه رسد۔ بعد ازاں گفت که ذات اقدس ما حل عقود این مسائل غامضه را بعهدهٔ ناخن تدبیر مقرب الخاقان حکیم باشی محول ساخت. حکیم باشی از روئے خیر خواهی دولت وملت پرستی بارائے زریں۔ اختلافات واعتراضاتے ظاهر نمود که

اولاً باید دانست آیا ممالک واخله شخصے سلطنت را بکف کفایت اجانب ورتق وفتق آں را باوامر ونواهی بیگانه تسلیم میتواں نمود یا نه؟

ثانیاً بفحوائے مضمون حکمت مشحون لیس فی الحرام شفاء والنجس لیس بدواء آیا درودائے این حکیم که بحکم آلودگی دست خویش که بر آں حکم نجس وپلید است شائبهٔ شفا ملحوظ میتواند بود یا خیر؟

ثالثاً از کجا که دریں دوائے مجوزه ومختار تاثیرات خفیه مضره ومفسده نباشد۔ که بجائے عمارت وآبادانی بنیاد پادشاهے وبنیان مزاج شهریارے را اندک اندک رخنه دار ودر رفته رفته بالمره قلع وقمع مادهٔ

حیات نسازد۔

آنگاه گفت که رائے مبارک ما مناسب چناں دید۔ که پیش از مباشرت عمل۔ کنکاشی بر پا سازیم۔ تا همگان باتفاق و اجماع جوابے درخور مقام پادشاه بدهند۔ و برائے اینکه از حقیقت او سررشته کاملے بهم رسانید رائے همایون نابر این قرار گرفت۔ که هر یک از بندگان خیرخواه و ملازمان درگاه بلا اشتباه در استعمال این دوا با ذات اقدس ما اشتراک نماید۔ تا اگر خیر است همگان از خیر آں مستفاد گردند۔ و اگر شر است بحکم "البلیة اذا عمت طابت" از ضرر آں چنداں متاثر و متالم نشوند۔ تا این معنی کاملا مایه تسلیت خاطر همایون گردد۔

حضار مجلس متفق الکلمه۔ کلام الملوک ملوک الکلام را گویا این سخناں را استحسان نمودند۔ که خداوند ظل ظلیل پادشاه را بر مفارق بندگان ذلیل طویل سازد۔ اطاعت ما بندگان بامر پادشاه جهاں منحصر به بلعیدن یک حب نه بلکه اگر پادشاه ما را امر بنوشیدن سم قاتل و زهر هلاهل فرماید۔ حکمش مطاع و فرمانش واجب الاتباع است لشأنت و صدور این گونه اوامر از منشاء و مصادر حقیقی یعنی پادشاه جهاں بحال عبودیت اشتمال بندگان هرچه زیادتر باز کم است (هر چه حکم کند بر وجود ما حکم است) دولت خواهاں را مال و جان صدقه سر و فدائے تره پادشاهاں است خداوند پادشاه را حیات جاوید بخشاد و دشمنانش را مخذول و منکوب گرداناد۔

پس از آں پادشاه به پیش خدمت باشی امر فرموده۔ تا قوطی حب را از اندروں بیاورد۔ و حکیم باشی را پیش خواسته به او نمود که ازین حبوب از صدر اعظم گرفته تا سائر طبقات همگے را یگاں یگاں در مرتبه خویش ببلعاں۔

بعد از بلعیدن حب شربتے آوردند۔ پس استراحتے شد در اثنائے استراحت پادشاه بروئے همه مے نگریست۔ تا تاثیر دوا را

ملاحظه کنند۔ اولاً ہمه ترشروئے و متفکر ماندند۔ چوں چینهائے جبیں اندکے بکشود۔ پادشاه اَزدره وتپه پارهٔ سوالات کرد و آناں بفراخور حال و عقل خود دست و پائے جواب دادن نمودند۔

آنگاه آہسته آہسته دوا بتاثیر آغاز ید۔ معیر الممالک که مردے گنده و تنبر بود۔ پے در پے به سوالات تنها۔ جواب۔ بلے بلے قربانت شوم میگفت۔ ہمانا اخلاطش مجتمع مزاجش مستعد بود بیش از ہمه متاثر گردید۔ مزاجش برہم خورد۔ ہمگاں دیده براو دوختند۔ ایں معنی به برہم خوردگی مزاجش افزوده برخود پیچیدن گرفت مستوفی الممالک بلند قد بود و ناتواں و زرد روئے بعد از آں او بنا کرد۔ بعرق ریختن و نگاهِ نیاز آمیز کردن که

دست من و دامنت اے پادشاہ
تنگ دلم زحمت جانم مخواه

خلاصه دوا در مزاج ہریک نوعے تاثیر کرد و ہریک بطورے مسخره شدند۔ بجز صدر اعظم پیر کوتاه قد و زمخت طبیعت۔ که از دست پا چکے دیگران شاداں۔ در زیر لب ہمے خندید۔ و بہمه مضمون می گفت۔ چوں پادشاه خاصیت آں دوا را برائے العین یافت مجلس را فسخ نمود۔ و با حمق امر فرموده۔ تا دریں باب چیزے مفصل بنویسد و خود اندروں رفت۔

حکیم باشی حیله ساز را فرصتے برائے شکست کار حکیم فرنگی بدست افتاده در سر آں دوا آں قدر تفصیلات واہی داد که پادشاه بے تجربه و آزمایش از سر استعمال آں در گذشت۔ و نسخه آں را بطاق نسیاں نهاد۔ حکیم در اظہار شادی درونی بے اختیار مرا بدید و از واقعه مطلع گردانید۔ که حاجی ما کار خود را دیدیم ایں مرد کافر خیال میکرد۔ که ما بے دست و پا و ریش گاؤیم۔ من با و حالے خواہم کرد۔ که ما ابراہنیاں چه جانوراں نادرستیم۔ فرنگی سگ کیست که دوا بشاه ایراں بدہد؟ نے نے ایں گونه مباحات مرا میشاید۔

طبیبان

که اطبّ طبیبانم اختراعات فرنگیک را کجا مے برند۔ پدران ما مرد مانی
بودند۔ ما پسران پدرانیم۔ از همان پل که آنان گذشته اند۔ ما نیز میگذریم۔
دوائی که بگذشتگان ما شفا میداد بما هم میدهد مگذر از حکمت لقمان
و بوعلی سینا تا احمق زنده است قانون و قانونچه او را بسنده است۔
پس مرا اذن داد۔ تا در باب قلع و قمع حکیم فرنگی و استقرار و اعتبار خود
تدبیرے جدید اندیشم۔

تصحیح کرده سید اولاد حسین شادان بلگرامی

گفتار بست و دوم

مواجب خواستن حاجی بابا از حکیم باشی و چگونگی آں

تا آنگاه با حکیم نه بطریق خادمی و نه مخدومی بلکه بطریق دوستی حرکت میکردم۔ چه دستورے هم نشینی و هم کاسگی بلکه هم قلیانی با او داشتم۔ واگرچه با سائر نوکران او نیز همیں کار را مے کردم دیدم دریں حرکت برکتے نیست۔ نه باخیال من مے سازد ونه با امیدم۔ فائده ام منحصر بهماں اولیں اشرفے بود که گویا لقمه آخرینم شد۔ آں هم در سایه دردشکم برخود مخمر کردم۔ که هرچه بادا باد خدمات خود را حکیم دست آویز کناں سر شکایتے باز نمائم۔

آں روز درخانه باد خوش گذشت۔ چوں برگشت۔ مرا بخواست که امروز مورد عنایات بلانهایات جهانداری گشتیم بجائے اینکه برسم دیریں شش ساعت پائے برهنه در پهلوئے حوض مرمر بر سر پا وادارد۔ دو ساعت بیشتر وا نداشت۔ عجب بادشاهی داریم۔ چه قدر مهربان وزیر دست پرور و خدمت شناس است۔ نمیدانم با چه زبان شکر انعام واحسان او کنم۔ حکیم فرنگی را دشنام داد۔ و تعریف فضل و حذاقت من نمود۔ که فرنگی قابل جفت کردن کفش تو نیست۔ بفراش خلوت امر فرمود دو کبک که با زهمایوں شکار کرده بمن انعام آورد۔ معنے پادشاهی ایں است۔ خدا عمرش بد هد گفتم۔ پادشاه راست فرموده۔ امروز نظیر تو در ایران کیست! یکتائے بے همتائے لے سعادت پادشاهے که مانند تو گنج باد آورد دارد۔ حکیم فرنگی چانه اش مے چاید

که در پیش تو دم زند. مجسمهٔ دانش مے خواہند۔ اینک مرزا احمق ہیولائے حکمت وفضل وحذاقت مے خواہند۔ اینک مرزا احمق تجربہ وبینش مے خواہند اینک میرزا احمق۔

حکیم باشی ازیں سخناں باوے کرد۔ و بروتے تا بیدودستے بریش کشید۔ وقلیان را از دہان خود باز گرفتہ بہ من داد۔

گفتم۔ امید وارم کہ انشاء اللہ بندہ نیز ازیں فیضہا بے بہرہ نشوم البتہ مرا ہم ازیں نمد کلاہے خواہد بود۔ نے نے من سگ کیم و مرا کجا میسر ند ہمانا بقدرے گلے کہ از ہم نشینی گل خوشبو شود ہم کمترم۔

حکیم باشی۔ چہ مے گوئی۔ مگر دیوانۂ۔ ایں چہ حرف است تا ایں درجہ شکستہ نفسے چرا؟

حاجی۔ اگر مرخص فرمائید۔ حکایتے دریں باب دارم۔ کہ (خود حقیقت نقد حال ماست ایں) بیان کنم و شما حکم باشید۔

حکیم باشی۔ بگوئید۔

حاجی۔ سگے بود۔ در رفتار و کردار گرگ وار چنانچہ گرگان او را در حلقهٔ صحبت و سلک جمعیت خود راہ دادہ۔ در خورد و خواب با آنہا ہم نشست و در گرفتن و دریدن گوسفند با آں ہم دست۔ ہم تکالیف گرگے را بجائے میآورد و ہم بہ سنن و آداب آناں عمل میکرد۔ و در حیز و با سگان ہم جنس خود نیز ہمیں روش داشتے و در طریق آناں نیز تفقیر و قمطیری از ایشاں باز نماندی۔ تا اینکہ رفتہ رفتہ سگاں را از حرکات و سکنات او شبہ عارض شد۔ و چناں پے بردند کہ او را با گرگاں سر و کار بلکہ با آں دستیار است از جانب دیگر گرگاں تلتشکک شدند کہ دوست شاں کلب ابن الکلب است۔ و تلبیس مے کند۔ باید او را بحلقهٔ خود راہ نداد؟ و خارج النسب را لعنۃ اللہ علیہ شمرد۔ کار بجائے رسید۔ کہ سگ بیچارہ از در براندہ و از حرم ماندہ۔ مذبذب درمیان آں دو جنس آوارہ ماند۔ چوں از حالت تردد طاقتش طاق شد۔ و پیش

ازاں قوت تحملش نماند۔ برآں سر شد کہ با مجاہدۂ تمام یا سگ سگ شود۔ یا
گرگ گرگ؟ واز آں برزخ بدتر از دوزخ رستگاری یابد۔

اینک من آں سگم۔ کہ تو بمن دستورے دادہ کہ با تو و جہتر تو ہم کاسہ
و ہم قلیان شوم۔ با من شور و صلاح میکنی۔ و با دوستانت ہم نشینم اما
چہ سود کہ با سائر خدمتگاران نیز ہمینم۔ ایں درجہ التفات برائے من چہ سود دارد؟
نوکرے ہستم بے مواجب۔ مانند گدایان ارمنی در دو دینار و سیاہ۔
بنا بر ایں التماس آں دارم۔ کہ در خدمت سرکارم معین۔ و مواجبم
مشخص و پدیدہ باشد۔

حکیم باشی۔ با آواز بلند۔ چہ طور مواجب پدیدہ شود؟ من ہرگز با آدم
مواجب نمے دہم۔ گذر ان خدمتگاران من از پہلوئے بیماران است
تو نیز ہرچہ بتوانی بستان۔ فضلہ غذایم را مے خورند تو نیز ہرچہ مے توانی
بخور۔ ایں نوروز خلعت آں نوروز را میگیرند۔ تو ہم بگیر۔ زیادہ بریں چہ میخواہی؟"
مرگ مے خواہی برو گیلان" درایں اثنا فراش سفرہ و سینی در دست۔ کبک
شکار باز ہمایوں بیاورد و بہ اعزاز تمام در پیش روئے حکیم نہاد۔
حکیم از جائے برخاست۔ و سینی را بر سر گذارد۔ خانہ احسان پادشاہ آباد۔
عمر و دولتش مزید و جاوید باد۔

پس نوبت انعامش بفراش آمد۔ اوّل پنج قرآن با نیاز فرستاد
فراش با ناز رد کرد۔ بعد ازاں با کج خلقی یک تومان داد۔ فراش بہ تندی با
کج خلقی نگرفت۔ کہ انعام متعارف پنج تومان است۔ آخر الامر خواہی نخواہی
تا پنج تومان انعام متعارفی را نگرفت نرفت۔ ایں حال پر ملال ہمہ لطائف احسان
پادشاہ را ہمگی منغص کرد۔ و دعا ہائے خیر حکیم بہدر رفت۔ از خشم چشم
پوشیدہ و دہان بگشاد و چناں دشنام ہائے شداد و غلاظ بہ پادشاہ بشمرد۔
کہ اگر بگوشش مے رسید یقیناً گوش حکیم را مے برید۔ با دل پر درد زیر لب
حکیم مے گفت۔

احسان۔ احسان نمیخواہم۔ ایں نوع احسان ہرگز ہم ہفتاد سال نباشد۔

این التفات ہائے پدرک اسفل برود۔ ما بیچارگان با پارچه قدر گرسنه چشم۔ لقمه ربائی بے شرم وحیا را تملق گوئیم۔ جیب شان را پر کنیم و۔ و۔ و۔ و با دل خون بآوازے گفت۔

بلے مواجب نوکران شاہی را ما باید بدہیم۔ دردے بے درمان اینکه اگر ندہی۔ و یک روز زیر چوبشان بیفتی (از کجا که من شنیدم قسمے از گروہ آدم مے کشند۔ پدر آدم را از گور بیرون مے آورند۔ ہر که جیب شان را پر نمیکند۔ کلاہش را بر مے کنند۔ بجائے دو شاہی احسان پنج تومان انعام مے خواہند۔ و آں گہے این احسان ہا از کجا پائیدار باشد سعدی مگر دروغ گفته است۔ بر آواز خوش کودکان و دوستی پادشاہاں اعتماد نشاید۔ که این بجوانی متغیر گردد و آں بخیالے مبدل شود۔

پس از حدت و شدت بسیار اندکے بخود آمد۔ و خیال تلخی چوب و فلک فراشان ترشی پنج تومان را در مذاق شیریں ساخت۔

دیدم بآں حال دیگر جائے مقال نیست۔ از فقرہ مواجب دم در کشیدم۔ امّا آنچه باید بفہم فہمیدم که باید تا زود است ترک لقمان عصر شان گویم۔ و لے بہ نقد باید بحالت نه گرگے و نه سگے بسازم۔

سید اولاد حسین شادان بلگرامی

حسب الحکم یونیورسٹی صفحات ۱۳۱ تا ۱۷۰ کاٹ دیئے گئے ہیں۔

گفتار بیست و پنجم

گفتار زینب سرگذشت حال خود را با حاجی بابا

شب دیگر بخیال دیدار و اشارهٔ وصال بہ بام بر آمدم۔ اما دریغ۔ کہ چہار قد بر شاخ درخت بنود۔ نومید نشستم۔ نہ تنباکو بود۔ نہ اسباب پاکی تنباکو۔ در زیر پایم سکوت تامے مستولی۔ آواز ناخوش پے در پے خانم۔ کہ در آں حال از سر و دبار۔ بد خوشتر مے نمود بریدہ۔ تنہا صدائے کفش کہنہ گاہ گاہ بگوش مے رسید۔ علامت آں بود۔ کہ در دار اگر دیّارے است آنہم پیرہ لیلاست۔ صدائے گوناں گوں از شہر شنیدم۔ اوّلاً صدائے نقارہ خانہ۔ ثانیاً صدائے اذان پس ازاں صدائے طبل اوّل۔ از آں بعد آواز طبل برچین۔ سپس صدائے طبل بگیر۔ و بہ بند بعد از آن آوازۂ حاذق باش۔ بیدار باش۔ کشیکچیانِ بازار و پاسبانان برج و باروئے ارگ خلاصہ شب از نیمہ گذشتہ۔ و در خانہ حکیم بجز خاموشی چیزے نبود۔

با خود گفتم۔ سبب ایں ہمہ سکوت حرم چہ مے تواند بود۔ حمام ایں قدر طول نمے کشد۔ و انگہی حمام زناں اکثر صبح گاہان است۔ باید بہ عبادت ناخوش۔ یا بعروسے۔ و یا بسر کشی زن زاہو رفتہ باشند یا اینکہ حکیم چوب خوردہ باشد۔ بارے کم ماندہ بود۔ کہ از خیال بترکم۔ ناگاہ طراق سنداں در برخاست۔ در بگشود۔ و صحن خانہ از صدائے نعل کفش زنانہ پُر شد۔ امّا صدائے خانم۔ بر ہر صدائے برتری و بارتری داشت۔ چراغہائے متعدد دا ایں سو و آں سو رواں گردید۔ چوں زناں روبندہا برافگندند چشمم بہ جمال زینب روشن شد۔ با انتظار وصال کمر بستم۔ و در حقیقت

زمان انتظار طولے نکشید۔ با پیش بینی تمام خود را بہ من رسانید
و بگوشم فرو خواند۔ کہ امشب حضور میسر نخواہد بود۔ چرا کہ غنیمت از
خدمتم میسر نخواہد شد۔ اما بزودی تلافی خواہم کرد۔ مختصر اینکہ خواہر خانم
(کہ در اندرون شاہی بود) فجاءۃً مردہ یا یکے از رقیبان زہرش دادہ) خانم
ہمراہان خود را بردہ۔ تا شور و غوغا بر آورند۔ از صبح تا بحال در اندرون شاہی
آواز نوحہ و زاری گوش گردون را کر کردہ۔ خانم بعنوان گریبان
دریدن بجنہ لباس خود را بہ شگافت۔ برسم گیسو بریدن سر زلف را بزد۔
بنام خاک گاہ بسر پاشید۔ فردا روز کفن و دفن است۔ باید صبح
زود آنجا حاضر باشیم۔ بلاجل عزاداری یک چہار قد سیاہ با شیرینی خواہم گرفت
پس برفت و وعدۂ وصال بشرط مساعدت احوال بہ فردا شب دادہ۔
گفت حاضر اشارت باش۔

بامدادان چون سر از بالین برداشتم۔ متحیر ماندم۔ کہ اشارت
بجاست و زینب بر سر پا بشارت دہان کہ بیا۔ از نزد باینکہ او فرا میآمد
فرو رفتم۔ و خود را اندرون حکیم دیدم۔ بے اختیار لرزہ بر اندامم مستولے شد
کہ بہ چنان جائے مرد بیگانہ بے آنکہ سرش برود۔ پائے نمیگذارد
آغا زینب با خندہ روئے دلداری و تسلیتم داد کہ دل قوی دار کہ
در خانہ بجز زینب نیست۔ اگر بخت یاری کند۔ بے خبر تا شام
زندگی خواہیم کرد۔

حاجی با تعجب۔ بچہ معجزہ بدین حال دست یافتی۔ خانم کجاست؟
زنان چہ شدند؟ از دست حکیم چگونہ در امان بودن میتوان؟ زینب
مترس۔ ہمہ درہا بستہ است۔ اگر کسے نیز بیاید تا گشودن در ما
تو فرصت گریز داری۔ و بیم و باکے نداری۔ زنان ہمہ بعزاداری
رفتہ اند آغا میرزا احمق خانم کارے کردہ است۔ کہ بیک فرسنگی
خانہ ہم نزدیک نمیتواند شد۔ باید از ہمہ چیز تو را مطلع سازم
چرا کہ مے بینم۔ خیلے۔ الیس سعادت در چہرۂ آن۔ روز: قلیں

دیدار برائے ما سخت مسعود شد۔ ہمہ چیز در خانہ بیاری من برخاست
رقیبم۔ شیریں۔ برائے اینکہ خانم مرا با خود نبرد۔ و از چہار قدسیاہ
و انعام عزا محروم دارد۔ خاطر نشان خانم کرد۔ کہ لیلا از کودکی تا حال
مشق گریہ و زاری نمودہ در ماتمہا خیلی کار کردہ است۔ و در نالہ و اثانہ
استاد۔ مصلحت آن است۔ کہ در چنیں حال او را با خود ببری و زینب را
بگذاری کہ کم کرد است۔ و ناشی و از عادات ما بے خبر۔ بنا بریں
یک ساعت است کہ مرا باز گذاشتند۔ و خود در ماتم سرا بسوگواری
رفتند۔ بساختگی خیلی اوقات تلخی کردم۔ کہ چرا من ماتم و لیلا رفت۔
اما خدا را شکر کہ کار بکام من شد۔

دم را غنیمت شمار۔ کہ چنیں دم کم یافت شود۔ پس او بستہ در یک نہار
رفت۔ و من بتماشائے چیزے مشغول شدم۔ کہ حقیقت آنہا بہ
غریبان مجہول است۔

نخست با طاق خانم رفتم ار یہائے او آشفتہ رو بباغچہ بود۔ در گوشہ
پہلوئے ارسی۔ دو تشکے با بالش بزرگ پر با منگولہ و روپوش پولکدار پہن
روبروئے آں آئینہ خانم با قوطئے سرخاب و ہم وسمہ و سائر اسباب
زینک با یک جفت بازوبند طلسم دار و یک توئے زلفے با چاقو و مقراض۔
و سائر آلات مشاطگی بود۔ در یک طاقچہ بارے و تنگے در یک گوشہ رخت
خواب بچادر شب پیچیدہ۔ چند صورت بے چہار چوبہ بر دیوار چسپانیدہ
رف اطاق پر از بلور و بارفتن و چینی در یک گوشہ شیشہ چند شراب حاضر کہ
یکے سرش تازہ کشودہ۔ و گلے تازہ بر درش نہادہ۔ علامت آں بود کہ صبح خانم
برائے گرمی ہنگامہ غرانیمۃ آں را نوشیدہ بود۔

با خود گفتم۔ حکم خدا و رسول گویا دریں خانہ چنداں راہے نداشتہ باشد۔
حالت مقدسین را دانستم۔ حکیم کہ در ظاہر تقدس خرچ میدارد
بجائے آں آب ناب کہ در خارج مے نوشد۔ در داخل شراب خلر
شیراز بکار مے برد۔

تا من از کنج کاوی اطاق خانم و تماشائے حجرہ ہائے کنیزان فارغ شوم۔ زینب در اطاق سفرہ را حاضر کرد۔ بر روئے دوشک دپہلوئے ہم بہ نشستیم۔ غذائے عبارت بود از پلو۔ وکباب پز درمیان و نان با خاگینہ شب ماندہ وپنیر۔ و دوغ و ماست و عسل و خربزۂ اصفہان و امرود۔ وزرد آلو۔

چوں سفرہ بدیدم۔ برو تنہا تا بیدم۔ کہ زینب۔ بجان مادرت بگو بہ بینم۔ چگونہ دریں مدت اندک این ہمہ نعمت فراہم کردی؟ این سفرہ درخور شاہان است۔

گفت۔ غذا بخور۔ وغصہ مخور۔ خانم از شب سفارش نہار کردہ بود۔ صبح را آتش برگشت وخواست در خانہ مردہ غذا بخورد۔ زحمت چنداں بما نگذاشتہ بود۔ بخوریم وبگذرانیم۔

پس واد غذا بدادیم۔ وبرائے آناں کہ بعد از ما بیایند چیزے بسیار برجا نہادیم۔ بعد از شستن وست۔ شریعت محمدی را برکنار نہادہ و شیشۂ شراب را درکنار آوردہ۔ بطاق ابروئے دو سعادتمند کام بہ پیمودن ساتگین وجام مشغول شدیم۔

مستی بحدے برمن غلبہ کرد۔ کہ با آں ہمہ ترس حال واندیشۂ استقبال تار خانم را بر داشتہ وآہنگ نغمہ خودرا با آواز ساز وہمساز نمودہ این غزل حافظ را کہ در جوانی برائے لذت افزائی مشتریاں دوکان پدر آموختہ بودم۔ شروع بخواندن نمودم۔

خوش تر ز عیش وصحبت باغ وبہار چیست
ساقی کجا است گو سبب انتظار چیست
ہر وقت خوش کہ دست دہد مغتنم شمار
کس را وقوف نیست کہ انجام کار چیست
پیوند عمر بستہ بموئیست ہوش دار
غمخوار خویش باش غم روزگار چیست

چه داند نکته غوص

رازِ درونِ پردهٔ زرندانِ مست پرس
اے مدعی نزاعِ تو با پرده دار چیست
مستور و مست هر دو چو از یک قبیله اند
ما دل بعشوهٔ که دهیم اختیار چیست
سهو و خطائے بنده چو گیرند اعتبار
معنی عفو و رحمتِ پروردگار چیست
زاهد شراب و کوثر و حافظ پیاله خواست
تا در میانه خواستهٔ کردگار چیست

زینب از شادی بے خود افتاد۔ چه در عمرش نه شعرے بداں خوشی و نه آوازے بداں دلکشی و نه سازے بداں سازگارے شنیده بود غافل ازیں که ما هر دو بد بختیم۔ او کنیزے است سیاه رو۔ و من بنده روسیاه۔ گویا آنچه در جلو ماست از آنِ پدر و مادرِ ماں است و مستی ایں شراب تا قیامت بجا خواهد بود۔

بعد از خواندنِ چندیں غزل موزوں و پیمودنِ چنداں ساغر گلگوں۔ کیسهٔ اشعار خالی و شیشهٔ شراب تهی گردید۔

و چوں یار ساقی بود و وقت باقی۔ گفتم۔ زینب تو به من وعده دادی۔ سرگذشت خود را بگوئی۔ اکنوں وقت است احتمال آں میرود که بزودی اوضاع ما را بهم زنند۔ فرصتے بدیں خوشی و وقتے بدیں دل کشی کم بدست مے افتد۔ بهتر آن است که ایں فرصت را صرف گفت و شنود حالِ تو نمایم۔ بخنده پذیرفت و شرح حال خود بدینگونه گفت۔

شاد آن بلگرامی

گفتار بیست و ششم

گفتن زینب سرگذشت حال خود را با حاجی بابا

(من دختر او کوز آغا) نام شیخم که در کردستان مشهور است مادرم را نمی دانم کیست - این قدر شنیده که محصول یکی از شبهای چراغ کشان کردانم - که نسیم را این قدر مستور میدارند - که کسی را یارای پرسیدن چگونگی جسم از ایشان نیست - اینست که آنچه در باب نژاد من گفته اند - دروغ و راست آن را نمی دانم - گستاخی نکردم که حقیقت آن را به پرسم - آنچه واقع و نفس الامری باشد - اینست - که من هرگز بهیچ زنی به چشم مادری نگاه نه کردم - درمیان زنان قبیله دست بدست بزرگ شدم - رفیق اولینم - کره اسپی بود - که درچادر زنان پدرم مثال هم سفرها با ما میزیست - و مادر او - مادیانی بود عربی - که نزد ما نه چون حیوان بلکه مانند یکی از اعضای خاندان - و در واقع از همه زنان عزیز تر بود - جانش از همه برتر و بهتر و برگ و بانش از هرچه گران بها تر - در سفرها از همه چیز بیشتر پاس رعایت می کردیم - وقتیکه مادیان بمرد همه قبیله عزاداری و سوگواری نمودند - کره اش برای اسواری ایام جنگ پدرم بزیست و بزرگ شد - و همه امروز مایهٔ اعتبار و اختیار کردان است کاش ما آن همه مهر بآن حیوان نه بسته بودیم - چه آن همه بلا سبب یک مادیان بسر ما آمد - چنانچه تفصیل آن را در ضمن حکایت خواهی شنید -

باید دانست - که کردان - با اینکه خود را زیر دست این زبر دستی

نمے دانستند۔ امّا نیاگان ما و پدرم تا چندی پیش ازیں ، ہمہ بار رمہ و گلہ خود در کوہ ہائے ممالک کردستان۔ کہ اکنوں در تصرف عثمانیاں و در زیر ادارۂ والی بغداد است۔ مانند تبعۂ عثمانی چادر نشین بودند۔ و ہر وقت والی را با کسے جنگ و نزاعے بود۔ از ما بسیاری خود سوار مے گرفت ؟ سواران ما چوں در ہمہ مشرق زمیں بدلیری و چابکی معروف شدہ۔ اوّلین سوارانے بودند۔ کہ مظہر ایں معنے مے شدند پدرم بجہتہ بہادری و سواری در جنگہا بدست خود بسیارم آدم کشتہ و امتیاز پرچم زدن و نیزہ ہم داشت۔ پاشائے بغداد او را وقعے وافر میگذاشت قبیلہ وہابی بنزدیکی بغداد آمدہ۔ از دخول آناں بہ شہر مے ترسیدند۔ پاشا مصلحت دید کہ پدرم را بیاری طلبد۔ پدرم با جمعے از سواران خود برفت و از قضا شبے بر وہابیاں شبخوں زد۔ و پسر شیخ وہابیاں را بہ کشت و اسلحہ او را با مادیانے بے نظیر کہ سواری او بود۔ بیاورد۔ چوں قدر آں مادیان و غدر ترکاں را میدانست۔ کہ اگر خبردار شوند برائے باز گرفتن آں از ہیچ امر کوتاہی نمے کنند۔ ایں بود کہ او را پنہانی بقبیلہ فرستاد۔ و در چادر زناں بہ نہفت۔ امّا سعی او بیہودہ شد۔ صیت شجاعت و آوازۂ اخذ غنیمت پدرم بہ دہا نہا پیچید و خبر اسپ بگوش پاشا رسید۔ بنا بخواطر او و بملاحظۂ وقت بہ نقد چیزے باد نگفت ہمیں کہ وہابیاں را راندند و کردان بہ بنگاہ خود برگشتند روزے میر آخور پاشا۔ پادہ سوار مسلّح بچادر ما آمد۔ ہر گونہ خدمتے کہ از چادر نشینی بیچارگان کساں تواند شد۔ درحق ایشاں کردیم۔

پدرم بہ محض پدیدار شدن آناں نکتہ را در یافت۔ و از روئے احتیاط مادیان را گریزاند۔ چادر ما چناں واقع شدہ بود کہ زناں مردان را میدیدند و آناں یارائے دیدند۔ بعد از تعارف رسمے میر آخور روئے بہ پدرم کرد۔ و از زبان خود و طرف پاشا مراقبت و غیرت و حمیت او را بستود۔ و سائرین نیز تصدیق ہمے نمودند عاقبت در سخن بدیں نوع کشود (اردو کو آغا)

وهابیان (علیه ما علیه) آدمے بپاشا فرستادند- و مادیانے که پسر شیخ شان سوار بود خواسته اند- اول میگفتند که خون بهائے او خون پاشاست و بس حالا بباز دادن مادیان راضی شده اند- این مادیان گویا پشت به پشت به مادیانے مے پیوندد- که پیغمبر خاتم صلوٰۃ اللہ علیہ در وقت هجرت از مکّه به مدینه سوار شده و این قدر پول در این راه خواهند شمرد که پاشا بگوید- بس است- همه کس شجاعت تورا شنیده و میدانند که تو پسر شیخ را کشته پاشا در کار وهابیان مشورت کرد و مصلحت چنان شد که چون این کار دولتے شده- از تو این مادیان را بخواهد- تا فتنۂ وهابیان فرونشیند- (این است سبب فرستادن او و آمدن من نزد تو)

پدرم جواب داد والله- با لله- به نمک پاشا که خورده ام- و بجان عزیز شما و بحقوق مادرم که مرا ببار آورده و به ستارگان سوگند که مادیان اینجا نیست- وهابیان دروغ میگویند- پس پدرم میر آخور را بکنار کشید- و پس قدرے از سرگوشی- میر آخور خندان شد- بعد از غذا امیر آخور را با بیست با جوغلی و یک تازی راضی باز فرستاد تا در نزد پاشا شفاعت او نماید- و دعوے مادیان را رفع و رجوع سازد و نیز وعده داد که پاشا را در دنیا مالک حور عینی سازد-

(به پرده درونم بود دخترے   چه دختر به چرخ جمال اخترے)
(اگرچه بصورت بود چهره گرد   بمعنی پری میتوانش شمرد)
(بکیش و نژاد و نهاد ایزدی   چه شیطان بشیطانی و بخردی)

با اینکه با ایزدیان را با افراد سائر ملل وادو ستد دختر نشاید- اما میتوانم او را به پاشا پیشکش فرستاد-

بعد از ساعتے میر آخور برفت و چون پدرم از رفتن او خاطر جمع شد- کس فرستاد و مادیان را بیاورد- و ریش سفیدان قبیله را گرد آوری نموده گفت-

حضرات اکارما گیر کرده مدتے است درین حدود۔ عثمانیاں را از خراج و رشوت و پیش کش سیر میکنیم۔ در هر کار بکارشان میخوردیم۔ پاشا بمن اظهار دوستی میکند۔ برائے اینکه من در راه او جان فدا میکنم۔ امّا چناں تشنۂ طلاست که دنیارا بدینارے میفروشد۔ این فرصت که بدست او افتاده۔ برایگان از دست نخواهد داد۔ اگر صاحب زن و بچه نبودم میدانستم با این ترکاں چه ها باید کرد۔ امّا چکنم که پائے بست عیالم و کارے از دستم برنمے آید۔ باعتقادم مے باید بزودی ترک حدودِ عثمانی نمود۔ و بحدود ایران گریخت۔ البته آنجا پناہے خواهیم یکے از ریش سفیدان جواب داد۔ که (که اوکوز آغا) من نیز بر آنم۔ چرا که ترکان همیشه پے بهانه میگردند۔ تا رعیت خود را خراب سازند۔ اکنوں که بهانه ما دیانے بدست پاشا افتاده زندگی بر ما حرام خواهد کرد۔ فردا یکے را خواهد فرستاد۔ و از ما گردی خواهد خواست که ناچار مانده در این جا بمانیم۔ تا پس از آں آنچه دل خواهشان است بعمل آرند۔

پناه بخدا هر چه بادا باد۔ باز بکوه هائے قدیم نیاگان خود مے رویم و باصل خویش رجوع مے کنیم۔ اصل ما ایرانی است۔ و هم ایرانی حقیقی و ایزد پرست۔ جمعے دیگر با او همزبان گردید آدمے نزد شاهزاده کرمان شاه فرستادند۔ تا به خیمه نشیناں سرحد عذر غن شود که کارے با آنها نداشته باشند۔ چه ایشاں در باب دخل و تصرف بسرحد خود بسیار غیورانند۔ پس نیمه شب چادرها را کنده بارها را بر گاواں و شتران بسته گله و رمه را در پیش انداخته۔ زن و مرد سواره و پیاده روئے بسرحد ایران نهادیم۔

من از یک راه دل خور بودم۔ که چرا زنِ پاشا و محمود امثال و افراان خود و دختران ایزدیاں نشدم۔ خلاصه از راه و بے راه بے مانع بسرحد ایران رسیده در آنجا توقف نمودیم۔

پدرم بکرمان شاه رفت۔ چوں در آنجا معروف بود۔ شاهزاده او را

بنواخت و خلعت و اطمینان بخشید۔ که ملک خدا وسیع است۔ هرکس هر جا مے خواهد مے نشیند۔ اگر پاشا به بهانه اینکه کردان رعیت ما گریخته اند۔ شمارا باز پس خواهد۔ پدرش را مے سوزانیم۔ ده فرسخ دور تر از خاک عثمانی سه روزه خاک برائے ییلاق و قشلاق بما دادند۔ و بآسودگی آنجا قرار گرفتیم۔

شاهزاده راست گفته بود۔ چند روز بعد از ان پاشائے بغداد به شاهزاده نوشت۔ که (اوکوز آغا) دزد راهزن و مفسد و سرکش مادیانے از ما برده است۔ بے نظیر۔ که بعالمے ارزد۔ اگر او را با قبیله اش بجانب ما برنگردانید۔ آماده کارزار باشید۔ از این خبر ترسان و هراسان۔ اضطراب عظیمے درمیان ما افتاد۔ پدرم مادیان را بجائے به نهفت و بخدمت شاهزاده رفت۔ شاهزاده او را اطمینان داد که در پناه شهنشاه ایران مے باشی۔ از هیچ باک مدار۔ کسیکه دست توسل بداماں دولت قاچار زند۔ از حوادث روزگار مصون است۔ تو برو آسوده باش۔ ما دانیم و پاشا۔ تو رعیت پادشاهی و در امان خدا۔

پدرم این خبر را بقبیله رسانید۔ همه خوشدل شدند۔ مگر عموی پیرم که در ایام نادرشاه خدمت بایران کرده بود۔ گفت:۔

اے یاران با ایرانیاں دل مبندید۔ چرا که وفا ندارند۔ سلاح جنگ و آلت صلح ایشاں دروغ و خیانت است۔ به هیچ و پوچ آدم را بدام مے اندازند۔ هرچه بعبارت ایشاں کوشش بخرابی تو می کوشند۔ دروغ ناخوشی بهتان از فطرت ایشان است۔ و قسم شاهد این سخن است قسمهائے ملی با عیب ایشاں را به بینید۔ سخن را چه احتیاج بقسم است۔ بجان تو بجان خودم۔ بمرگ اولادم۔ بروح پدر و مادرم۔ بسر شاهنشاه۔ شاه بمرگ تو بسلام علیک بنان و نمک۔ به پیغمبر با جداد طاهرین پیغمبر به قبله۔ بقرآن۔ بحسن۔ بحسین۔ به چهارده معصوم بدوازده امام۔ از اعتبارات سوگندی ایشان است۔

خلاصه۔ از روح و جان مرده و زنده گرفته تا سر و چشم مقدس و ریش و

سُبُل مبارک۔ ودندان شکستہ۔ وبازوئے بریدہ تا با آتش وچراغ۔ وآب
حمام ہمہ را بایہ قسم مے گذارند۔ تا دروغ خود راست بنمایند۔ این دروغہا
باور نکنید۔ باین حال شما را اعتقاد اینست کہ این مادیان کذائی را بشما باز
خواہند گذاشت۔ ایرانیان از عثمانیان طمع کارترند۔ این مادیان حکم
دارد۔ چگونہ بدست شما مے گذارند اگر شہرت این حیوان بگوش
بادشاہ ایران برسد۔ وبخواہد۔ چہ خاک بسر خواہیم ریخت۔ آیا مے
توانیم مقابل یک دنیا جنگ برپا نمائیم۔ نہ واللہ ہرچہ میخواہید۔ بگوئید۔
من با ایرانیان اعتقاد ندارم۔ وباقوالشان اعتماد۔

عاقبت کار چنانچہ پیربا تدبیر گفتہ بود واقع شد۔ ومرا باین روز سیاہ کہ
مے بینی انداخت۔

روز صبح گاہاں سگان قبیلہ شروع بپارس وشور وغوغا نمودند۔ پدرم
برفت تا بہ بیند چہ خبر است۔ اوّل یک سوار پدیدار شد۔ ازاں بعد یکے
دیگر ویکے دیگر معلوم شد۔ کہ اطراف چادراں ما را احاطہ کردہ برپدرم۔ حملہ
آوردند۔ ودو سہ تن از ایشاں را بکشتند غرض شان مادیان بود بچادرہا
ریختند۔ ومادیاں را ضبط کردند۔

چوں روز روشن شد۔ دانستیم۔ کہ دشمنان ما ایرانیان اند پدرم از قضا
بزرگشان را کشتہ بود۔ معلوم است ما را اسیر کردند۔ قیاس حالت ما ن را
خود بکن۔ پدرم را درپیش چشمم بانواع واقسام شکنجہ کشتند۔ واموال
ما تمام غارت وتاراج شد۔

زینب میخواست شرح افتادن خود را بدست میرزا احمق بگوید
ناگاہ بشدت در را زدند۔ ما دست پاچہ شدیم۔ من از بام فرار وزینب
بگشودن در رفت۔ از صدائے در دانستم۔ کہ میرزا احمق است
باوضاع نہار اغلنا نہ کناں در را بگشود۔ چہ راہ عذر خوبی داشت۔

من از پشت بام تماشائے ماجرا مے کردم۔ زینب واو قدرے چناں
بامہربانی صحبت داشتند کہ آب از دہان من جاری شد۔ ناگاہ چشمم چکیم

باوضاع نہار افتاد۔ یقین کرد۔ کہ در خانہ غیر بودہ است در کار سوال وجواب
بود۔ کہ خانم با ہمراہان در رسیدہ وچناں بہ غفلتاً داخل اطاق شد۔ کہ حکیم
وزینب فرصت جدا شدن از یکدیگر نہ کردند۔ حالت خانم ووضع آں تا قیامت
فراموش نمے شود۔

با حترامے کہ میدانی۔ گفت سلام علیکم۔ کنیز شما ہستم انشاء اللہ
مزاج شریف تاں را مکروہے نیست۔ لذائذ عیش ونوش عافیت باشد
وقت شریف انشاء اللہ بخیر وخوبی گذشتہ دریغ کہ قدرے زود رسیدم
ولے خون چشمانش را فرو گرفتہ عقل از کلہ اش پرواز کردہ۔ با ناخن ودنداں
بر روئے مقصران افتاد۔

بہ بہ! نہار ہم در اطاق من بر روئے دوشک من حاضر است ماشاء اللہ
چشم بد دور۔ حالا معلوم شد۔ کہ من ہیچ سگے نیستم۔ در خانۂ من۔ در اطاق من
روئے دوشک من متکائے من۔ غلام من کنیز من۔ ماشاء اللہ بمن۔ خداوندا۔
تو مے بینی۔ ایں واقعہ عجیب وغریب را من کجا بودم۔ کجا آمدم۔ در آسمان بودم
بزمین افتادم۔

پس روئے بشوہر کرد۔ کہ خوب۔ احمق جان۔ سر بالا نما۔ بروئے من نگاہ کن
بجان من بگو۔ بہ بینم تورا بچہ دلیل باید آدم گفت تو کجا۔ اسم آدمی کجا؟ اگر خدا
بخواہد تو ہم باید سر در میان سراں آری۔ خود را آدم بشماری باایں ہمہ ریش باایں ہمہ
پشم تف۔ باایں ریش۔ تف۔ باایں پشم۔ وانگہے حکیم لقمان عصر جدید۔ سر باایں صورت
میمون باایں قوزِ موزون باایں ہیئت ریش خندی باایں ریش بزقندی۔
ایں طور عشق بازی۔ زہے بازی۔ زہے بازی من کہ تو کنیزے را بہ از من
مے شماری۔ چہ کردہ ام کہ مرا بجائے ہیچ مے گذاری۔ فراموش کردی وقتے کہ تو
بودی وششہ دستور وقوطی خاک شیر من تورا از خاک برداشتم آدمت کردم۔
شال کشمیری بستی۔ سر شناس شدی۔ اے آدم از سگ کمتر واے
سگ کمتر من آدم۔ تو وایں حرکات۔ ایں چہ حکایت باشد۔ ایں چہ
ششہ دارم۔

حکیم بجز قسم۔ برہان انکار نداشت۔ برہانش ہم قاطع نبود۔ و انکارش
نیز فائدہ نداشت۔ خلاصہ خشم زن حکیم آتشے فرو نشاندنی و سیلی پیش
بستنی نبود۔ دشنام بر روئے دشنام مے بارید و سقط بر روئے سقط
از روئے حکیم بر روئے زینب مے افتاد۔ و از روئے زینب بر روئے حکیم
آتش غضبش برایں ہا ہم فرو نہ نشست۔ گیسوان دلآرام زینب را گرفت۔
و چناں بر ایںسو و آنسو کشید کہ بند دلم برید۔ دلم ماند کہ ریشۂ جانم بگسلد۔ بیاریِ
ہمراہان ویرا بگوشہ انداخت۔ و چنداں بکوفت کہ خود از حال افتاد۔ و دریغ۔
کہ من ہمۂ اینہا را امید بدیدم و بسیار دلم میخواست۔ بیاری روم۔ امّا اگر پایم
بحرم مے رسید۔ نعشم بیروں مے آمد۔ اگر مے رفتم شاید کشتہ مے شدم۔ و فائدہ
بحال زینب ہم نداشت بلکہ حالتش بدتر مے شد۔ چو طوفان بلا فروکش گردید۔
از بام فرود آمدم۔ و در ایں قضیہ کہ خود از ارکانِ آں بودم۔ تفکر کناں بگردش رفتم
بدیہی است کہ بایستی ہماں آں ترکِ آں مکان گویم۔ چہ بعد از آں عشق بازی
من با زینب امکان نداشت۔ چوں حالت او را بنظر میآوردم۔ دلم خون میشد۔
از حرمہا۔ تفصیل ہائے عجیب و غریب شنیدہ بودم۔ معاملہ عفریتی مثل زن حکیم
با بیوائی مثل زینب معلوم بود۔

شادان بلگرامی

گفتار بیست و هفتم

در تدارک حکیم باشی برای مهمانی شاه و خرج هنگفتی که عنقا به گردنش افتاد

در هنگام گردش بر خود مختصر کردم که در دم ترک خانهٔ حکیم بلکه شهر طهران گویم - که جائے امید نه بلکه ورطهٔ خطره بود - اما -

عشق چوں زند خیمه در دروں   عقل را پراگنده مے کند

عشق زینب بعقل من غالب آمد - و با امید لقائے او بعطائے میرزا احمق راضی شدم - که (در حال نه سگے و نه در مآل گربگے) با زحمت بزرگ او را متحمل شوم - میرزا احمق را از رقابت من با او و از ینکه سبب آن همه شور و غوغائے خانم من بودم - خبر نبود - ولے این قدر مے دانست که در زینب کاسه نیم کاسهٔ هست - یعنی در این کار پائے اغیار هم میان است بایں جهت چناں چشم وقت بگشود که من با هزاراں صعوبت از حال زینب خواستم - خبر دار شد - و از نتیجهٔ عتاب خانم با هزار زحمت نتوانستم سر حساب گردید - و لم - همه دم چشم بر در حرم که زینب یا با نوش بیروں مے آید یا نه اما هیچ اثرے از او در میان نبود - بنوعے که گماں کردم - یا در بستر بیمارے است - و یا در قید گرفتاری - طاقتم طاق شده تا این که روز نور جهاں را دیدم - تنها به بازار روال بهپشت سر او افتادم - و بحکم اعتمادے که بدوستی ایشاں با هم داشتم سلام داده گفتم -

نور جهاں - تنها بکجا میروی؟ جواب سلام بداد - گفت -

آقا صاحب۔ میروم برائے کنیزک کُرد دواو درماں بخرم۔
آہے کشیدم کہ۔ مگر زینب ناخوش است۔

پاسخ داد۔ کہ نہ تنہا ناخوش حالش بسیار خراب است شما اہل ایراں خدا خیرتاں دہد۔ سخت مرد ماں بیرحمید۔ ما سیاہان سگ مان شما میارزد ہمیشہ دم از حدیث (اکرموا الضیف) میزنید۔ دخبر از آنچہ با این کنیزک کُرد۔ کردید ندارید۔

گفتم تو را بخدا چہ شدہ۔ مگر چہ باو کردہ اند۔ راستش را بگو؟

از دل سوزی من۔ آہستہ آہستہ گفت کہ خانم از روئے رشک زینب را در پستوئی نہادہ و غدغن کردہ است۔ کہ روئے آفتاب را نہ بیند۔ از شارت بد رفتارے باد تبے عارض شدہ۔ بنوعے کہ در دم مرگ است (اما خدا برکت بدہد) جوانی و قوتش بہ تب غالب آمد۔ حالا رو بہ بہبودی مے باشد۔ غضب خانم ہم اندکے فروکش گردیدہ اذن حنا و سرمہ دادہ پیش عطار میروم۔ تا حنا و سرمہ بگیرم۔ اما یقین میدانم کہ اگر خانم خبر آمدن پادشاہ را دریں روزہا بخانہ میرزا احمق نشنیدہ بود ہرگز این اذن را نے داد۔ چہ پادشاہ مختار است۔ کہ بہ حرم ہرکس داخل شود۔ و ہر قسم زناں را بہر حال تماشا کند۔ خانم۔ برائے نشان فروشی و خودنمائی زینب را از حبس بیروں آورد۔ تا در حضور پادشاہ خدم و حشمش را زیادہ تر نماید۔ اما ہنوز زینب این قدرہا آذون بیرون و توے رفت و آمد نیست۔

ازیں خبر آسودہ و دل گرم بفکر وتدبیر ملاقات دیگر افتادم و لے چوں موانع را سخت قوی میدیدم۔ و از پدبختی نو شدن مصائب مے ترسیدم آہنگ آں کردم۔ کہ بنقد از خیال ملاقات زینب درگزرم و نصیحت حکیمے را کار بندم کہ گفتہ؟ فرش ہوس در نوردم۔ و گرد مصاحبت نگردم۔

اما ایام ییلاق رفتن پادشاہ نزدیک بود۔ بر رسم معہود پیش از رفتن ییلاق بخیال دیدن بخانہ بزرگان میرفت۔ و برائے خود و اتباع پیروان پیش کشی از آنہاں حاصل میکرد و ایشاں ہم بمیل خاطر پیش کش دادن را مایہ

مباهات و افتخارے می‌شمردند۔

حرفهائے نو جهان راست۔ و از جمله کسانیکه پیشکش دادن را مایه مباهات میدانست میرزا احمق بود۔ و رندان دربار از دیرگاه باز او را شکارے لایق سیمرغ شهریار دیده بودند۔ چه شهرت به توانگری داشت بنا بریں روز تشریف فرمائی مشخص شد۔ و خبر دادند۔ که ایں مباهات افزائی مانند مباهات افزائی هائے حاوی متعارف نیست۔ بلکه با لطفے خاص و شرفے مخصوص خواهد بود۔ چنانچه پادشاه شام بانها را در خانهٔ حکیم باشی خواهد خورد۔

حکیم نیمے از مباهات خوشنود و نیمے از صرف ایں مصارف گزاف ناخوش۔ چار ناچار خواه مخواه بخیال تدارک و تهیه افتاد۔ اوّلین تدارک تارک پائے انداز بود۔ میدانست که ایں فقره بسیار ... افتاده مے باید که مهمانی او خار چشم دشمنان و گل باغ دوستان شود۔ تا رائیت سرافرازی او از التفات شاه برافرازد۔ از یک سو مرض حب جاه گل کرده از دیگر سو بخالتش در عمل و خالت میکرد۔ اگر دست از مال شستنه بجوان مردی حرکت میکرد۔ برکت میشد۔ و رفتے بود۔ که با التفات استشاره مرا سرافراز نفرموده بود۔ و من طفیلے حقیقی بودم۔ امّا چوں فکر تنگ کشودگی من و تدبیر و تهیه ویرم را با حکیم فرنگی بخاطر آورده مرا به کنگاش خواست۔

حکیم۔ حاجی کار ناگیر کرده است۔ نمے دانم چه باید م کرد؟ شنیده‌ام قبلهٔ عالم از من توقع پائے اندازی معتنا به داده۔ معیر الممالک که دریں کارها سرآمد اقران و مسعود اعیان است بازبان خود بمن گفت که تو با من هم چشمی نمے توانی کرد۔ اصرارش ایں است که سرتاسر راه شاه مرا تا جائیکه از مرکب فرود مے آید۔ قماش ابریشمین و تا در باغ اطلس و از آنجا تا به شاه نشین خانه که محل نشستن شاه است شال کشمیری بگسترم۔ امّا بر روئے مسند البته باید چیزے از شال گران مایه تر گسترد۔

حاجی - میدانیکه من مرد این همه مخارج نیستم - راست است که حکیم و حکیم باشی ام - امّا شب و روز در فکر جمع مال دنیا نیستم - وانگهی میدانم غرض معیر الممالک ازین حرفها این است - که قدرے حریر رشتے و شال دارد - از سر وا کند - یعنے بمن بفروشد - خیر - به مرگ خودش من رو دست او را نمے خورم - برود - این نصیحت ها را بدیگرے بدهد - خوب حالا به بینیم چه باید کرد؟

حاجی راست است تو حکیمے - امّا نه حکیم تنها حکیم شاهی و صاحب مرتبه و جاه وانگهی بملاحظه ابروئے خانم - و حفظ شان او اگر پادشاه ما بنوع فدویت پذیرائے نکنی و پادشاه نداند که مال و جان تو در راه او فدا است - اوقات خانم تلخ خواهد شد -

حکیم - بلے - حق مے گوئی - ولے من حکیمے بیش نیستم - نمے توانند گفت که این همه شال و زربفت در وقت لزوم بکار میبرم -

حاجی - خوب غیر از این پس مے خواهی - چه بکنی - نمے توانی - بگوئی چون من حکیم - بسر راه پادشاه برگ خطمی مے پاشم - یا این که سندلیش را لیته میگذارم -

حکیم - نه - نه ولے میتوانم برگ گل بپاشم - که چندان گران نیست گاوے بسر راهش بکشم شیشهائے شربت فراوان در زیر اسپش بشکنم آیا این ها کافی نتواند بود -

پائے حاجی - خیر - خیر - این گونه حرکت و سلوک با پادشاه مناسب نیست سر رشته بدست دشمنانت خواهی داد - کارے میکنند - که ریشه ات با آب برسد - شاید باین طور هائے گزاف که معیر الممالک گفته خرج لازم نباشد مے شود راه را چیت - در باغ را مخمل و حیاط را زربفت - و اطاق را که شال بگستری - و گویا این قسم چندان خرج گزاف نداشته باشد -

حکیم بد نمیگوئی خوب است - این طور ها سرش را بهم آریم چیت در خانه حاضر داریم - مے خواستند شلوار زنانه بدوزند و ندوختند -

یک ناخوشی پیروزہ دو توپ مخمل اصفہانی آوردہ خلعت امسالہ را ہم میفروشم۔ زربفت مے گیرم شالہائے خانگی مان ہم برائے اطاق بس است۔ بیاری شاہ مرداں کار سرانجام مے گیرد۔

حاجی بسیار خوب در باب حرم چہ میکنی۔ مے دانی کہ شاہ برائے اظہار التفات دید نشان خواہد کرد۔ باید سر و وضعشان موافق حساب باشد۔

حکیم۔ کاش۔ ہمہ دعواہا سر ایں بود۔ در خانہ ہر چہ لازم باشد۔ از جواہر آلات و چپکن و شلوار و چارقد۔ و شال از دوست آشنا ہمسایگان۔ عاریت مے گیرم۔ غصہ آں را ندارم چوں تفصیل ایں تدبیر بخانم رسید۔ علم مخالفت برافراخت۔ کہ قبول ندارم۔ شوہرم را فرومایہ و پست پایہ خوانند۔ کہ چنیں کس قابل شوہرے من نیست۔ البتہ باید بطورے حرکت نمائی کہ شائستہ شخصے باشد کہ بعد ازیں باید پیدا کنی۔ (خانم چانہ زدن و بجوال رفتن۔ کار حضرت فیل و خرس بود بنا بریں تدارک۔ خیلے مکلف تر از آں شد کہ حکیم پنداشتہ بود۔ یعنی آنچہ سالہا سال حکیم بے آنکہ ہیچ کوتاہی کند و از گرہ۔ ایں و آں بیروں آوردہ بود در ظرف چند روز بے آنکہ سر موئے کوتاہی شود) از حلقش در آوردند۔

شاداں بلگرامی

گفتار بیست و هشتم

پذیرائی پادشاه و پیشکشها و چگونگی آن

منجمان برائے حرکت شاه روزی (مخصوص از اسعد ایام و ساعتے خاص از اشرف ساعات) برگزیدند۔ صبح روز معهود در خانه احمق ساز تدارک چیده شد۔ یعنی جشنے که تا قیامت از یادش نتوانند رفت۔ تهیه دیدند پیش خدمتان و فراشان در اطاق سلام پر شدند فرش هائے زرین گسترده۔ شاه نشین را با شالے فرد اعلا فرش کردند حیاط جاروب و آب پاشی۔ فوارهائے حوض را گشودند۔ بر روے حوض روبروے ارسی شاه۔ از شاخ و برگ و گل شکلهائے گوناگون ساختند گلسته و گلدان هائے نارنج و ترنج براطراف حوضها چیدند۔ بنوعیکه طراوت بهار بنظرها نمودار بود۔

جمعے کثیر از آشپزان و پوست بزبر کن با دیگ۔ و مجموعه۔ و طشت و سینی۔ و لنگری۔ و دوری۔ و بشقاب۔ و کاسه۔ و کوزه۔ و قدح۔ و فنجان شربت خوری۔ و قهوه خوری۔ در رسیدند حکیم دست و پاره گم کرد۔ که شمار انجارا۔ اگر مے خواهید۔ همه شهر را غذا دهید گفتند۔ خیر۔ ولے نبایاد شعر سعدی را فراموش کرد که فرموده :—

اگر ز باغ رعیت ملک خورد سیبے
برآورند غلامان او درخت از بیخ
به نیم بیضه که سلطان ستم روا دارد
کشند لشکریانش هزار مرغ بسیخ

مطبخ حکیم که چهار یک گنجائش تدارک آن آش پزان را نداشت
بدست آش پزان افتاد- ناچار باجاق همسایگان التجا نمودند-
دیگ هائے پلاؤ برپا شد- علاوه بر آش پزان یکدسته شربت وارد
شیرینی ساز در جانب دیگر حلویات و مشروبات و بستنیها از میوه ترتیب
میدادند این قدر چیزهائے ندیده و نشنیده باقیمت هائے گزاف
خواستند که حکیم چون سیاهه آن بدید- کم مانده بود- که روح از بدنش پرواز
کند- بعد از آن لوطے باشی- با دسته مقلدان و بازیگران با بیست
نفرے زن و دو نیک زن از قبیل احمدی و باقری- اکبری- بابائی
در رسیدند-

ساعت معین حرکت شاه طرف عصر بود- چون سولت گرمی
روز در گذشت- و مردم طهران از گرما چشمے واکردند- پادشاه
بقصد خانهٔ حکیم- از ارک بیرون آمد- راه ها همه رفته بود و آب زده
و پیش پائے شهر یارے در هر گام گلها نثار مے شد- حکیم
بنفسه خبر حاضر بودن طعام را بردو در رکاب همایون با غلامان سواره
پیاده برگشت-

پیکایان پیشاپیش دوان یساولان باکلاه ها و گرزهائے مخصوص از
چپ و راست روان مشغول برو- بروید- و دور باش کور باش زنان
از دور و نزدیک برپا بها و پشت سوراخ دیوار ها بتماشائے دیدار
پادشاه دیده دوخته- گروهے انبوه از فراشان و پیش خدمتان
با ترکه و چوب هائے بلند مردم را بر سر و صورت زنان بدین سوئے
و آن سوئے میدوانیدند- بعد از فراشان گروهے غاشیه بدوش
پیک کش- پس از ان مشتے غلامان با کمرهائے زرین قلیان دار و کفش دار
آب دار و جبه دار و چتر دار- و خرپاک دار و فلان دار و بهمان دار- این گروه
چون از خدام خاص اند- همه پیشاپیش شاه مے رفتند- بعد از اینان گروهے
پیادگان با لباسهائے گوناگون جفت جفت پیاده با رختهائے زر دوز

buttons

و پولکدار و دستهٔ باکلیچهائے مخملیں و حریر پا از پائے اسپ پادشاه بر نمے داشتند۔ میر آخر باقیچی دسته مینا بر کمر در رکاب پادشاه بر اسپے زمرّد گون بالباسهائے ساده آقا گران بها سوار۔ سه نفر شاهزادگان در عقب بجنبائے خاندان سلطنت در عقب شاهزادگان ایلخانی و ملک الشعرا و جمع کثیرے دیگر همه با خدمتگاران و نوکران خلاصه همه آنان را که بایستے بر سر سفره میرزا احمق بنشینند اگر پانصد نفر بگویم کم گفته ام۔

اسپ شاه در خانهٔ حکیم درون نے رفت۔ شاه فرود آمده بر روئے پا انداز ها مشی نموده بمسند یکه آراسته و نشست گاه خاصه سلطان بود به نشست۔ بجز شاهزادگان همه همراهان بر در ایستادند حکیم باشی بنفسه خدمتگذاری میکرد۔ و پیوسته میگفت :۔

باور از بخت ندارم که تو مهمان کنی
خیمهٔ سلطنت آنگاه فضائے درویش

همیں که پادشاه بیاسود ایں خلوت با میر آخور پائے برهنه در پهلوئے حوض پیدا شدند۔ ایں خلوت از پر شال خود صد دانهٔ اشرفی تازه سکه بیروں آورد۔ و بآواز بلند گفت۔ جان نثار۔ خاکسار۔ نمک پرورده حضرت شهریار اعنی میرزا احمق حکیم۔ به خاکپائے توتیا آسائے قبلهٔ عالم و عالمیان۔ سایه یزدان۔ شهنشاه تمام ممالک محروسهٔ ایران بعرض ایں صد تومان پیشکش که بمثابهٔ ران ملخ نزد سلیمان برون است۔ اجتسارے ورزد۔ پادشاه جواب داد که خانه آبادان"۔

حکیم معقول نوکر جان نثارے است۔ ما در حق او التفات خاص داریم۔ الحق با ایں جان نثارے در نزدِ امثال و اقران رو سفید شد۔ خیلے باید شکر خدائے بجائے آرد۔ و سر افتخار بآسمان ساید۔ که پادشاه قدوم میمنت لزوم را بخانه اش ارزانی فرموده و پیشکش را در معرض قبول مقبول نمود۔

حکیم که دست بسینه- ادب ایستاده بود- چنان کرنش کرد- که کم مانده بود- بینیش بخاک مالیده شود-

پس پادشاه روئے بایلخانی کرد- که بسر شاه- میرزا احمق خوب آدمی است- امروزه مانند او در ایران کم است- از لقمان داناتر و از جالینوس بالاتر است-

ایلخانی- جواب داد که- بلے بلے قربانت شوم- لقمان را کجا مے برند- جالینوس سگ کیست؟ این نیز از فیروزی بخت پادشا است- که چنین حکیمے را دارا است- هرگز نه ایران را چنین شاهی- و نه هیچ گاه شاهان ایران را چنین حکیمے بوده است اگرچه در فرنگستان و هندوستان هم اسماً حکیم است- ولے اسم بے مسما است- بجز ایران حکمت در کجا است حکمت هر مملکت بدست حاکم او ست- و حاکم علی الاطلاق مانند پادشاه کجا ست حقیقت امر این است ۵
منت وا فر خدائے را که چنین است-

پادشاه- آرے- راست گفتی- سرزمین ایران از بدو خلقت دنیا تا زمان شهریارے ما- مهد معارف و علوم و منبع عرفا و علما بوده است مردم ایران همیشه بدانش و بینش معروف و بفرهنگ و خرد موصوف و سلاطین ایران خواقین دوران بوده اند- از زمان کیومرس- که نخستین خدیو کشورکشا است- تا عهد میمون ما- چه سلاطین نامدار از ایران بر آمده اند- بلے در هند راجه گان و جیپالان در چین و ختا فغفوران- در توران خانان- در عرب خلیفه گان در عثمانی خونکاران از قدیم بوده اند فرنگیان- نمے دانم از کجا پیدا شده اند حمد خدا را که ما پیدا دید و هدیه آوران خوبی پیدا کرده ایم- صاحب مردگان- خیلے پادشاهان هم داشته اند که ما اسمشان را نشنیده بودیم-

ایلخانی- بله- بله- قربانت شوم- بغیر از انگلیس و فرانسه- که از قرار علوم چیزکے اند- سائرین را کالمعدوم هم نمے توان شمرد- اگر روس را بگویند-

آں فرنگے نہ از سگ فرنگ ہم کمتر است۔

Queen Catharine

شاہ قہقہ کناں روس خورشید کلاہ دارد۔ اعتقاد روسیاں ایں است کہ ایں زن خیلے نقل داشتہ است۔ اما ما میدانیم کہ چوں در کارے پائے زن بمیان آید۔ پناہ بر خدا و انگہے روسیاں پطرے دارند۔ کہ دیوانۂ حسابیست۔ ترکان بے خود ولی پطر دوم نگفتہ اند۔ برائے دیوانگی او ہمیں بس۔ کہ میخواست لشکر بہ ہندوستان بفرستد۔ مثال اینکہ گویا تخم قزلباش از دنیا برافتادہ است روسیاں خیال مے کنند بمحض کلاہ فرنگی نہادن درخت تنگ پوشیدن و ریش و سبل تراشیدن۔ آدم فرنگی میشود۔ خیر ؎

هزار نکتۂ باریکتر ز مو ایں جاست

پس تو ہم اگر دو بال قاز بندوش بندی بتوانی فرشتہ بشوی۔

ایلچانی احسنت۔ احسنت۔ کلام الملوک ملوک الکلام ؎ ایں نہ تکلم کہ معجزہ است و کرامت۔ ہمۂ احضار۔ بلہ۔ بلہ چنیں است۔ عمر و دولت شاہ جاوید و ابدی باد۔

شاہ از زنان شاں چیزہائے غریب نقل میکنند۔ مے گویند کہ در میان روسیان بیرونی و اندرونی محرم و نامحرم نیست۔ زنان شان مثل زنان ایلات ماروبند ندارند۔ زن و مرد باہم کار مے کنند۔ و توے ہمراہ مے روند۔ و کار یکدیگر را مے سازند۔

چہ خیرے بیاید از آں خاندان
کہ بانگ خروس آید از ماکیان

سپس با خنداں و استہزا روئے با احمق فرمود۔ خوب حکیم باشی تو مردے ہستی حکیم۔ بگو بہ بینم چہ طور شدہ است کہ در دنیا۔ ملتی کہ بر زنان خود مسلط باشند۔ تنہا ما مسلمان واقع شدہ ایم۔ علی الخصوص تو کہ میگویند زنے داری بسیار۔ فرمانبردار و حرف شنو۔ نرم خو۔ خندہ رو۔ حد خود را نیکو میداند۔ و حق تو را خوب مے گذارد۔

احمق۔ از عنایت بے غایت پادشاہ دوران۔ بندہ خاکسار مظہر

سعادت دارین وعافیت کونین گردیده ام ۔ وبندہ غلامے از غلامانم وخانگیانم کنیزے از کنیزگان ۔ وہمگان (بحکم العبد وما فی یدہ کان لمولاہ) تعلق بخاک پائے مبارک پادشاہ داریم ۔ اگر در غلام فضلے است از مولاست کہ نور چراغم از زیبِ تواست واگر عیبے است ۔ درصورتے کہ منظورِ نظر ہمایوں گردیدہ ام ؎

ہر عیب کہ سلطان بپسندد ہنر است

امّا آنچہ درباب زنان بالفظ گہر بار فرمودید ۔ بنظر بندۂ خاکسار چنیں مے آید ۔ کہ درمیان فرنگان وحیوانات مماثلت ومشاکلتے تام است ۔ وپستی فطرت ودروں خلقت آناں از اسلامیاں ازانجا ظاہر مے گردد ۔ کہ حیوانات نر و مادہ باہم بسر مے برند ۔ فرنگان ہم چنیں حیوانات سر برہنہ اند ۔ فرنگاں ہم ہم چنیں ۔ حیوانات جنب راہ میروند فرنگاں ہم چنیں حیوانات نماز نے کنند ۔ فرنگاں ہم چنیں ۔ خلاصہ حیوانات با خوک وگراز ہمدم وہم راز اند ۔ فرنگیاں ہم چنیں ۔ چراکہ بجائے قطع نسل خوک وگراز نجس العین چنانچہ ما مے کنیم ۔ شنیدہ ام ۔ کہ خوک چراں خاص وطویلہ مخصوص دارند اگر زنان شاں را مے گویند ۔ خوب ۔ کدام ۔ سگ نر است کہ در کوچہ سگ مادہ را بہ بیند ۔ وزود بہ استقبالش نرود وکرم کشی او نکند ۔ فرنگاں نیز ہمیں مے کنند ۔ در مملکت ایشاں نام مرد لفظے بے معنی واسمے مسما است چہ یک زن ۔ زن ہمہ است وچنانچہ در مذہب ما یک مرد مے تواند چند زن بگیرد ۔ در مذہب فرنگاں یک زن مے تواند ۔ چند شوہر گرفتہ باشد ۔

شاہ خوب گفتی حکیم ۔ معلوم است کہ بجز ما ہمہ مردم حیوانند ۔ دریں باب حدیث نبوی ہم وارد است کہ (انا افضل الانبیاء وامتی افضل الامم)

(ما ودار النعیم وحور وقصور کافراں را جحیم ونیرانہا)

حکیم ۔ از قرارے کہ شنیدہ ام تو از حالا دربہشتی ۔ آں دنیائے تو باہیں دنیا آمدہ است تفصیلے شنیدنی است یا دیدنی ؟

میرزا احمق۔ زہے سعادت من بندہ کہ پاتے فلک فرسائے حضرت شہریارے باندروں ذرہ نمونم سایہ۔ تا اگر بر سر عرش سایم شاید۔

شاہ خوب۔ باچشم خود خواہیم دید۔ نظر پادشاہاں مبارک است بر و باندروں خبرہ اگر درمیاں زناں بیماری شفا خواہ یا تازہ جوانی شوہر جوے۔ یا از شوہر سیر شدہ نجات طلب باشد مطلب خود را بپادشاہ عرضہ دارد کہ نظر التفات پادشاہ دواے ہمہ ایں گونہ دردہاست شاعر کہ تا آنگہ غرق دریائے فکر ایستادہ بود۔ گفت فرمان پادشاہے از طریق مہربانی و نیکو خواہی است پس لولہ کاغذ را از کمر در آوردہ بآوازے بلند ایں قصیدہ غرا را شروع بخواندن نمود۔

یکیست مہر منور سپہر گرداں را — بدیں دلیل کہ یک شاہ ہست ایراں را
حیات و پرورش کائنات و پرتو شمس — بود مطیع و مطایع ہم ایں و ہم آں را
طبیب چندے ہے بر علاج خودنازے — نظر نمائے شفائے نگاہ سلطاں را
بیاد زہر و مثرود و مومیائی خویش — منازہیں نگہ پادشاہ دوراں را
حکیم باشی کا میرزائے احمق کا — کہ نیست چوں تو مباہات ہیچ انساں را
بخانہ داری اندر دولتے ہر روزے — بدار منت دار الشفائے یزداں را
بہل بکنجے بقراط خویش و جالینوس — تورا خدائے فرستادہ ہچو لقماں را
نگاہ شاہ چو کی آخر الدوا باشد — بگو بدرد کہ آمادہ باش درماں را
خجستہ بخت حکیمے کہ شہ بخانہ او — نہاد مقدم میموں نگر تو احساں را
برائے آنکہ رسد دست میرزا احمق — بہ نبض حق حرکت بر نہاد شریاں را
ہمیشہ تا کہ طبیب است میرزا احمق — ہمارہ تا کہ حماقت بود طبیباں را
غذائے دشمن او باد بقلۃ الحمقاء — خورد چو پیکاں خصمش بجاں پستاں را

دروقت انشاد قصیدہ حاضرین سرتاپا گوش مدہوشانہ ایستادہ بودند۔

پادشاہ بآواز بلند آفریں! آفریں! عجب مضامین بدیع و معانی غریب بنظم آوردہ۔ حقیقتاً شائستہ ملک الشعرائی ماہستی فردوسی سگ کہ بود۔

سلطان محمود غزنوی را عجب آمد برنار۔ ایلخانی برُد۔ دہن ملک الشعرا را ببوس و دہانش را پُر از این شیرینی ہا بکن۔ دہانیکہ از آں این ہمہ سخنان شیریں در آید شیریں خوشتر است۔

ایلخانی۔ باربش انبوہ بوسہ سختی بر دہان شاعر نواخت کہ دہانش پر از موئے ریش شد۔ و با مشتے شیرینی چناں دہان او را انباشت کہ سر و ریش پر از آرد و خاکہ قند شد۔

در ظاہر شاعر از آں شیرینی، تلخکام و آب از چشمان و شیر و شکر از گوشہ دہانش بر روئے سینہ اش رواں شد۔ جد و جہد بسیار کرد تا حالت خود از حاضرین مخفی داشت۔ آں گاہ پادشاہ اذن حاضر کردن نہار داد۔

شادان بلگرامی

گفتار بست و نهم

در تفصیل ناهار شاه و واقعاتیکه بعد از ناهار پشت پلاطفش حاجی باباد

در اطاق نهار شاه بجز پیش خدمتان سه تن شهزاده بودند۔ و پس شهزادگان دور از شاه دو زانو نشسته پشت بدیوار۔ شمشیرها بر روئے زانو۔ میرزا احمق۔ در کفش کن منتظر فرمان۔ ایبن خلوت۔ سفره از شال کشمیری زردوز بر زمین گسترد۔ پادشاه دست بشست۔ و ظروفیکه در وقت بیرون آوردن از مطبخ۔ از ترس آمیختن زهر آتش پر مُهر کرده بود۔ بگشود۔ استادی طباخی تمام بکار رفته بود۔ پلاؤ از هر گونه مانند مزعفر پلاؤ۔ باقلا پلاؤ۔ عدس پلاؤ۔ ماش پلاؤ۔ سیر پلاؤ۔ شاه خوراک پلاؤ۔ نارنج پلاؤ۔ پخته بودند۔ و بوئے عطر آنها مشام جان را معطر می ساخت۔ ماهی قزل آلا و ماهی شور۔ کباب ماهی و طبقهائے چینی۔ مرغ هائے بریان۔ فسنجان۔ کوکو۔ آب گوشت۔ مغز بادام پسته۔ فندق۔ آلو تمر هند۔ خاگینه باشکر۔ بادنجان سرخ۔ گرده و قیمه چه۔ و چندین غذائے دیگر که بوصف نمے آید۔ یک بره بریان درست پادنبه و سر۔ و کباب و تندور و تیهو و قرقاول مازندران و گوشت گورخر و آهو وغیره وغیره۔ کثرت و ندرت اطعمه چشم بینندگان را لذت مے بخشود۔ این قدر دوریے و کاسه در اطراف پادشاه بود که نمے دانست بکدام دست برد۔ از جزئیات سفره از قبیل ترشیها و آچارها و مربه ها۔ و پنیر۔ و کره۔ و سبزی۔ و پیاز و نمک (و فلفل در گذر) که سر در از دارد۔ اما از شربت ها در نمے توان گذشت۔ شاه کاسه هائے چینی با قاشقهائے شمشادی منبت کار خوانسار و شیراز پر از شربت لیمو۔ و نارنج و سکنجبین همه با گلاب مقطر معطر و با تخم شربت میبذد۔ آخرین شربت انار از دستان بود۔ و تخ در همه شنا میکرد۔ پادشا ازین قاب و آن قاب نقل کنان و پیش خدمتان

دربرابر دست بر سینه ایستاده بودند- با کمال خاموشی غذا خوردند-
پادشاه دست شست و با طلاق دیگر بقلیان کشیدن رفت-

در سر غذا یک قاب پلاو را امر فرمود- تا پیش خدمتے بحکیم باشی برد- چون این اشارت نوعے از بشارت التفات بود- میرزا احمق ناچار شد که انعامے به برندهٔ پلاو دهد- التفاتے ازین قبیل هم بشاعر شد و او نیز گویا چیزے مایه گذاشت- یکے از دو پهارا که نیز دست اقدس شهریارے- بدو رسیده بود- بزن حکیم باشی فرستاد- او نیز انعامے مردانه داد- بدین طریق دل و کس بدست همی آیاد- احسان برنده و انعام گیرنده-

خلاصه- فضله شاهرا شاهزادگان و فضله شاهزادگان را ایلخانی و ملک الشعرا و میر آخور- و امین خلوت- و آبداران و سائر صاحب منصبان و مقرب الخاقان نوش جان فرمودند- عاقبت نوبت به نوکران و شاگرد آشپزان هم رسید-

پس از آن حکیم پادشاه را تا انتها باندرون برد- چون اگر کسے میخواست گوش برنگ باشد گوشش بقاپوق کوبیده مے شد- نفسم در سینه ماند ولے سخت مشتاق بودم که تفصیل آن را بدانم- اما دریغ شنیدم که حکیم (برائے قدوم پادشاه باندرون) کنیز کردی را پاے انداز کرد- ازین خبر رنگ و روئے من پرید- با این که مے بائیست- از خلاصی او از دست زن حکیم دلشاد شوم ولے به آن نتیجه فراق دائمی که در برابر چشم جلوه گر بود- خون در رگ و پیم افسرد- چون عشق بیک دیگر مان زیاده بر آن بود- گوش بر حرف عقل و بیم و اندیشه استقبال کنیم با این همه در آن حال زینه از صور هولناک در نظرم متصور شد که دست هیچ مصور مانند آن کشیدن نتواند-

با خود اندیشیدم که در آن هرج و مرج زینب را ببینم و حقیقت حال را بفهمم بیدرنگ- به پشت بام بیوتات مقرره رفتم صدائے زنان بملاء اعلیٰ طنین انداز بود- چراکه علاوه بر خانگیان حکیم- جمعے دیگر نیز به تماشا آمده بودند- اما منظور خود را در میان ندیدم- بسبب نزدیکی شب- راه اشارت مسدود بود- آنا به حکم

چہ خوش بے مہربانی از دو سر بی

یقین داشتم کہ او ہم درہمیں تلاش است۔ پشت بام معہود ما یک طرفش رو بکوچہ بود کہ در وقت سیر و تماشا زناں بر آنجا جمع مے شدند۔ صدائے شیہہ اسپاں و نعرہ مرداں و روشنی فانوسہا کہ دلیل بہ رفتن۔ بادشاہ بود۔ در رسید۔ از یمن بخت و طالع۔ تق تق کفش و خشخش تنبان بلند شد۔ معلوم نمودم کہ زنان بہ پشت بام می آیند۔ در پشت دیوار چناں نہفتم۔ کہ جز کسیکہ سرش در حساب باشد۔ نداند و نہ بیند و چشم آں داشتم۔ کہ زینب گاہ نگاہے بد آنسو خواہد انداخت۔ حدسم بجا بود چہ زینب را در میان تماشائیاں دیدم۔ نگاہے بہ من انداخت و آنچہ می خواستم ہماں بود۔ باقی تدبیر و ترتیب ملاقات را برائے او واگذاشتم۔

صدائے دورباش۔ کورباش ؟ برو دبرید! بلند و ہر کس حاضر رفتن شد بجز چند نفر۔ باقی جمعیت از ہماں راہ کہ آمدہ بودند۔ بہ ہماں ترتیب از ہماں راہ برگشتہ بارک رفتند۔ وگویا رونق خانۂ حکیم با بادشاہ برفت۔

زناں از پشت بامہا بر آمدند و صحبت شاں ہمہ جنگ و جدال اینکہ بادشاہ بکہ بہتر و باوقت تر نگریست سوا ز ہماں گاہ حسد ایشاں بر زینب نمودار بود۔

یکے میگفت۔ نمیدانم شاہ دریں دختر چہ دید۔ گذشتہ از اینکہ خوش گل نیست خیلے ہم بدگل است۔ وہن از آں کشادہ تر میشود۔ جاذبہ ہم کہ ہیچ ندارد۔

دیگرے میگفت۔ قوزش را چہ بکنم۔

آں یک می سرود۔ قد و بالایش را بہ بیں۔ خدا فیل را بیا مرزد پاہایش را نگر۔ خدا اشتر را رحمت کند۔

آں دیگر ہمی گفت گیرم کہ خوش گل ہم باشد۔ یا نہ چوں یزیدی است البتہ شیطان بنظر انسان طاؤس می نماید۔

عاقبت قرار بر ایں دادند۔ کہ شیطان او را جلوہ دادہ۔ بپادشاہ خوراند۔ در ایں اتفاق رائے من با آناں متفق نبودم سوم گفتم۔

(گوینا مردماں و مرا استوار نیست)

صدائے زناں بریدہ شد۔ و یکے بیش در پشت بام نماند۔ آں ہم زینب بود۔

گفتار سی ام

رقابت شاہ با حاجی بابا و ربودن معشوقۂ او

چوں حجاب دیوار از میان من و زینب برخاست۔ دست و پائے آں میکردم کہ خطر ملحوظ را بہ زینب بیان کنم۔ گفت ایں دیدار آخرین است پس از ایں من از آنِ شاہم۔ اگر ما را باہم بینند قتل ہر دو حتمی است خواستم تفعیل قبول او را از جانب بادشاہ بدانم۔ ولے گریہ خواہ از روئے شادی قبول شاہ و خلاصی از اسارت و خواہ از جدائی من۔ امان بیانش نداد۔ کمتر از یک دیگر گریہ نکردیم۔ پشت بام حکیم ماتم سرائے خوبی گردید۔

زینب گفت۔ چوں بادشاہ باندرون داخل شد۔ یک دستہ زنان سازندہ و نوازندہ با ساز و نواز با طاق خانمش بردند۔ خانم بعد از پائے بوس اطلس زر اندود پائے انداز کرد۔ کہ بہ مجض رسیدن پائے مبارک بادشاہ بداں غلاماں سیاہ بہ بہانہ تبرک پارچہ پارچہ کردہ در ربودند۔ پیشکش خانم۔ عبارت بود۔ از سہ زوج عرق چیں و شش سینہ بند۔ و دو شلوار۔ شال۔ و سہ پیراہن ابریشم زوج جوراب۔ ہمہ بمعرض قبول با تحسین در آمد۔ سپس زنان از دو سوئے صف آراستند۔ من در عقب ہمہ۔ حتیٰ در عقب نورجہان بودم۔ جہایت خالی بود بہ بینی۔ حتیٰ لیلائے گیس سفید ہم تصور پسند در خاطر شاہ افتادن را داشت:۔ یکے عصمت میفروخت دیگرے ناز خرج میداد۔ آں یک جلوہ گری میساخت۔

(تا چہ بقبول افتد کہ در نظر آید)

شاہ بعد از تماشائے ہمہ نگاہے بمن دوخت و بہ حکیم گفت کہ این دخترک بد قماش نیست بجیقہ شاہ کہ جانور کے خوب بہ نظر مے آید۔

حکیم باشی۔ ماشاء اللہ بے سلیقہ نیست۔

پس رو تے بمن کرد۔ کہ بنیارہ؟

چشم گیرا رخ زیبا قد رعنا داری

آنچہ خوباں ہمہ دارند تو تنہا داری

حکیم کورنش بآب و تاب کردہ گفت۔ قربانت شوم۔ من غلام بادشاہ وایناں کنیز گانند۔ اگرچہ این دخترک بہ ہیچ روئے لائق جان سپاری خاکپائے اعلیٰ حضرت شہریاری نیست۔ ولے اگر طبع ہمایوں بادشاہ جہاں پناہ قبول ارزانی فرماید۔ پیشکش حضور معدلت دستور است۔

شاہ فرمود۔ قبول کردیم۔ خواجہ باشی را خواستہ امر شد با این دختر بازی گری بیاموزند۔ ولباسش را درست کنند۔ ہمیں کہ قابل حضور شود بہ حضورش آرند۔

امان! از حالت زن حکیم۔ چوں این بدید نگاہے خشم آلودی برمن انداخت۔ کہ کم ماندہ بود۔ با تیر نگاہ مرا ہلاک سازد۔ گرچی یک دفعہ مرد۔ نورجہاں خوشحال بود۔ چہ کہ ہوادار من است خلاصہ من تنہا نزد بادشاہ میان ہمہ زناں منظور نظر افتادم۔

بہ محض دور شدن شاہ۔ تبدیل حرکات خانم با من تماشا داشت نہ تخم شیطان۔ و نہ دختر ملعون بودم۔ بلکہ تا لی خواہر مہربان۔ و نور چشم عزیز تر از جان۔ و فرزند گرامی شدم۔ من کہ ہرگز نام قلیان پیش او بزبان نمی توانستم آورد۔ تکلیف قلیان کشیدنم کرد۔ خواہ ناخواہ با دست خود شیرینی بدہانم گذاشت۔ گرچی در گوشہ بہ سوگواری مشغول شد سائرین ہم مبارک باد عاقبت بخیرے گفتند۔ کہ در عیش وعشرت و شراب و ساز و نواز وجواہر گراں بہا ولباسہائے فاخرہ بروئیت کشودہ شد۔ کارے بکن۔ کہ مورد الطاف بادشاہ شوی۔ و بانوے حرم گردی۔ مارا ہم فراموش مکن آداب سخن

گفتن و پاسخ دادن بپادشاہ یادم میدادند۔ خلاصہ من کہ در ہیچ حسابے نبودم ورودم بانوے حساب شدم۔

بالجملہ زینب چناں از حال خود خرسند بود۔ کہ من خطریکہ بپائے خود بداں می رفت نتوانستم۔ باو بیاں کنم ہیچ واہمہ آں نداشت کہ بادشاہ اورا بخواہد وقابل حضور نباشد۔ وحال اینکہ دیدہ وشنیدہ بود۔ کہ در چنیں حال بجز قتل راہے نباشد۔ وکسی را مجال شفاعت نہ بنا بریں ناچار خود را شریک خورسندی او باز نمودم و با دلگیری جدائی بداں دل خوش بودم۔ کہ مجدداً فرصت مُلاقات دست خواہد داد۔ مے گفت کہ پس فردا یکے از خواجہ سرایاں خواہد آمد۔ ومرا خواہد بُرد۔ تا فی الفور دستہ بازیگراں شوم۔

پس کسے بنام اورا کر خواندہ۔ وباظہار مہرے چناں کہ گویا دیدار آخریں است۔ ازیک دیگر جدا شدیم۔

شاداں بلگرامی

گفتار سی ویکم

اندیشۂ حاجی بابا بجہت جدائی زینب و حکیم شدن او

چوں آرام جان از برم رفت ۔ بے آرام بجائے او نشستہ مستغرق دریائے تفکر شدہ باخود گفتم ۔ ایں است معنی دو دوست چوں دو مغز یک پوست ؟ اگر دنیا عبارت ایں است ۔ کہ مرا دو ماہ مشغول داشت خواب است یا خیال ۔ مجنوں لیلائے شدم ۔ کہ تا زندہ ام با یار از آتش عشقش بسوزم ۔ و با درد دل بسازم ۔ آوارہ کوہ و بیاباں با رنج بے پایاں با وحش و طیر همراز و با دیو و دد دمساز شوم ۔ کہ عشق ازیں کارہا بسیار کردہ است ۔ ایں قضیہ گویا ریشخند فلک است بر من ۔ شاہی آمد ۔ ماہی را دید ۔ دو کلمہ حرفے زد کار از کار گذشت ۔ حاجی بابا فراموش شد ۔ و زینب با بال شاہی پریدن گرفتہ باشد برائے من حاجی ہم قحط زن نیست ۔ ولے مزہ دارنہ خواہد بود ۔ کہ رطب را حاجی خورد ۔ و خرمائے خشکش بشاہ رسد وقتے کہ ملاحظہ شود خواہند دید ۔

از کوزہ کہ بیگانہ میکدہ فقاع ۔ بحشد تا چشمش کور شود شبے تب ناک گذرانیدم ۔ سحر گاہاں سرے پر از اندیشۂ نواز بالین بر داشتم و برائے آسودگی خیال بہ پشت باروئے شہر رفتم ۔ در وقت حرکت دیدم ۔ کہ زینب بر خرے مجلل سوار ۔ غلام سیاہی رکابدار با جمعے دور بارش ۔ و کور باش گویا از خانۂ حکیم بیروں مے شود ۔ من با عتقاد اینکہ گوشہ چشمے بما کند

اما هیهات از ترس اینکه مبادا وضع سواریش بهم خورد. خودی هم بجنبانید.
با اوقات تلخ خواستم بالمره از خیالش بیفتم. رو براه آوردم. نمی دانم چه شد
بجائے اینکه دروازهٔ قزوین بیرون روم خود را در ارک دیدم.

میدان ارک از سواره پر. و پادشاه در سر دیوان خانه به تماشائے
سان دیدن قشون مشغول بود. از بس قراولان بدین سو و آنسویم
انداختند. زینب از نظرم غائب شد. و رنگ تماشایم دگرگون گردید
فوج سان. ده سوارهٔ نامرد خان پنجی باشی بود. که خود بر اسپے بسیار پاکیزه
سوار. و فوج را فرمان میداد. کلیچهٔ سنجاب زرین درخشان در بر.
نشان شیر خورشید مینا کاری در کلاهش شعاع افشان. این تلألؤ
دیده ها خیره می کرد. چوں هرگز سان ندیده بودم. این تماشا برائے
من تازگی داشت. تماشائے اسپان و سواران و نیزه ها و تفنگها
یاد ایام اسارت و سواریم را در ترکمان بخاطرم آورد. چنانچه باز طریقهٔ
سپاهیان پیش گرفتن. در دلم میگذشت. وزیر لشکر با فوج سان ده در یک
گوشهٔ میدان ایستاده. سردار باشش نفر مشرف فوج درمیان میدان.
نام و نشان سواران می پرسید. یک مشرف به آواز بلند نام سوار را
می برد. و دیگرے حاضر و غائب می گفت. به هر آواز سوارے از فوج جدا شده.
با تندی هر چه تمامتر در اطراف میدان می تاختند. و از روبروے
پادشاه بعد از کورنش بالا بلند می گذشت. این قاعده تا آخرین کس
جاری بود. سواران گویا هر یک مشقے دیگر داشتند. حرکات پارهٔ بچیانه
و بنظرم رستم بیامدند. پارهٔ دیگر (اسپ شان البته عاریتے می نمود) و
اسپانشان شل از جنگ برگشته بنظر می آمدند. جمعے از آنان را می شناختم.
در آن میان جوانے بود چست و چالاک و موجب حیرت و تعجب اسپ برانگیخت
از قضائے آسمانی پائے اسپش بمیل میدان پیچیده از سر بغلطید. و جوان
مرد بیچاره را بروے میل پرانید. همان آن او را برداشته. از از دحامش
بیرون بردند. یکے از آں میان مرا بشناخت. که از وابستگان حکیم

شما ہم بہ تداویم طلبید۔ من ہم بے آنکہ پر کاہے از نادانی خود پروا کنم قبول کردم۔ جوان را دیدم بر روئے زمین دراز واز قرار ظاہر مردہ۔ و پیرامونیانش۔ ہر یک بقدر اخور عقل خود بطبابت مشغول یکے بیا دیکہ تازہ میدان کربلا آب بحلقش می ریخت تا دہان کشاید۔ دیگرے بحکم تجربہ دود قلیان بد ماغش می دمید تا بحال آید یکے جوارح و اعضایش را اسباب و سیلی ومشت گرفتہ تا خون فشردہ اش در رگ و شریان جریان گیرد۔ این ہمہ مداوات بہ محض ورود من باطل شد۔ پیش رفتم۔ و باکمال وقار نبضش را گرفتم چون چشم ہرکس بہ تجویز من دوختہ بود بہ طمانیت تمام گفتم۔ کہ این جوان نظر خوردہ است۔ وحیات و ممات درسراو میجنگند۔ تا کدامین غالب آید۔ پس بعادت استاد خود بعد از باز نمودن بہ حاضران کہ ہرچہ در دنیا بدتر از آن نیست ممکن است کہ بدین شخص برسد۔ گفتم :۔ باید بہ نقد این نیم مردہ را سخت جنبانید تا دانستہ شود۔ کہ ہنوز جان در بدن دارد یا نہ۔ ہرگز ہیچ تجویز بدانگونہ اجرا نشدہ بود۔ حاضرین ہر یک عضوے از اندام او را گرفتہ چنان تکانیدند۔ کہ از ہر بندش آوازے برخاست۔ ناگاہ آواز سرحساب وراہ دہمید۔ بلند شد حکیم فرنگی (کہ ذکر خیرش سبقت نمودم) از جانب ایلچی انگلیس کہ از تماشائیان بود در رسید۔ و بے آنکہ ناخوش را بہ بیند فریاد بر آورد۔ کہ زود خونش را بگیرید تا خیر جائز نیست۔

من روسیاہ کہ برائے روسفیدی ایرانیان در طبابت و ہنرنمائی خود بدانجا دعوت شدہ بودم۔ گفتم چگونہ خون گرفتن رہے طبابت مگر نمیدانی کہ مرگ سرد و خون گرم است۔ وقاعدہ کلیہ در طبابت آن است۔ کہ مرض بارد را باید با حار معالجہ نمود۔ بقراط کہ رئیس الاطبا بود ہمیں اعتقاد است۔ تو منکر اعتقاد او نمی توانی شد۔ خون گرفتن ہمان۔ و مردن این مرد ہمان۔ برو با ہر کہ مے خواہی بگو۔ من این را گفتہ و میگویم۔

ہمیں کہ چشم فرنگی بر قصاز دہ افتاد۔ گفت دعوا را کوتاہ کنید۔ نہ از شما و نہ از ما۔ و نہ لعن و طعن بہ بقراط حکیم۔ این شخص مردہ و سرد و گرم باد علی السویہ است۔

پس کلاه فرنگیش را بر سر نهاده مرا بقراط خود مدمغ نهاد و برفت۔ آنگاه گفتم چوں قضا آید طبیب ابله شود۔ با اجل حکیم کارزاری تواند کرد۔ با معاشر اطبا باخواست خدا پیکاری توانیم چنانچه آب کارینه پارود سیل خیز مقابله نیارد۔

ملائی حاضر بود۔ انا لله وانا الیه راجعون گویاں پاہائے مرده را رو بقبله کشید شستہائے پا را بہم پیوست چشماں وزیر چانه اش را با دستمالے به بست دریں اثنا جمعے از صاحب مردگان در رسیده با شیون وشیں مرده را بخانه بردند۔

از قرار تحقیق دانستم۔ که مردیکے از صد و پنجاه نفر نسقچی ابواب جمعے نامردخاں بوده است که پیش پیش شاه می دوند۔ و مردم را پراگنده میکنند و نظم و نسق کارہا را می دہند۔ زناراں بانی و کاروبار محتسبی با آنہاست فی الفور خیال مرا برداشت که که بمرگ آں ناکام شادکام بنشینم۔ باخود گفتم۔ که بے واسطه آدم کشتن به از باواسطه کشتن است۔ با بودن شمشیر براں چه حاجت بعناب و سپستان ایں خیال بخاطرم آمد۔ که نسقچی باشی دوست یک رنگ میرزا احمق و سخت در خیال آں بود که بوئے خدمتے کند زیرا چند روز پیش از آں به مخالفت شرع سوگند در حضور شاه خورده بود که اگر نسقچی باشی شراب نخورد او ضاع دولت بهم میخورد و منع شراب با دشمول ندارد۔ چه از برائے لذت نیست۔ بلکه برائے حفظ صحت است۔ بایں بہانه نامردخاں استفتائے کرده۔ و بافتوائے عالم نمایاں بے پروا شبانه روز شراب میخورد۔ آہنگ آں کردم که باں شربت ناگوار که ساغر قضا نسقچی را تلخ کام کرد۔ بدستیاری میرزا احمق از آں شیریں کام گردم۔

شاداں بلگرامی

گفتار سی و دوم

درآمدن حاجی بابا بخدمت دولت و نسقچی شدنش

فرصتی می جستم که تا پیش از رفتن حکیم بدرخانه سفارش دادن عهدهٔ نسقچی مرحوم را
ازبرائے من کند. بسیار اصرار بفوت نمودن وقت نمودن چه شاه دران
روزها خیال سفر سلطانیه داشت. و حکیم نیز از ملازمین رکاب بود. و سبکدوشی
بارم را از دوش خود از خدامی خواست.

وعدهٔ صریح داد و قرار بدیدن نسقچی باشی گذارد. در دیوان خانه منتظر آمدن او
بایستادم. اذان ظهر روبروئے تالار بزرگ دیوان خانه که جائے مخصوص
نسقچی باشی است. حاضر شدم. نسقچی باشی خود در گوشهٔ اطاق به نماز. و جمعے دیگر
با ملک الشعراء و ایشک آقاسی باشی در صحبت بودند.

ایشک آقاسی باشی بشاعر تفصیل مرگ نسقچی و پیروزی را با خیلے کم و
زیاد و تعجب بیان میکرد. ناگاه نسقچی باشی درمیان نماز فریاد
برآورد. که دروغ است! صبر بکنید. من بگویم چه طور شد. هنوز تشهد
نخوانده مشغول بیان شد. با مبالغهٔ بیشتر از دیگران قضیه را بدینجا انجامانید
که فرنگی خون بیچاره نسقچی را گرفت و برد. و حال آنکه اگر حکیم ایرانی تمام
تکالش داده بود نمی مرد.

دراثنائے این گفتگو میرزا احمق داخل شد. و نداوی مرا بجائے
تکذیب بیشتر تصدیق کرد و حق داشت. پس مرا بانگشت بنمود. که اینک
آنکه اگر میگذاشتند. نمی گذاشت. نسقچی بمیرد. پس همه چشمها بر من دوختند.
تفصیل قضیه را چنان واقع شده بود خواستند من هم سعی بسیار نمودم.

نه چنانچه واقع شده بلکه چنانچه گفته شده بیان کنم وهنرهائے که آنجا به خرج مردم داده بودم - اینجا باسم حکیم خرج دهم - میرزا احمق از این مدایح سرافراز وبرائے خدمت نمودن به من مهیا به نسقچی باشی گفت که این جوان بسیار قابل ومستعد گرفتن جائے نسقچی مرحوم است -

نسقچی باشی تعجب کناں اکه حکیم جلادی خواهد - این کار تازگی دارد؟ شاعر (با گوشه چشم بامیرزا احمق نگریست) که چنداں تازگی ندارد - طبیب وجلاد - سیاه وزرد برادر یک دیگر اند مرگ خواه آهسته آهسته از تاثیر حب باشد - وخواه بیک ضرب کارد هر دو یکے است -

حکیم گفت - جناب ملک الشعراء شاعرها راهم نمی تواں از برادری سیاه وزرد وطبیب وجلاد خارج دانست - چه فتح وشکست و کشودن وبستن در دست وقلم آنها همواره ساری وجاری است - کذا این نیز کم از آنها نیست چنانچه ملک الشعرا میتوانند - همین جانشسته بچاره فوروس را از گرجستان بیروں کرده تصور کنند وهمه لشکریانش را از دم تیغ ایرانیاں بگذارند ومورد تحسین هم واقع گردد -

نسقچی باشی اندکے سروشانه خود رانیم بلند کرد - که دخول روس بگرجستان مثل "افتادن کپک است - به تنباں بنده" اندکے زحمت میدهد - اما اگر بکنم ریشه اش را بر میکنم - حرف روس منحوس قابل زدن نیست - آنگاه از برائے قطع دنباله کلام - روئے بمن کرد - که بسیار خوب - تورا بخدمت قبول میکنم - بشر طیکه تو هم بوی باروت را بقدر من دوستداری و باید بدانی که نسقچی را قوت رستم - وقدرت پلنگ ودل شیر وزهر پلنگ می باید - پس سراپایم رانگریست واز وضع وطورم خوشنود گشته گفت - بروناٸب ناٸب رابه بیں - همیں حال ا[illegible] بپوشاند - وتکالیف را معین کند -

ناٸب نسقچی باشی مشغول تدارکات سفر شاه ولوازم مسافرت را ترتیب میداد - وازنابیناں نوشتن می گرفت - بعد از اظهار

مطلب اسپ نسقچی را با لباس صاحب مرده بمن تسلیم و غدغن بلیغ نمود- که خوب متوجه شو- نادم و پوست داغ شهریاری او را نیاوری دیگرے نخواهند داد- مواجبت سی تومان- خرج دو اسپت با تست پس چنانچه باید ملبس و مسلح شدم- و از آلات نسقچیگری تبرے تبرے باقی ماند که آن بالیست از جانب دولت داده شود-

از مطالب پر دور نرفته- اول قدرے از حال نامرد خان نسقچی باشی رئیس با بشنوید- مشار الیه مردے بود بزرگ اندام پهن شانه درشت استخوان- سالش نزدیک چهل و پنج- اما جوان و قابل میتوان گفت- خوب جوانے است- سیمایش سهمناک ابرویش سیاه و پر موی- ریشش مشکین و عنبرین- چهره اش تیره- و سنش بزرگ و پهن- از موئے پیچاپیچ سینه که از چاک پیراهنش مے نمود- قوم و خویش با حضرت خرس بودنش نمودار بود- روئے هم رفته- صورتش مهیب و وضعش با موقع- لبش مطابق و موافق- شهرتش آسایش شهر را کافی- و بیدارش دفع فساد مفسدان را وافی- در خوش گذرانی و عیش و عشرت مشهور زمان- علی الرؤس- بلکه با بانگ کوس شراب خوار- در خلا و ملا ملایان را مذمت گذار- با اینکه با پدر سیف الاسلامش شمارند- با نام مهر غضبی و جلادی از اراذل ناسش می پنداشتند خانه اش عشرت آباد یعنی بیت اللطف- شب تا صبح صدائے تار و تنبک و رقص مرد و زن بلند بود- لوطیان همه وابسته او- مقلدان دسته او- با همه خباثت و نابکاری از عنف و سختی که وظیفه منصبی او بود سر موئے فرو گذار نمی کرد- اغلب اوقات با آواز دف و نئے و دور عرق و مے صدائے چوب و فلک و تضرع نسق و کتک هم بلند بود- در سواری چست و چالاک- در چرپاره (پولو) بازی چیره و بے باک- با اینکه قالب و قوارهٔ مرد جنگی و پر دلی داشت- در واقع کم دل و کم زهره ترین ناس بود- عیوب ذاتی خود را در سایه شاه اندازی ها- و روباه بازی ها

می پوشید و باکسانیکه از چند و چون وے خبر نداشتند۔ سابی وافراسیابی می فروخت۔

تا وقت رفتن شاه منزلم شبها در خانهٔ حکیم و روزها کارم جمع آوری سیورسات بود۔ بنقد همه چیز را بے زحمت بنسیه می خریدم۔ در زمان اقامت خانهٔ حکیم از آنچه از بیماران بزور اندوخته و آنچه با هنر خود بدست آورده۔ زیر انداز۔ و روئے اندازی۔ دست و پا کرده بودم۔ بیچاره لسیقچی که در دستم جان مرد۔ بخویشاوندانش گفتم که باعتقاد من این جوان مسلمان پاک بود۔ در مرگش تقصیرے بر ما دارد نباید۔ چه همه کس می داند۔ تدبیر ما با تقدیر خدا نساخت۔ رخت خوابش ابریشمین است واستعمال حریر در شرع حرام۔ و آنگهے چون در این رخت پالیش را روئے بقبله نیز کشیدند۔ این رخت خواب از چشم قبیله افتاد۔ این بود که رخت خواب او را بمن دادند۔ که الخبیثات للخبیثین۔

آئینه لازم داشتم میرزائی۔ ناخوشی یرقان داشت و صورتش را در آئینه زرد می دید۔ خاطرنشانش کردم۔ که زردی در آئینه است و صورتش مثل گل شگفته۔ میرزا برآشفت۔ آئینه را بمن داد که این آئینه هم به جهنم رود۔ من فوراً آئینه را بلعیدم۔

در اعمال دینیه میرزا احمق خیلے سخت رو و در منهیات و محرمات بسیار موسوس بود۔ یخدانی لازم داشتم۔ واحمق دو جفت از آن را در یک اطاق داشت۔ شب و روز دیده بر آنها دوخته بودم۔ که بچه تدبیر آن جفتش را برباییم۔ اگر نیمهٔ از تدابیر درویش صفر را داشتمے اکنون اسباب سفرم در این یخدانها نهفته بودے۔ عاقبت تدبیرے کردم۔ یکے از سگان ژکه در طهران از پیش و شاهزاده و شتر کمتر نیستند) در نزدیکی خانهٔ ما در زیر دیوار خرابهٔ بچه نهاده بود پوشیده از چشم مردمان۔ بچگان او را آورده در یکے از آن یخدانها گذاشتم ودیگرے را از استخوان انباشتم۔ در وقت سفر حکیم برائے العین یخدانها را

پر از سگ بچہ دید۔ کہ مادر شاں آدم را پارہ پارہ می کرد۔ متعجب و متحیر
آں را بہ شگون نیک نگرفت۔ معانی و تاویلات چند بر آں زدند۔
یکے می گفت ایں دلیل بر آنست کہ از خانم یک خانہ پر از حرام زادہ
متولد خواہد شد۔ دیگرے میگفت بچہ سگاں چشم شاں باز نشدہ است؟
یعنی خدا انکند کہ ما ہم مثل حکیم بشویم! حکیم خیلے دلش بہ بچہا نہا بیسوخت
ولے ناچار قرار بہ نجاست بچہ انہا دادہ۔ و حکم بہ بیروں انداختن آنہا را
با سگاں داد۔ و فوراً من مہیا بہ در آوردن آنہا گردیدم۔ بنا بر ایں تدابیر
مردے شدم صاحب بچہ داں اندکے پس از ایں اینقدر حزت و پرت جمع
کردم کہ بز حمت سیاہہ گرفتن می ارزید۔ در ہنگام سفر دیدم کہ اگر بار بیں
بنہ برداران بندگان شاہی بر سر اسنرے بنہ بردار چپانندہ بجنگم
چادارد۔

سید اولاد حسین شاداں بلگرامی

گفتار سی و یکم

شرکت حاجی بابا در اردوی شاهی و دخولش بخدمات دولتی

روز حرکت شاه با اردوی سلطانیه از جانب منجمین تعیین شد. بیست و یکم ربیع الاول چهل و پنج دقیقه قبل از طلوع آفتاب براه افتادیم و یکسر در کوشک سلیمانیه که نه فرسخی کنار کرج است. فرود آمدیم. همراهان اردوی سلطانیه همه بساعت معین در آنجا حاضر شدند همراهان شاه عبارت بود. از یک فوج سرباز. و شتران زنبورکخانه و یکدسته سواره و وزرا. و صاحب منصبان بزرگ و مستوفیان همه یکبار بحرکت آمده شهر در یک روز از ثلث سکنه محروم ماند. بنظرم چنین پدید آمد گویا مردم طهران بلکه مردم ایران مانند زنبور عسل ترک لانه نحل کرده باتفاق در کندوی دیگر میپروند.

قطارهای استر و اشتر از بار و بنه و رخت خواب و فرش و اسباب مطبخ و چادر و جل و پلاس و آذوقه پر بار گرد و غبار و آواز زنگوله و غلغله و ولوله قاطرچیان و ساربانان چشم و گوش فلک را تیره و خیره میداشت.

صبح روز حرکت مرا بر دروازه گماشتند. تا مانع ازدحام خلق در راه شوم. دهقانان که شبها آذوقه و میوه بشهر در آورند تا گشودن در پشت دروازه منتظر می ماندند. امر شد که از راه دیگر بروند. سقایان راهها را با وقت تمام چنان آب پاشی و رفت و روب کرده بودند. که بهتر از آن بتصور نمی آمد و شد پیره زن بسبب بدخوری ایشان در سر راه شاه قدغن بود.

درآں روز دورباش مردم در خود غیرتے دیدم۔ کہ ہرگز گمان آں را بہ خویش نمی بردم۔ درآں زماں اراذل و اوباشی چہ قدر مردمان معتبر را اہانت کردم و چناں بے محابا و بے تحاشی چماق بسر و مغز مردم می نواختم کہ نسقچیاں میگفتند۔ عجب حرامزادہ بہ زمرۂ ما داخل شدہ بشہرت کار آمدی و جرأت و ظلم شدادی مانند سائر ہمقطاران خود امیدوار بودم کہ رفتہ رفتہ بمناصب عالیہ برسم۔

خلاصہ۔ اردو بہ راہ افتاد۔ شبانہ پیش یک قطار شتر زنبورک خانہ بانتظار اردو در سلیمانیہ رفت۔ و صدائے توپ سواری شاہ بلند شد۔ و سکوت بہ ہر سوئے مستولی گشت۔ ہمہ صامت و ساکت منتظر ایستادند۔ اول تفنگداران بعد از ان یدک داران با اسپان پاکیزہ براق و مرصع و زین بندہائے کشمیری و اطلس زردوز اعلیٰ۔ سپس شاطران و ریکایان ذات اقدس شہریاری و شہزادگان۔ و وزراء۔ پس از آں یک تیپ سوارہ در رسیدند۔ بزرگان و وابستگان ایشیاں و بسیاری از وابستگان و میرزایان و نوکران و قلیان برداران و آشپزان و شاگرد آشپزان و فراشان پادوان مہتران قاطرچیان ساربانان و اردو بازاریان دہ ہزار بیشتر ہمراہیان اردو بود۔ گویا محشر و محشرے بزرگ برپا شد۔ ازاین بیان معلوم توانید نمود۔ کہ انپیش چشم من و دروازہ بانان قزوین چہ تماشا و ہنگامہا می گذشت سردکلہ پادشاہ با ریش از پہنا بادوش۔ و ازدرازی تا کمر با چہری پر از علامت قہاری و جباری پدیدار شد۔ چشم و سر و گوش و بینی من ہر یک جداگانہ از ترس توفیح یک دیگری کردند۔ پیش ازاں کہ صدا توانم درآورد۔

ہمگناں جملہ از دروازہ بیروں رفتند۔ و من با دروازہ بانان برائے رفع خستگی مشغول قلیان کشیدن بودم۔ ناگاہ زن وزیر کہ ماذون بہ ہمراہی شوہر بود بہ اردو می رفت۔ از آنجا بگذشت۔ زینب و شومی بخت آں بخاطرم درگذشت۔ شب پیش (بنا بروایت نورجہاں) اور القصہ تحصہ شمران۔

به آموختن سازندگی و نوازندگی با سایر مطربان فرستاده بودند- چه شاه خواسته بود تا مراجعت از اردو زینب قابل حضور شده باشد- چشم به قصر قاجار دوختم راه سپار- اگر مامور رفتن باردوئے سلطانیه نمی بودم- احتمال داشت بار آنجا بروم-

بامیدے که بدهم بوسه خاک آستانش را
زنم هر شب هزاران بوسه پائے پاسبانش را

روز نوبتم بسر رسید- بخیمه گاه نسقچی باشی رسیده برائے من پانج نفر نسقچی دیگر خیمه برپا دیدم- در شهر هم باهم آشنائی جزئی داشتیم (در اینجا هم دیگر را بد انستیم) چه عرض وطول چادر زیاد از شش گز نبود- رفقاء مرا ناشی و کوچک تر می شمردند- و من نظر به مصلحت وقت تحمل می نمودم-

نسقچی باشی علاوه بر نائب که ذکر خیرش لازم- وکیلے هم داشت که من بواسطه او به اوج اعلائے معروفیت و توانائی عروج کردم این وکیل نقبش شیر علی و اصلش شیرازی با آنکه او شیرازی و من اصفهانی با آن همه رقابت موروثه با یک دیگر دوست جانی شدیم روزی گرم او بمن قاچ خربوزۂ تعارف کرد- و من با دست خود قلیانے برائے او چاق کردم- من هیضه کردم او با چپا قوئے خود خون مرا گرفت- اسپ او قولنج کرده بود- من با آب تنباکو امالہ اش کردم دوستی از دو سو محکم شد- و بقول حکماء نخل حیات ما نیز دیگر پیوسته یک میوه داد- اما او سه سال از من بیشتر داشت- بزرگ هیکل- خوش صورت- فراخ شانه- کمر باریک و توپ ریش بود- بروتهایش کلفت و گمراه و مانند شاخ تاک که بر دیوار باغ پیچید پیچان از بنا گوشش در گذشته بود-

شیر علی در خدمت چکیده بلکه مربا بود- چراکه در مجلس اول چشم بازیش معلوم شد- چشم مرا هم خیلے باز کرد-

میگفت - برادر - شاه مواجبے نمے دہد - اگر ہم بدہد دوائے درد ما نمے شود - مزد ما - بستہ بخدمت ما بقولاق یا برشوت و نسق بہا - یا چیز دیگر - ازیں قبیل ہاست - باید عبرت از رئیس خود گیریم کہ ضرب المثل است (سگ را بصاحبش مے شناسد) مواجب نسقچی باشی سالیانہ ہزار ہزار تومان است - آنہم با سم نہ رسم برسد یا نہ رسد - خدا مید اند - اما اقلاً پنج و شش مقابل آں خرج دارد - اگر از جائے دیگر نگیرد از کجا میکند - خانے مغضوب و مستحق کتک و جریمہ مے شود - البتہ حد کتک و جریمہ بمبلغے وابستہ است - کہ بنسقچی باشی باید بدہد - اگر پول ہم نگفتی وادہ - ما چوب را بجائے پائے او بفلکہ مے زنیم - ایں روزہا یکے از مستوفیاں باین بلا مبتلا شد - برائے حرمت بمندے زیر پایش انداختیم دو نفر نسقچی فلکہ را گرفتہ بودند - و من با یکے دیگر چوب مے زدیم - عمامہ شال کشمیری را از سر و شال را از کمر و جبہ اش را از بر (چوں حق صریح ما بود) بدو آبردیم آہستہ چناں کہ نہ شاہ و نہ کسے دیگر بشنود گفت ! "اگر ہیچ چوب نخورم دہ تومان مے دہم چوں پایش بہ فلک برکشیدہ شد - مشغول کار شدیم - برائے اطمینان و خواطر جمعے از وعدۂ او اولاً بنا کردیم - بضرب حقیقی زدن - تا فریادش بلند شد - پس با استادی چنانچہ شاہ ہم نفہمید بخاطر خواہ خود بہ مقدار نقد موعود افزودیم - تا اینکہ بنا کردیم - بزدن چوب بر روئے فلکہ متقاولہ طرفین ہمانا بدیں طریق شد - ایوائے امان مردم غلط کردم - شمارا بخدا بہ پیغمبر دوازدہ تومان بجان پدر و مادرتان ! پانزدہ تومان ! بریش شاہ بیست تومان بہ دوازدہ امام - سی تومان - چہل تومان - پنجاہ - شصت - صد - ہزار تومان بحضرت عباس ہرچہ بخواہید - قسم کہ بہ حضرت عباس رسید کار تمام شد - اما نامرد پدر سوختہ بہمان شدتیکہ بہ سرعت مے افزود - در فراغت کاست - واز آنچہ اول وعدہ دادہ بود - زیادہ نداد - آنہم از ترس اینکہ اگر بار دیگر دستش گیر بیاید - جان بسلامت بہ برد -

این حکایت شبیر علی چناں رگ اشتہائے مرا جنبانید۔ کہ بجز چوب زدن و پول گرفتن ہوسے در دلم نماند۔ روز تا شام ترکہ بدست در گردش۔ ہرچہ شکل آدمی داشت می زدم۔ بقوۃ ورزش و ممارست اگر میگفتند آنچہ در عالم پا ہست ہمہ را بیکبار چوب زن مے زدم۔ منکہ در خود ہیچ سنگدلی و شجاعت گماں نداشتم نمے دانم چہ شبیر بے پیری شدہ بودم۔ اما حقیقت امر این است کہ این صفت از عبرت و معاشرت دیگراں در من پیدا شد۔

اسپ تازی را دو روزے گر بہ بندی پیش خر
رنگشاں ہمگوں نگردد طبع شاں ہمگوں شود

دراں اوقات زندگانیم در عالمے بود۔ کہ بجز بینی دری گوش بری شقہ کردن۔ داغ بنہادن چشم کندن۔ دم توپ گذاشتن۔ از بام انداختن۔ چیزے دیگرے شنیدمے نتوانم گفت۔ کہ اگر پدرم را امید او ند۔ کہ پوستش را بکن و پر از کاہ کن چوں ہمدا انیہا مضائقہ نداشتم۔

گر بمنصب برسی مست نگردی مردی

شاداں بلگرامی

گفتار سی و چهارم

شمه‌ای از ظلم ملازمین دولت در هنگام مأموریت

پادشاه آهسته آهسته بسلطانیه راه پویان بعد از چهارده روز در ساعتی
معین و معتاد اندرون بکوشک تابستانی نو ساخته خود فرود آمد. این کوشک
در پهلوی خرابه‌های شهر قدیم، بر تلی واقع و بچمن سلطانیه مشرف منظره
خوش و خرم دارد. در زیر پای نظارگیان تا چشم کار میکرد، چادر سفید
برافراشته بود. من این حالت نسقچی گری خویش را با حالت اسیری خود
درمیان ترکمانان قیاس کنان با عظمت و شکوه بر خود می بالیدم که
باری امروز مردی هستم. زمانی مردم مرا می زدند. و امروز من مردم را
میزنم. اسم فاعل و مفعول را امتثالی صحیح شدم. مثلاً وقتی که آخوندم چوب
می زد، تا عربی آموزم اسم مفعول و بمنزله لازم بود. اکنون که فعلم می تواند
بدیگری تجاوز کند، بمنزله اسم فاعل و متعدیم.

من در تصور و تصدیق این قضایای اتفاقیه که شیرعلی داخل چادر
شد که رفیق چه نشسته کار و بار چله شد. بهمراه من بیا و کار ارادار برای
اردو سیورسات باطراف و جوانب حواله شده. سیورساتیکه از ده قاچ سوار
(که میانه اینجا و همدان است) حواله شده بود، بعد از اینکه چند روز پیش شاهزاده
بعزم شکار آنجا رفته، و سیورسات را چرانیده نرسیده است تحصیل آن
و تحقیق آن و آوردن ریش سفیدان و کدخدایان آنجا را بخدمت نسقچی باشی
بمن واگذار کرده اند. چون رفیق منی با همه لند لند نسقچیان که نوبت
قولاق را از دست ایشان گرفته ام، ترا بهمراه می برم. بعد از نماز عصر

بهمراهی حاضر باش - که با یار فردا صبح در آنجا باشم - من از شادی بیتاب که باین زودے قوللق پیدا کردم و با بےخبری از شالودهٔ کار شیر علی - میدانستم که این چنین فرصتهائے امثال مامردماں جاه جورا خیلے غنیمت است - باخود گفتم که اگر شاهزاده از سیورسات چیزے برائے ما بجائے نگذاشته دریغ از زحمت ما اما باز خیال میکردم که هرچه بجا نمانده باشد - بقدر سیر کردن ما ماندهٔ چنانچه شاعر گفته است :-

خور نار ار مغز را بر جائے ماند
اقلاً پوستے از هندوانه
کنند از چانه ار ریش کسے را
از و ماند بجا البته چانه

اسبم در پهلوئے چادر در چدار بود بشتافتم -

کشودم پائے بند از پائے رهوار
نهادم زین و ترکش بر بکاهل
باو گفتم که اے پابسته تا حال
هلا پابند خویش از پائے بگسل
اگر ایرانئے را بگلا نندار
چو تو پا بند از پا (گرچه مشکل)
لکن انداز ہی و گردن فرازی
تماشا کرد باید رب ستهل

بالجمله من و او با یک قاطر بنه بردار در وقت غروب از اردو بیرون رفتیم - در عالم نوکری با بے لقب بیگی هم دست و پا کرده بودم از رفیقے رشتهٔ نقره برائے سر اسب خود و کمرے نقره برائے میان خویش کرایه کرده بودم - بشرطیکه اگر گم شود - تاوانش را بدهم - و اگر نه بکرایه سوقاتے برائے او به برم -

با آں یراق و آں کمر بند شب هم شب راه پیمایاں - دو ساعت پیش

در راه نخوابیده وقت. بیرون رفتن و قلیان کشیدن صحرا روندگان به
(قاچ سوار) رسیدیم - از دیدن ما معلوم است - اهالی دست
و پاچه شده زنان روئے پوشیدند - و مردان بتواضع برخاستند
حالا بیا و پادبروت میر غضبانه شیر علی را باش - که باچه قارت
وقوت کدخدائے آنجا را خواست - مرد ریش سفیدی محترم
با لباسے از منش خود ساده تر پیش آمد - وسلام داد - و بایستاد - که
کدخدا - بندهٔ شما منم - خوش آمدید - صفا آوردید - قدم بالائے چشم -
بسم الله - از اسپ فرود بیائید - بفرمائید - یکے جلو اسپ را گرفت
دیگرے رکاب را و سومے بغلمان را گرفته از اسپ فرود ما ن آوردند
بزرگے فروشی ما دیدنی بود - برروئے سکوئے درخانه کدخدا قالیچه
گستردند - تا اطاق حاضر شود - تمام اهل ده در دنبال ایستاده و ما بر روئے
قالیچه نشسته بودیم -

که خدا با دست خود چکمه ما را از پائے کند - از انواع تعارفات
رسمے که نسبت به بزرگان بجا میآوردند - سر موئے فرق نگذاشت
(شیر علی) بے حیا مثل کسیکه در واقع مستحق آن احترامات است آنهارا
بریش خود مے خرید - بعد از دمے چند چپوق زدن - روسے بکدخدا نمود -
که "مردکه - تو که کدخدائے قاچ سواری بدان که من از جانب پادشاه
آمده ام - از جانب پادشاه - محض اینکه بدانم چرا بحسب فرمان پادشاه
که در ماه پیش ازیں بوالیئے همدان فرستاده شده است - مقرری خود را باردوئے
سلطانیه نفرستاده آید؟ -

کدخدا اگر دروغ بگویم - چشمانم از چاله در آید مردم را نشان دهان)
ایں مردم همه میدانند - که من تا حال دروغ نگفته ام - هر چه گفته ام -
باز همان را میگویم -

سرکار رشیقی باشی - عرض مے شود - که تو ز حمد خدا را (چشم حقیقت بین
دگوش حق شنو داری - آدمی زیرک و هوشیاری متدین و خدا پرست

من راست و پاکش را عرض بکنم۔ بعد ازاں تو ہرچہ مے خواہی
بکن خود دانی۔

شیر علی۔ من نوکر پادشاہم۔ ہرچہ پادشاہ فرمودہ آں را میکنم۔

کدخدا۔ اختیار داری حالا بعرض من گوش بدہ۔ سہ ماہ پیش ازیں وقتیکہ گندمہا بیش از یک گز قد بکشیدہ بود۔ و برہ ہا در پشت سرِ مادراں خود مرمری کردند۔ ہرکس بکار کشت خود مشغول و با گاؤ گوسفند خویش مشغوف بود۔ کسے از طرف (خراب قلی میرزا) آمد۔ کہ ارباب فردا بدینجا بشکار گورخر۔ و آہو۔ و کبک میآید با مردے باید۔ خانہا را برائے خدم و حشم او خالی کنید۔ مردم را جمع کردہ۔ کہ تا وقت بودن شاہزادہ دریںجا۔ خرج مطبخ و پول دکاہ و جو مالہا ہمہ با شما است۔ ازیں خبر۔ مردم ہراساں کہ کباوہ شہزادگاں کشیدن نہ کارے ست آساں۔ خواستیم۔ با رشوت و التماس و انابت دفع بلا کنیم۔ نشد۔ قرار بخالی کردن دہ۔ و فرار کردن بکوہہا دادیم۔ تا ازیں ستارہ دم دار رستگاری یابیم۔ سرکار۔ پیشکچی باشی اگر آں وقت حالت ایں بیچارگاں و ریختن آنچہ دارند و ندارند۔ و فرار کردن ایشاں را بکوہہا مے دیدی۔ دلت کباب و جگرت آب مے شد۔

شیر علی۔ باواز بلند بارک اللہ دہ پادشاہ تق و لق میاند از بد تا خراب گردد۔ و توقع آں ہم داریم۔ کہ دلم کباب و جگرم آب شود۔ چنیں نیست۔ اگر پادشاہ بفہمد ہمہ را از شمشیر مے گذراند۔

کدخدا سبحان اللہ! تا آخر گوش بدہید۔ از اوقات تلخی فرود خواہید آمد۔ گاؤ و گوسفند خود را با آنچہ مے توانستیم بر داشتیم و بمیان درہ و آب کنار کوہہا فرار کردیم۔ و در دہ بجز گربہا و سہ زن پیر نا خوش چیزے برائے شاہزادہ نماند۔

شیر علی۔ روئے بحاجی باباکردہ باواز خشن گفت۔ حاجی بیگ مے بینی۔ مال و اموال و آنچہ از اشیائے گراں بہا داشتند اند بکوہ بردہ اند و برائے شاہزادہ گربہا را با زناں پیر نا خوش گذاشتہ خوب کدخدا۔

باقی را بگو۔

کدخدا۔ سرکار آقا۔ ما در میان دره و کنار آبها چادر زدیم۔ و آدمی چند گماشتیم۔ تا بجا خبر آرند۔ ظهر روز دیگر خبر آوردند که شاهزاده با خدم و حشم بسیار آمد۔ از فرار اهل ده در غضب شده امر فرموده تا خدمتگارانش درهائے خانهارا بزور شکسته داخل و جائے گیر شدند گفتند بجائے اطفاء آتش غضب شاهزاده یکے از زنان پیرچشم را بسته۔ دهن راکشوده از فحش و دشنام بشاهزاده چیزے باقی نگذاشت سپس شاهزاده امر فرمود تا آذوقه و علوفه از جائے دیگر آوردند۔ و در خانه ما نشستند همراهانش آنچه در خانها یافتند۔ بردند۔ اول آلات و ادوات کشت و زرع۔ از اں بعد در و پنجره و در آخر تیرهائے خانهارا بجائے هیزم همه را سوزاندند۔ اسپاں را در کشت زار بخصیل بستند۔ آنچه از پیش اسپاں باز ماند چیدند۔ و بردند۔ خلاصه ما را بخاک سیاه نشاندند۔ اکنوں خانه خراب۔ بے پول بے لباس۔ بے گاؤ و گوسفند نه مایه۔ نه خانه نه زندگی۔ بجز خدا و شما پناهے نداریم۔

ازیں سخناں شیر علی۔ از جائے برخاست و ریش پیرمرد را گرفته گفت۔ مردکه۔ بایں ریش و پشم سفید حیاے کنی۔ ایں طور دروغ مے گوئی۔ در دقیقه پیش با قرار خودت هر چه گراں بها داشته بکوه بردید و حالا خانه خراب شده آید۔ ایں مے شود۔ اما ایں همه را برائے مزخرف و نامربوط شنیدن تو نیامده ایم۔ اگر خیال ریشخند ما داری۔ اشتباه کرده تو شیر علی را نمے شناسی۔ ما ایں جور مردمانیم اگر یک چشم مان در خواب باشد آں یک دیگر باز است اگر تو روباهے ما پدر روباهیم اگر تو کهنه آپارتی هستی۔ ما کهنه آپارتی تریم۔ با پدر ریش تو خیلے سفید تر و ازیں دراز تر باشد۔ و چشمت خیلے دنیا دیده تر نگر نتوانی مارا رو دست بزنی۔

کدخدا۔ خدا نکند۔ من هرگز فریب تو نخواستم۔ من کجا و ایں خیال کجا۔

ما رعیت پادشاهیم۔ هرچه داریم ونداریم از پادشاهست است اما چه کنیم بخت مان کرده پوستمان کنده اند۔ این تاپوهامان این لته هامان نه درخانهٔ مان حبه ایست۔ ونه درکشت مان خوشه۔

شیرعلی من این حرفها سرم نمی شود۔ پوست کنده یا نکنده حبه داریا نی حبه ما یک کار کردنی داریم۔ و یک حرف گفتنی حکم پادشاه باید بجا بیاید یا سیورسات یا بدل سیورسات با تو وسائر ریش سفیدان را بسلطانیه بحضور حاکم می بریم۔

ازان بعد کدخدا ریش سفیدان را بگوشهٔ کشیده با سرگوشی باستشاره واستخاره پرداختند۔ و ما با کمال تشخص وکیف بے آنکه کیکمان گزد چپوق مے کشیدیم وفیس مے کردیم۔

نتیجه استشاره اینکه ما را ببرند۔ یکے شیرعلی را بکنارے کشید وکدخدا با کمال چرب زبانی وچاپلوسی به نزد من آمد۔ که آقا "هم من وهم سایر اهل این ده۔ محبت غریبی بتو پیدا کرده ایم۔ همانا تو خضر وقتے که خدا بخلاصی ما بیچارگان فرستاده است که کسے که ازین ورطه نجات دهد توئی کدخدا این حرفهائے چاپلوسانه را میزد من با وقار تمام با چپوق خود بے صدا بازی مے کردم۔ اما راستش بگوئیم همیں که حرف رشوه بمیان آمد طور دیگر شدم۔

کدخدا گفت۔ ما مشورت کردیم۔ و متفقیم بر اینکه چیزے که نداریم چگونه بفرستیم۔ این مسلّے است آمدیم بر سر اینکه اگر شما این بلا را از سر ما دفع کنید۔ حاضریم چیزے بشما پیشکش کنیم۔

من بسیار خوب۔ ولے میدانید۔ تنها نیستیم۔ بزرگی داریم۔ اگرچه بزرگ ما را نه بینی۔ این حرفها مفت است۔ ازین گذشته چرب دست اورا من روغن باید نه مثقال مثقال۔

کدخدا۔ چه بکنیم۔ هرچه داریم ظاهر و باطن۔ اما تحمیلات امساله ما خیلے گران بود۔ بجز فرزند و زن چیزے بجائے نگذارده که باشیم۔

من :- رفیق راستش این است - که اگر پول نقد ندارید - بیهوده زحمت میکشید
با پول نقد بالاے سبیل شاه نقاره مے توان زد و لے بے پول بجز ضرب چوب
چیزے درمیان نیست -

کل خدا ! از کجا پول - پول این قدر کمیاب است - که اگر زنان ما بیابند
تعویذ گردن مے کنند - و اگر ما مردان بیچاره پنجاه تومان بدست آوریم خود را
مالک کوه نور مے شماریم - و در زیر خاک پنهان مے کنیم - که قارونیم پس سر بگوشم
فرود آورد - که تو مرد مست بینے - احمق نیستی - اگر خلاصی ممکن است ما را
بدہان شیر نیندازی - (رفیقم را نشان دهان) گفت "به بینم چم این را چه طور
مے توان دید ؟ به پنج تومان نقد و یک شلوار قصب سرخ مے توان
دهنش را بست یا نه ؟" گفتم - این را نے دانم و لے میدانم - که رحم ذرهٔ
در دل او نیست - تومان را ده و شلوار را یک دست رخت کنید -
بلکه بگردن قبولش بگذارم -

پیره مرد گفت :- او خیلے است و همه ده مارهین باین مبلغ نے ارزد -
پنج تومان با یک شلوار تو او را باین کرے گو هم راضی کن - تو ارف تو هم بالاے
چشم بان - تو را هم راضی خواهیم کرد -

چیلس ما پدر اینجا انجا کمید من مشتاق ایستم آن دیگر بگوشش
شیر علی چه با سیتی خوانده و او مشتاق که کل خدا بمن چه افسوسے
و میده خود را به یک دیگر رسانیدیم - از فقرات گذشته یکدیگر را
مطلع ساختیم - معلوم شد که هر دو می خواسته اند - پدا شند ما چند
مرده صالحیم - بشیر علی گفتم - رفیق من تو را جانورے قلم داده ام - که سیر نے شوی -
و چندان که شتر مرغ آهن مے گوارد - تو نقره و طلا - حضرت بحدیکه
از احاد و عشرات حرف نون در نزد تو کفر است - همه از آمات والوف
باید گفت -

شیر علی :- راست و خوب گفتید - اگر تو را راضی نکنند - پایان شما
همه سختی از دست من بر میاید -

درآخر۔ بعد از نجوائے بسیار۔ ہمہ اہل دہ با کدخدا ہدیۂ بزرگے از سیب و امرو و عسل و پنیر تازہ درخوانچہ آوردند۔ باکمال فروتنی۔ التماس پذیرفتن آں نمودند۔

کدخدا آہستہ پنج تومان و شلوار را در پیش ما نہادہ از بیچارگی اہل دہ بنوعے سخن گفت۔ کہ بجز دل شیرعلی ہر دلے بود آب مے شد۔

ما باہم ساختہ ہدیہ شان را رد کردہ پیش ایشاں انداختیم دست پاچہ شد خوانچہ میوہ بر سر آہستہ بے صدا اوندا برفتند۔

بعد از نیم ساعت کدخدا بحکم دستورالعمل بادہ تومان و یکدست راحت آمد۔ بعد از خوردن میوہ ہا و گذاشتن شیرعلی دہ تومان را در جیب من بروئے کدخدا نگران کہ مال من کو۔ اما بجز بعض اشارات و رموزے چیزے درمیان ندیدم۔ از تنگی حوصلہ بتیابانہ گفتم آخر کو و چہ قدر؟

گفت اندکے تامل بفرمائید۔ ہنوز حاضر نیست۔

درآخر۔ بعد از گنگاش بسیار۔ دہقاناں۔ شلوار مردہ ریگ رد کردۂ شیرعلی را در مجموعہ بزرگ با سخنان اعتذار خیلے از مجموعہ بزرگتر بحضور آوردند۔

بانگ برآوردم۔ کہ ایں چہ چیز است؟ عجب مردمان بے شرمید مگر نمے دانید کہ من لنگیم پارۂ آدم را مے سوزانم۔ بلائے بسر تان بیاورم کہ بروئے نان بگذاری سگ ہم نخورد۔

کدخدا۔ تو خیال مے کنی ہمہ کس مثل تو خر است؟ با ایں شلیتۂ بادر صمار کہ ہفت ہشت پارا زیارت کردہ مے خواہی مرا احیا بکنی؟ تو مے پنداری با ایں پیراہن یوسف چشم من روشن خواہد شد بیا بردار برو گم شو بہ بیں در عوض ایں شلوار لنگچی چہ قبا برائے آدم می دوزد۔ بعد از ایں سخنان کدخدا در کار دلجوئی من ناگاہ شیرعلی

شلوار را برداشت کہ بہ بینم چہ طور چیزے است" پس مانند کسے کہ مے خواست برآورد کند۔ روبروئے آفتاب گرفتہ بنگریست وتہ کردہ در پہلوئے نہاد کہ ہیچ عیبے ندارد۔ خوب چیزے است۔ من قبولش دارم۔ کدخدا خانہ آباد اں خدا پدر شما را بیامرزد۔

ازیں سخن مردم دہ انگشت بر دہان کسے را یارائے دہاں کشائی نماند۔ من با دست تہی یعنے با لنگ بے شلوار چیزے کہ فہمیدم تجربہ ایں بود کہ بعد ازیں ہم شہریان وہم کاران خود چگونہ حرکت کنم۔ و بکسے کہ خود۔ او دوست من گوید۔ چہ طور اعتماد نمایم۔ بایں حال برگشتیم۔

شاداں بلگرامی

درآخر۔ بعد از نجواے بسیار، ہمہ اہل دہ با کدخدا ہدیۂ بزرگے از سیب و امرود و عسل و پنیر تازہ در خوانچہ آوردند۔ با کمال فروتنی۔ التماس پذیرفتن آں نمودند۔

کدخدا آہستہ پنج تومان و شلوار را در پیش ما نہادہ از بیچارگی اہل دہ بنوعے سخن گفت۔ کہ بجز دل شیر علی ہر دلے بود آب مے شد۔

ما باہم ساختہ ہدیہ شان را رد کردہ پیش ایشاں انداختیم دست پاچہ شد خوانچہ میوہ برہم آہستہ بے صدا و ندا برفتند۔

بعد از نیم ساعت کدخدا بحکم دستور العمل با دہ تومان و یکدست را فت آمد۔ بعد از خوردن میوہ ہا و گذاشتن شیر علی دہ تومان را در جیب من بروئے کدخدا نگران کہ مال من کو۔ اما بجز بعض اشارات و رموزے چیزے درمیان ندیدم۔ از تنگی حوصلہ بنیابانہ گفتم آخر کو و چہ و چہ قدر؟

گفت اندکے تامل بفرمائید۔ ہنوز حاضر نیست۔

درآخر۔ بعد از گنگاش بسیار دہقاناں۔ شلوار مردہ ریگ رد کردۂ شیر علی را در مجموعہ بزرگ با سخنان اعتذار حیلے از مجموعہ بزرگتر بحضور آوردند۔

بانگ برآوردم۔ کہ این چہ چیز است؟ عجب مردماں بے شرمید مگر نمے دانید کہ من نقیحیم پدر آدم را مے سوزانم۔ بلائے بسرتان بیاورم کہ بروئے نان بگذاری سگ ہم نخورد۔

کدخدا۔ تو خیال مے کنی ہمہ کس مثل تو خر است؟ با این شلیتۂ مادر صحار کہ ہفت ہشت پار از یارت کردہ مے خواہی مرا حیا۔ بکنی؟ تو مے پنداری با این پیراہن یوسف چشم من روشن خواہد شد بیا بردار برو گم شو بہ بین در عوض این شلوار نیکچی چہ قبا برائے آدم می دوزد۔ بعد از این سخنان کدخدا در کار دلجوئی من ناگاہ شیر علی

شلوار را برداشت که به بینم چه طور چیزے است" پس مانند کسے که مے خواست بر آورد کند- روبروئے آفتاب گرفته بنگریست و ته کرده در پهلوئے نهاد که یا هیچ عیبے ندارد- خوب چیزے است- من قبولش دارم- کدخدا خانه آبادان خدا پدر شما را بیامرزد-

ازیں سخن مردم ده انگشت بر دهان کسے را یارائے دهان کشائی نماند- من با دست تهی یعنے با لنگ بے شلوار چیزے که فهمیدم تجربه ایں بود که بعد ازیں هم شهریان و هم کاران خود چگونه حرکت کنم- و بکسے که خود را دوست من گوید چه طور اعتماد نمایم- بایں حال برگشتیم-

---

شاداں بلگرامی

گفتار سی و پنجم

در تبدیل ترشروئی بخت بخنده روئی و رسیدن حاجی بابا بعهده وکیل نائب نسقچی گری

دو برهٔ بزرگ - که تبرک قاطر بنه بسته بودیم - تنها پیشکش بزرگان شد - از ورود بارود اول پیش نائب رفته او ما را پیش رئیس برد رئیس در چادر با جمعی از رفقا باختلاط مشغول بود -

بشیر علی گفت - خوب چه کردی؟ سیورسات را آوردی یا کدخدا را -

شیر علی جواب داد - خدمت سرکار عرض می شود که نه سیورسات را، نه کدخدا را - کدخدای قاچ سواران دو بره خدمت سرکار فرستاده و ما بچشم خود دیدیم - که بیچارگان بجز این دو بره چیزی در بساط بلکه جهان نداشتند - هرچه داشته و نداشته از دست شان گرفته اند بلکه اگر چیزی بایشان فرستاده نشود - از گرسنگی گوشت یکدیگر را خواهند خورد -

نامرد خان: - بسیار خوب - اگر گوسفند نداشتند - بره از کجا فرستادند؟

شیر علی: - راست است و حرف سرکار درست - اما سخن من سر گندم بود - نه گوسفند -

نامرد خان: - چرا بموجب فرمان کدخدا و ریش سفیدان را نیاوردی؟ اگر من آن جا بودم - زنده زنده آتش شان می زدم - زانو بهند می کردم تا اقرار چیزداری بکنند - بگو ببینم چرا نیاوردی؟

شیرعلی:- (بمن نگاه استشهاد کنان) ما خیلی جهد کردیم - بستیم زدیم - فحش دادیم - حاجی همه را دیده و می داند - وگفت اگر پول ندهید - البته کسی به شما ها رحم نخواهد کرد - ترحمی از ما بایشان نشد - و حالی کردیم - که خان رحم در دل ندارد - اگر یکبار زیر دستش بیفتید دیگر خلاصی ندارید -

نامردخان:- اینها همه را گفتی ؟

شیرعلی:- گفتم و چهار (ترسیدند) - که اگر زمین می شگافت فرو می رفتند -

نامردخان:- (رو بحاجی بابا نموده) حاجی - من نمی فهمم - چرا شما بی آنها برگشته آید ؟

حاجی:- (با تواضع تمام) راستی بنده هم نمی فهمم - او نائب دویم بود - و همه کاره و من هیچ کاره ؟

نامردخان:- خشمناک رو بحاضرین گفت - این دو پدر سوخته ها باهم ساخته اند - شیرعلی - بسر من بنان و نمک پادشاه بگو - به بینم - چه قدر گرفتی ؟ حاجی تو که یک ماه بیش نیست - در خدمت منی - بگو به بینم - چه اندوختی ؟ هر چه قسم خوردیم - و عذر آوردیم کسی گوش نداد - و باور نکرد - در آخر ما را انچا در بیرون کرده بدست نائب سپردند - تا کدخدا را آورده رو برو کنند -

چون با شیرعلی تنها ماندیم - فی الفور خواست آنچه گرفته با من قسمت کند ده تومان را از جیب در آورد - که انصفش را بمن دهد -

رو باو کرده گفتم - رفیق حالا کار از کار گذشته شراب را خوردی و سر خمار را هم تو بکش - من چرا خود بخود ناخوش شوم - تو خود درس خوبی بمن دادی -

بسیار سعی کرد - در وقت روبرو شدن با کدخدا از هیچ جا حاشا کنیم - و هر نوع قسم بخورد - من شهادت باو دهم - اما من فریب وی نخوردم - میگفت اگر پای من بفلک رود - زندگی بر من حرام است - همه چیز تن در میدهم - الا چوب - من چوب زنان را چندان رنجانده و بیرحمی در حق شان کرده ام - که اگر بدست شان بیفتم زنده جان بدر نمی برم - سوگندها یاد کرد - که بچوب خوردن تن در نخواهم داد - بار دیگر که بحضور خواستند - کسی را از وی خبر نشد -

(رفت بدآنجا که عرب نے فگند)

تحقیق حالش از من خواستند۔ این قدر مے توانم گفت که از چوب سخت مے ترسید۔

در ورود کرخا درویش سفیراں مرا رو برو بردند۔ ہمہ باتفاق گفتند که حاجی چیزے نخواست و نگرفت۔ بلکہ اصرار ہم داشت۔ که پیش کشی الیق باید بہ بزرگ ما داد۔ ہمہ شکایت ہارا بجان شیر علی بستند۔ که استکمال بدبختی ما بدست او شد۔ و پوست بدن مجروح ما را او کند۔

این وقائع۔ ہمہ آہستہ آہستہ دلیل عاقبت بخیرے من مے شد و راہ پیش رفت ترقی مرا مے کشود۔ قصۂ راستی من بہر سوئے پیچید و حکایت یگانہ روزگار بودنم بدہانہا افتاد۔

یکے میگفت۔ که این درستی و راستی در سایۂ دانستن حکمت و طبابت اوست که مے داند۔ آبرو بہتر از مال است۔ دیگرے میگفت که کہنہ اصفہانی است۔ جائے نمے خواہد که آب از زیرش در رود۔

خلاصہ باستادی و رندی مشہور شدم و ہمہ طالعم را مسعود مے شمردند۔ چرا که بخت بکامم مے گشت۔ نتیجۂ این سرگذشتم چناں شد که بجائے شیر علی نائب دوئم نسقچی باشی ایران شدم۔

اگرچہ از سوق کلام و سرعت انتقال من بداں مقام چناں ظاہر مے شود۔ که منصبے کوچک بودہ۔ ولے در ضمن معلوم خواہد شد که خیلے جلیل و متضمن خدمات بزرگ است۔

شاداں بلگرامی

گفتار سی و ششم

با امیر غضبیش اظهار شفقت

و جواں مردی حاجی بابا در بارۂ زنی از ارامنہ

لشکر پادشاہ روس کہ با دولت ایران جنگ داشت۔ آں روزہا در گرجستان بود۔ و نرس آں مے رفت کہ از حدود رود ارس بگذرد حاکم ایروان ملقب بسردار و مقرب شہریار از مدتے باز با چریکہائے روسیہ بطریق جنگ و گریز۔ بستیز و آویز بودی و خود را بخراب کردن دہات و قصبات سر راہ مشغول میداشتے۔ ولیعہد گردوں مہد حاکم تبریز۔ در نزدیکی آنجا با اردوئے قرار بر آں دادہ بود کہ دشمن را تا تفلیس و با صطلاح اہل دربار تا پشت دیوار شہر مسکو براند۔

اردوئے سلطانیہ ہر روز منتظر ورود۔ خبر تُرش کہ بایست بقشلو برند بود۔ و در تدارک پذیرائی سراں دشمناں کہ برائے نشان فتح و ظفر بایستے فرستادہ شود۔ تا اینکہ چاپارہائے جلو ریز بہمراہی بخیبارسر یا رود آمد۔ سرہا را با طنطنہ تمام در سر راہ چادر ہا چیدند۔ اما چوں موکداً استمداد ہم خواستہ بود۔ معلوم مے شد۔ کہ حادثۂ تازہ واقع شدہ است۔ ازیں جہت بزرگ نامرد خاں را فردائے ہماں روز با دہ ہزار سوار برگماشتند۔ کہ بزودے بکنار ارس رود۔

ین باشی۔ یوز باشی اون باشیاں در اردو بدیں سود آں سوشتاباں تہیہ و تدارک نامرد خاں را مے دیدند۔ و دستور العمل خویش را مے گرفتند۔ چادر نامرد خاں پر از سرکردگاں بود۔ بایشاں دستور العمل و چگونگی حرکت شاں را مے داد۔ ماموریت من ایں کہ با یک فوج نسقچی۔ یک روز پیشتر

ازہمہ برائے ترتیب سیورسات بروم - این کار کوشش وزحمتے فراوان درکار داشت ولے اگر پر کردن کیسہ ہم مے خواستم - نیکو فرصتے بود - اما از حرکت شیر علی متنبہ شدہ جرأت گرفتن رشوہ نمودہ عہد کردم بآب قناعت آتش حرص وطمع را فرو نشانم -

با ابواجمعے خود بشتاب یک روز پیش از ورود اردو با بران رسیدیم - سردار ہم بعد از ہجوم بہ قمشلو خود را بدانجا کشیدہ منتظر سواران نامرد خاں بود - وارد وئے ولیعہد از سمت دیگر سرحد بسرحد گنجہ - کہ تازہ بدست افتادہ بود - مے رفت - وچوں ولیعہد نے توانست از اردوے خود لشکر جدا کند - سردار از اردوے شاہی استعانت جست -

بعد از ملاقات سردار با نامرد خاں و گنگاش ایشاں قرار براین دادند کہ از برائے اطلاع از حرکت لشکریان روس بہرسوے جاسوسے رود - من با بیست نفر از جانب نامرد خاں مامور بدین کار شدیم - سردار نیز برائے بلد بیست نفر ہمراہ ماں کرد - وقت غروب ہمہ جمع شدہ بعد از شام براہ افتادیم - نزدیک طلوع آفتاب بارہ اشتراک رسیدیم - تا از آنجا بقرق کلیسا جائے گاہ خلیفہ رویم - درکنار پل اشتراک - کلیسا خرابہائے ارمنیاں بیارا ست ناگاہ یکے از ہمراہاں بانگ برآورد - نادِ علیاً مظہر العجائب

این ہیکل عجیب وغریب چیست ؟ آنچہ من مے بینم شما ہم مے بینید - یانہ ؟

یکے گفت - من ہم مے بینم - غول بیابانی است یا ہیکل شیطانی این ساعت ساعت غولاں واین وقت وقت شیاطین است کہ مے آیند وہر دگاراں میخورند - شاید حالا ہم درآنجا مردہ میخورند -

من ہم چیزے میدیدم - اماں تشخیص آں نمے توانستم داد -

بر سر پل ایستادم وچشمہا بجانب سیاہی دوختہ ہمہ با عتقاد اینکہ چیزے خارج از عادت وماورائے طبیعت است جملہ پناہ بہ پیغمبر وامام مے بردیم - وکسے یارائے پیش رفتن نداشت - ہر یکے بنام وفق مذہب دیگر برای دفع شیطان وغول آیت وعزیمتے مے خواندند -

پیرمرد عراقی گفت۔ کہ بند تنبانہا را بگشائید۔ تا اگر غول است۔ دررود چہ ما در اصفہان این امر را تجربہ کردہ ایم۔ خیلے مجرّب است۔

جوانے ترک گفت۔ این تجربہ بند تنبانی برائے گریزاندن غول اصفہان است۔ غول آذربائیجان باین چیزہا از میدان بدر نمے رود باید پاچہ را در مالید و او را پیکرد۔ این بگفت۔ و اسپ برانگیخت پس از لحچہ چند خبر آورد۔ کہ غول زنی است چادر سفید با مردے در پناہ دیوار پنہاں شدہ اند۔

با پنج شش تن از ہمراہاں برائے تحقیق بخرابہ رفتم۔ چہ وظیفہ جاسوسیم چنیں اقتضائے مے نمود۔

در زیر طاقے شکستہ۔ زنے دیدم نیم مردہ بر روئے زمین دراز کشیدہ۔ و جوانے سر بگریباں پہلویش نشستہ۔ ہر دو جوان و ہر دو بالباس گرجی۔ و با اینکہ زن پژمردہ و زرد گونہ بود۔ آثار وجاہت از او پیدا۔ جوان قمہ در کمر تفنگے بدیوار نہادہ یکے از آں برازندگانی بود۔ کہ ہرگز مانند آں جوان ندیدہ۔ روبند زن سفید ولی جا بجا خونین و دریدہ بود۔

پرسیدم اے دو! اینجا چہ مے کنید؟ اگر راہ گذرید۔ چرا براہ نمے روید۔ جواں سر برداشت۔ کہ اے جواں مرد۔ روز یاری و دستگیری است۔ اگر ہم بگرفتنم ماموری۔ بحق مردے و مردانگی کہ این زن را از چنگ سرداربرہان۔

گفتم نے۔ نے بگرفتن تو مامور نیستم۔ تو خود بگو از کجا مے آئی و بکجا مے روی۔

جواں مرد جواب داد۔

آں بہ کہ نہ پرسی تو و ما نیز نگوئیم
کہ افسانۂ ما باعث صد گونہ ملال است

اولاً از روئے یاری و مددگاری این زن نیم مردہ را بہ پناہ

گاہے برساں تا نمیرد۔ چہ مجروح است و تیمارداری لازم دارد۔ آں گاہ من بیان حال خود را خواہم کرد۔ و ہر آئینہ ولت بحال من خواہد سوخت۔ اگر از غلاماں سردار نباشی۔

مرا دل بحال او چنداں سوختہ بود کہ التماس لازم نداشت باوعدہ یاری۔ زلش را روئے پوشیدہ با آہ و زاری بخانہ پیرہ زنے بردہ بہ تیماردار ماہر سپردیم۔ جواں مرد گفت ۔ من ارمنیم و اہل اشترک ہم ہمہ ارمینید۔ ایں کار سخت بجا شد۔ و ایں خبر مارا بشارتے بود۔

شاداں بلگرامی

گفتار سی و هفتم

سرگذشت یوسف ارمنی و مریم

خیال این بود- که برائے استراحت خویش و چریدن حیوانات بکوه (ایهران) روم- ولے قبیله که بایست میلورسات از ایشان گرفته شود از ترس جنگ بکوه ها گریخته بودند ناچار- بامید خبر یافتن از لشکریان روس در (اشترک) ماندم-

بعد از دو ساعت خواب- وصرف ماحضر جوانمرد ارمنی را طلبیده تا شرح حال خود خصوصًا کیفیت فرارش را بیان نماید- چوں روز روشن شده بود- از ملاحظه وجنات حال و حرکاتش چناں استنباط کردم که سرگذشت او نباید دروغ وساختگی باشد- مختصرًا بدین گونه بیان حال خود نمود:-

من اصلم ارمنی- واسمم یوسف- پدرم کدخدائے ده (قمشلو) که دو ده فرسخی اینجاست- مے باشد- بمناسبت سردسیری آنجا وکوهستانی مکانات و جزئی استحکامات- از ظلم وجور حکام اندکے در امان بودیم- عمو و خالویم درخدمت (اوچ کلیسا) بودند ومرا مربوط نمودن بدآنجا خواسته- بمدرسه آنجا فرستادند- ودر کتابخانهٔ مدرسه- با این که اکثر کتابها راجع بدینیات بود- کتابے در تاریخ ارمنیان پیدا کرده مطالعه نموده فهمیدم- که ما وقتے در دنیا قومے وملتے وصاحب حکمرانی بوده ایم از یں معنے رگ غیرتم بجنبید- چنانچه ترک طریق رهبانیت کرده اختیار فن سپاهیگری نمودم- در آں اثنا جنگ بین روس وایران پیش آمده

ووہ مادر رہگذار لشکریاں واقع شدہ بود۔ در یاری بخانداں خویش بدانجا شتافتم زراعتے کہ مایہ تعیش و زندگانی ما بود۔ پائمال سیول خیول دو سوئے گردید۔ از آشنا و بیگانہ اہالے را ترسان و پریشان یافتم۔ اینک شرح حال ما علی العموم واز آن من علی الخصوص۔ اینکہ

روزے مسلح در کشت زار بہ یک سوار ایرانی برخوردم کہ زنے را بر ترک داشت و از میان درہ پہلوئیم میخواست بگذرد۔ چشم زن از دور کہ بمن افتاد۔ بیاری اشارتم نمود۔ ومن از روئے غیرت دعوتش را اجابت کردہ تیغ بردست سرراہ بر سوار ایرانی بستم۔ بجہت سنگینی سر بار خود دست بہ تفنگ و شمشیر بازیدن نتوانست۔ باسپ تازیدن آغازید۔ سخت بروئے تیاختم۔ و از رماندن اسپ او زن را از ترکش بینداختم۔ خواست با من درآویزد۔ حریف را سخت دید از ترس جان چارۂ جز اینکہ بگریزد ندید۔

فوراً بیاری زن دویدہ در لباس ارمنیش دیدم۔ چوں پرستاری شناختم۔ بہترین زنانش یافتم۔ سالش چہاردہ و بہ از ماہ چہاردہ بود۔ چشم بروئے افتاد۔ از پائے درافتادم۔ زانویم لرزیدن گرفت و دلم طپیدن۔ عشقش چناں بسراپایم مستولے شد کہ ؎

گفتی ازیں جہاں بجہانِ دگر شدم

اگر چشم خیرہ نے شد۔ تا قیامت از دیدارش دیدہ برنے کندم چوں خویش را در بغل بیگانہ دید از عقل بیگانہ گردید۔ ہراساں چہرہ بخراشید۔ کہ خواب است یا خیال من و بیگانہ امرے است محال۔ ولے چوں مرا ہمجنس دید۔ میلش کشید۔ واندکے آرام شد گناہ من نہ آں کہ او را از چنگ دشمن ربودم۔ بلکہ چرا نقابش کشودم۔ چہ در میان ارامنہ جز شوہر کسے نقاب زن را کشودن نتواند۔ سوگندہا خوردم کہ کشودن برقع نہ از روئے ہوا و ہوس بلکہ برائے افاقت و راحت تو بود۔ اطمینانش دادم کہ ایں راز در میان من و او ماند۔ وکسے دیگر نداند۔

پس از آرام گفت:۔ من ایں سوار ایرانی را نے شناسم۔ لے چند روز پیش ازیں جنگے بین ایرانیاں و گرجیاں واقع شد ایرانیاں جمعے از گرجیاں را اسیر

گرفتند۔ و این مرد ہمانا در آب گل آلودہ ماہی گرفتن و مرا بجائے اسیر گرجی گذرانیدن خواست۔ صبحے زود کوزۂ آبے در دست بسر چشمہ رفتم۔ این مرد از پشت دیوار کارد بر دست بر آمد۔ و تہدید گفت۔ اگر صدایت بر آید کشمت۔ پدرم مرا بہ ترک بنشاند۔ و براند۔ دختران چند از دور این حال را مشاہدہ نمودہ بفریاد و فغان بر خاستند۔ و محتمل است۔ بخانوادہ ام خبر رسانیدہ باشند۔ مرا از راہ و بے راہ بدینجا رسانید و باہمہ تہدیدات او از تو استمداد نمودم۔ باقی را خود دانی۔

درین حال جمعے سوارہ و پیادہ تازان تازان و دوان دوان در رسیدند۔ دخترک فریاد بر آورد۔ کہ اینک خویشان من۔

چون بہ ہمدیگر رسیدہ بوس و کنار پرداختند۔ من از یک سوئے ہراسان و لرزان کہ مبادا این نامردی را از من دانستہ باشند۔ ولے حمد خدا را کہ دختر مرا ہوادار خود شمرد۔ و ایشان از من اظہار تشکر نمودند۔

پدرش نام و نسبم پرسید۔ گفتم۔ من پسر خواجہ پروس کدخدائے قشلوئیم۔ شناسا در آمدیم۔ شادمان گردید۔ و برائے ادائے شکرانہ باصرار و ابرام بہ مہمانیم برد۔

در نزدیکے منزل۔ مرد و زن بدیدن ما شتابان مے گفتند کہ دیوے دجال خوئے آہن سر۔ فولاد پنجہ۔ روئین تن زرہ دار بر اسپے سوار کہ در وقت پو بہ زمین را شگافتی و مانند رعد غریدی۔ در سر چشمہ آمدہ۔ مریم را بربودہ حاملہ ساخت۔ پس فرشتہ بصورت جوانے کشتادر از میان ابر بکوہ و از کوہ بدرہ فرود آمد۔ باسلاحے اژدر شکل آتش فشان۔ مریم را از دست دیو خلاص ساخت۔ و او را خاکستر وار بباد نیستی داد۔ و خود ناپدید گردید۔ ہمانا آن فرشتہ روح القدس مجسم بود۔ کہ بخلاصی مریم آمد۔ مرا نادیدہ فرشتہ انگاشتہ بودند و سخت برخود مے بالیدم کہ ہمان اعتقاد باز مانند۔ ولے یکے از کودکان کہ مرا بارہا در گلہ بانی و گاؤ رانی دیدہ بود۔ گفت۔ این فرشتہ نیست۔ این یوسف پسر فلان قشلوئی مے باشد۔ باآن ہمہ مرا صاحب معجزہ

مے شمردند۔ خویشان مریم از شکرانہ عاجز و دل من از عشق او مالا مال بود۔ وہمہ تن بیسوختم و مے ساختم۔ چہ دیگر او را بے نقاب ندیدم۔ مگر آں ہمہ لذت لذت یک دمہ بود۔ برخود مصمم کردم کہ

دست از طلب ندارم تا کام دل برآید

یا جاں رسد بجاناں یا جاں ز تن برآید

اگر ہمہ باید با دیو دجال خوئے بسازم۔ آں فرشتہ مثال را مے ربایم۔ پس بہ تلفریبے بمریم بے نقاب برخوردہ۔ دانستم کہ مہربانی از دو سوست بے سوال و جواب درگذشتیم۔

فردائے آں روز بخانہ برگشتہ بدست و پائے پدر افتادہ۔ مادر را شفیع ساختم کہ مریم را بہر بہارکہ باشد برایم خواستار کنید۔

پدر پوزش کناں کہ ایں وقت عروسے را نشاید۔ من بے سروساماں جنگ درمیان۔ درمیان عرصات عروسی؟ یعنی چہ؟

خلاصہ بزور و زاری عاقبت راضی شدہ بخواستاری رفتند پدر و مادر دختر نیز راضی شدہ۔ نشان دادہ نامزد شد۔ شیرینی خوردہ تدارک عروسی دیدند۔ وہم دراں روزہا دہ ما بدست روس افتاد خانہ ما بحکم اینکہ خانہ کدخداست۔ منزل سرہنگ روسی شد۔ از ایرانیاں بیش از روس مے ترسیدم سرہنگ روس با ما دل گرمی داشت ولے از جانب مریم بیمے نداشتم۔ ایں سرہنگ مردے بود درصورت بعینہ نسناس۔ رویش مانند رخسارۂ برصیان سپید۔ مویش مانند سوزن یا خار خارپشت برنگ کاہ۔ چشمانش کوچک و گود و کبود۔ بلکہ زاغ۔ و در پشت بینیہ عذار و در دامنہ کوہ پیشانی در مغاک طولانی بینی۔ اما چانہ اش نورشیدہ و در نوک آں موئے دوسہ نمودار۔

نگس گفتی بنوک تیز تخم مرغ ریدستی

خلاصہ شب زفاف شد۔ و من در حجلہ رفتم۔ ناگاہ طوفانے برخاست از یک سوئے رعد و برق و باراں و از دیگر سوئے غرش توپ و تفنگ و شیہہ

اسپاں چیزے درمیان حجلہ افتاد- گماں کردم برق است- بمریم صیحہ زدم بگریز- او درکار جستن نقاب بود- کہ من بیہوش افتادم-

چوں بہوش آمدم عروس خواب وخیالے نمود- در روشنائی برق- سرہنگ روس را خون چکاں در دست سرباز ایرانی دیدم روسیاں را تعاقب کردہ مردم از بام ببام میگریختند-

دو سوار دیدم- زنے بترگ اسپ میراندند یاد مریمم آمد- از پے ایشاں دویدم- پاہم یارائی نکردہ- بیہوشانہ نشستم- تا صبح پدیدار شد- فردائے آں روز چوں بحال آمدہ و بدہ رفتم دہ را خراب و مریم را باسیرے رفتہ دیدم-

ایرانیاں در کار شادی بعد این فتح خبر ورود لشکریان روس در رسید- خیمہ از آنجا کندہ بایرواں زدند- چندے از مریم بے خبر بودم- آخر شنیدم کہ در سرائے سردار است-

بایرواں رفتہ- و در پل زنگوی (یا زنگی) کہ دیوان خانہ بدانجا مشرف است پانزدہ روز پے در پے ایستادہ- اثرے ندیدم- عاقبت روزے ببالائے بام آمدہ مرا دید و بشناخت بدست اشارتم کرد- من خود را بنہر انداختہ بپائے برج رفتم- او از بالائے برج خود را بپایش انداخت اما بیاری بخت در نیمہ راہ بہ شاخہ درخت بیدے گیر کردہ- زخم دار شد- ولے ہلاک نگردید- او را ربودہ شناکنان بکنار آمدہ بکش بکش تا اینجا خود را رسانیدم- اینک من واینک او-

---

شادانی بلگرامی

گفتار سی و ہشتم

بقیہ سرگذشت یوسف ارمنی و سلوک حاجی بابا

یوسف حکایت خودرا باختصار تمام کرد۔ و من متعجب ماندم۔ دستورے خواست بروو زن خودرا دیدہ از حالت وے بمن خبر آورد چوں تنہا ماندم۔ باخود گفتم۔ ایں جوان چنیں حکایتے فی البداہتہ درحضور من نمے توانست بسازد۔ البتہ واقعیت دارد۔ زن خون آلود ہم گواہ صادق اوست۔ اما اگر بگذارم فرار کند۔ درپیش سردار چہ جواب گویم۔ رفتن منصب سہل است۔ حرف در سر گوش و بینی است اورا رہا نباید کرد۔ کہ منافی نسقچی گری است۔ لقمان حکیم چہ خوب گفتہ۔ ”اگر پلنگے براستی باش تا سائر جانوراں بدانند۔ سروکارشاں باکیست۔ اگر دراز گوش و در زیر پوست پلنگ باشی پوستت را بدترازاں مے کنند کہ خرواقعی باشی۔“

من در تردد کہ پلنگ واقعی باشم یا خرے در پوست پلنگ کہ یوسف خبر آورد کہ مریم بخویش آمدہ واندک راحت یافتہ اما از کثرت نشر خون از جراحاتش ضعفے براو طاری است وبجہت صدمہ ساق پایش در اضطراب۔ و تاچند روز ازینجا حرکت نمے تواند کرد۔ مگر ایں کہ سردار تعاقب کند و بزور حرکت مان دہد۔ و نیز گفت از وقت بیروں آمدن از ایروان تا ایں دم مریم حالت بیان شرح حال خود نداشت۔

اکنوں گفت کہ چوں از جملہ بالقاب بیروں دویدم۔ دستگیر سربازے ایرانی شدم۔ در روشنائی برق صاحب جمالم دید۔ از دہ دورتر۔

بایارے دیگر باردویم بردہ بسردارم فروخت و سردار مرا
باندروں فرستاد۔ با آں حال در نظر سردار جلوہ ننمودم۔ بلکہ جلوہ
نمودن ہم نخواستم۔ چہ حرکات و اطوار وحشیانہ اورا باندر دنیا نش
شنیدہ بودم۔ گفتم۔ زنے شوہر دارم۔ و نام شوہرم فلاں است۔
وچوں در خانہ مسلماناں زنے شوہر دار محترم است محترمم داشتند
وکسے بخیال من نیفتاد۔ اما از شومے بخت بامید رہائی بیکے
از دل کشودم۔ او برائے خود نمائی خبر بسردار داد۔ سردار خواست کہ
اقرار بدختری خود کنم۔ بحاضر شدنم امر فرمود۔ تا در حال بوصالم رسد
من بخیال فرار افتادم۔ راہہا بستہ بود۔ تا آں گاہ ملتفت پرتگاہ
پائے پنجرہ اطاق خود نشدہ بودم۔ چوں آنجا را دیدم۔ خیال کردم کہ
خود را از آنجا پراندن بہتر از ناموس خود راندن است۔ دو سہ
ساعت پیش از اں کہ ترا بہ بینم سردار خبر فرستاد کہ حمام روم و مہیائے
پذیرائی او شوم۔ بہ بہانہ اینکہ دو سہ دقیقہ کار خلوت دارم زناں را
بیروں فرستادہ در را بستہ پنجرہ را کشودم۔ و کردم آنچہ کردم تا بتو
رسیدم۔

یوسف بعد از تمام سرگذشت متحیر بیاری من التماس و
التجا نمود۔

چوں روز بالا آمدہ بود ہمراہاں برائے پژوہش سوار منتظر من بودند۔
خیالے بخاطرم رسید۔ کہ دفع ہمہ دشواریہا شد۔

یوسف را طلبیدہ گفتم "بعد ازیں حکایت من تو را رہائی نمے توانم
داد۔ باقرار خودت زنے از اندروں سردار گریزاندہ کہ در
مسلمانی بالاتر ازیں خطائے نیست۔ ناچار بایستی تو را باپیروان بفرستم۔
اما نمے فرستم۔ تو با ما بیا۔ و در جاہائے نابلد بلدے کن اگر غیرتے
[illegible] و خدمت بزرگ کردی۔ مورد مکافات مے شوی" و من ہم
در خدمت سردار طرفداری و کارے میکنم کہ شاید بازت بے دغدغہ

خلاص شوید۔ بالفعل زنت در اینجا آسودہ است۔ وتا بوقت درگشتن تو البتہ ازصدمات راحت مے یابد۔

جوان۔ ازیں سخنان شاداں دستم ببوسید۔ وبموجب دستور العمل من وداع زن کردہ مسلح بہمراہ ما روانہ شد و مانند گوزن کوہے بیک چشم برہم زدن تا بقلۂ کوہ پیش روئے ما بالا رفت۔

شاداںؔ بلگرامی

گفتار سی و نہم

در اطمینان دادن حاجی بابا بیوسف ارمنی

از میان دره و کنار کوه ہائے خلوت و راہ ہائے ناہموار براہبری یوسف کہ بحسب ظاہر بلد بود۔ روئے بسرحد گرجستان نہادیم یوسف اذن رفتن بدہ خود نخواست کہ بے زن بدآنجا رفتن نخواہم۔

خبر رسیدن لشکریان روس دروغ بود۔ چادر ہائے اردوئے روس در کنار مغاکے زدہ۔ وحما لورا تصرف کردہ باستحکام (قرا کلیسا) می پرداختند۔

چوں از (قرا کلیسا) چنداں دور نبودیم۔ بسیار مشتاق بودم کہ از چند و چوں لشکر روس اطلاعے بہم رسانم۔ باخود اندیشیدم۔ کہ یا باین تجویز ارمنی را بکشتن مے دہم۔ یا رستگارش میکنم۔ چہ بہ از آں کہ او را بجا ملوفرستم۔ اگر خبرے بدنخواہ آورد۔ اشکالے بخلاص از و زنش باقی نمے ماند۔ واگر خیانت کرد۔ بلائے از سر خود دفع کردہ ایم و از سردار انعامے مے گیرم۔ کہ کنیز گریختہ ات را آوردہ ام۔ الحاصل غرض خود را بدو بیان کردم۔ دردم نتیجہ قضیہ را استنباط کردہ بے تردد پذیرفت۔ کمر را تنگ بست و دامن بکمر زدہ کلاہ را کج نہادہ تفنگ بشانہ راہ کوہ فراگرفت۔ و بہ یک طرفۃ العین در جنگل دامنہ کوہ ناپدید شد۔

ولی خان میگفت :۔ رفت کہ رفت وعدۂ ما و او بقیامت ماند۔

گفتم چرا۔ مگر دمش در دست ما نیست ؟ یا مگر ارمنی کہ شد از زنش دست برمیدارد۔

ولی خان جواب داد کہ "چوں او ترسا و روسیان ہم ترسا ہستند۔ ہر دۂ

آناں را گذاشته۔ بندهٔ مسلماناں برئے گرد و بایں اسپ سواری خود نذر مے بندم۔ که اگر او خود یوسف کنعاں و زنش زلیخائے مصر باشد۔ دیگر ایشاں را نخواہیم دید۔

پیره مردے با روئے پر چین از آفتاب سیاه و سوخته با ریشے انبوه و ابروئے از ریش انبوه تر روئے به ولی خاں کرد که حرف مفت مزن اسپ سواری تو شاہی است۔ چه طور به سر آں نذر مے بندی"۔

ولی خاں گفت:۔ به بخشید اسپ از من است از شاہ نیست مرا بمیان جنگری۔ خواستند۔

مباحثه پدر از کشید۔ تا در چمتراری از اسپان پیاده شدیم به ر سوئے پراگنده از جل اسپاں و بالاپوش خود ہر یک آفتاب گردانی ساختیم و اسپاں را به مرغزار به چریدن و استراحت سر دادیم خیال داشتم که اگر یوسف تا شب نیاید۔ شب را در آنجا بمانم۔ دو تن از ہمراہاں را فرستادم از گوسفند و مرغ یا چیزے دیگر برائے شام دست و پائے کنند۔ بعد از ساعتے گوسفندے از گله دہقاناں بزور آوردند۔ فی الفور سرش را بریده بسیخ کشیده ہمراہاں باتفاق براو تاختند و قسمت مرا بجهت احترام جداگانه دادند۔

تا انجام روز از یوسف خبر نشد و ما آماده خواب شدیم۔ دو نفر کشیکچی قرار دادیم۔ تقریباً نیم ساعت از شب گذشت و ماه در حالت غروب بود ند۔ بناگاه صدائے چند پشت سرہم شنیدیم۔ بمراجعت یوسف یقین کردم۔ صدا را جواب دادیم۔ بعد از اندکے صاحبش پیدا شد۔ با ہمه خستگی و کوفتگی راه واقعه را بدیں ساں گفت۔

چوں بجمالو داخل شدم۔ یکے از سالدانہائے روس که در دِه از دست ایرانیاں گریخته بود۔ مرا شناخت از در دوستی برآمده مرا به نزد سردار خود برد سردار باکمال دقت بجستجوئے حالم برآمد۔ به بہانه جستجوئے زن خود گریبان را خلاص کردم۔ و انگہے اطلاعم از خراب شدن دِه از حمله ایرانیاں وغیره شاہد راست گوئی من بود۔ از اطلاعات و استحضارات آنچه مے خواستم آورده بود۔

چنانچه باحدس وقیاس حرکات دشمن بعد از ان قوت وتعداد ایشان را استنباط کردم۔

یوسف را اذن استراحت دادم چون براستی وامانت یوسف اعتماد داشتم۔ بدستہ خود امر برگشتن بایروان دادم بحکم خستگی یوسف را تبرک دیگران سوار شدن اجازه داده واز نزدیک ترین راه هارهسپار۔ درنزدیکی دهے قدرے استراحت نمودیم۔ تا از حرکت سردار ونیقچی باشی خبر گیریم۔ ویوسف را هم اذن دادم تا برو وزن خود را به بیند۔ از شادی بے خود شد۔ برفت و خبر بهبودی او را باز آورد۔

سردار ونیقچی باشی۔ از ایروان نزدیک منزل خلیفۂ ارمنیاں آمده بودند۔ بایوسف روئے بدانجا شتافتیم۔

شاداں بلگرامی

گفتار چہلم

در سلوک حاجی بابا با روسائے خود

اوچ کلیسا در صحرائے وسیع و پر آب در پائے کوہ آغرے داغ واقع است کہ باعتقاد عیسویان خاصہ ارمنیان کوہ جودی و مقر کشتی نوح است کلیسائے آنجا کہ در مشرق زمین متمول مشہور درمیان دیوار ہائے بلند پا و رائے آہنین است خلیفہ بزرگ ارمنیان با توابع و خدم و حشم از رہبانان و سائر کشیشان در آنجا مے نشیند ایرانیان اورا خلیفہ لقب مے دہند۔ ارمنیان با احترام تمام گروہ گروہ از ہر جانب بزیارت او میروند۔

بالآخر روئے بدانجا نہادہ۔ دیدم کہ سردار نسقچی باشی در اطراف کلیسا با چادر ہائے سفید اردوئے بے نظام را انتظام دادہ بودند پیش از آنکہ آنجا برسیم۔ شنیدم کہ دو سرگروہ مہمان خلیفہ اند دلی خان این خبر شادان اسپ بسوئے من تاخت کہ بیا حاجی پدر ارمنیان را سوزانیدہ از شراب شان خستگی خوبی در میکنیم۔

گفتم زہے مسلمانی تو کجا و شراب کجا؟ پس پدر سوختہ تو چی گفت بہ بخشید۔ من پیرو بزرگان خویشم۔ سردار خود شراب را مثل آب مے خورد۔ من چرا نخورم؟ خرے کہ از خری وا ماند گوشش و دمش را باید برید۔

در نزدیکے کلیسا یوسف را خواستم یاد او دادم۔ کہ اگر در فلان و فلان باب قسم لازم آید بخور۔ کہ فایدہ تو در آنست۔ زنہار۔ زنہار خدمات خود را

شاخ و برگ بسیار بگذار و خرج خود را باضعاف مضاعف خرج دہ و پائے باد ائے آں فشردہ البتہ قبض وصولی بگیر تا بوسیلۂ آں واصل بزنت شوی۔

پس ازیں قرار داخل بار بند کلیسا شدیم۔ کہ از بنہ واغروق واتباع سردار و نسپھی باشی مالا مال بود۔ اسپاں در ہر سو در پا بند ہتران درمیان زین و برگ ہا پاکشیدہ یکسو قاطران بازنگ و درائے واز یکسو قاطرچیاں در جنگ و ہرائے۔

اسپاں نوکران بزرگ در حیاط دویم و خود در حجرہ ہائے اطراف آں۔

در بار بند پائین آمدیم بجا در نسپھی باشی رفتیم۔ وقت نہار بود و اودر پیش ہمراز بیار رنگ باچکمہ و شلوار مرا آنجا خواستند۔

گویا مالک حریم مبارک خلیفہ بودند۔ آناں در حجرہ نشستہ خلیفہ بدیں سوئے و آں سوئے نگاہ میکرد۔ ہماناں از تصرف آناں بسے شرم داشت۔ اسپان خاصہ سردار نسپھی باشی بدیوار کلیسا بستہ بحالت استراحت و آسودگی آنہا بیشتر از حالت اربنیاں وقت میکردند۔

بخوانندگان کتاب قبل ازیں نمودم کہ نسپھی باشی کہ و چہ بود۔ اکنوں دو کلمہ ہم از سردار بگویم۔ ہرگز صورتے بشومی و نحوست او دیدہ نشدہ چشمش زاغ مانند توتیا و مثل چشم گربہ در شب تادرخشاں بل آتش فشاں گفتی از حدقہ در پلو قیدہ بود۔ صاحب مردہ بعد از نگاہ تبسمے ہم داشت۔ کہ ملک الشعرا درآں باب گفتہ بود۔

صورت سردار مے مانند کوہ آخر سے داغ
لیک ہنگامے کہ اندر قلعہ آتش پر ابر و میغ
دانش گفتی کہ تابیدہ است نور آفتاب
آں چنانکہ مینتواں گفت از چنیں طوفاں دریغ

از دستبرد پدر پیر فلک دو چین درد و رخسارش بود کہ ریشش کوسہ اش

باہمہ تخلخل آں را نمے انباشت پیرے بے پیر کہ از دندانہایش چیزے برجائے نماندہ مگر یکے کہ مانند کل گرازانہ وہانش بیروں بود۔ دو لبش درہ دار سخت بگودی فرورفتہ وموہائے تنکش خاشاک صورت آں مغاک را پر مے کرد۔ بسیار مشکل بود۔ کہ تشخیص تواں داد۔ بہ پلنگ شبیہ تر است یا نسناس اما آنچہ محقق است۔ ایں است۔ کہ ہرگز صورت آدمی بدیں طور نبود سیرتش بعینہ صورتش چنانچہ ہیچ رسم وآئین انسانی جلو شہواۃ حیوانی او را نمے توانست گرفت چوں سلسلۂ ہوا وہوسش مے جنبید۔ سنگدلے وتہورش را کرانہ وکراں نمے شد قرار داد۔ اما بایں ہمہ خصائص۔ خصائل مخصوص ہم داشت۔ زیردستانش را مے نواخت۔ دستگیری میکرد خندہ روئی تحویل میداد دلداری مے نمود۔ وباآشنا چناں حرکت میکرد کہ در نزد شاہ معتمد تر ومحترم تر از ہمہ بود۔ شاہ مانند بعیش وعشرت گذراں مے نمود۔ وبادانہ سفرہ مردم را بدام میکشید۔ از فسق وفجور مانند بسیاری از مسلمانان پاک ترس وباک نداشت و پوشیدہ وپنہاں نمے داشت۔ ودر در راستی ایستے نمیکرد۔ کہ پنہاں ہرچہ بود۔ در آشکار ہم ہماں بود۔ زیردستاں را انیسی وہم ساغراں را جلیسے خوب بود۔ بجز رفیقش تسپچی باشی کسے از واثم انحراف بے دغدغہ از خشم وغیظ پادشاہ عہدا ایا میناسے مے وآوائے نے نہ بستہ بود۔

بادوستن از تا بیناں خود بحضور آں دو بزرگوار درآمدہ بایستادیم۔ تسپچی باشی روئے بمن کرد۔ حاجی رسیدن بخیر من بگو بہ بینم چند روس کشتی؟ سر آوردی یا نہ؟ سردار بگو۔ بہ بینم چہ کردی؟ روس تا سرحد آمدہ یا نہ؟ (من) بلے سرکار آنچہ مے بایست کردم۔ از یمن طالع سرکار ساعت سفر یان ساعت سعد بود۔ بقدر دلخواہ اطلاع حاصل نمودیم۔ خدمت شما عرض خواہم کرد۔ بدیہی است۔ کہ بخت بلند سردار وسرکار تسپچی باشی راخیلے یار است۔ کہ مانند

من بندۂ خاکسارے مورد خدمت بایشان توانستہ بشود۔

سردار چشمہا را گردانیدہ با چہرہ خندہ رو بہ نسقچی باشی "راستی بخت خوب چیزے ست اما پشت گرمی ما بشمشیر است نہ بہ بخت۔

نسقچی باشی۔ گلولہ و باروت۔ تیغ و تیر۔ سہم الغیب و سہم السعادہ و ساعت سعد ما ساعتے است کہ سر کافرے را بہ بریم۔ اگر مرا میگوئی قزلباشم و ہنرم ہمیں کافی است اسپ عربی در زیر۔ ان تیغ ہندی در دست۔ نیزۂ خطی بر کتف۔ از خدا میدانے پر از روس منحوس میخواہم و بس۔

سردار نسقچی باشی از شراب خوب ہم نگذر۔ اعتقاد من این است شراب خوب ہیچ کم ازیں ہا نیست خلیفہ را بگوئید بیاید۔ و یک شیشہ از آں شراب ہائے اعلیٰ بحاجی بہ بیماید۔ اما حاجی پیش از ہمہ بگو بہ بینم چہ دیدی و چہ کردی؟ لشکر روس در کجا اردو زدہ؟ چہ قدر است از توپ چیزے دارند یا نہ؟ سردار شان کیست؟ قزاقشان کجاست؟ لزگیاں چہ مے کنند؟ اسمٰعیل خاں مرتد در کجاست؟ زود باش ہمہ این ہا را درست بیان کن۔ سپس روئے بمنشی خود کرد کہ میرزا تو ہم زود باش ہر چہ حاجی میگوید بنویس۔

پس من با کمال وقار و تشخص آغاز گفتگو بدیں طریق نمودم۔

بجان سردار و بنان و نمک نسقچی باشی۔ لشکر روس ہیچ ہیچ نیست۔ نسبت بہ لشکر ایرانی۔ چہ سگے حسابی اند۔ من کہ چکیدۂ کارم۔ مے توانم گفت "کہ یک ایرانی بے آنکہ شمشیر بکشد مے تواند دہ روس را بکشد۔

نسقچی باشی ازیں گفتگو ہائے من شاداں۔ بے تابانہ فریاد برآورد۔ کہ ہائے شیر نرم حاجی ہائے من میدانستم کہ تو کارے خواہی کرد آفریں۔ کہنہ اصفہانی باید خیلے شیوۂ دجالی بکار زدہ باشی۔

حاجی:۔ در سرحد روسی خیلے کم است۔ پانصد۔ شش صد۔ ہفت صد۔ یا ہشت صد۔ شاید ہزار نہ دہ ہزار۔ البتہ بیش از اینہا ست

نیست. وہ بیست نتها چهل - یا پنجاه توپ دارند - قزاقستان را
مے گوئی - ہیچند و پوچ بسیار کم است کہ آدم ایشان را در جائیکہ گمان
مے برد بہ بیند - با آں نیزہ ہائے کلفت کہ بہ دکنک گاو میش رانی مے ماند
نہ بہ نیزہ جنگی ہمے دانم چہ مے توانند کرد - آں نیزہا را نہ مردم او بار آمدیم بر سر
اسبشاں یا بوئے حسابی است ہرگز بگر و اسپان چہل و پنجاه تومانے ما نمیرسد
کہ تا دشمن چشم باز کند از نظر غائب مے شود -

نسقچی باشی - چرا زحمت مے کشی و نام قزاق مے بری بگو میمونند بر خرس سوار
رئیسشاں ہم گفتار -

حاجی رئیسشاں گفتار نیست - او را (دلی میور) یعنی دیوانہ سردار میگویند
چیزہائے غریب از او نقل مے کنند - از آں جملہ میگویند - قرآن بغلی سردار را بردہ -
بہمہ کس مثل علامت ظفر بزرگ مے نمایاند -

سردار - آہ - راست است - ایں سگ پدراں لات دلوت سال
گذشتہ مرا غافل گیر آوردند - در پنج فرسنگے ہمیں جا چادر زدہ بودیم -
مرا فرصت شانہ درخت ندادند - یکتا پیراہن و زیر جامہ با اسپ بے زین در رفتم -
چادر را یغما کردند - و در میانہ قرآنم راہم وزدیدند - اما من ہم تلافی را خوب
در آوردم - در قشلو کردم آنچہ کردم - و ہنوز ہم بہ روئے قبر پدرشاں کار کردنی
خیلے دارم - گفتی چہ قدر توپ -

حاجی پنج یا شش -

میرزا - من حالا سی تا چہل نوشتم - کدام یک راست است؟

سردار - (با چشم دریدہ) بما ہم دروغ - اگر آنچہ مے گوئی - بخلاف آں
در آید - یا امیر المومنین پوس از کلہ ات در مے آورم - خواہی دید ما گفتنی
ریشخندی نمے شویم -

حاجی - راستی ایں است - کہ ایں اطلاعات و استحضارات از من نیست -
از ہمین طالع سردار و نسقچی باشی وسیلہ خبر منتر قبے جستم - و ایں اطلاعات
در سایہ آں جوان ارمنی است - کہ جان خود را براہ ما نہادہ - بواسطہ وعدہ التفاتے

که من از جانب سرکار سردار باو دادم۔

سردار از جانب من؟ این ارمنی کیست؟ ارمنی، هم هیچ وقت قابل التفات می شود؟

حاجی۔ حکایت یوسف را از اول الی آخر نقل کرده چشم آن داشتم که بآن رقت ی و تر زبانی تدبیرم۔ مفید فائده بشود۔ و با خود مے گفتم! که "محال است سردار حق این جوان ارمنی به بے اعتدالی رفتار کند۔ و زنش را واپس ندهد۔

بعد از سخنان من۔ سردار چیزے نگفت۔ حاضرین گاه گاه لَا اِلٰهَ اِلَّا الله! وَلَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ اِلَّا بِالله میگفتند۔ آن گاه سردار باطراف نظر کنان با دهان کج مج گفت۔ ارمنی معرکه کرده است بچها! قلیان۔

بعد از دو سه پک سخت بقلیان۔ گفت۔ این ارمنی کجا است خلیفه را بگوید بیاید اینجا" پس برسمے که اکثر اوقات ارمنیان را بزور بحضور بزرگان ایران پیش مے رانند۔ یوسف را پیش راندند۔ با جمالے که در مردان بالاتر از آن تصورے توان کرد۔ بحضور آمد۔ هیئت بیباکانه اش البته بحضار تاثیر بزرگی کرد۔ علی الخصوص بسردار که با چشم خریداری نگاهے بدو انداخته۔ رو بپیچی باشی۔ با آن اشارتهائے مخصوص ایرانی۔ آنچه باید حالے بکند کرد۔

خلیفه۔ مردے بود۔ درشت اندام۔ فربه۔ خندان چهره۔ گلگون۔ روئے با لباس مخصوص کشیشان ارمنی۔ با دو سه تن راهب بیامد و بعد از اندکے توقف بسر پا سردار اشارت به نشستن کرد۔ با ادب تمام بدو زانو نشست۔

پس سردار۔ روئے بدو کرد۔ که خلیفه! راستی با مسلمانان در ایران از سگ هم کمتریم۔ ارمنیان بجرم ما داخل مے شوند۔ زن و کنیز ما را مے کشند و بے گور پدر ما مے ریند۔ این ها چه معنے دارد؟ این کار خدائی است

یا کار شما؟

خلیفه ازین سخنان ناشنیده در تلاش و هراسان بنا کرد عرق ریختن۔ و به تجربه دانسته بود۔ که این گونه تشرها مقدمه جریمه بزرگ است۔

بمدافعه برخاست که اینها چه فرمایش است؟ ما سگ کیستم؟ که نسبت بسرکار این طور بے ادبی از ما سرزند؟ ما رعیت شاهیم:۔ پشت و پناه ما شمائید۔ ارثیان درزیر سایه سرکار آسوده اند۔ که چنین خاکے بسر ما ریخته است۔

سردار۔ یوسف را نشان دهان۔ اے پسر بگو به بینم تو یک کنیزے نه وزدیدی؟

یوسف۔ اگر زنے بغیر از زن خود برده مقصر و مستحق هر جزائیکه می فرمایند هستم۔ اما زنے که از پنجره خود را به بغل من انداخته پیش از این که کنیز شما شود۔ زن من بوده است من وزنم هر دو رعیت شاهیم۔ شما از همه کس بهتر مے دانید۔ که بما اسیر بیتوال گفت یا نه راست است۔ ارثیم و آدمیم۔ همه کس مید اند که پادشاه ما که ولی نعمت ماست۔ هرگز خود دست بحرم کمترین خدمش دراز نکرده است۔ چگونه مے شود۔ که سردار کل و حاکم ما این عنایت را در حق رعایا دریغ دارد کسیکه بخدمت شما عرض کرد۔ که آں اسیر گرجی است۔ البته خلاف عرض کرده۔ اگر سرکار شما مے دانستید که این زن یکے از رعایائے شماست۔ هرگز بکنیزی قبول نمے فرمودید خلیفه از گستاخی یوسف ترساں ترساں باو برآشفت اما سردار بجائے اینکه از بے پروائی او برآشوبد۔ چه هرگز چناں حرف هائے بے پروا بگوشش نخورده بود۔ اثر خوشنودی از چهره اش نمایاں شد۔ (با اینکه در چهره بداں نامبارکی اثر خوشنودی از کرامات بود)

پس۔ خیره خیره دیده بجواں مرد دوخت۔ چنانچه گویا سبب احضار او را فراموش کرده سختیها ئے اولین را فوراً بملائمت نمود۔ و از روئے طی وعوا باو گفت۔ بس است بروزنت را بگیر و آه و فریاد را کوتاه کن

چوں در (حماملو) خدمت کردہ در خدمت من بماں و مخصوصاً ہمراہ باش۔ بروفرا باشی تکلیف را معین مے کند۔ ہمیں کہ رخصت بتو بپوشانید۔ بیا بحضور ایں را ہم در خاطر داشتہ باش کہ التفات من در بارہ تو برفتار و سلوک بعد از امنیت وابستہ است۔ یوسف ایں سخنان شاداں از دل و جان بحضور سردار دوید۔ و در عین آں شادی بے آنکہ بداند چہ میگوید۔ و چہ میکند۔ زمین خدمت بوسید۔

ہمہ حضار اظہار حیرت و تعجب نمودند۔ نسقچی باشی شانہ برا فراخت و خمیازہ بزرگے کشید۔ خلیفہ مثل اینکہ بارے گراں از دوشش افتادہ دست و پائے باز کرد۔ قطرہائے عرق از جبینش چکیدہ دماغش تر شد۔ ہمہ مردمی و نیکوکاری و دادرسی سردار را بہ نوشیرواں عادل معادل نمودند دہان ہا از بارک اللہ بارک اللہ پر آوازہ احسنت احسنت بہ بیروں پیچید۔ و در ہمہ اردو نقل مجلس شد۔ من بیتوانم ادعا کنم۔ کہ غرض اصلی سردار یاراں جواں مرد چہ بود۔ اما سردار را خوب شناختہ بودم۔ و یقین میدانستم کہ ایں نکوئی و نوشیروانی۔ از راہ درستی و خوبی نمے توانست بود۔

درخت مقل نہ خرما دہد نہ شفتالو

شاداں بلگرامی

گفتار چہل و یکم

حملهٔ ایرانیاں بر لشکریاں روس و نامردی نامرد خاں

چوں سپهداران ایران از یوسف ارمنی استحضارے تام به حال و محل روسیان حاصل کردند۔ قرار تاختن بردن بجما ملوداده۔ سپاه را بحرکت امر فرمودند۔

همانا آں اردو براه افتاد۔ توپخانه ازمیان کوه با حرکتے سخت و دشوار و پیادگان بدنخواه خود بے نظام۔ و سواران دسته دسته پراگنده و تار و مار از هر سوئے هاموں راه سپار گردیدند۔ پیش از آنکه فراموش کنم۔ خوب است ایں را هم بگویم۔ که پیش از حرکت با ارمنی ملاقات کرده دیدم۔ آں کوهستانی با قلپاق کذائی و کمرچین کوتاه گرجی و کفش پاشنه دار۔ و قمهٔ دراز در کمر و تفنگ چپ و راست انداخته بادوش نیست۔ بلکه قبائے اطلس سنجاب ترمه و زریں تکمه در بر شال اعلائے کشمیری با جوزگره در کمر۔ کلاه بخارائی فردا علا کج نهاده و زلفگان درازرا با نهایت مشاطگی و سلیقه شانه زده و تاب داده عروس آسا عطر سائے بود۔

چوں مرا پدیداراں استحاله و انتقام در شرم پیش آمد و زبان و بیان کم می توانست اظهار شکرانه و امتنان بجائے آورد و گفت بجائے اینکه خود را بسردار لیّن العریکه نمائم۔ با خود تحجر کرده ام۔ که از زن بلکه از جان در گذرم۔ چه با او دست از جان شسته سخن گفته ام۔ و با ایں تغیر لباس و اوضاع هرگز ننگ پیش خدمتے سردار را

برخود هموار نمی توانم کرد۔ اگر زود تر ترک سعادت خدمت سردار نکنم نامردم و همیں که زن مرا بجائے امن بنهم این ننگ را برخود نمی نهم۔ از آن بعد گفت۔ که در کوهستان گرجستان برهنه و بیخانمان گراز چراندن بهتر که در پرنیان و حریر زیر دست ایرانیان بودن۔ اگرچه در دیار بل در دربار خسرو پرویز باشد۔

با اینکه اگر دیگرے را محرم راز ساختی کمال سعادت او بودی چه در فرارش پائے مؤاخذه را درمیان میدیدم۔ ولے از استحسان خیال و همت او از خودداری نتوانستم گذشت۔

باری۔ لشکر راه مے پیمود۔ در پهلوئے (اشتراک) یوسف دستورے خواست تا مریم را با خود آورد۔ چه در آں حال مریم زن مردے بود متشخص و مورد التفات سردار سواره و محترم و معتبر و مانند یکے از سران که در اردوئے ایران اغلب در سرکار بودند۔ اردو درمیان (اهران) و (قمشلو) خیمه زد۔ غدغن شد۔ که بجز ناگزیرهائے جنگ آنچه هست تا وقت برگشتن اردو در آنجا ماند۔ و قرار بر این یافت که سردار و نامرد خاں هریک با توابع خود و دو فوج توپچی بجنگ پردازند۔

در ورم آفتاب براه افتادیم۔ چوں در بزنگاه رسیدیم۔ سردار از دیری جنگ دلتنگ ماند و مانند سائر ایرانیاں که بتوپخانه چندان اعتنائی ندارند۔ گفت "دلم می خواهد۔ با سوارهٔ خود پیش رانم من نمی گویم۔ که آرزوئے رئیس ما هم کمتر از آرزوئے سردار بود۔ چه تنهائے شاه اندازی و غرابی را خرج میداد۔ و می خواست۔ هرکس بنماید که بمحض دیدار او دشمن از معرکهٔ کارزار رو بفرار خواهد نهاد۔ عاقبت بخواهش نسقچی باشی قرار بر این شد۔ که سردار با سوار گزیدهٔ خود بحمله تازد۔ و او با دنبالهٔ لشکر از دنبال در رسد۔ سردار بدا عیه اینکه پیش از آفتاب بحمله رسد۔ و راه را بر دشمن تنگ سازد و از راه جدا شد۔

تا از گذار رود. بپیک بگذرد. ما بایستے در سر آفتاب بجاملو برسیم که اگر خدائے ناکرده سردار را چشم زخمی عارض شده بآسانی او را دریابیم.

چوں بکنار رود ارس رسیدیم. آفتاب تیغ کشید. در دور نسقچی باشی قریب پانصد سوار بود. و پیادگان بامیل خاطر خود از عقب مے آمدند. خواستیم از گذار بگذریم. ناگاه ازاں سوئے رود. دو سه نوبت مانند صدا و آواز. بازبانی غیر معروف سخنے چند شنیدم. آں به صدائے معروف تفنگ تفسیر شد. ایں معنی ما را از حرکت باز داشت. و موجب تلاش و تحقیقات رئیس ما گردید بارنگے از رنگ مرده پژمرده تر نزد من دوید. و با آوازے از آواز معتاد بلند تر گفت.

"چه باید کرد؟ کجا باید رفت؟ حاجی تو بودی که تفنگ انداختی" من از او ترساں تر گفتم نه من چه کارم دارم تفنگ ببندازم شاید چنانچه در اشترک ارنیاں قراول دارند. روسیاں هم اینجا دارند؟

یک دقیقه دیگر آوازے قریب تر بلند. و تفنگے دیگر خالی شد. در سایهٔ شعاع آفتاب دو نفر سالدات روسی در آں طرف رود نمایاں شد. چوں سرکرده ما خطر را بچشم یعنی دشمن را در برو دید چهره اش بشگفت. مردانه روئے بلشکریاں کرده پے در پے میگفت برد یاد بخت کنید. بکشید. سر شاں را برائے من بیاورید"

سوارے چند شمشیر بدست خود را بر رود انداختند. سالداتهائے روس خود را به تپه کشیده پشت به پشت یک دیگر داده بر روئے ما چو میاں. چناں بے پرواه گلوله باریدن گرفتند. که ما متحیر ماندیم دو سوار ما را بکشتند. باقی به پیش سرکرده باز آماده کسے اقدام به خودکشی بکرد. نسقچی باشی بیهوده دشنامها وعدها و وعیدها واو

والتماس نمود که برو پدر سر آنان را برائے من بیاورید۔ کسے پیش رفتن نخواست عاقبت خود بهادرانه فریاد برآورد "اے بے غیرتان! خود میروم و سر شان را میآورم۔ راه بدهید۔ کسے همراه من مے آید یا نه؟" سپس روئے بمن کرد۔ که حاجی! به مرگ من برو۔ سر این دو سالدات را بیار۔ تا هر چه دلت بخواهد باهم و دست به شانه من زد "که این دو سر و دست تست۔

درین گفتگو بودیم۔ که گوله بر کاب نسقچی رسیده سخت ترسیده بنا کرد۔ هر چه بدتر به تفنگ و بارود و روس فحش دادن که لعنت۔ بگلهٔ پدر شان سگ بشاشد این طور هم جنگ مے شود؟ آدم را مثل گراز میکشند۔ عجب جانورند۔ هر کاره می کنی فرار نمے کنند۔ از جانور هم بدترند۔ جانور اقلاً شعور دارد اینان شعور هم ندارند۔ خدایا تو بهتر میدانی۔ که اگر پائے مرگ در میان نبودے۔ ایرانیان خیلے جنگ آور مے بودند" بارے چون قدرے راه برفت۔ باز ایستاد۔ گویا در هر خار بنے دو سالدات روس پشت به یک دیگر داده نشسته بودند۔ نمیدانست۔ چه کند۔ تا اینکه در دو لشکر سردار و غوا را سطے کرد۔ به ناگاه دیدیم۔ سردار دوان دوان با جنگ و گریز از پیش روئے دشمن برگشته۔ معلوم شد۔ که حمله اش بجز بازگشت اثرے نه بخشیده است۔

بیان کردن حال پر ملال سردار لشکر بیهوده است۔ بیچارگان همه خسته و کوفته۔ رنگها پریده۔ اما در دل خورسند چه بیچ آنکه یک نگاه بقفا کنند۔ رو به پا ر خود مے رفتند۔ ولے هر قدر دماغ سردار سوخته بود۔ دماغ نسقچی باشی کوک بود۔ از مباهات و افتخار زهر بروز میداد از زخم برداشتگی و از تدابیر به کار برده خود بیتاب نیزه بگرفت و چار نعل رو

باآتش پز خود۔ کہ سوارۂ اسپ آتش پز خانہ برد۔ بتاخت و باسرعت حرکت نیزہ راچناں بر پشتِ بیچارہ بہ نواخت کہ کمرش سوراخ شد۔

بارے لشکرکشی کہ سردار آں ہمہ افتخار و غنیمت اندوزے و پدر دشمن سوزی داشت۔ بایں طریق بپایاں انجامید و نتیجی باشی شہرت و اعتبار عظیمے تا باآخر عمر اندوخت۔

وقتیکہ کورو کچلان اوکہ من ہم جزو ایشاں بودم۔ اطراف وے گرفتہ بودند۔ واو مشغول خود فروشی بود۔ قاصدے از سردار رسید۔ کہ حاجی را زود نزد من بہ فرست۔ باقاصد رفتم۔ چوں چشمش بر من افتاد۔ اولین سوالش اینکہ یوسف کو؟ وزنش کجا است؟

فی الفور دریافتم۔ کہ یارو گریختہ است۔ باکمال صاف وصادقے اظہار بے خبری گفتم۔ چہ میدانم۔ من اصلا از حرکت او خبر ندارم۔

سردار چشمہا را درکاسہ بدوران انداخت۔ ودہان را کج و مج کناں۔ ودنداں خایان دشنامہائے شداد وغلاظ دادن گرفت وقسم یادکرد۔ کہ دمار از روزگار یوسف وخاندان وخانمان ودہ وساز وبرگ وآنچہ کہ رابطہ و پیوندی باو داشتہ باشد۔ درآورد۔ وروئے بہ من کرد۔ کہ او ہنوز از عدم معاونت تو باو خاطر جمع نیستم۔ بداں کہ اگر بودن دست تو در کار فرار اوگوش زدم شود۔ صفحۂ زمین از لوث وجود خبیث تو پاک میگردانم بعد ازاں شنیدم جمعے بہ قشلوفرستاد۔ تا پدر ومادر یوسف را با آنچہ دارد۔ بحضور آورند۔ وخانماں شاں را غارت کنند۔ وبسوزانند۔ اما یوسف از زرنگی ہمہ را فہمیدہ و دانستہ بود وچناں خوب دستِ پیش را گرفتہ بود۔ کہ دست

سردار بہ ہیچ بند نشد۔ خود و پدر و مادر و خویشاں و دوستاں واموال جز کشت زار ہمہ چیز خود را برداشتہ بخاک روس گذشتہ بودند۔ آنچہ معلوم شد۔ دولت روس و سائر ملّت عیسویہ مقدم آناں را بجان و دل پذیرفتہ آں قدر ملک و مال بایشاں دادند۔ کہ تلافی ما فات شاں شد۔

شاداں بلگرامی

گفتار چهل و دوم

بازگشت حاجی بابا به اردوے سلطانیه و برو راندن دروغهاے نسقچی باشی را

از تهدیدات سردار سراپایم لرزیدن گرفت و چون رفتار زبردستان از رجال را با زبردستان خود میدانستم۔ قضیه را به نسقچی باشی بازگفتم۔ آتشے گرفت۔ که اگر اندکے دامن می زدم درمیان ایشان نزاع بزرگی واقع مے شد۔ ولے چون ضرر سردار یقینی و یاری نسقچی باشی درحق من مشکوک بود مناسب دیدم که مسئله را کوتاه کرده اذن برگشت بطهران گیرم از کثرت مدح و ستایشم ورنزد نسقچی باشی که مثل تو کسے با زبردستان خوش رفتار نیست بمقصود نائل گردیده اذن رجوع و دستور العمل کاملم داد۔ که درباب سفر و جنگ بصدر اعظم چنان و چنین گویم۔ و شرح حال مردانگی اورا به پیرایه مختلف بنمایم۔ من بعد با کمال پرروئے گفت :-

حاجی تو خود آنجا بودی۔ و قضیه را بچشم دیدی۔ البته مثل من نقل می توانی کرد۔ درواقع بائے توانیم گفت۔ که غالب آمدیم اما مغلوب هم نشدیم۔ خر واقعی سردار بجائے آنکه منتظر توپ و توپخانه شود و با پیاده جنگ کند۔ با سوارهٔ بشهر مستحکم حمله برد۔ عجب اینکه مستحفظین درها را بستند۔ و از برج و بارو گلوله باران کردند۔ و کارے از پیش نه برده شرمنده واپس برگشت۔ با وجود اینهمه کسے که با دشمن دست و گریبان شد۔ زخم برداشته من بودم۔ اگر

رود خانهٔ حائل نے بود و موت و حیات در قبضهٔ اختیار من بود۔ یک روسی زنده نے گذاشتم۔ تا بمملکت خود خبر برد اینهارا همه می گوئی و آنچه مناسب دیدی از شاخ و برگ میافزائی۔ ازاں بعد یک دستمال کاغذ برائے صدر اعظم و سائر بزرگاں و عریضهٔ بشاه داده مرخصم نمود۔

تابستان گذشته موسم رجعت بطهران در رسید۔ ولے هنوز پادشاه در سلطانیه بود۔ باچندتن از قاصدان ولایات دیگر علی الصباح کاغذهائے خود را بحضور صدر اعظم بردیم۔ بعد از مطالعه مرا خواسته با آواز بلند که ایرانیاں از علایم تشخیص قرار داده اند۔ گفت۔ خوش آمدی! تو هم در حمامِلو بودی۔

حاجی۔ بله۔ بله۔ آقا۔

صدر اعظم۔ روس منحوس با قزلباش جرأت مقابله و مقاتله که نکرد۔

حاجی۔ خیر۔ خیر۔ آقا۔

صدر اعظم۔ معلوم میشود۔ خان شما زخمدار شده است۔ او از فدویان شاه از جان سپاران دولت است۔ خدا رحم کرد۔ الحمد للّٰه۔ چنداں ضرری بوجودش نرسید۔

حاجی۔ خیر۔ خیر۔ آقا۔

صدر اعظم۔ در کنار آب پنبک جنگ پُر زورے کرده اید۔

حاجی۔ بله۔ بله۔ آقا۔

بهمه سوالها جواب "بله۔ بله یا خیر۔ خیر" دادم و خوشم مے آمد که مرا بچشم آدمی از جنگ برگشته میدیدند۔

صدر اعظم یکے از میرزایان خود را گفت۔ "پیش بیا۔ فتح نامه بنویس که بهرجا خصوصاً بخراساں فرستاده شود۔ تا فتنه جویان عاصی فرو نشینند۔ و قدر پادشاه غازی مظفر و منصور معلوم نزدیک و دور گردد۔ در حقیقت ما را این فتح لازم بود۔ اما ملتفت باش که این فتح خیلے عمده و بزرگ بوده است"۔

میرزا روئے بمن کرد۔ "خوب عدد دشمن چه قدر بود"۔

من متردد که چه گویم - تا موافق طبع ایشاں شود - ناچار گفتم - ہر قدر میل حضرت عالی باشد -

میرزا گفت - آخر عددے ہم برایشاں مقرر نما -

گفتم :- "بسیار بسیار"

صدر اعظم - (آہستہ در بینی) "بنویس پنجاہ ہزار"

میرزا چہ قدر شان کشتہ شد -

صدر اعظم - بنویس دہ پانزدہ ہزار ولے "ملتفت باش کہ فتحنامہ بہ بلاد دور میرود - شان پادشاہ اجل ازانست - کہ دست بخون پنج شش بلکہ ہزار دشمن بیالاید - پادشاہ ما اگر مقامش از رستم وافراسیاب کمتر است" - خیر - خیر - تا بادشاہ خونخوار وخونریز ودشمن کش قلمبند شود - رعایائے دور دست از او حساب نے برند -

بعد ازیں سخنان رو بہ میرزا کردہ ؟ نوشتی یا نہ ؟

بلے سرکار نوشتیم پس عبارت فتحنامہ را بدیں مضمون بخواند -

آنکہ حکام دور ونزدیک وتبعہ ترک وتاجیک ذات اقدس ملوکانہ ما بدانند کہ دریں اوقات روس منحوس وخورشید کلاہ معکوس چوں ادبار طالع ناسازگار وبرگشتگی بخت ناہمیون پے ہنجارش بحمایت ذات اقدس ما - کہ سایۂ آفریدگار وپایۂ رحمت شاملہ پروردگاریم - بہ انگیخت سپاہی گمراہ شقاوت پناہ با چند عرادۂ توپ از راہ رود ارس بصفحات آذربائیجان ایں بلاد مینو نشاد ایران حرکت داد ازانجا کہ ہموارہ تائیدات الہی وفیوضات وتفضلات نامتناہی در خاطر دریا مآثر مکنون ومکمون است امر ومقرر فرمودیم - تا مقرب الخاقان ومعتمد السلطان نامردخاں با سپاہے شیر افکن کتیبہ لشکر شکن بمدافعہ ومقابلہ آں گروہ شقاوت انبوہ رہسپار گردد بہ یمن بخت بلند وکوکب ارجمند فیروزی موکب شہریارے کہ ہمہ جا فتح وظفر ہمعنان دارد - وشوکت ونصرت ہمدست نامردخاں مومے الیہ در یک یورش چوں مرداں شیر شکار وشیران دلیر رفتار در میدان کارزار آں فرقۂ نابکار را تار ومار نمودہ وبانند طومار بہم پیچیدہ در یک حملۂ اول مردانہ پانزدہ ہزار وپانصد وشصت نفر ازاں نابکاراں را بر خاک ہلاک افگندہ وآں را شکست دادہ پست نمود - وبقیۃ السیف ایشاں را تعاقب کردند بلے گوروگوزن را

ہمیں کہ اجل نزدیک شود۔ ومرگ بسر آید۔ خود را ہمو زن شیر ژیان خواند۔ وہمسنگ پلنگ دماں بیند لہذا بر حسب ایں فرمانِ جہان مطاع ہمایوں بعموم ممالک فسیح المسالک ملوکانہ خود امر ومقرر میداریم۔ کہ باسم ہر یک لشکر بسیارے از دور ونزدیک با سیورسات زیاد ولوازم سفر وجنگ گرد۔ آوردہ جمع آوری نمایند۔ وبطرف رود ارس) سوق واعزام دہند تا اینکہ بالکلیہ ریشۂ عداوت پیشۂ ایں قوم مستحق اللوم بخت برگشتہ را باتیشۂ قہر وتبر انتقام از بیخ وبن بر آوردہ عالمے از لوث وکثافت روس منحوس پاک وپاکیزہ گشتہ قاطبۂ رعایا وبرایا در کنف امن وامان وکہف راحت وآسایش در سایۂ خدیوانہ جہانبانہ حضرت ملک داری مابیار امند۔ المقرر مضمون حکم مطاع وفرمانِ واجب الاتباع را مستوفیانِ عظام ثبت دارند۔ ودر عہدہ شناسند۔ فی شہر فلاں۔

صدر اعظم۔ بارک اللہ! خوب نوشتہ اگر قضیہ ہم چنداں واقعیت ندارد۔ بمن نیت وہمت پادشاہ انشاء اللہ واقعیت بہم رساند فال نیک میزنیم تا انشاء پردازی تو بہدر نرود۔ حق ؔواقع خوب است۔ وقتیکہ با میل شخص مطابق باشد۔ وگرنہ چہ فایدہ ازاں۔

میرزا اسرار زانو برداشت۔ براے ہمیں شیخ سعدی فرمودہ "دروغ مصلحت آمیز بہ از راست فتنہ انگیز است"

سپس صدر اعظم کفش خواستہ۔ سوار شدہ بمژدۂ فتح بحضور شاہ رفت من ہم بہمراہ نوکراں مے رفتم۔ روے بمن نمود۔ کہ تو برگرد وبرو۔ استراحت کن۔ آمدنت لازم نیست"

شاداں بلگرامی

گفتار چهل و سوم

وقوع واقعهٔ هولناک که حاجی را دردناک ساخت

چند روز بعد از آن اردو از سلطانیه به طهران برگشت. و من در سرکار خود مامور به نظم و نسق راه گذار شاه گشتم. ناگاه قاصدے خبر آورد که بازیگران پیش از ورود شاه در قصر باید حاضر باشند. این قصر چنانچه گفتیم در نه فرسنگی طهران در کنار رود کرج واقع است.

از این خبر خیال فراموش شدهٔ زینبم بسر آمد در حقیقت فیل مارا هندوستان یاد آمد از آخر آشنائی با زینب یعنی تا آنگاه با آنکه در مدت هشت ماه همه را با مردم دل سنگ و بے مروت و فراموش ساز مهربانی و مودت بسر بردم. از یاد آن واقعهٔ هولناک هراس آمیز که بسبب آن هم خود بودم بدبر رفته بیچاره و دوا از نهادم برمے آمد. و با خود میگفتم: اگر تیسم را او قسمت باستها موعد ظهورش نزدیک رسیده و در سلطانیه بوئے آن بلند خواهد شد.

روز ورود بقصر در سر رشتهٔ خود متوجه بودم که هر چیزے بجائے خود باشد در وصول بدیوار حرم سرائے صدائے آلات و ادوات موسیقی شنیده مے شد اگر بازینب از دور هم گفتار و دیدارے ممکن مے شد. چه با کمه نمیدادم و چه با که نے کردم پرسش حالش از کسے موافق مصلحت نبود. چه خوف عروض شبه می رفت و رفتن هر دوے ما از این دنیائے با تیست و در حقیقت اگر در این تاب هم سعی میکردم بجائے نمے رسید. چه سے نگذشت. که صدائے توپ سلام از پشت شتران زنبورک خانه بلند و آمدن شاه معلوم شد.

بادشاه بعد از کشیدن قلیان و روانه کردن همراهان داخل اندرون شد۔

مقارن قدوم میمنت لزوم شاهانه آوازه زنان و صدائے ساز و تنبک بآسمان بلند گردید۔ من اگرچه سراپا گوش بودم۔ اما صدائے زینب را نه شنیدم۔ و بیمم بیهوده بود۔ از این سبب در خوف و رجا و بیم و امید معلق بودم۔ ناگاه خواجه سرائے بیرون دوید۔ که میرزا احمق حکیم باشی را حاضر کنید۔ قیاسات عقلیه در موادے که ما را بدان علاقهٔ و مداخلت کلی است۔ مانند وحی و الهام بصحت مے پیوندد۔ از این خبر لرزه بر اندامم افتاد و غرق عرق سرد شد با خود گفتم "ایواے که کار زینب تمام شد"

آمد بسرم از آنچه مے ترسیدم

میرزا احمق زود باندرون رفت۔ و فوراً بیرون آمد۔ در آن حال مرا دم در دیده۔ بکنارے کشید و گفت "حاجی۔ شاه آتش گرفته است۔ بخاطر داری که من در نوروز کنیزے بشاه پیش کش کردم۔ با بازیگران بدینجا نیامده و خود را بنا خوشی زده است۔ و شاه مرا برائے تحقیق خواسته بود۔ چنانچه گویا من لله آن تخم جن بوده ام۔ قسم خورده که در اندک اگر او را صحیح و تندرست و قشنگ نه بینم۔ پشت را از بیخ میکنم۔ خدا لعنت کند روزیرا که آن دخترک کنیز من شد۔ و لعنت بدان ساعتے که من شاه را بخانه خود مهمان ساختیم۔

این بگفت۔ و زود روانه شد۔ تا بطهران رود۔ من خود را بچادر رسانیده۔ در سر بخت واژگون خود و دخترک باندیشه کوشیدم که اگرچه ناخوش بودنش را باور[۱] توان کرد۔ چه ناخوشی هم باشد معلوم نیست۔ عاقبت تسلیت قلب باین شد۔ که البته ترسم بجاست۔ و لے شاید دلش بحالم بسوزد۔ و بروز کار ندهد۔ یا کارے کند که شاه نفهمد۔ دیدم نمے شود۔

---

[۱] باور کنم ابا نشد نسبت بدین بنا فتم که اگر در واقع ترسم بجاست شاید دل حکیم بحالش بسوزد و به روز کار ندهد۔

عاقبت بتکرار این اشعار دل خوش شدم۔

نه در جهان گل رفتے و سبزۂ زنخے است
درختها همه سبز است و بوستان گلزار
چه لازم است یکے شادمان و من غمگین
یکے بخواب و من اندر خیال او بیدار

آرے با این اشعار خواندن ها و حکمت راندن ها میخواستم کار را سرسری گیرم وبعادت مسلمانان زن را جز و انسان نشمارم اما بهر وتنده که غلطیدم و بهر جا که خیالم رفت۔ گویا زینب و نعش پاره پاره اش را پیش چشم مجسم مے نمود و توجهم را از همه جا باز میداشت۔

خلاصه روز تا فیروز رسید۔ شاه با حشم تمام با تماشائیان پیش بازآمدگان داخل طهران شد۔

تمام توجه اینکه حکیم را به بینم۔ و از حال زینب اطلاع حاصل کرده از شک و شبه در آیم۔ از تخت بدم۔ همان شب ورود آرزویم۔ برآمد۔ ولے بنوعے که مسلمان نشنود۔ کافر نه بیند۔ بیک از نسقچیان در کار فرمان دادن بودم۔ ناگاه حکیم از خلوت شاهی بیرون آمد۔ یک دست به پرشال دست دیگر بر دل۔ قوزش از سائر اوقات برآمده و بهره اش بر زمین دوخته۔ سر راهش ایستاده۔ سلام دادم سر بالا کرد۔ گفت "حاجی خوب شد۔ تورا در آسمان مے جستم۔ در زمین یافتم بیا اینجا بگوشه رفتیم۔

حکیم:۔ هیچ خبر داری که این کنیز چه کرد؟ خاک بر سر من ریخت۔ والله۔ بالله۔ شاه دیوانه شده می گوید" هرکه در حرم سرا و غیره است۔ از وزیر گرفته تا خواجه سرا۔ همه را قتل مے کنم۔ به پیغمبر قسم خورده که اگر مقصر را نجوید از همه پیشتر مرا ببرد۔

حاجی :- چه مقصر؟ مگر چه شده است؟
حکیم :- دیگر چه میخواهی بشود. زینب آبستن شده است"۔
حاجی :- ها! فهمیدم۔ تو که این قدر خاطرش میخواستی۔ برائے چه بود؟

حکیم :- ترسناک۔ مانند کسے که از خود شبه ناک باشد۔ من استغفر الله۔ تو را بخدا این حرف ها را جائے دیگر مزن۔ برائے این که اگر چنین شبه در حق من بشود۔ پادشاه همان دم قول خود را بالفعل میاورد۔ خوب تو کے شنیدی۔ که من خاطرش را میخواستم۔

حاجی :- در همه روز ها در حق شما خیلے چیز ها میگفتند۔ و همه کس تعجب میکرد۔ که چگونه آدمی مثل شما۔ لقمان عصر۔ جالینوس دهر۔ باآن چنان متاع نمرودی و شیطان زادهٔ حبابی دل بدهد۔ که جز بدبختی و عاقبت بشری چیزے نداشته باشد۔ این امر نه تنها برائے خرابی خانمان تو۔ بلکه خرابی مملکت را کافی است۔

حکیم :- سرے جنبانید۔ و دستے بر روئے زد۔ که راست میگوئی۔

حاجی! چه قدر خریت دامن گیر بود۔ که مفتون چنان سیاهش شدم در واقعه آنها چشم نبود وام بلا بود۔ که خود شیطان در آن آشیان داشت۔ و نگاه او عیناً نگاه شیطان بود۔ که بجزائے او قرمساق ابدیم ساخت۔ بعد از همه این حرفها حکیم گفت :- حالا چه باید کرد۔

حاجی :- چه بگویم۔ چیزے بعقلم نمے رسد؟ پادشاه چه مے تواند با او بکند۔

حکیم :- هر چه مے خواهد بکند۔ بکنم برود پهلوئے دست پدرش من درد خود دارم۔

آنگاه با صدائے نرم روئے به من کرد۔ حاجی! میدانی من چه

طور همیشه تورا دوست داشته و دارم۔ وقتے بیروں در بدر بودی به خانه ام جات دادم۔ رتبه ات دادم نه بواسطهٔ من بدیں منصب رسیدی؟ اگر اعتقاد داری بایں که در دنیا چیزے به از حق گذاری و نمک شناسی نیست۔ اینک وقت آنست که به اعتقاد خود عمل کنی۔ پس قدرے با ریش خود بازی کنان گفت یافتی چه گفتم۔

حاجی:۔ خیر درست نه فهمیدم۔

حکیم:۔ مختصر اینکه بیا و بگو۔ ایں دخترک از من حامله است فائده و اعتبار ایں حرف برائے من خیلے است و بتو هم ضررے نمی رساند۔ جوان مردے چه عیب دارد۔ بگویند فلاں زن از فلاں جوان حامله است۔

حاجی:۔ راستی راست میگوئی۔ ولے جان عزیز تر است از اعتبار مگر دیوانه حکیم باشی مرا چه پنداشتی؟ چرا خود را بکشتن بدهم؟ جانم را فدائے سر تو بکنم؟ بعشق چه؟ بیا دکه؟ آنچه از من برمی آید اینست که اگر از من به پرسند میگویم از حکیم باشی نیست چراکه خیلے الخانم می ترسید۔ اما ایں که تقصیر را به گردن خود گیرد۔ هرگز نمے شود۔ ایں جوان مردے که شما برایم خیال کرده آید تهیه جوان مرگی است۔

دریں اثنا خواجه سرائی نزد من آمد که خواجه باشی امر داده که نگهبانان تا نصف شب نخواهند۔ تا وقتے که وکیل میرغضب باشی یعنی تو با پنج نفر چلاودر زیر برج پشت حرم بروید۔ و تابوتے با خود بیاورید که جنازه ایست باید بقبرستان برسانید۔

بجز چشم چیزے نتوانستم گفت۔ از مین طالع زود رفت۔ حکیم باشی نیز رفته بود۔ تاریکی شب هم به فریادم رسید۔ وگرنه پاختن رنگ و دست پاچکے و اضطراب زیاد و تلاش به خطرم مے انداخت

عرقے سرد از سرا پائم جاری شد۔ وکم ماندہ بود کہ دردم حرم سرا
غش کنم۔ با خود گفتم۔ سبب کشتہ شدنش کم نبود۔ کہ باید قاتلش ہم
بشوم؟ قبر بچہ ام را بدست خود بکنم؟ خون مادرش را بریزم؟ یارب!
بچہ عذابے معذب شد۔

اے طالع نحس واختر زشت
ایں خط بہ جبین من کہ بنوشت

ازیں حال پر ملال کو خلاصی و مجال؟ بجائے اینکار بہتر اینکہ
دشنۂ آبدار بر سینہ خود فرو برم؟ اما نہ معلوم کہ تقدیر چنیں بودہ است
با سرنوشت چناں چہ چارہ۔ اے قضائے بے تغییر! اے تقدیر
بے تدبیر! کوشش بے فائدہ است خطائے کہ تو آغازیدہ باید من
بانجام رسانم۔ تف بر تو اے دنیا! اگر ہر کس پردہ از کار خود بر مے
داشتے و چنانچہ ہستی مے نمودے۔ آں وقت معلوم شدے کہ دنیا
چیست و اہلش کہ؟ با ایں اعتقاد و حالتے کہ گفتی۔ کوہ دماوند را بر پشتم
بار کردہ اند۔ پنج نفر کہ بایستے شریک آں مصیبت خونیں شوند۔
خدمت خود را بہ کمال رسانند۔ آناں را پروائے نبود۔ چہ مردہ بردن
و زندہ کشتن در نزد ایشان تازگی نداشت۔ آں شب تار و مناسب
ایں کار دہشت آثار برخلاف سائر اوقات ماہ درمیان ابرہائے
خونیں رنگ فرو ماندہ۔ ہرچہ از شب زیادتر میگذشت ابرہا
انبوہ تر و تار تر۔ و از نوک کوہ (البرز) غرش رعد۔ و روشنائی برق
پر قوہ تر دیدہ و شنیدہ می شد۔ ماہ ہالہ وار گاہ از میان ابرہائے تنک
سر بر میکردے و عالمے را منور میکردے وگاہ بیکبار می نہفتے
و عالمے را بہ ظلمت مے نہفتے من در گوشۂ اطاق جلادے قصر نشستہ۔
تا صدائے شب خواناں گلدستہا کہ با آواز غراب البین رحمت
می خواندند۔ و آوائے پاسبانان پشت بامہائے بازار کہ بزوزہ
شغال و گفتار می ماند۔ بلند شدمی شنیدم و نیمۂ شب در رسید۔

وآوازِ پیش آہنگ قافلۂ مرگ بیچارہ (زینب) بگوش رسیدہ۔ لرزہ سراپائم را فراگرفت۔ بیش از آں ماندن نتوانستم۔ درحالے کہ از جان نومید بودم۔ روانہ شدم در جائے موجود رفقائے خود را پیش از خود در کنار تابوتے کہ بائیست نعش مقتول را در آں گذارند نشستہ دیدم۔ تنہا سخنے کہ توانستم گفت۔ ایں بود "شد" گفتند۔ ہنوز نشدہ ہمہ ساکت و صامت ماندیم۔ مرا گمان کہ آں تماشائے من تمام شدہ و من بجز بردن نعش چیزے نخواہم دید۔ اما کار ہنوز ناتمام بود۔ و مرا قدرت نفس کشیدن نہ۔ در گوشہ حرم سرائے شاہی برجے است۔ ہشت پنج چند گز از عمارت بلند تر از ہمہ جائے طہران نمایاں در بالائے آں اطاقے است۔ تفرج گاہ شاہ۔ اطراف آں برج زمین خالی کہ اکثر درہائے حرم است۔ کہ بدانجا کشودہ می شود۔ و بامے بدانجا مشرف است (حال خود را ہرگز فراموش نمی کنم) ہمہ چشم بداں بام دوختہ بودیم در بالائے بام۔ بہ روشنی مہتاب۔ گاہ گاہے دو مرد و یک زن دیدہ میشد مردان معلوم بود۔ کہ زنے را بزور مے کشند۔ و زن بالتماس و التجا بزانو افتادہ۔ و با وضع دلگداز و جان کندنی کہ بدتر از آں تصور نمے شود۔ دست و پا می زد۔ چوں بلب بام رسیدند آوازہ زن بلند شد۔ اما از اثر ہوائے کہ از طرف عمارت وزید چناں درہم و برہم و بنوعے وحشت انگیز بودے۔ کہ بہ قہقہ خندہ دیوانگاں مے نمودے۔

ما در خاموشی تمام نگراں۔ و با کشودن دہان ہراساں! حتیٰ آں پنج نامرد کہ با من بودند۔ متاثر می نمودند۔ من مانند پارچہ چوبے بر جائے خود خشک اگر از حالم پرسی۔ از خود بے خبر و در واقع مردہ بودم اما بچشم سر آنچہ می گذشت میدیدم۔ یکبار آوازے سخت ہولناک جاں گزا در نہایت شدت برخاست و خرخرہ کناں فرو نشست و از افتادن نعشے از بام دانستیم کہ کار زینب گذشت۔ من از اندیشہ بخود باز آمدم سرم از خیالات درہم و برہم۔ واقعہ را می دیدم

و باور نمی کردم۔ روئے بجا نبے کہ نعش یعنی بجائے کہ زینب خود با طفل من در بغل) افتادہ بود۔ دویدم ہنوز نفسش باقی۔ ولے در کشاکش مرگ بود۔ بااینکہ از دہانش خون مانند فوارہ فرو مے ریخت۔ لبانش بہم می خورد۔ چنانچہ گفتی حرف می زد۔ واز آں حالت با ایں حالت از خرخرہائش چیزے مفہوم نشد۔ مگر آنکہ ہمہ اش بہ فرزندم! فرزندم! گویاں می ماند وشاید ایں خیال من بود۔ با کمال نومیدی بر روئے نعش متحیر اندیشہ خویش از یادم برفت۔ وچناں بیخود شدم۔ کہ اگر ہمراہانم اندکے از عالم باخبر می بودند ادراک مافی الضمیرم می نمودند ومرا از پنجۂ مرگ بہ ہیچ خلاصی نبودے۔ عالم بیخودی را بجائے رساندم کہ دستمال خود را از جیب در آوردہ بخون زینب آلودم۔ و بہ بغل نہفتم۔ کہ لا عقل تا آخر عمر یادگارم باشد۔

بارے از صدائے وحشت افزائے یکے از جلاداں کہ از بالائے بام مانند موکل دوزخ فریاد بر آورد۔ کہ مرد یا نہ؟ بخود آمدم۔ یکے از پنج ہمراہاں نابکارم گفت۔ آرے۔ مثل سنگ۔ جواب آمد ببرید۔

نابکارے دیگر آہستہ گفت۔ بجہنم یا تو۔ ہمراہیانم نعش را بر دوش گرفتہ ودر بیرون شہر بقبرستانے کہ قبرش در آنجا آمادہ شدہ بود بردند۔ من با فکرہائے تیرہ وتار خواہ ناخواہ ہمراہی نمودم۔ چوں بقبرستان رسیدیم۔ بیخود بر روئے مزارے در آں نزدیکی نشستم۔ وآنچہ می گذشت بزود می فہمیدم۔ و با نظرے بے معنی ملتفت آداب نسقچیاں بودم۔ نعش را نہفتند وقبر را از خاک انباشتند ودو سنگ بر سر و پائے قبر نہادند۔ پس بہ نزد من آمدند۔ کہ کارمان تمام شد۔ گفتم۔ بروید بخانہ من می آیم۔ مرا در قبرستان گذاشتہ خود برفتند۔

ہنوز تاریکی شب بجا و رعد و برق از کوہ ہائے دور ہویدا بود بجز آواز شغالاں کہ گاہے توام وگاہے جدا جدا کہ در اطراف قبرستان مانند مردہ کشاں میگردند صدائے شنیدہ نمی شد۔

هرچه بیشتر در آنجا نشستم۔ دلم از شغل خود زیاده وا زده گردید و بیشتر بخیال ترک آں کار بدفرجام افتادم۔ از زندگی سیر با هرچه زود تر دلم می خواست۔ ترک دنیا و ما فیها گویم۔ تنها خواهشم اینکه لباس درویشاں پوشم و باقی عمر را در گوشه عزلت و خلوت با توبه و انابه دور از مردم بسر برم۔ از همه گذشته خیال اینکه مبادا رفتار و گفتار من نسبت بحالت مرده۔ رفقا را شک زده ساخته باشد۔ مرا باین اندیشه استوار تر ساخت۔

خلاصه در دم آفتاب بمناسبت خطر ملحوظ به آرزوئے دوری از مقامے بداں شومی و مکروهی عزمم جزم شد۔ که به (کنار گرد) روم و از آنجا با اولین کارروال خود را به اصفهان رسانم۔

باخود گفتم محروم پهلوئے پدر و مادر می نشینم۔ به بینم چه شده اند۔ شاید پیش از مرگ پدر برسم۔ و مورد دعائے خیر او شوم و شاید در پیری چشمش بدیدار پسر گم گشته روشن شود۔ با این بار شامت بجائے خود برگشتن نمی توانم۔ گناه گاری بس است دیگر وقت توبه و انابه است۔

بارے این قضیه هائے چناں تاثیرے بر قلبم افگند۔ که اگر آں تاثیر بر جائے می ماند۔ هر آئینه یکے از اولیا و ارباب کرامات مے شدم۔

سیّد اولاد حسین شاداں بلگرامی

گفتار چهل و چهارم

ملاقات حاجی بابا با یکے از دوستان قدیم خود و رهاندن وے را از خطر

دستمالے که هنوز از خون زینب تر بود۔ از بغل در آورده بر روئے قبر گسترده نمازے (که مدتها نخوانده بودم) خواندم۔ ازیں عمل دلم اندکے تسلی یافته به ترک طهران مصمم و از سر قبر زینب رو با صفهان نهادم چوں به (کنار گرد) رسیدم۔ اثرے از کاروان نبود۔ ولے در من قدرت پیش رفتن بود۔ عزم آں کردم۔ که در حوض سلطان رفته شب را در آنجا بسر برم۔

در نزدیکی کاروان سرائے حوض سلطان در صحرا مردے دیدم با وضعے غریب به چیزے در زمین خطاب کناں گفتی مسخرگی و بازی میکند چوں قریب وے رسیده۔ دیدم به کلاه خود مخاطب است همیں که نزدیک تر رفتم۔ آشنا بنظرم آمده گفتم :۔

ایں نمی تواند بود۔ مگر یکے از درویشاں رفقائے مشهدم درواقع رفیق نقالم بود۔ حکایتے تازه ساخته برائے زیر چاقے بکلاه خود نقل می کرد۔ بمحض دیدنم بشناخت و با شادی تمام بعزم مصافحه پیش دوید که حاجی جمال دیدیم۔ ایں همه سال کجا بودی ؟ جایت در حلقه رنداں خالی۔ پس از مدتے دراز از ایں قبیل تعارفات بسر گفتگو باز آمدیم۔

سرگذشت خود را از ایام جدائی تا آنگاه که عبارت بود از سفرهائے دور و دراز با زحمت و تدابیر متعدده برائے اندوختن نان نقل کرد۔

معلوم شد که پیاده از استانبول می آید۔ و خیال دارد۔ که بهمان پا پائے پیاده به اصفهان و از آنجا به دهلی و هندوستان رود۔

اگرچه با آں حال پر ملال دماغ گفتگوئے چنداں نداشتم۔ ولے با صرار وابرام وے تاب نیاورده۔ شرح حال خود را از وقتے که با درویش سفر از مشهد بیروں آمدیم تا بدانگاه بیان کردم۔

تماشا داشت هرچه در بیان سرگذشت بزرگی و جلالم بیشتر می شد عزت و احترام او در ظاهر بمن بیشتر می گشت۔ چوں بدانجا رسیدم که وکیل نسقچی باشی شدم۔ از کثرت تجربه که در چگونگی رفتار و سلوک با ایں طائفه داشت۔ کم مانده بود که بمن سجده برد۔ اما همیں که دنباله کار را دید که بجهت خطرزنی ترک پیش رفت کار نموده ام یک باره عزت و حرمتم زایل گردید با آواز بلند گفت۔ رفیق۔ قابل تشریفے که دست قدر بر بالایت دوخته بود نبودے ؎

سالها باید که تا یک مشت پشم از پشت میش
زاهدے را خرقه گردد یا حمارے را رسن

خوب۔ پادشاه خواست کنیزکے را از بے رحمی که در تقصیر او تو را هم مدخلیت بود بخشد۔ تو چه؟ بگذار بکشد و تو چرا باید از درے که دولت بروبیت کشوده برگردی؟ و باز راه و دریوزه و سرگردانی (که از راه من هم پست تر است) پیش گیری۔ پس از اندکے توقف گفت:۔ آرے راه طلب سعادت مردم مختلف است:۔ یکے شاهراه میگیرد۔ دیگرے کوره راه۔ یک از راه راست می رسد۔ دیگرے هرچه باد اباد گویاں به دره می زند۔ اما من تا حال کسے را بجز تو ندیدم که از همه راهها که در پیش رویش کشوده برگردد۔ و با پاے خود چناں راه را گم کند که دیگر روی بازگشت هم بداں نداشته باشد۔ آخر الامر براے تسلیت من ایں بیت فردوسی را بخواند ؎

چنیں است رسم سراے درشت
گهے پشت بر زیں گهے زیں به پشت

ما درین گفتگو که کاروان اصفهان به آنجا رسیده بار انداخت.
درویش از روی خنده روئی وخوش صحبتی گفت - رفیق گذشته است
به نقد آویز وگذشته را فراموش کن - با اینکه در بیابان بی آب و علفیم
شب را خوش میگذرانیم - بگذار مسافران وچاروادران جمع شوند - بعد از
شام حکایتی تازه نقل می کنم - که در استانبول واقع شده - والبته تا حالا
به ایران نیامده است.

ازین گفتار خیلی خوشنود شدم - چراکه بسیار دلم رفع ملال
می خواست با هر چه باشد - وهرطور که میسر شود با هم بکاروان سرا
رفتیم

رهروان هریک بکاری مشغول بودند - یکی بار می انداخت دیگری
بار می گشود - یکی حجره خود را می رفت - آن یک چائی دم میداد
یکی قلیان چاق میکرد - درویش وآن گهی نقال مرا ایشان را شیخی
بود بزرگ - بعد از خستگی و کوفتگی از طی آن صحرائی نمک زار
بر روی مهتابی کاروان سرا جمع شدند - ودرویش حکایت معهود را
نقل میکرد.

خیلی می خواستم گوش دهم - اما چنان حواسم پریشان بود - که بی اختیار
درمیان قصه ذهنم بجائی دیگر می رفت - ورشته سخن را گم میکردم بلکه نمیدانستم
چه میگوید - با خود می گفتم

من از وجود برنجم مرا چه غم بودی
اگر وجود پریشان من عدم بودی
همه عذاب وجود است هر چه می بینم
اگر وجود نبودی عذاب کم بودی
بلی وجود که در رنج وترس وبیم بود
اگر نبودی خود غایت کرم بودی

اما میدیدم که شنوندگان نهایت لذت را دارند چه در مجموعه

اندیشهٔ من بیکبار صدائے خنده وکف زولشان بلند می شد- ومن از جام بر می جستم- بر خود مخمر کردم- که وقت دیگر آں حکایت را از او بشنوم- و به نقد فارغ البال بخیال خود پردازم- چه قدر حسرت سبک روحی رفقا را می بردم- که پے درپے صحن کاروان سرا را از خنده شادی پر صدا می کردند- باخود می گفتم- می شود من نیز مانند اینان بادلے بے غم وجانے خرم از زندگی برخورم؟ در عالم خیال خود بجواب خویش می گفتم :- بلہ غم نیز مانند سائر تاثیرات نفسانے نوبت ووقتے دارد- و بهمان گونه که آب اتش را از بالائے سنگ ریزہ ال آہسته آہسته درجوئے نرم روی اختیار میکند- غم واندوه هم باید- بتدریج بکاهد- تا خیالات موج معتدل گردد- وکم کم هواهائے فاسده جز هوائے صالح شود-

درانجا قصه درویش روز نیز به خاتمه انجامید- سقف پیروزگون آسمان از ستارگان روشن وتابناک شد- باران شب دوشین آب وتابے تازه جو هوا را داده بود- ماه درکار آں که بر سیارگان فلک رونق افزاید- که ناگاه سوارے سراپا مسلح به دهلیز کاروان سرا درآمد چاروا داران بسر پرستی چارپایان وخدمتگاران بسر رسی خواجگان وخواجگان قلیان در دست بر روئے تهتالے بمباحثے کم وکیف قصه مشغول بودند- من از رنج راه و درد وآه خورد وخمیر در خیال آں بودم که سر بر سنگ نهاده بر روئے خاک بخوابم چوں چشمم بسوار افتاد- خیالم دگرگوں شد-

دیدم یکے از تفنگچیانی است که در شهادت زینب بیچاره بامن بود پرسید این کاروان از طهران میآید یا به طهران می رود- آدمی به فلان و فلان نشان دراین میان هست یا نه؟ دانستم که خودم هم-

رفیقم درویش فی الفور استنباط کرد که چه خبر است- عاقلانه به چاره کار کوشید- وازبان همه همراهان جواب داد :-

ہمہ بہ طہران می روند۔ مگر من و یک نفر کہ از استنبول می آئیم۔ مردے چنانکہ تو میگوئی دیدیم۔ اندوہناک دردمند روی بہ بیابان نہادہ می رفت۔ پارہ چیزہائے دیگر ہم مطابق علامت و نشان من بیفزود تا سوار را شکے نماند۔ کہ جوئندۂ او بودہ است۔ سوار چار نعل بجائیکہ درویش نشان دادہ بود، بشتافت معلوم است کہ درویش راہ خلافے باو نشان دادہ بود۔

چوں نسیقچی برفت۔ درویش مرا بہ کنارے کشیدہ گفت:۔

اگر میخواہی از شر این جانور۔ دو پا در امان باشی۔ باید ہمیں حالا حرکت کنی برائے آنکہ او می رود و چوں تورا نمی جوید۔ باز بد اینجا باز میگردد۔ آنگاہ کیست کہ ضامن نمودن تو شود ؟

گفتم من ہر چہ باید بکنم میکنم۔ ضامن دیگران از نہ نمودن من ممنونم شما مگر نمودن خود البتہ او را بگرفتن من فرستادہ اند و از چناں بے رحماں چشم مرحمت نباید داشت و آنگہی لفظ ہم نیست کہ با دہم۔ چہ زبان بند لفظ است و بس۔ پس چہ بایدم کرد۔ کجا بایدم رفت ؟

درویش قدرے فکر کردہ گفت۔ بقم۔ پیش از صبح بآنجا میرسی و بے فوت وقت یکسر بہ صحن معصومہ بہ بست مے روی آں وقت از شر شاہم در پناہی۔ وگرنہ اگر در بیروں دیوار قم ہم بگیرندت۔ امید خلاصی برایت نیست! دستہایت را می بندند۔ باید زندگی، خدا حافظ بگوئی۔

گفتم۔ در بست از کجا گذران کنم۔

گفت آں با من کہ از عقب تو می آیم۔ وچوں اکثر سکان آنجا را می شناسم۔ کارے میکنم کہ بد بوجودت نہ گذرد۔ مترس۔ من یک دفعہ بہ بست رفتہ ام بجہتہ اینکہ۔ برائے یکے از زناں شاہ زہر تحصیل کردہ کہ رقیبش را بکشد۔ مرا گرفتن خواستند۔ ولے پنج دقیقہ پیش از آنکہ فراش بمن رسد۔ خود را با شاہ عبدالعظیم رساندم۔ در عمرم ہرگز چناں

خوش نگذراندم - که در آنجا بر من گذشت - چراکه زوار ان متوجه من می شدند وزنانے که برائے زیارت یا عیش و عشرت بد آنجا مے آمدند - هر یک بطریقے دستگیریم می کردند - یک ترس هست وبس - که شاه امر کند - کسے چیزے بتو ندهد - تا از گرسنگی بمیری یا تسلیم شوی - آں وقت پناه بخدا باید برد! ولے تقصیر تو چنداں بزرگ نیست - که کار را بنجا ها کشند - شاه را از مرگ یک کنیزک چنداں غم نیست - چه در چوش به اندکم نیست و آدم چناں که ما ایرانیاں می پنداریم - بدیں آسانی ها نمی میرد - نمی بینی شیخ چه می گوید؟

ابر و باد و مه و خورشید و فلک در کارند
تا تو نانے بکف آری و بغفلت نخوری
همه از بهر تو سرگشته و فرماں بردار
شرط انصاف نباشد که تو فرماں نبری

گفتم درویش جان - من از آناں نیستم - که خوبی هائے ترا فراموش کنم - شاید باز آیے بروئے کارم آید - آں وقت تلافی خوب میکنم - حالا - ریش حاجی بابا بدست توست او را می شناسی - که از آنانیکه هنرها بکف دست و عیب در بغل می نهند نیست - باز هم همانم که در مشهد بودم - قلیان فروش - تنباکو ساز - و وکیل میر غضب باشی - در معنی یکے انار چه هر دو آدم می کشند -

پس مرا بکنار گرفت - و گفت - دست علی به همرات در صحرائے نمک زار - از غول مردم آزار بر حذر باش - برو - بخدات سپردیم -

در طلوع آفتاب گنبد زریں مقصومه قم از دور نمایاں شد - ولے من هنوز مبلغے راه پیمودنی داشتم - از ایں نشان اطمیناں در دلے بیاباں زائیم قوتے تازه گرفت - چوں به پشت بارو ئے قم رسیدم از دور سوار جوینده خود را دیدم - بنا برایں نه براست نگاه کردم نه بچپ تا اینکه زنجیر در بزرگ صحن درمیان من و سوار حائل شد

آنگاه نفسے کشیدم - کہ الحمد للہ! وصلی اللہ علیٰ سیدنا محمدٍ وآلہٖ آستانہ معصومہ را بوسہ دادم ونمازے مانند نماز نجات یافتگان از سر صدق وخلوص بجائے آوردم۔

اوّل دیدارے کہ دیدم روئے نسقچی بود پیش آمد کہ بحکم شاہ ہرجا تورا دیدم باید ببرم۔

حاجی :- اگرچہ بحکم شاہ بے ادبی نمے کنم - ولے میخواہم از برکت و فیض ایں سرزمین محترم ومقدس مستفید ومستفیض شوم تو مرا از اینجا بیروں نمے توانی برد - آیا از ایں بست کسے را یارائے بیروں بردن من ہست۔

نسقچی :- حاجی جان! بیا بیروں خودم واسطہ شدہ نجاتت میدہم واگر شاہ راضی نشد وحکم بقتلت کرد - مثل گل خودم سرت را می برم۔

حاجی :- صلاح خود را در بیروں آمدن ازیں آستان قدس نمیدانم۔

نسقچی :- حاجی - پس من چہ کنم - ایں اول دفعہ ایست کہ مرا بہ آدم گرفتن فرستادہ اند۔

حاجی :- مرگ تو! من ہم اوّل مرتبہ است کہ بہ بست آمدہ ام کہ مرا نہ گیرند۔

نسقچی :- مضمون فرمان من ایں است کہ اگر بے تو باز گردم بادشاہ گوشم را ببرد۔

حاجی :- ہر کہ راضی نباشد چشمش کور شود۔

نسقچی :- خشمناک - عجیب! عجیب! من ایں ہمہ راہ آمدہ ام - کہ تو مرا مسخرہ کنی؟ اگر تورا نبرم مرد نیستم۔

حاجی ! اگر ببری مردی - پس دعوی دراز وصدا بلند شد بشدتے کہ چند نفر از خدام بیروں آمدہ کہ چہ خبر است؟

فریاد بر آوردم - اے مسلمانان! ایں مرد می خواہد بست را بشکند من بدیں آستان پناہ آوردہ ام - می خواہد مرا بزور ببرد - شما کہ دیندار وپرہیزگار اید روا میدارید۔

ہمہ طرف مرا گرفتند۔ کہ ایں امر در ایران تا حال واقع نشدہ است اگر بخواہی بست را بشکنی۔ نہ تنہا صاحب بست بہ کمرت میزند بلکہ ہمہ را نیز بسرت می زنیم۔

نسقچی لال ماندہ۔ نمی دانست چہ کند۔ عاقبت ناچار از در معقولی در آمد۔ کہ اگر تو را نبرم چہ میدہی۔

من نمیگویم۔ کہ نسقچی حق قولاق نداشت چہ اگر من ہم بودم ہمی میکردم۔ با ایں ہمہ نتہائے تنگدستی خود را اظہار نمودم کہ خودت میدانی بچہ حال از طہران گریختہ پر کاہے با خود برنداشتہ ام۔

گفت:۔ وآنچہ در طہران باز گذاشتہ بمن بہ بخش۔

گفتم:۔ تو را بخدا از راہے کہ آمدہ برگرد و غمزدگان را بحال خود گذار۔ جواب من ایں است و بس۔ اما در واقع و نفس الامر می خواست حلال شود۔ ورنہ پار و پیش از وقت آنچہ از رخت و صندوق و قلیان وغیرہ داشتم ہمہ را ضبط کردہ و خبر راہم خودش بشاہ دادہ بود۔ کہ از تاثیر مرگ کنیزک با و معلوم شد کہ مایہ کار اوست۔ و تعہد کردہ بود کہ مرا بگیرد و در عوض بمنصب من سرافراز گردد چوں بے قدرتی خود و بے عرضگی فرمان شاہ را در آں آستان دید بہ برگشتن طہران مصمم گردید۔ اما در وقت رفتن فرمان را بہ حاکم قم دادہ غدغن بلیغ کرد۔ کہ ملتفت باشد۔ اگر از بست بیروں آیم و دست بستہ بہ طہرانم فرستد۔

نشاط آں بلگرامی

گفتار چهل و پنجم
بست نشستن حاجی بابا و دفع ملال وی از شنیدن قصهٔ درویش

بعد از دست بسر کردن نسقچی۔ صدای درویش بلند مدح خوانان داخل صحن شده نزد من آمده گفت "چشمت روشن دولت شان جان مفتی بدر بردی که بنسقچی گرفتار نشدی"۔

قرار بر این شد۔ مدتی باهم بسر بریم۔ در صحن امام زاده حجره گرفتیم۔ از یاری بخت نقودم را (یعنی بیست اشرفی طلا و چند قران نقره) که با خود آورده بودم۔ قدری از آن را بلوازم ضروریه از قبیل حصیر و کاسه و کوزه و جاروب و کلنگ خرج کردم۔

اما پیش از تکمیل اثاث حجره درویش پیش آمد۔ که "رفیق پیش از همه بگو ببینم نماز و روزه و غسل و وضوت بقاعده هست یا هنوز همانی که در مشهد بودی"۔

حاجی: "اینها چه حرف است۔ تو ضامن۔ نماز و روزه من نیستی تو را کجا می برند؟ تو چه داخلی داری؟"

درویش: "من چه یعنی چه؟ اگر بمن دخلی ندارد۔ بتو خیلی مدخلیت دارد؟ قم جائی است۔ که حرف دیگر غیر از ثواب و عقاب و حلال و حرام و نجس و طاهر در میان نیست۔ ساکنین آن همه یا سر سبزانند یعنی جناب سید۔ یا سر سفیدند یعنی سرکار آخوند۔ عمامه بسرند یعنی طلاب۔ عمامه دین۔ یعنی مقدس۔ همه زرد و نا[illegible]۔ و دراز صورتها۔ عبوس رو۔ اگر کسی را با چهرهٔ

پر آب وتاب کشاده ببینند منافق وفاسق گویند- این است که من بعد از دوره و به اینجا پیش از تبدیل آب وهوا تبدیل صورت وسیما ... کنم بمقتضائے وقت ومقام ملاحظه طهارت ونجاست وکثافت ونظافت مے نمایم کمرم که هیچ وقت به رکوع خم نمے شد- وسرم که هرگز بسجود نمے رسد- در رکوع وسجود یکے مے شکند- ودیگرے پنبه مے بندد- تو خود میدانی که من در سائر اوقات :-

(روئے نیاز از همه سو تافته)
(رقبله نفهمیده مسلمانیم)

اینجا مجبوراً وقت خواهم رو بقبله مے خواهم- وطریقه قبله اینجا را از انحراف ومیل به یسار ویمین وجنوب وشمال بهتر از راه دهان خود می شناسم-

حاجی :- "خوب اینها که می گوئی صحیح- اما بچه کار مے خورد"؟ من مسلمانم بخدا وپیغمبر وقیامت اعتقاد دارم بس است باین شدت وباین درجه چرا ......؟ خیر هرگز ......؟

درویش :- "چه طور بچه کار مے خورد نمے فهمم؟ اولاً باین کار مے خورد که نمے گذارد- تو از گرسنگی بمیری- یا سنگسار شوی- این ملایان حد وسطه را نمے دانند- وباید ... شان شود- که تو راستی مومنی یا نه- اگر مومنے- باید که سر موئے از سنن شرع فرو نگذاری- مثلاً اگر بدانند که قرآن را معجزه وکلام غیر مخلوق ندانی- خواه ... را بفهمی- خواه نفهمی- باحترام تجوید وتلاوت وقرآت ننمائی- ریشه ات را بآب مے رسانند- خدا نکرده اگر بفهمند که تو صوفی هستی- بجان پدر ومادرت که یاد ندارد تکه تکه ات مے کنند- باین اعتقاد که برائے هدایت بصراط مستقیم تر از این راهے نیست- رفیق جانم- حاجی! (اینجا راقم) مے گویند"

(سرزمینے است که ایمان فلاکت فتنه بار)

اینجا نشین گاه میرزا ابوالقاسم مجتهد است۔ کہ اگر ہمت کند۔ ہر طریقے بخواہد ہر دم۔ تلقین تواند کرد ؟ در پیش رفت حرف۔ اعتقاد ہمہ اینکہ با پادشاہ سرد کلہ میزند۔ و فرمان شاہ ہر دم پیش از پارچہ کاغذی قلم نمے دہد۔ حقیقۃً آدم خوبے است۔ عیبش اینکہ دشمن درویش وصوفی مے باشد۔ و مارا سخت خوار می دارد۔ بجز این دیگر ہیچ عیبے ندارد۔

بعد از استماع این سخنان۔ اگرچہ بسبب بعد عہد۔ نماز خواندن بمن زور و دشوار بود۔ ولے برائے مصلحت وقت بخصوص بجہت قبول عامہ لازم آمد۔ بنائے طہارت و وضو و نماز گذاشتم۔ بشنینکہ گفتی برائے ہمین کار پیدا شدہ ام۔ فی الواقع اول تکلیف و تحمل مے پنداشتم آخر دیدم۔ بد مشغولیتے نیست۔ برائے دفع ملال و وقت گذرانی معقول بکار می خورد۔ اذان صبح برمے خواستم۔ و در سر حوض با این بے معنی ترین و سخت ترین تکلیفات وضو مے ساختم۔ پس ازان در محضر ہمہ انظار با جہر و قرأت تمام کہ از چہار جانب شنیدہ مے شد۔ نماز می خواندم باین امید کہ آہستہ آہستہ گوش زد ہمہ شود۔ ہیچ صورت مثل صورت من عبوس و منحوس و ناممیمون و پر لعنت و بے اغور نبود درویش۔ خود نیز در تقدس فروشی و ظاہر سازی از قبیل بزمین نگریستن۔ آہ سرد کشیدن۔ بیہودہ لب جنبانیدن۔ سکوت ساختگی۔ ترشروئی۔ کج خلقی۔ بے مزگی پارسائی۔ بگردمن نمے رسید۔ پیشانی را داغ نہادم۔ سبیل ہا را از بیخ برچیدم۔ چشمہا را سرمہ کشیدم۔ مہر در بغل تسبیح در دست مسواک در کمر۔ با پائے بے جوراب و کفش شلخنہ پاشنہ تختہ ملکے شدم حسابے۔

عنقریب معلوم شد کہ از بستیانم خاصیت زہد فروشی کہ درویش بیان کردہ برائے العین مشاہدہ نمودم۔ آوازۂ منظومہ بطریق خاطرخواہ بہر جا پیچید۔ کہ مجرم بجرم دیگریم۔ و بجد و یقین میگفتند۔ (خطا) از حکم ست

واین بیچاره محکوم شده است۔

کم کم با معارف ومشاہیر آشنا شدم۔ وکار بجائے رسید که بعضے می گفتند۔ اگر دربست نبودے۔ ہر آئنه تو را در مسجد خویش نماز مے کردیم۔ دیدم زہد ریائی بہترین وسیله اکتساب شہرت ودانشمندی ودانائی است۔ ودر سایه گرداندن تسبیح پے در پے وجنبش لاینقطع حنک وپوزه وآه اندوہناک کشیدن شاہراه اعتبار واحترام بروئیم کشوده شد۔

از کثرت وصول لقمه مفت من ودرویش بے آنکه دینارے مایه گذاریم۔ وقتے خوش مے گذراندیم۔ زناں از میوه۔ عسل۔ ونان روغنی آوردن۔ کوتاہی نمے کردند۔ من ہم گاہے گاه تعویذے بباز وطلبے بگردن شان مے انداختم۔

خلاصه۔ با اینکه گذرانماں در ظاہر موافق طبع شد اما در معنی خیلے خنک وبے مزه بود۔ از اتفاقات خنده روئے رفیقم نیز کم۔ کم۔ کم شد بلکه ہیچ باقی نماند۔ عاقبت برائے گذراندن پاره از آن ساعتہا۔ ئے سال نما اورا واداشتم۔ تا حکایات از بر کرده خود را یگاں یگاں بگوید وقصه را که در حتابے حوض سلطان بآں حسن نتیجه بیاں کرده بود فراموش نکند۔ که گذران وقت را دست آویز خوبے است۔

خوانندگان کتاب ہم البته مانند من بے طاقت شده که بہماں گونه که درویش بداں حکایات از من رفع دلتنگی کرد۔ من از ایشاں بخنم یکے از قصه ہائے اورا باز می گویم۔ خواه خوش۔ خواه ناخوش۔ خواہی دانست که خاطر بیچاره بست لشیں چگونه از اندوه وملال رہائی می یابد۔

شاد آتی بلگرامی

حکایت سربریان

خونکار امروزهٔ روم - که سنی پاک متشرع و متدین است - و در راه ایمان سخت پایدار - و در حفظ ناموس شرع استوار می باشد - چون بر تخت سلطنت استقرار یافت - آوازه در انداخت - که باید بسیاری از رسوم و عادات خاصهٔ کفار را - که بمملکت اسلام باسم (آلافرانک) راه یافته بر انداخت - و بر خود واجب کرد - که همهٔ اشیاء را بحالت اصلی و سادگی طبیعی برگرداند - و طریقهٔ حکمرانی ترکان و پاشا های قدیم را که متروک شده تجدید کند - بنا بر این عادات تبدیل گردی و تجسس احوال و افکار را که از دیر باز متروک شده بود نو کرد - و در لباس تبدیلی خود و همراهان - بسیار سخت گیری می نمود - و بنوعی پوشیده میداشت - که کسی از حرکات ایشان سر موئی وقوف نمی یافت -

چندی پیش از این در ممالک ترک خاصه در استانبول - ناخوشنودی بسیار و آثار شورش در مردم پدیدار گردید - خونکار را اطلاع حال مردم را بنفس خواست - و آهنگ آن کرد - که تبدیل گردی - خویش را از ندیمان خاص و هم رازان مخصوص خود نیز پنهان دارد -

بنا بر این امر بآوردن خیاطهای مختلف - و ساختن لباسهای منقسم نمود - وقتی یکی از غلامان خاص خود خواجه "منصوری" را برگماشت که خیاط غیر معروف را با کمال احتیاط برای دوختن لباس طرز نو آورد -

منصوری زمین خدمت بوسید - و بهر جانب شتافتن گرفت در پهلوی بزستان (بازار پارچه فروشی) پیره مردی خمیده قد دید که چشمانش از شدت نظر بکار - به تحمل بار عینک و چار

دردکانیکه گنجایش اندام او را بیشتر نداشت مشغول وصله کاری یافت۔ گفت "این وصله کار من است"۔ سلامی داد۔ و دست مرید او گفته پیش رفت پیرمرد اول از شدت توجه بدوخت و وز خود ملتفت او نشد۔ در آخر بهوای صدا سری بلند کرد۔ مردی موقر یافت۔ محل نگذاشت۔ چه خود را قابل خطاب او نمی پنداشت۔

از تکرار پرسش خود را منظور نظر آن مرد موقر دیده عینک از چشمان برداشت۔ و کار را بکنار گذاشته خواست با۔ وز انوی آداب بنشیند۔ منصوری دست بشانه اش نهاد۔ که "زحمت مکش۔ از کارت باز نمان۔ اسمت چیست"؟

خیاط۔ غلام شما عبدالله اما دوستان و یکجهتان باباعبدل نیز میگویند۔

منصوری۔ تو خیاطی

باباعبدل "هم خیاط و هم مؤذن مسجد بازار ماهی۔ چه باید کرد"؟

منصوری "خوب۔ بینوائی برای ما زحمتی بکشی۔ جامه ای بکنی؟

باباعبدل "کارم چه چیز است۔ برای همین کارها اینجا نشسته ام۔ چه خدمتی است"؟

منصوری "رفیق! آهسته آهسته تند نرویم مبادا بیفتیم"۔ آیا بدین مسئله راضی هستی۔ که نیمه شب آمده چشمانت را بسته برای جامه ای که گفتم همراهت ببرم؟

باباعبدل :۔ این مسئله دیگر است۔ وقت خیلی نازک و ناهموار و سرهای پیران از هر سو پدیدار است۔ سر خیاط بینوا از سر وزیر و قپتان پاشا تشخص ترنیست۔ مزد درست بده اگر بخواهی۔ برای ابلیس هم لباس تلبیس توانم دوخت"

منصوری۔ از این قرار باین قرار راضی هستی؟" این بگفت و دو اشرفی

درمشتش نهاد۔

بابا عبدل:۔" راضیم۔ خدمت را بفرمائید۔

آخر قرار بر این شد۔ منصوری نیمۂ شب بدکان بابا عبدل آمدہ اورا چشم بستہ ببرد۔

چوں بابا عبدل تنہا ماند۔ مشغول بکار۔ متحیر ومتفکر باخود میگفت حمالے من باچشم بستہ چہ مے تواند بود؟ برائے این کہ مژدۂ این سعادت تازہ را بزن خود برد۔ از سائر اوقات زودتر دوکان خود را بست۔ ودر پہلوئے مسجد بازار ماہی بخانہ خود رفت۔

(دلفریب) زن بابا عبدل کہ در خمیدگی قد باشوہر جفت وہم سر بود۔ بدیدار آں دو اشرفی وبامید عقبۂ آں سفرہ را از کباب وسبزی ومیوہ ومربا بیاراست۔ وقہوہ تلخی ہم پشت آں نہادہ زن وشوہر بنائے شکم باآب نزنے گذاشتند۔

نیمۂ شب۔ بابا عبدل صادق الوعد۔ ومنصوری از او صادق الوعد تر در دکان بابا عبدل یک دیگر را جستند۔ وبے آنکہ بابا عبدل سخنے گوید۔ منصوری چشمانش را بہ بست۔ واز کوچہ وپس کوچہ بہ حرم سرائے سلطانیش بردہ۔ از در کوچکی بخلوت خاص درونش برد۔ چوں چشم بگشود۔ اطاقے دید۔ کہ بر زمینش انواع قالین ہائے نفیس گستردہ۔ ودر صفہ ہائش قماشہائے گوناگوں آراستہ۔ اما بجز یک چراغ کور دزداں روشنائی نہ۔ منصوری بابا عبدل را در آنجا نشاندہ برفت۔ وبا یک بقچۂ شال کشمیری برگشت۔ از میان بقچہ لباس درویشی درآورد۔ وبہ بابا عبدل نشاں داد۔ کہ نیک بیا زمائے وبہ بہیں کہ برائے دوختن لباس بدین قسم چہ قدر وقت لازم است ودرست پیچیدہ باز بہ بوقچہ بگذار۔ واز جائے نجنب تا من برگردم۔

بابا عبدل لباس را بدیں سوئے وآنسوئے گردانید ودرست

بیازمود۔ وآنچه بایست نیک حساب نمود۔ وبموجب امر بازبه بقچه نهاد۔ ناگاه مردے مهیب۔ بلند قامت۔ که از دیدارش باباعبدل را سراپا لرزه گرفت۔ داخل شد۔ وبے آنکه سخنے گوید۔ بقچه را برداشت وبیروں رفت۔

دقیقهٔ دیگر۔ هنوز باباعبدل از حیرت حال او بے بخود نیامده در دیگرے بگشود۔ ومردے بالباس فاخر۔ بقچهٔ کشمیری بوضع وبزرگی بقچه اول بیاورد۔ پیش پائے باباعبدل نهاد۔ وبے آنکه لب بسخن وباچشم بروئے باباعبدل گشاید۔ زمین ببوسید۔ وبرفت۔ باباعبدل خود دراندیشه که ایں کار باز نباید باشد۔ ومن باید آدمی بزرگ شوم۔ ولے بهتر از همه آں بود۔ که در گوشهٔ دکان بازنهاں وصله کارے مشغول باشم۔ وایں حمالے را با همهٔ سود بگردن نگیرم۔ که مے داند مرا برائے چه کار بایں‌جا آورده اند؟ دخول وخروج ایں مرداں غریب۔ که زبان بسته مے مانند۔ عاقبت خوبی برائے من ظاهر نمی دارد؟ اگر تواضع نمے نمودند۔ وسخن مے گفتند۔ همانا بهتر مے بود۔ ومن میدانستم چرا بدینجا آمده ام۔ شنیده مے شود۔ پارهٔ زناں را بجوال میدوزند۔ ودر آب میاندازند۔ شاید برائے آں گونه خیالے مرا بدینجا آورده اند؟

باباعبدل باخود دریں سخناں بود که منصوری داخل شد۔ وبے آنکه حرفے دیگر زند گفت بقچه را بردار۔ باز چشم او را بسته از جائے که آورده بود۔ بدآنجا رسانید۔ باباعبدل در عهد خود استوار بے هیچ جواب وسوال وعده داد۔ که بعد از سه روز حاضر است۔ ده اشرفی بیار دوکاں ودیگر۔

باباعبدل بخانهٔ خود برگشت۔ تا زن خود را از انتظار بدر آرد۔ ودر راه باخود میگفت۔ در راستی ایں کار بزحمتش میارزد۔ بخت دریں آخر عمر خوب نانے برایم پخت) دوسه ساعت بصبح مانده بود۔ که در خانه را بزد۔ زنش با عزت واحترام بگشود۔ وبقچه را دودستی

بگرفت۔ بابا عبدل فریاد برآورد کہ دلفریب جان! مژدہ۔ کار این را
مے گویند۔ تمام شود۔ بہ بین چہ قدر مزدے دہند" دلفریب بخندید و باعش
چاق شد۔ خواست سر بقچہ را بگشاید۔ بابا عبدل گفت۔ (حالا بیا بخوابیم وقت
گشودن او نیست)

دلفریب گفت:۔ تا نگشایم و نہ بینم۔ چہ آوردۂ۔ آسودہ نمے شوم و
خوابم نمے برد) پس بقچہ را بگشود۔ دوم روشنائی برد۔ چہ دید۔ وچہ شد۔
تو خود قیاس توانی کرد۔ معلوم است۔ خیاط و زنش کہ بجائے لباس
در بقچہ سر آدمی درہم و برہم کشیدہ بینند۔ چہ حالتے برایشان دست
مے دہد۔

دست زن لرزاں و سر بریدہ از دستش غلطان بیفتاد۔ اوّل زن و شوہر
اندکے چشم پوشیدہ تفکر کردند۔ بعد ازاں ساکت و صامت بروئے یک دیگر
نگریستند۔ بطورے کہ بہ ہیچ زبان بہ بیان نیاید۔

ازاں بعد دلفریب نعرہ زد:۔ کہ (عجب کارے آوردی۔ مثل جان آدم۔
قربان کارت بردی۔ مرد کہ این چہ کار است۔ مگر بدبختی درون خانۂ مان کم بود۔
کہ این ہمہ راہ رفتی وازبیرون سر مردہ آوردی۔ کہ لباس بدوزی۔ خاک
بر سر مردہ ات) !

بابا عبدل:۔ اے اناسنہ! باباسنہ اے بکلہ پدر و مادر) آنکہ این بلا را
بسر من انداخت۔ ہماں وقت کہ آں سگ سیاہ۔ چشم مرا مے بست
و مے گفت صدا در میاور۔ دلم مے طپید۔ و گواہی می داد کہ بے چیزے نیست
با ہمہ زرکی و خرے میدانستم۔ کہ حمالی گفتن او محض لباس دوزی نباید
باشد۔ پدر سوختہ سیاد بجائے لباس سر آدمی جا زن کردہ است خدایا۔
حالا چہ بایدم کرد؟ راہ خانہ اش را نمیدانم۔ تا سر را برم بصورتش بزنم۔
کہ (ننہ سگ ہا بیا لباست را بگیر) حالا است کہ بستان چی باشی با ہزار باشی
دیگر بخانہ ام مے ریزند۔ کہ (بیا خون بہائے این سر را بدہ۔ آں وقت
خر بیا۔ و معرکہ بار کن! احتمال آں ہم ہست کہ مرا بہ باد بزنند۔ یا خفہ سازند۔

و پا پوستم را زنده زنده کنده کاه پر کنند۔ دلفریب جان! بیاد تدبیرے بکن؟

دلفریب :- باید گریبان خودرا از شرِ این سر خلاص کنیم۔ مگر غیر از ما آدم قحط بود۔ کہ باید این سر بگردنِ ما بیفتد؟

بابا عبدل :- خوب۔ (حالا روز روشن مے شود۔ ہر کار کردنی ہست‌ایم زود بکنیم)

دلفریب :- یک تدبیرے بخاطر من مے رسد۔ ہمسایۂ ما حسن نانوا حالا تنورِ‌ش را مہیا فروزد۔ اکثر اوقات ہمسایگان ویزی و کماچدان مے دہند بپزد (عادت شان اینکہ اوّل شب آنہارا مے برند۔ ودم تنور مے گذارند) چہ طور است این سررا در ویزی گذارده دم تنور او بگذاریم۔ تا بپزد؟ چہ لازم است بعد برُدم بیاوریم۔ گور پدر ویزی و ویزی پز بگذار بگردن حسن بیفتد۔

بابا عبدل بعقل زنکش ماشاءاللہ گویان۔ سر را در ویزی نہادند و نزدیک نزدیک پیرزال پہلوے ویزیہاے دیگر (کہ آورده بودند بپزد) مستور بگذاشت و مخفی بجست۔ از ان پس زن و مرد در را محکم چفت کرده بغنیمت شال و دستمال خورسند بخوابیدند۔

حسن نانوا پسرے داشت محمود نام۔ پدر و پسر ہر دو بتفدّس معروف در آن حال کہ تنور مے افروختند۔ ناگاه سگے کہ براے ریزه چینی نان اکثر بدکان شان مے آمد۔ و بسیار عزیزش مے داشتند در رسید۔ و بطرزے غریب بطورے عجیب پارس کردن گرفت۔

حسن رو بہ پسر کرد۔ کہ (این سگ را چہ شده؟ یا یار چیزے غریب دیده باشد)۔

محمود بدین سوے و آن سوے نگران سبب پارس سگ را ندیده گفت (برشیتی بوق) اچیزے نیست) و برفت۔

و لے سگ چندان پارس کرد۔ کہ حسن ناچار بہ جستجوے سبب بر آمد۔

سگ دیوانہ وار بوئے ہمے کشیدی۔ و پیرامون ویزی با با عبدل ہمے گشتی۔ و بروئے حسن ہمے جستی۔ تا اینکہ حسن را یقین شد۔ کہ در ویزی چیزے ہست۔ چوں سر پوشش را بر داشت سر بریدۂ ویزی با چشم باز دید۔ چند ان لازم نیست۔ بیان شود حالش چوں شد۔

فریاد بر آورد (لا الہ الا اللہ چوں آدمی کم جگر بود۔ سر پوش را از دست نینداخت۔ بلکہ ز بجائے خود نہادہ۔ پسر را طلبید کہ (فرزند محمود دُنیا بد دُنیائے شد و مردم دُنیا بد مردمے) نا بکارے سر انسانی برائے پختن در تنور فرستادہ است۔ امّا از این طالع و برکت شور سگ تنور ما ملوث نشد۔ در این باب آسودہ باش۔ ولے چوں پائے شیطان درمیان است۔ بگذار آنچہ ما باید بہ بینم دیگرے بہ بیند۔ اگر بدانند در تنور ما سر آدم پختہ مے شود۔ دیگر کسے از ماناں نخے خرد۔ باید از گرسنگی بمیرم۔ اسم ماں بدی در میرود۔ و باین مشہور مے شویم کہ نان را با روغن آدم چرب مے کنند۔ اگر اتفاقاً موئے از نانِ ما در آید۔ خواہند گفت۔ موئے ریش انسان است)

محمود جوانے بود بیست سالہ و در خشک مغزے پسر پدرش امّا اندکے زود تدبیر و شوخ این قضیہ را اسباب شوخی دید۔ و بہ ہیئت غریب و زشت سر نظر کردہ سخت بخندید و گفت۔ (این سر را بدکان علی کور و لاک یا علی ولاک کور کہ روبروئے ماست مے بریم۔ علی در کار دا کردن دکان است۔ او یا یک چشمے خوب نمے تواند دید۔ و ما خوب می توانیم کار خود را بہ بینیم۔ بابا! (تو را بخدا! بیا چنیں کنیم)

پدر بہ تکلیف پسر راضی شدہ وقتے کہ علی کور سر آب رفت محمود سر را برد۔ و در دوکان او بطاقچہ پشت دیوار نہاد۔ و در اطرافش پارچہ کہنہ چند پیچید۔ بہ مثل اینکہ مشتری حاضر سر تراشیدن نشستہ است۔ سپس با حیلۂ مخصوص طفلان بجائے خود باز آمد۔ تا از تاثیر تدبیر خود بہ علی کور کیف کند۔

علی کور عصا زنان داخل دوکان شد۔ با طراف نظر کناں

از عکس شعاع آفتاب که تازه بر پنجرہائے کاغذین دکان تافته بود آن صورت را بدید و در حقیقت مشتری پنداشته گفت:- السلام علیکم خوش آمدید- صبح خیزی خوبے کرده آید- چشم درست نمے بیند- ولے موئے سرتان خیلے بلند شده و تراشیدن لازم داشته است- چرا پیش از وقت کلاهتان را بر داشته آید- بلکه زکام شود- چون جوابے نشنید باخود گفت (معلوم میشود یا گنگ است- یا کر- من هم که کورم باهم در جوال توانیم رفت پس روئے بدو کرد- که عمو یک چشمے من نبین اگر بالمرّه هم کور شوم- باز سر تو را توانم تراشید تیغ من در سر تراشی از چاقوئے گوشت بُران تیز تر است)

آنگاه با ادب تمام لگن و صابون حاضر کرد- و تیغ بفسان زده روئے بمشتری رفت همین که دست بدان سرافسرده زد- چنان زود واپس کشید- که گفتی سوخت- متعجبانه گفت- (رفیق! سخت سرت سرد است- گویا یخ کرده)؟ بار دیگر دست پیش برد- سر از جائے بغلطید- و بزمین افتاد- و علی هم شش گز از آن دور تر بجست-

فریاد برمی آورد- امان! خداوندا! پناه بر تو! و جرأت بیرون آمدن از کنج دکان نمے کرد- آهسته آهسته مے گفت- اے سر! این دکان این تیغها- این فیطهاله هرچه دارم از آن تو بگیر و دست از سرم بردار! اگر جن- یا شیطانی- بسخن در آئی؟ و مرا معذور دار که میخواستم سر تو را صابون مالے کنم)

چون از سر پاره آوازے بر نیامد- دانست که جائے ترس نیست پیش آمد- و کاکلش را گرفته- از زمین برداشت و نگاہے درست کرد و گفت (راستی سر پاره بوده! ولے بچه پا بدینجا آمده) اے لقمهٔ گوشت بخش چه تدبیرے در زیر سر داشتے؟ نے نے- علی یک چشم است- امّا با آن چشم دیگر هرچه در دنیا مے شود دیدن مے تواند- تو را

له فوطه ها- پیش بند- ف- بےحس-

بدکان حسن نانوا مے اندا ختم۔ ولے پسر شیطان و نادرست است۔ سر حساب مے شود۔ خوب۔ حالا کہ چنیں است۔ بجائے بیرمت کہ کسے بصرافت نیفتد۔ تو را بدکانِ کبابی (یانقوی) یونانی مے برم۔ تا بجائے مزۂ عرق بشتریان دہد پس بیک دست چپوق۔ و بدست دیگر سر بریدہ را در زیر دامان گرفتہ در کوچہ پہلوئین بدکان یونانی رفت۔

علی کور ایں دکان را بسیار و دکان ہائے کبابی مسلمان ترجیح مے داد۔ چہ در آنجا بیسر خر شراب نیز مے توانست خورد۔ داخل دوکان دولابی بود۔ کہ کبابے گوشت ہائے ناپختہ را در آنجا نگاہ مے داشت۔ علی نگاہے بدیں سوئے وآں سوئے کرد۔ چوں کسے را ملتفت خود ندید۔ سر را در پشت شقہ گوشتے گذارد۔ کہ بایست آں روز کباب شود۔ چوں اول روز بود۔ و جمعیت کم۔ کسے او را ندید۔ و برائے پے گم کردن چپوق خود را باآتش اجاق (یانقو) روشن نمود۔ و کبابے برائے نہار خود سفارش داد و برفت۔ (یانقو) بعد از آنکہ ظرفہائے ناشستہ را بہ شست و سیخہائے کباب را بترتیب پیچیدہ چید۔ آتش برافروخت۔ شربت بساخت۔ دکان را جاروب کرد۔ رفت از دولاب برائے کباب علی کور پارچۂ گوشتے بیاورد۔

یانقو مردے بود۔ یونانی خالص۔ زیرک۔ حیلہ کار۔ و تمام۔ نسبت بہ بزرگان متملق و مظلوم۔ و درحق خوردان متکبر و ظالم۔ با اینکہ شتربان عثمانی بود۔ با آغایانِ خود کینۂ شترے داشت۔ و برائے چاپلوسی ایشان از ہیچ اقدام دریغے داشت۔ ہرچند پست پایہ ہم بودند۔ با ایشان بعلو مقام و احترام سر فرود مے آورد۔

بارے۔ یانقو۔ گوشت ہا را بہم زدن گرفت۔ تا پارچۂ گوشتے گندیدہ برائے علی کور جوید۔ و با خود مے گفت۔ زہر مار بسار گوارا۔ بہ شکم ترکی کہ قابل دریدن با خنجر و تیغ مے باشد۔ گوشت گورم و پشت مازہ

دریغ است) گوشتهائے را مے آزمود و میگفت۔ خیر (هنوز علی کور
خور نشده) ناگاه گوشه چشمش به سر بریده آدمی افتاد۔ دلش از جائے برآمد
و چند قدم دور ترک جسته گفت: (ماشاء الله عجب چشمهائے
درخشان واری۔ کیست آنجا؟ چون جوابے نشنید آهسته آهسته دست
فراکرده و از میان کله پاچها و گوشت هائے گندیده۔ سر را بیرون آورده۔
مانند چیزے که زیان خیز است۔ دور از خود بگرفت اما از هیئت سر
مسلمان بودنش را بشناخت۔ گفت۔ (لعنت خدا بر تو) چرا سر
همه پیروان محمد باین طور نمی شود تا من کباب کنم۔ و سگ هائے
استانبول را رایگان فربه سازم کاش عاقبت همه ایشان این طور
شود! کاش همه یونانیاں امروز مثل من خوش وقت و خوش بخت
شوند۔ پس با غیظ سر را بر زمین انداخت۔ و با نک پا بغلطانید۔ بعد ازیں
بازیها و هرزگیها۔ با خود گفت (خوب۔ حالا چه باید کرد؟ اگر این سر را
کسے به بیند۔ کار من تمام است مے پندو من مسلمانے کشته ام)

ناگاه تدبیرے بخاطرش رسید۔ با حالتے نابکارانه گفت
(زہے طالع یهودی۔ خوب بیادم آمد۔ برائے این سر از آنجا بهتر جائے
نمے شود۔ اے اندام خبیث امت محمدا بروپیش دست اندام خبیث
ملت موسی۔

پس سر را برچیده دامان گرفته۔ بجائے که نعش یهودی مرد در میان پا بوده
روانه گردید۔

(درویش گفت۔ باید دانست در ممالک ترک وقتے سر ترکی را
ببرند۔ سر را بروئے بازوے او مے گذارند۔ تا اینکه مرده او از مرده یهود
و نصاری افتراق شود۔ اما سر نصاری و یهود را میان پا نزدیک موضع معتاد
شان میگذارند)۔

با نقو۔ فرصتے جست۔ و سر را بمیان پائے نعش یهودی پهلوئے سرے
گذاشت۔ چوں هنوز کوچه ها خلوت بود۔ کسے او را ندید۔ در باطن دلشاد

ازاینکه به یکے ازظلمهٔ خود ظلم نموده وبچیں خواهی سرش را بهر جا بدتر یهود گذاشته۔ پادکان برگشت۔

یهودی مقتول متهم شده بود۔ برا اینکه کودک مسلمانے را وزدیده وکشته است (ترکان وایرانیاں را اعتقاد اینکه براستی یهودیاں ایں کارہا را مے کنند) ازیں تهمت فتنه عجیبی برپا وهنوز فرونه نشسته بود۔ ایں کشتار بعمد دردم درخانهٔ یک یونانی متمولے واقع شد۔ جلاد پیش خود قرار داده بود۔ چند روز نعش آنجا بماند۔ تا یونانی برائے استخلاص ازیں شر مبلغے گزاف بادهد۔ یونانی هم برغم میرغضب در وپنجرهٔ خانهٔ خود را بسته از خانه بیروں نمے آمد۔ ونعش یهودی درهماں جا بود۔ بجز مسلماناں کمتر کسے جرأت پیراموں گردی آں نعش مے نمود۔ از ترس اینکه مبادا مسلماناں بزورش بهرده کشی وادارند۔

چوں روز قدرے بالا آمد ومردم به آمد وشد شروع کردند۔ ازدحامے در آنجا شد۔ وآوازه بهرسو پیچید۔ که ولیشب معجزه شده ونعش یهودی دو سر پیدا کرده است۔

ازیں خبر تمام اهل شهر بتماشا دویدند۔ کعب الاحبار یهود خبر داد که چوں چیزے خارق عادت درمیان قوم بنی اسرائیل بظهور پیوسته است البته صاحبے برائے ایشاں ظهور خواهد کرد۔ دانشمنداں یهود از هرسو به تکاپو مژده مے دادند۔ که حالا ست ایں مرده با دو سر برخیزد۔ ویهوداں پریشاں را از پنجهٔ ستمگاراں برهاند۔ امّا برعکس ایں پیچ وتاپیچ کا۔ برائے ایشاں بدبختی بار آورد۔

درآں گیر ودار بناگاه یکے از ینگچریاں ازمیان تماشائیاں فریاد وفغاں برداشت سبحان الله۔ (یکے ازایں دو سر صبر بند رگ ورئیس ما آغائے ینگچریان است) ینگچری دیگر شهادت داده۔ رگ بخیر تشاں بجنبید وبه نزد اورته خود دویدند۔

خبر ہمگانی شد۔ و آتشے بجان نیچگریاں زد۔ ایں طائفہ ہول انگیز
بیکبار از جائے جنبیدند۔ معلوم شد کہ در پائے تخت ہنوز نیگچریاں از قتل
آغائے منتخب خود خبر نداشتند۔ میگفتند ردغائے باما و قتل بزرگ
ما کافی نبود۔ کہ باید بایں خواری و بے مقداری سرش را درمیان پائے
یہودی گذارند۔ ایں اہانت نہ تنہا بر ما شدہ۔ بلکہ بیضۂ اسلام را اہانت
کردہ اند۔ ہرگز چنیں معاملہ نسبت بما نشدہ تلافی ایں نمے شود مگر
بقتل نسل یہود ایں کار کدام سگ است۔ ایں سر با کدام پا بدینجا آمدہ؟
یا کار روز برمے باشد۔ یا کار رئیس افندی۔ یا آں کہ باز کار پدر سوختہ
ایلچیاں فرنگ است)؟
واللہ! یا اللہ! بہ پیغمبر! بقبلہ! بکعبہ! بہ درّۂ عمر۔ بہ تیغ حیدر صفدر یاکیں
خود خواہیم کشید)!
بگذار ازدحام زیادہ شود۔ تا قدرے حرف بزنیم۔ خوانندہ میتواند
تصور کند۔ کہ یہوداں درآں وقت چہ حال داشتند۔ بعض دو پا یا
چہار پا بسوراخ خود مے دویدند۔ ترکان غضب آلود با فحش و قسم
و طپانچہ و کارد۔ و خنجر و شمشیر۔ فریاد کناں بگیرید۔ بہ بندید۔ بزنید۔
بکشید۔ خوانندہ خوب است شہرے را بنظر آورد بازارہا ہائے تنگ
و خانہائے دیوار کوتہ و کوچہائے پر از ازدحام۔ و مردمے با لباسہائے
گوناگوں و رنگا رنگ ناموزون شفاف براق و گلگوں کہ ہمہ مے ترسند۔
و نمے دانند چرا؟ ہمہ سخن میگویند۔ و نمے فہمند۔ چہ می گویند؟ گویا
حالا قیامت برپا و آسمان و زمین برہم خوردہ در چنیں شہر بمیان ایں مردم
شمار ارہا کردہ می گویم۔ با گوشۂ چشم نگاہے بسرائے سلطانی بیندازید۔
تا معلوم شود۔ با ایں حال درآں حال جناب شوکت مآب افندی من بچہ حال
و در چہ کار اند۔
شب آوردن خیاط بسرائے شاہی سلطان امر فرمودہ بود کہ سر آغائے نیگچریاں را
دکہ درآں روزہا فسادہائے بزرگ می کردہ بہر ندم

از کثرت اعتنائی دریں باب بایستے بمحض بریدن سرش را بحضور آرند۔ مامور ایں امر در وقت آوردن سر باطاق چوں جرأت نگاه کردن بر روئے سلطان نداشت۔ ہیکل خیاط را سلطان فرض نموده۔ سر را پیش پائے او نهاده و برفت۔ سلطان! برائے اینکه منصوری خواجه خود را هم فریبد۔ ولباس تبدیلی را بر او جان زن کند۔ دقیقه پیش از آں باطاق داخل شد۔ و بقچه نمونه را برد تا لباس دیگر آورد۔ در ایں اثنا منصوری آمد۔ و خیاط بقچه سر را که در آنجا بود۔ بجائے بقچۂ لباس برداشت و بیروں برد۔ بادشاه از قضیۂ سر و بردن خیاط بے خبر چوں بازگشت۔ او را اندید آدم فرستادن۔ و خیاط را باز آوردن منافی تدبیر بود۔ بے اطلاع از حقیقت حال ناچار منتظر برگشتن منصوری شد۔ و میدانست که بے لباس نرفته و لباسهم هنوز نزد او بود۔ از طرف دیگر در انتظار سر بے تابی داشت۔ مامور گشتن آغائے بیگمپریاں را بخواست حالا بیا و حیرت آمر و مامور را تماشا کن۔

سلطان دست برانوئے حیرت مے زد۔ که «اگر خیاط ایں سر را نبرده من ایں ریش را مے تراشم»!

سلطان در انتظار منصوری بے تاب۔ هر چه آشوب کرد۔ و دست و پا زد۔ و خودکشی نمود) الله! الله گفت۔ برگشت فحش هم داد باز نیامد۔ اگر آدم مے فرستاد و منصوری را از رخت خواب بیروں مے کشید۔ ابداً بر نمے گشت۔ و خیلے خوابها هم دیده بود۔

بمحض پدیدار شدن منصوری سلطان فریاد کرد۔ زنهار اے منصوری! به نزد خیاط برو۔ که سر آغائے بیگمپریاں را بجائے لباس درویشی برده۔ تا زود است برو۔ بگیر۔ و بیاور۔ وگرنه قیامتے بپا خواهد شد۔ آنگاه قضیه را حالی منصوری کرد۔ نوبت حیرت

بمنصوری رسید۔ چہ دوکان خیاط را میدانست۔ وخانۂ اش را نمیدانست۔ پیش از صبح بود و بزستان باز نشدہ۔ فقط قہوہ خانہ را باز یافت۔ از آنجا ہم فائدہ ندید۔ دستش از ہمہ جا برید۔ عاقبت بخاطرش آمد کہ خیاط مے گفت۔ مؤذن مسجد بازار ماہیم۔ بہ آنجا دوید۔ خیاط را دید۔ دست در بناگوش۔ چشم بستہ با دہانے چوں غار گشادہ برائے فراموشی از حال شب بانگ نماز صبح مے داد۔ نفس زناں ببالائے منارہ رفت۔ چوں چشم خیاط بمنصوری افتاد۔ از ترس استنطاق دربارۂ سر۔ اذاں در گلویش گرہ شد۔ وکم ماندہ بود کہ سکتہ کند۔ بے آنکہ فرصت حرف زدن بمنصوری دہد بگریبانش آویخت۔ کہ (مردکہ باشریفے مثل من ایں چہ بازی بود۔ ؟ مگر خانۂ من قبرستان است یا کلۂ بزخانہ)؟

منصوری:۔ (رفیق! روا دو بیداد مکن۔ مگر نمے بینی کہ عجب اشتباہے درکار است)؟

خیاط:۔ (اشتباہ کجا! عمداً سہو کردی کہ بیچارہ را بہ بلا اندازی مرا ریشخند مے کنی۔ کہ لباس خواہم ساخت۔ تو نمونہ مے آوری دیگرے مے برد۔ و آں دیگر سرے بجائے او میگذارد۔ سبحان اللہ۔ درمیان گروہے گیر کردہ بودم؟ آنجا کجا بود۔ آشیانۂ حرام زادگان یا سوراخ شیطان)؟

منصوری:۔ (دہن اور اگرفتہ) مردکہ خفا شو۔ بس است پرپیش مرد (میدانی یا کہ حرف میزنی)؟

خیاط:۔ نمیدانم و نمے خواہم ہم بدانم۔ (آں قدر میدانم۔ کہ ہر کس سرے را بجائے لباس داد سگ ملحد است)۔

منصوری (دیوانہ وار):۔ مردکہ سایۂ خدا را سگ مے خوانی؟ زبا دہنت را بشکند۔ پادشاہ عالم پناہ اسلام را ملحد خطاب مے کنی؟ چہ گہ مے خوری۔ زود باش۔ خفہ شو۔ بگو سر کجا است۔ وگرنہ سر تو را

بجائے اوے برم۔

ازیں سخنان زبان خیاط بستہ شد۔ بپائے منصوری افتادکہ (زنہار زنہار۔ خطا کردم۔ غلط کردم۔ ہر چہ می گوئی۔ خوردم خرم۔ دیوانہ ام از تقصیر درگذر۔ بیا بخانہ قدمت بالائے چشم)۔

منصوری:۔ خانہ ات آباد ان۔ زود باش۔ من کار دارم۔ (بگو بہ بینم سر آغائے ینگچریان کجاست)؟

چوں خیاط دانست۔ کہ سر از کیست۔ و می دانست کہ او وزنش بر سر آں سر چہ آوردہ اند۔ قوت زانوئیش برید۔ و سراپا غرق عرق شد۔ گفت:۔ نمیدانم کجاست۔ خداوندا! عجب طالع بدو بخت شومے داشتہ ام)؟

منصوری:۔ (کجاست؟ آخر کجاست؟ زود باش بگو)۔

خیاط (باضطراب):۔ (نے دانم۔ خبر ندارم)۔

منصوری:۔ سوزاندی؟

خیاط:۔ نہ۔

منصوری:۔ انداختی؟

خیاط:۔ نہ۔

منصوری:۔ پس چہ کردی؟ تورا بہ پیغمبر بگو! خوردی؟

خیاط:۔ نہ۔

منصوری:۔ درخانۂ توست؟

خیاط:۔ نہ۔

منصوری:۔ درجائے پنہاں کردی؟

خیاط:۔ نہ۔

منصوری:۔ بیتاب۔ ریش خیاط را گرفتہ۔ دیوانہ وار فریاد بر آورد مردکہ! پیر مردہ شوی بردہ! (آخر بگو بہ بینم چہ کردی)؟

خیاط:۔ نیم مُردہ باوازے درگلو گرہ شدہ (در تنور بریاں شدم)

منصوری :- چه بریان ؟ مگر میخواستی بخوری ؟

خیاط :- نے خواستم بخورم- امّا بریان شد- حالا در تنور است! دیگر چه مے خواہی ؟ پس تفصیل تدبیر زنش را باز گفت-

منصوری :- بیا خانۂ نانوا را بمن نشان ده- وگرنه مارا آتش میزنند سبحان الله- بعقل که می رسد- که سر آغاسے ینگچریان را در تنور بریان سازند؟ پس بدکان حسن نانوا رفتند- وا دبے تحاشے تفصیل برون سر را بدکان علی کور باز گفت- خوشا بحال آنکه از الزام و تہمتے که بر او وارد میآید بجهد-

منصوری- و خیاط و نانوا- بدکان علی کور رفتند که سر مشتری کو- علی کور اوّل قدرے تردد کرد- امّا در آخر قرار نمود- که او را بجائے سر شیطان فرض کرده- به دکان (یانقو) کبابی بردم که البتہ تا کنون از این قبیل سرہا برائے مستان خیلے کباب کرده است-

عاقبت ہمه- یا علی! یا خدا! یا پیغمبر! گویان به نزد کبابی شتافتند- چون چشم (یانقو) بدان دستۂ مسلمانان افتاد دانست که مشتری کباب نه- بلکه مامور کباب کردن جگر او ہستند- چون پائے چگونگی سر بمیان آمد- بانکار برخاست که ندیده ام و ہیچ اطلاعے ندارم-

دلاک جائیکه سر را انداخته بود بنمود- و بقرآن قسم یاد کرد- کبابی انکار کرد- و به انجیل قسم خورد- تا آنکه که آوازۂ معجزۂ یہودی دو سر بلند و غوغائے ینگچریان- برپا شد- منصوری ہنوز در تجسس و تفحص که یکبار از شورش و آشوب خبردار گردید-

پس- خیاط و نانوا و دلاک و کبابی را در عقب انداخته بجانب نعش یہودی دویدند- و با حیرت تمام سر را بشناختند- امّا کبابی جزین مرحله را فهمید- و آنچه بپرسش بایستے بیاید- از پیش دانسته بود- پا عقب کشیده نقود حاضر دکان خود را بر داشته- از شہر بگریخت-

منصوری خیال میکرد۔ کبابی نیز ہمراہ اوست۔ روئے واپس کرد کہ ہمہ باید بحضور پادشاہ رویم۔) یونانی را نابید۔ پرسید کبابی کو؟

ولاک گفت:۔ بیشک بخرنجت دمن اگرچہ کورم۔ اما چشم شناسائی یونانی دارم)۔

منصوری خواست سر را بر دارد۔ چوں ہواداران اورا دید و مقصود شاں را فہمید۔ وگفتار شاں را بشنید مصلحت در برداشتن آں ندانست با سہ تن شاہد نزد سلطان بازگشت۔

چوں سلطان دانست۔ کہ سر را در کجا یافتہ اند۔ ویا چہ پاید آنجا رفتہ وچگونہ شورش بہ پا شدہ است منقلب گردید۔

خوانندہ نیکو میداند کہ نویسندہ صورت حالت را چنانچہ باید وشاید نتواند مجسم نمود۔ سلطان دید کہ بیان واقع حال مخالف نشاں وما یہ ریشخند است وازطرف دیگر۔ باید جلو ایں فتنہ گرفتہ شود۔ وگرنہ منجر بہ واژگونی تخت وواژونی بخت خواہد شد۔

متحیر ومتفکر ولاحول گویاں وزیر وشیخ الاسلام را بخواست۔ ترساں ترساں وہراساں ہراساں۔ با حالتے کہ جائے رشک نیست یک یک رسیدند۔ پادشاہ شرح شورش شہر را بایشاں بیان کرد۔

بعد از استخارہ واستشارہ قرار بر ایں دادند۔ کہ خیاط ونانوا ودلاک وکبابی را محاکمہ کنند۔ چنانچہ گویا آناں را در قتل آغا مداخلتے بودہ است وایشاں را متہم سازند۔ کہ سر را پختہ وتراشیدہ وکباب کردہ اند وباید خونبہائے اورا بدہند وہم قرار دادند۔ کہ (چوں علت غائی شورش کبابی است وبا سر آغا آں طور بے ادبی کردہ۔ (وانگہے ترسا ویونانی) سرش را باید برید وبہماں جا کہ سر آغا را نہادہ بود باید گذاشت) تمہیدی نیز نمودند۔ کہ برائے تسکین ہیجان وغلیان ینگچریاں باید آغائے از نو ایشاں خود انتخاب کنند ونعش آغائے مقتول را بعزت واحترام دفن سازند۔

ہمہ ایں ہا شد۔ مگر قتل یونانی۔ کہ دست کسے بدو نرسید وشہر آسود۔

امّا ہمت سلطان ایں را نیز باید افزود۔ کہ نہ تنہا تلافی زحمات خیاط و نانوا و دلاک نمود۔ بلکہ انعامے بفراخور حال ہر یک ایشاں بداد۔ تا کفارۂ زحمت آناں شود۔

من ایں قِصّہ را خیلے کوتاہ گرفتم۔ بخصوص جائے را کہ منصوری حالت سر البسلطان بیاں کردہ۔ اگر مثل درویش شاخ و برگ مے نہادم۔ خیلے دراز مے شد۔ وبیم آں بود۔ کہ کتاب حاجی بابا ہفتاد من کاغذ شود (چنانچہ قصّہ خواناں و قصّہ شنواں وقت دارند۔ کہ قصّہ باید دراز باشد۔ ما نیز ملاحظہ داریم کہ مورث ملال نشود)۔ بلکہ ہرچہ بیشتر پیشتر رود۔ شنوندہ را مشتاق تر سازد۔ وانگہے درویش قسم مے خورد کہ با سرمایہ ہمیں حکایت سہ روز متوالی مے توانم۔ جیب مردم را خالی کنم۔ و باز چیزے ازیں قِصّہ باقی ماندہ باشد۔

شاداں بلگرامی

گفتار چہل و ششم

در تقدس فروشی حاجی بابا آشنائیش با مجتهد

عاقبت۔ میرزا ابوالقاسم قمی۔ خود آوازۂ تقدس و زہدم بشنید
روزے در وقت رفتن بزیارت حرم۔ کس بعقب من فرستاد۔
ایں فقرہ را خوفناک دیدم۔ و ترسیدم۔ کہ علم و فضلم۔ کہ (عبارت از
مبادی شریعت بودوبس)۔ در مقام امتحان آمدہ بخیہ ام را برروئے کار اندازہ
بنابر ایں مسائل۔ لازمہ را رواں و زیر چاق کردم۔ و آنہا عبارت
بود از ینہا:۔

اول:۔ ہرکس بہ گردنبوت محمدؐ و امامت علیؑ نگردد۔ کافرو
واجب القتل است۔

دوم:۔ بجز امت محمدؐ (آنہم شیعۂ علی) ہمہ مردم بدوزخ میروند۔
سیم:۔ لعنت بر شمر و یزید از جملۂ واجبات۔ کسانیکہ پیرو آنہا نیداز
اہل جہنمند۔

چہارم:۔ ہمہ نصاری و یہود و سائر ملل از اہل کتاب وغیرہ نجس اند۔
پنجم:۔ شراب نوشیدن۔ و گوشت خوک کردن حرام است۔
ششم:۔ کافر۔ خوک۔ سگ۔ نجس العین اند۔
ہفتم:۔ نماز۔ روزہ۔ زکوٰۃ خمس۔ حج بر ہمہ کس واجب است۔
ہشتم:۔ وضو از واجبات نماز است۔ امّا باید آب را از مرفق روئے
بسر انگشتاں ریخت۔ و مرفق را باید شست۔ کہ غایت داخل در مغنی است
ہر کہ بعکس ایں کند نمازش باطل است۔

درین خیال بودم که باین فضیلتها پارۀ چیزهائے دیگر نیز بیفزائم که درویش از در درآمد۔ بے پروا اظہار نادانی خود بوے نمودم۔

درویش:۔ درایں ہمہ مدت عمر خود نفہمیدی که در دنیا ہیچ کار بے گستاخی نمے شود؟ وحکایت ہائے من ودرویش صفر را فراموش کردی۔

حاجی:۔"چگونہ حکایات شمارا فراموش میکنم۔ وحال آنکہ درسایۂ آں حکایات چوبے خوردہ ام که لذتش تاقیامت از دماغم بیروں نمے رود۔ البتہ شما ہم مے دانید۔ چوب وفلک حافظہ را زیادہ مے کند۔ ولے دراینجا بقول خودت۔ اگر قسمم بر وژ کند۔ بجائے چوب وفلک خوف سنگساری دارد۔ بہرحال ایں مغنے برائے تو علی السویہ است نہ برائے من درویش جان! حالا بگو بہ بینیم چہ باید کرد؟"۔

درویش:۔ اگر آں قدر تروپز کہ مجتہد یہ اگول زنے نتوانی بکار بری۔

حاجی واصفہانی نیستی۔ سکوت۔ حیرت۔ آہ سرد بہ زمین نگاہ کردن۔ دراغ پیشانی زدن شارب۔ خود را احمق نمودن از دست مدہ۔ دیگر کار مدار۔ من ہم بیش ازینہا نمیدانم وسے توانم"۔

حاجی:۔"درایں باہما خدا کریم است اما بے تمام خوابیدن بہتر کہ بمہمانی رفتن ونامربوط گفتن وخوردن"۔

پس باچہرے عبوس وچشمے بزمین دوختہ بدیدن مجتہد رفتم ودر عالم مصیبت خود در شہر قم۔ ہمسانا کہ صورت تقدس مر انداشت درو قتیکہ آہستہ آہستہ برائے ملاقات مجتہد مے رفتم۔ حکایت شیخ سعدی در باب فضیلت درویشاں بخاطرم آمد۔ (وسخت بحال خود مناسب مے دیدیم) کہ یکے از بزرگان پارسائی را پرسید۔ چگوئی در حق فلاں عابد کہ دیگراں در حقش سخنہا بطعنہ گفتہ اند"۔

جواب داد" در ظاہرش عیب نمے بینم۔ در باطنش غیب نمے دانم"۔

ہرکہ را جامہ پارسا بینی

پارسادان ونیک مرد انگار

ورندانی کہ در نہانش چیست
محتسب را درون خانہ چہ کار

وہم از شیخ بزرگوار فقرات دیگر بخاطر آمد۔ کہ اگر فرصت بجویم بہ مناسبت مقام برائے مجتہد بخوانم۔ از آں جملہ :۔ رانفعل بی کما انت اھلہ۔ ولا تفعل بی کما انا اھلہ۔

گر کشی ور جرم بخشی روئے وسر بر آستانم
بندہ را فرمان نباشد ہرچہ فرمائی بر آنم

آقا نماز ظہر را اتمام کردہ۔ سر بہ دوش راست وچپ خمان سلام می داد۔ کہ بر سیدم۔ مقتدیان ومردہ۔ پشت سرچوں (خُشُبٌ مُّسَنَّدَۃٌ) دیدہ بر آقا دوختہ بودند۔ چوں از اوراد واذکار پرداخت یکے از ملّایان پیش رفتہ مرا معرفی کرد۔ آقا اشارت بہ نشستنم فرمود وامن عبایش بوسیدہ بہ نشستم۔

فرمود :۔ حاجی! خوش آمدی۔ مشرف۔ مزین۔ ما تعریف تو را خیلے شنیدیم۔ بالاتر بفرمائید۔

با توقف واعتذار بسیار از صف نعال با ہزار اصرار۔ زانو زانو مرا بجائے نزدیک خود کشا بند۔ دستہا را در آستین عبا وپا ہا را در آستان مقعد نہفتم۔

مجتہد :۔ شنیدم شما مردے مومن ومتعبدید؟ قول وفعلتان یکے است؟ پشت ورو ندارید۔ یعنی مانند ریاکاران درظاہر مومن ودر منافق نیستید۔

حاجی :۔ سایہ سرکار آقا از سر ما کم نشود! کمترین خاکپائے آقا وسگ آستان سرکار شریعت مدارم۔

مجتہد :۔ (خود ی جمع کردہ) کہ حاجی! راست است۔ توفیق آلہی چراغے فرا راہ تو داشتہ است کہ مجاور قم شدہ؟ یا مدتیست ترک دنیا گفتہ ایم۔ سوال من برائے این است کہ بہ بینم نسبت بحال تو از دست من

لہ ومردہ = خموش۔

خدمتے برمیآید یا نہ؟ (تعاونوا و تحابوا) حدیث شریف نبوی است
(من یبصر یهدی من لایبصر۔ ومن یسعد یعن من لایسعد)۔
از این سخنان جرأتے پیدا کردم وحکایت شیخ سعدی را بکار زدم۔
وسرگذشت خود را با تعدیل بلکه با تبدیل بقسمے بیان نمودم که حضار بہ نظر
شہبازم نگریستند۔

مجتهد:۔ از این قرار روزے که بیاری خدا اصلاح کارت شود
نزدیک است۔ شاد بہ زیارت معصومہ قم می آید۔ چون بمن یک نوع
ارادت خاص دارد۔ یقین داشتہ باش که در استخلاص تو هیچ وجه
کوتاهی نخواهم کرد۔

حاجی:۔ بندهٔ خاکسارے مانند این بے مقدار۔ در ازائے این همه
التفات سرکار شریعت مدار چه میتواند کرد۔ وگفت:۔ هر احسانے که
درحق حقیر بفرمائید۔ محض عنایت والتفات است۔ وگرنه من کجا
ولطف سرکار کجا۔

مجتهد:۔ (بپاداش تملقات من) معلوم است تو آزمائی۔ بہ حکم
(المؤمنون اخوة) مؤمنین پاک یک دیگر را بمحض ملاقات مے شناسند۔
چنانچه میگویند۔ طائفه از فرنگان هستند بنام اهل فراموش خانه که یکدیگر را
درمیان هزار نفر بمحض یک نظر تشخیص میدهند۔

همه حضار لا اله الا الله کنان ولاحول گویان استحسان کردند۔

مجتهد:۔ حاجی! قلندرے با تو است که درویشش میگویند شنیده ام
گفته است باهم آشنا و همراه بوده آید۔ راست است۔

حاجی:۔ چه عرض کنم (متردد انه) بلے فقیر و مردے بےنوا است درپہلوئے
خود جائے داده ام۔ خدمتے جزوی درحق من کرده است بآں ملاحظه
رعایتش می کنم۔

مجتهد:۔ دست به پر شال کرد۔ مریداں دانستند که در اینجا
سر افاده دارد) همه گوش شدند:۔ اینها که بهم نام خود درویش

ے گذارند-خواه نورعلی شاہی- خواه نعمت الٰہی-خواه ذہبی-خواه نقشبندی-خواه سلسلۂ ملعونہ اویسی ہمہ کافرند و مرتد و واجب القتل- ہرکہ بدینہا معتقد باشد-کشتنی و سوختنی وگردن زدنی است- پارۂ از ایناں می گویند-کہ روزۂ رمضان صرفۂ نان و نماز کار بیوه زناں و حج تماشائے جہان و دل بدست آوردن کار نیکاں است-

پارۂ دیگر می گویند:-

طاعت آں نیست کہ بر خاک نہی پیشانی
صدق پیش آر کہ اخلاص بہ پیشانی نیست

یکے دیگرے گوید:-

گر کسے زیں سجده ہا رہبر شدے
دنگ ہر رز از پیغمبر شدے

دیگرے میگوید:-

فسق من و زہد ملک را چہ تفاوت
آنجا کہ بصر نیست چہ خوبی و چہ زشتی

پس حسن و قبح اعمال و افعال باعتبار ماست- در حقیقت حسن و قبح نیست- خلاصہ (عباراتہم شتّی و معناها واحد) حقیقت ایں است کہ بہ قرآن و احادیث و اخبار و سنن اعتقاد ندارند میگویند در قرآن رطب و یابس است- و اخبار و احادیث مجعول و ساختہ ما را بسنن و آداب گذشتگان پیروی بچہ کار آید؟ قومے (یاھو یامن ھو-یامن لیس الّا ھو) گویا ایں قدر سر می جنبانند کہ دہان شان مانند دہان شتر کف می کند- و اسم ایں را ذکر می نامند- قومے دیگر گویند:- کہ ما اہل حقیقتیم و برتر از ہمہ مردم- پیروان ما اہل طریقتند- و باقی مردم اہل شریعت- حقیقت- حقیقت محمدی طریقت افعال او و شریعت اقوال است- ما را با حقیقت محمدی کار است و با فعال و اقوال او کارے نیست- ما اہل باطنیم و بس- پیروی افعال و اقوال کار اہل ظاہر و

قشریان است۔ حرکات وسکنات این قوم بیشتر بحرکات وسکنات رنود وقلاش وبوالفضول واوباش می ماند۔ نہ بحرکات وسکنات مردان معقول رابعی ہم دارند کہ۔ می گویند۔ ما بالذات واجب الوجود متحدیم۔ یعنی وحدت وجودیم۔ شطحیاتی چند از قبیل رلیس فی جبتی سوی اللہ وانا الحق) بقالب زدہ اند۔ خرقہ وژندہ می پوشند۔ ونعمتہائے الٰہی را خوار می شمارند۔ کہ پشت پا بدنیا زدہ ایم۔ از جذبہ وشوق وسماع خلسہ ومراقبہ وخلوت ووصول باللہ وفنا فی اللہ واز این قبیل مزخرفات وترہات سخن می رانند ومعانی اینہا را نہ خود می فہمند ونہ از دیگرے می پرسند۔ پاک۔ پلید۔ حرام۔ حلال۔ مباح۔ مکروہ نمی دانند۔ لعنہم اللہ لعنہم اللہ ہرچہ بدہن شان می آید می خورند۔ و ہرچہ بہ زبان شان می گردد می گویند۔ یہود ونصاریٰ وگبر وترسا۔ در نزد شان یکسان است۔ کیش وآئین ومذہب ودین نمی شناسند۔ خذلہم اللہ! خذلہم اللہ!

یکے رؤسائے ایشان گفتہ است:۔

نے بہ آئین مسلمان ونہ در کیش کشیشم
حیرتے می برم از خود کہ من آخر بچہ کیشم

آں زندیق ملائے روم را نمی بینی۔ با آن غوغو وکوکوہائے بے معنی چہ نامربوط وچہ جفنگہا قالب زدہ است در مثنویش ہم می گوید۔

ہر کہ را خلقش نکو نیکش شمر
خواہ از نسلِ علی خواہ از عمر

آں عطار بے مزۂ شان کہ پر دور افتادہ است وحدت وکثرت در ریاضت ومجاہدہ ومشاہدہ وسلوک وسیرش باز چیزے است امّا از طرف دیگر خدا می شود۔ گدا می شود۔ آب۔ آتش۔ زمین۔ زمان۔ برہ۔ ترہ۔ زردآلو۔ شفتالو می شود۔ می شود۔ می شود۔ اینان ہمہ خود را اہل معنی۔ صوفی۔ عاقل۔ حکیم۔ راہ نما۔ راہبر۔ می دانند۔ زہے راہ نما۔ زہے راہبر!

زہے راہرو۔ زہے راہ جوے!

اذا کان الغراب دلیل قوم
سیهدیهم بوادی الهالکینا

از ذوالنون مصری۔ حسن بصری۔ حبیب عجمی۔ معروف۔ شبلی بغدادی۔ منصور حلاج و اویس قرنی گرفته تا برسد به چرسی و بنگی و تریاکی امروز همه را باید لعنت کرد۔ حاضرین همه لعنت کردند و من با ملعنت هم بایشان لعنت کردم۔

چون سخنان مجتهد تمام شد حاضران از استحضار و اطلاع متحیر و از طریقه و اعتقادات صوفیان متعجب و ملتفت بودند که این سخنان در من تا چه پایه تاثیر کرده است من هم در اظهار حیرت و تعجب هیچ از ایشان واپس نماندم و در تملق و مزاج گوئی با استادی بے ساختگی بسیار خرج دادم۔ چنانچه مورد آفرین و تحسین همه گشتم۔

مجتهد از حیرت حاضران سرگرم چنان داد تقبیح و توبیخ صوفیان بداد۔ که من یقین کردم اگر صوفی بودم۔ البته با دست خود می کشتم۔

امّا از حسن نتیجه تقدس فروشی خود برخود بالیدم و کم مانده بود بر خود نیز مشتبه شوم۔ که در واقع مقدسم با خود گفتم:۔

اگر زهد ریائی مایه این همه است چیزے نیست با این حالت چرا باید زحمت کشید و اسیر ستمگاران و متحمل نا ملائمات دنیا شد و علاوه بر حالت حالیه هدف هزار تیر بلا گردید۔

با نیت مواظبت بعمل تقدس بمنزل خود برگشتم۔ چون ما و درویش تنها ماندیم۔ آنچه درحق درویشان علی العموم۔ و درحق او علی الخصوص گفته شده بود باو اظهار نموده۔ گفتم مناسب آنست که ترک توقف در مقام مظنه سوء گوئی همه را دیده بر نست اگر موقع یابند دمار از روزگارت برمی آورند۔

درویش تند شد۔ که سر شان را به سنگ می زنند! فلان فلان شده ها تشنهٔ خون من شده اند۔ از کشتن من بیچارهٔ بے اذیت چه ثوابے

حاصل خواهند کرد؟ من در اینجا نه کارے بطریقت دارم نه بشریعت نه بصوفی می پردازم۔ نه بمتشرع۔ بنا بخواطر ایشان سرم که روئے خاک نمی دید۔ پنج وقته بسجده می رود این قدر برائے ایشان بس نیست که می خواهند اینجا هم نباشم؟ من میروم این شهر بدان ریاکاران ارزانی۔ اگر دیگر سرم به مهر رسید۔ یا رویم آب وضو دید لعنتے که سزائے شیطان است بمن باد۔

از شما چه پنهان۔ از نیت درویش بدم نیامد۔ برخاست۔ رشته و جوز بند بر کمر۔ و تسبیحہا اگر دوست۔ تخته پوست و کشکول بر دوش و عصا در دست روان شد۔ وداع یک دیگر گفته خلوت را بمن واگذاشت۔ باآنکه بجز دو پائے صحرا کوب بهرۂ از دنیا نداشت باشادیے که گویا مالک دنیاست برفت۔

از دفع شرآن بلاخندان گفتم بر دوست علی بهرات پایت از گیوۂ نو برهنه وچندے از قصه هائے تازه تهی نما ناد که با این زاد در احله می توانی بکام خود و بکام دیگران اطراف جهان را پیمائی۔ و لذتیکه اغنیا را با امارت هزار گونه مایلزم و مایحتاج نمی رسند تو با این بے احتیاجی و بے ضرورتے ببری۔

شاداں بلگرامی

گفتار چهل و هفتم

در آگاهی حاجی بابا که درویش بے برگ و نوا ساخت و نجات او از بست

در خلاصی از بست همه امیدم بوعدهٔ مجتهد بود - و گوش زدم چناں شد که برائے اطمینان از وعدهٔ او باید به قدر امکان هدیه تقدیم نمود - چه همه کار در ایران بے مایه فطیر است - پس بایستے پیش از وقت بدیں امر بیندیشم - بجز جزئی وجهی که بالفعل مایهٔ گذرانم بود - چیزے نداشتم - و از روئے احتیاط او را دریک گوشهٔ حجرهٔ بزیر خاک نهفته بودم - خیالم بر آن قرار گرفت - که جا نمازے برائے پیش نماز بخرم - لذا سفارش کردم بیاورند - به بینم با خود میگفتم که جا نماز همیشه در حضور مجتهد مرا بخاطر او میآورد - به موضع دفینه دویدم - حالا من می ایستم - و تو هم تفکر کن - وقتے که دیدم جا تر است و هیچه نیست با حیرت و نومیدی و حدت و خشونت از جا بر آمدگیم - چه قدر می شود -

جگرم بدهانم آمد - بے تامل بر سر زدهٔ فریاد بر آوردم - که اے نرهٔ قلندر سگ صوفی! عجب کشتی مرا بلنگرگاه رساندی - و بے لنگر گذاشتی! الهی از تلخ کامی خلاص نشوی - از گدائی و دریوزگی رهائی نیابی - چنانچه مرا بخاک سیاه نشاندی و گدایم کردی -

چوں ازیں سخناں تسکینم نشد بنا کردم بهایهائے گریه و زاری نمودن چه ترس آں داشتم که اهل قم یاریم نه کنند و از گرسنگی بمیرم چوں نومیدی

ناخوشی است که هرچه باد رودهی بیشتر زور آورد بنا کردم۔ به اندیشه‌هائے چند در چند نمودن۔ اوّل توجهم رفت به قتل زینب به آن حال ناگفتنی۔ بعد از ان بحالت فلاکت زدگی خود درپست۔ که نوعے از زندان است از آن پس پدر دیده شدن مایه که سرمایه توکل و اُمید داریم بود نومیدی خود را بمرتبهٔ دیدم که اگر زهر داشتم هر آئینه می خوردم۔

دراین حال پیره آخوندی از پیره آخوند اینکه نزد مجتهد مرا با اجتناب از درویش تحریص می نمود داخل شد۔ سفرهٔ دل بگشودم با سوز و گدازی که دلش بحالم سوخت گفتم۔

جناب راستی گفت که باید از آن درویش ملعون پُرحذر بود۔ پولم را بُرد و مرا بخاک درویشی نشاند۔ خود را دوست من می گفت و در واقع دشمنم بود۔ اکنون چه کنم؟ کجا روم؟ چه چاره سازم؟

گفت:۔ غم مخور۔ خدائے هست۔ اگر مشیّت الٰهی بر ناکامی تو با ذلت قرار گرفته۔ هرچه سعی کنی بیهوده است پول رفت برود جانت بسلامت چه سلامت نفس برتر از همه چیزهاست۔

گفتم:۔ نورا بخدا! این چه حرف است؟ از جان خنک و حالی چه فائده؟ سلامت نفس۔ پول مرا از درویش نمیگیرد؟ عاقبت التماس کردم که واقعه را به مجتهد باز گوید و عذر عدم تقدیم هدیه را بخواهد۔

آخوند۔ بالتعهد درست کردن کارم برفت۔ دهم در آن روز خبر نزدیکی ورود شاه بقم۔ بواسطهٔ فراشباشی که برائے تهیه و تدارک آمده بود رسید۔

خیابانهائے صحن آراسته و صحن شسته و رفته فوارها جاری۔ اطاق مخصوص پادشاه فرش شد جمعے از طلابان مامور به پیش باز شدند۔ خلاصه از رسوم استقبال و پذیرائی پادشاه سر موئے فرو گذار نشد۔

من هم باندیشهٔ استقبال خود افتادم - چه مدتی بود از طهران خبر نداشتم
و نمیدانستم - که مغضوبیم تا چه اندازه است - چون پشت و روی کار را
با نظر وقت ملاحظه میکردم - میدیدم که فرو نشستن غیظ شاه به بریدن سر من است
و بس - از طرف دیگر با خود می گفتم!

(مصرع اول) (من کیم تا که بپایم بشماری باری)

با همت شاه و علو جاه او -

(مصرع دوم) (آنچه در هیچ حسابی نبود خون من است)

وانگهی امید خود را بر شفاعت و وساطت مجتهد مبتنی میساختم!

فراش باشی دوست قدیم بود - در همراهانش چند نفر از آشنایم بودند -
با اینکه گفته اند -

هر کرا پادشه بیندازد
کسش از خیل خانه ننوازد

با اظهار آشنائی با ایشان شد - تازه رسیدگان آنچه در غیبت من روی
داده بود باز گفتند - با اینکه بترک دنیا مصمم شده بودم باز حرف دنیائی
ایشان بگوشم خوش آیند می نمود - گفتند - که نسقچی باشی از جنگ روس
برگشت - هدایای بسیار برای شاه آورد - از جمله هدایا و علامت
غیرت و شجاعت او کنیزان و غلامان کرجی فراوان بود - هدایایش
مستحسن افتاد - و شاه برای اظهار التفات خلعتی با بخشید باین شرط که
من بعد از شراب خوری توبه کند - هم چنین شنیدم - که با فهمیدن شاه
که مرا در تقصیر زینب دخالت است - و با اینکه حکیم باشی پیشکش
بسیار داده بود - شاه بجهت محرومی از خوانندگی و سازندگی زینب -
ریش حکیم باشی را تمام کنده بود - باز هم خشمش فرو کش نشد تا اینکه
نسقچی باشی کنیزی کرجی آورده که (باتفاق همه اهل خبره) بعد از طاوس -
هیکلی بدان برازندگی - و گوهری بدان ارزندگی دیده نشده بود - بلکه هرگز
از پشت انسانی جانی زیبا - نقشی) بدان کمال و از چرخ ماهی بدان جمال

بیروں نیامده"۔

از قرارے که فراش باشی نشان می داد۔ چشمش بقدر مایهٔ کفدست او وقدش مثل ہماں سرو۔ که در باغچهٔ صحن مشهد قم است (اما بشرطیکه روان باشد) در آخر گفت۔ که "سر ہمهٔ وسائل اطفاء غضب شاہی مایهٔ گذاشتن چند تومان است وبس)

از اسم تومان باز درویش بیادم افتاد۔ ومجدداً دشنامش دادم که "خیر نه بینی قلندر! اگر مال مرا نبرده بودی۔ اکنوں مبالغے کارسازی مے توانستم کرد"۔ بارے دلم بداں خوش شد که گفت"۔ کار تو نه بداں دشواری است که مے پنداری"۔ بنا به ایں بر سر حصیر صبر قلیان انتظار بر لب باوردِ (الصبر مفتاح الفرج۔ ومن صبر ظفر) منتظر عاقبت کار نشستم۔

روز دیگر پادشاه رسید۔ ودر بیروں شهر در چادرے منزل کرد۔ تفصیل پذیرائی او ورد سر آورد۔ باآنکه پادشاه بقدر امکان آں را مختصر گرفت۔ تا ثواب زیارتش بیشتر شود۔

تدبیر پادشاه خوش رفتارے با ملایان قم بود۔ چه از ایشاں در باطن واہمه داشت۔ ازیں سبب بمیرزا ابوالقاسم مجتهد خیلے اظهار ارادت نمود۔ پیاده بدیدنش رفت۔ اورا در پهلوئے خویش بنشاند۔ ایں التفات بکمتر ملائی شده بود۔ در ایام مجاورت در شهر پیاده مے گشت بفقراء ولاسیماء بسادات اعانهٔ زیاد میداد۔ ہمراہانش نیز بحکم (الناس علیٰ دین ملوکهم) زہد وورع مے ورزیدند۔ ومن چوں ایشاں را در ریاء ہمرنگ خود مے دیدم۔ خوشم مے آمد۔ ودر ایام ظلمگی شنیده بودم۔ که پادشاه در باطن صوفی واہل حال ودر ظاہر متشرع واہل قال است۔ از بزرگان بے دین یکے را می شناختم۔ که ہیچ کم از یزید نبود۔ اورا ہم دیدم۔ لباس ایمان ظاہرے در بر کرده است۔ روز زیارت عرض تحیه نمودم۔ تا وعدهٔ مجتهد از خاطرش نرود۔

نزدیک بنظر شاہ پیادہ ۔ عاری از ہمہ لباس زرّین وجواہر وحشمت تعلیمے منقش در دست ۔ با بزرگان وملایان داخل حرم شد ۔ از مال گرانمایۂ دنیا تسبیحے در دست ۔ داشت ۔ وبس ۔ این تسبیح از مروارید بزرگ دانہ ، آب دار پیشکشی بود ۔ کہ از بحرین آوردہ بودند واز دست فرونے گذاشت ۔

مجتہد سہ قدم عقب تر بسوالات شاہ محترمانہ جواب مے داد ۔ وشاہ از این معنی بادکنان ، نیک ملتفت گفتارش بود ۔

چوں این ازدحام بایستے از درِ حجرۂ من بگذرد ۔ ہمیں کہ پادشاہ بدم حجرہ رسید ۔ اطرافش را از مانع خالی وفرصت را غنیمت دیدہ بپایش افتادہ گفتم :۔

اے پناہ ضعفا ! واے پادشاہ عالم پناہ ! بحق ہمیں معصومہ بحالِ من ناتواں رحمت فرما ۔

پادشاہ روئے بہ مجتہد کرد ۔ کہ " این کیست از شماست ؟

مجتہد جواب داد ۔ کہ " مردیست بستے وعادت است کہ بستیاں بیچارہ در چنیں وقت از پادشاہان تظلم واستغاثہ مے نمایند ۔ خداوند ۔

سایہ پادشاہ را از سر ضعفا وفقرا کم نگرداند " !

پادشاہ روئے بمن کرد ، کیستی ؟ برائے چہ بہ بست آمدہ ؟

گفتم :۔ تصدقت شوم " کمترین وکیل نسقچی باشی بودم ۔ اسمم حاجی باباست ۔ باے گناہی بہ تہمتِ ہم چشماں گرفتار شدم " ۔

بعد از اندکے سکوت فرمود " یافتم ! بمبارکے حاجی بابائے معہود تو بودہ " ؟ پس روئے بمجتہد نمود ۔

پادشاہ :۔ خواہ نسقچی باشی ۔ خواہ وکیلش ۔ خواہ سگے دیگر ۔ ہر خطا کردہ کردہ باشد ۔ حرف در این است ۔ کہ مال پادشاہ را آتش زدہ اند ۔ سرکار آغا خبر از این است ؟

مجتہد :۔ خیر بسر شاہ ہمیں طور است ۔ امّا اغلب در چنیں موارد ۔ دیعنے

در مسائل متعلقہ بہ مرد و زن، مناط اعتبار قول طرفین است نہ قول خارج۔

پادشاہ:۔ اما سرکار آقا۔ چہ مے فرمائید در صورتے کہ ایں چنیں موارد تعلق بشاہ داشتہ باشد؟ کنیزے از شاہ ہلاک شد۔ ادنے نفس را ہم دیت لازم است۔ روس با ہمہ بے دینی از چنیں عمل بمفت نمی گزرد۔ ما چرا برائے لذّت نفس حکیم باشی یا برائے استیفائے شہوت وکیل لستیچی باشی بمفت از مال خود بگذریم؟

مجتہد:۔ راست است۔ ہر نفسے را دیتے است و حفظ نفس از واجبات است۔ امّا عفو خطایا نیز از مثوبات مے باشد۔ اگرچہ انتقام را دریں امور لذّتے ہست۔ امّا لذّت عفو بیش از لذّت انتقام است و آنچہ حدیث است۔ کہ "عفو محصورین را ثواب بیش از عفو سائرین است" اگر اعلیٰ حضرت ظل آلہی از خطائے ایں مجرم مسکین درگذرند ثواب آں دارد۔ کہ بیست روس با دستِ خود کشتہ۔ یا قبر صد فرنگی را آتش زدہ یا ہزار صوفی را سنگسار نمودہ باشند۔

پادشاہ روئے بمن کرد "مرخصے" و دست بشانۂ مجتہد گذاشتہ فرمود۔ "برو دعا بجان ایں مرد بکن ۔ دگرنہ روز روشن در جہان نبایستے دید۔ چشمت را وا کن۔ برو۔ دیگر تورا چشم نہ بیند۔"

شاداں بلگرامی

شیخ مبارک علی تاجر کتب اندرون لوہاری دروازہ لاہور نے عالمگیر الیکٹرک پریس لاہور میں باہتمام حافظ محمد عالم پرنٹر چھپوا کر شائع کیا

گفتار چہل و ہشتم

رفتن حاجی بابا باصفهان و تصادف ورود وے با رحلت پدرش

من در دل خود میگفتم :- احتیاج بتکرار این لفظها نیست - بے آنکه بیکبار بعقب بنگرم - بے هیچ دل نگرانی از قم و مجتهد قم رو به اصفهان نهادم - دو سه قرآنے که مرا با صفهان برساند - در جیب داشتم اگر منزل را بجوئی - در ایران بهمت شاه عباس این قدر کاروان سرا در راه هست - که هر مسافر محتاج ببالین خانگی نمے شود - با همه جوانے از دنیا سیر شده بودم - شاید اگر در قم مانده بودم باستصواب مجتهد - مواظب ترشی و تلخی زهد شده - عاقبت هم مے ترشیدم - و هم می تلخیدم امّا میدان عمر هنوز وسیع و سمندِ امید هنوز از تنگ و تاز جهان خسته و ناتوان نشده بود - بخاطرم آمد - که این بلاها که بدان ها مبتلا شدم - باید بجهت فراموشی پدر و مادر و عدم مراعات حق والدین باشد -

با خود گفتم :" وائے بر من - که پدر پسرے بوده ام - وقتے که در سرکار و آقا رسیده باد افتخار بودم - ولاک بیچارهٔ اصفهانی هیچ در پیرامون خاطرم نگذشت - حالا که سرم بسنگ حوادث خورد - و دستم از خوشگذرانی کوتاه گردید - بیاد پدر و مادر افتادم - از آخوند خود مثلے شنیده بودم بخاطرم آمد - که

گنج قارون که فرو رفت از قهر خدای
نتوان دوست خریدن

گفتم "کو دوستی بهتر از پدر و مادر" ؟ با تکرار این کلمات رفتے دست آد-

در دل گذراندم- که" بگذار پدر و مادر به بینند- پسرے داشته اند- چوں بخانه برسم مے بینند که ناخلف نبوده ام" اما گوپا یکے بگوش جانم میگفت- که!

در روز مرگ آمدی اے غمگسار دل
وقتے نیامدی که بیائی بکار دل

حدسے که با تاسف زینب در حال بیروں آمدن از طهران با آں حالت تقوی زده بودم بخواطرم مے آمد-

چوں چشمم بکله کوه کلاه قاضی که علامت نزدیکی اصفهان است افتاد دلم در سینه طپیدن گرفت- و در هر قدم براضطرابم مے افزود- که" خاندانِ خودرا درچه حال خواهم دید؟ آیا آخوند پیرم هنوز عمامهٔ حیاتش درسراست- یا کفن مماتش دربر؟ بقال همسایهٔ دکان مان (که پولهائے سیاه وزدیدهٔ از دخل پدر را همه در دکان او بشیرینی آب می کردم) دکان زندگیش بسته شده است یا هنوز کشاده؟ پیر کاروان سرا داری (که درشب الامان ترکمانان چنداں فترساندم) دروازهٔ عمرش بازاست- یا دست اجل بر رویش بسته است-

تا بدیدار منارهائے شهر این قبیل خیالات همی کردم- از دیدار خاک پاک شادمان بشکرانه اینکه یادوطن با این همه سفر هنوز درخاطرم مانده است- دو رکعت نماز کرده سجدهٔ شکرے بجائے آوردم بعد ازآں- دوسنگ بروئے هم گذاشتم- و نذر امام رضا کردم که" یا امام ثامن- ضامن- اگر ضامن ورودمن بسلامت پدر و مادرم بشوی- نذر کردم- که در راه تو یک گوسفند بکشم- و پلاؤ پخته بدوستان و اقربائے خود بدهم"-

از دهات اطراف شهر دل طپاں گذشتم- و هر جا راکه میدیدم یادحال قدیمے وے در خاطرم مے آمد- تا آنکه در بازارهائے روبروئے دکان پدر- بدر کاروان سرائے شاه رسیدم-

در دکان بسته بود، هیچ علامتے از مسکونی وے پدیدار نه. چوں ایں حالت را بشگون نیک نے گرفتم. در پیش پیش رفتن خیلے ملاحظه مے کردم در آخر بخواطرم آمد. که شب جمعه است. شاید چنانچه عادت است. پدرم در پیری مقدس شده. وشب جمعه را به تخت پولاد بزیارت اهل قبور رفته است".

خلاصه در کاروان سرا بانو و بنظرِ من همان بود که بود. لنگ هائے بازرگانان بدیں سوئے وآں سوئے افتاده. در هر گوشه استر واشتر چاروداران ومسافران ومردانِ دیگر با لباسهائے رنگا رنگ. همه با هائے وهوئے صحبت کناں. پارهٔ مرده وار در تماشا. پارهٔ بے هیچ خیال با کفش هائے پاشنه تخته بر روئے سنگ فرش ها با صدائے بلند تند تند در رفت وآمد. رو ها همه غمناک و در هم سرها همه پر از سودا و حساب دوست ایام کودکے خود دروازه بان را جستم. نا یدم. ترسیدم که دروازهٔ کاروان سرائے حیاتش کلید شده باشد. ناگاه دیدم. قلیانش را چاق کرده سرش را مے برد آتش بگذارد.

سر بیچارهٔ بمیانِ شانها فرو رفته بود. واز خمیدگی قدش معلوم مے شد در پشت. بار سال بسیار دارد.

گفتم:- آرے. خود علی محمد است. آں بینی را من در میان هزار بینی مے شناسم. (چوں مسافر زاد را) چرا که سبیل زیر او را بارها درست کرده ام.

من:- با او در گشودن سر سلام وکلام وا و چناں با صحبت آینده ورونده مألوف وچناں بترتیب قلیان سرگرم. که دنیا در نظرش نبود سر نیز بالا نکرد.

گفتم:- "عمو علی محمد! مرا مے شناسی؟" سرے بالا کرد. مانند کسیکه از ته چاه نگاه کند. بر روئے من نگریست. که رفیق کاروان سرا نمونه دنیاست مردم از یں درش مے آیند. واز آں درش بیروں ـــ مے روند کسے

ملتفت ایشاں نیست۔ چگونہ تو را بشناسم علی محمدؐ پیر شدہ وچشمانش تار شدہ وخیالات دنیا حواسش را پراگندہ کردہ۔ وزمانہ اورا شب خوش گفتہ۔

گفتم:۔ حاجی بابا۔ آں حاجی بابائے کوچکہ۔ کہ بارہا سرت را تراشیدہ وشاربت را زدہ بشناسی؟

علی محمدؐ:۔ لا الہ الا اللہ! عجیب وغریب! راستی تو حاجی بابائے فرزند جاپت خالی۔ آخر آمدی؟ خوب کردی آمدی؟ مولا را شکر کہ کربلائے حسینؑ دم مرگ چشمے باربیدار فرزند روشن میکند۔

حاجی بابا:۔ چہ طور؟ مگر پدرم کجاست؟ چرا کانش بستہ است دم مرگ یعنی چہ؟

علی محمدؐ:۔ اے حاجی! پدر دلاک پیرت سر آخرینش را تراشید فرصت را فوت مکن۔ برو بخانہ۔ شاید در دم آخر اورا دریابی ودعائے خیرش بگیری۔ اورا در حال نزع است۔ "دنیا فانی است" ما ہمہ مے میریم۔ من پنجاہ سال است کہ دریں کارواں سرا را مے گشایم ومے بندم۔ حالا مے بینم ہمہ درہا بروئے من بستہ است۔ کلید ہائے درہا از سائیدن دست ہا روز بروز شفاف وپاکیزہ تر مے شود من از فرسودگی دست روزگار زنگ دار گردیدہ ام۔

ما کاروانیان وجہاں کارواں سرا
در کارواں سرا نکند کارواں سرا

فرصت بہ تمام شدن گفتگو ندادہ بسرعت تمام بخانہ پدر شتافتم وردم دردو نظر آخوند و پدرم۔ با خود گفتم ''ایناں بوم شومند کہ بجز خبر مرگ دیگر خبرے نے آورند۔ ہر کجا دست اجل کوس رحلت مے نوازد۔ ایناں بآواز مت مے اندازند۔

بے آنکہ با آنہا سخنے بگویم۔ داخل اطاق شدم پیرمردے دیدم بروئے بستر افتادہ۔ وجمعے کثیر پیرامونش را گرفتہ وا و پدرم بود کسے مرا نشناخت۔ وچوں در چناں حال ہمہ کس بے مانع نزد

بیمار داخل تو انار شد۔ کسے مانعم نشد۔ حکیم دریک طرف بیمار طرف دیگر۔ پیرہ مردے کہ آخوند قدیم بود بہ تسلّی بیمارے پرداخت سخنانش ہمانا اینکہ کربلائے حسن! مترس۔ انشاء اللہ۔ خوب مے شوی۔ ہنوز عمرت باقی است۔ شاید دیدار پسر نصیبت شود۔ شاید حاجی در ہمین نزدیکی ہاست۔ امّا در حال وصیّت مبارک است بہتر این است کہ برائے خود وصیّتے تعین کنی۔ یکے از حاضران را وصی کن۔"

پدرم آہے کشید کہ "افسوس! حاجی چناں دست از من برداشت کہ در من امید باز دید خود نگذاشت" مے گویند" از نام پدر و با در خود عار دارد۔ میراث من قابل او نیست۔"

این سخنان تاثیرے عظیم در من کرد۔ پیش از آن تاب ناشناسائی نیاوردم۔ بیخودانہ فریاد بر آوردم۔ کہ "حاجی اینجاست حاجی اینجاست۔ حاجی بامید دعائے خیر تو بپائے بوست آمدہ۔ دیدہ باز کن۔ پدر جان! من فرزند توام۔

پس در پائے بستر دو زانو نشستہ۔ دست پدر را بوسیدم و بر نشان مہر پدرے اشکم ریخت۔ و گریہ در گلویم گرہ شد۔

حاضرین ازیں حالت در حیرت و بعضے پارہ را خوش نیامدہ و پارۂ این حال را باور ندارند۔ و بعضے مات و متحیر ماندہ اند۔

چشمان پدرم کہ دیگر تاب گشادن نداشت۔ دقیقہ چند بر رویم دوختہ شد گویا جہد می کرد تا مرا بشناسد۔ پس دست برداشت کہ "الحمد للہ نمردم تا پسرم را دیدم۔ اینک وصی من" بعد از آن روئے بمن کرد کہ "فرزندا! چگونہ ذلت تاب آوردی کہ این ہمہ وقت ترک ما گفتی! چرا اندکے پیشتر نیامدی؟ خواست بیش از این سخنے بگوید۔ و لے ضعف بیماری از یک سو و شادی دیدار من از سوئے دیگر عنان طاقت و توانش را از دست گرفتہ بیہوش افتاد۔

آخوندم مرا بشناخت۔ وگفت :۔" حاجی دست مزن ۔ بگذار پدرت بحال آید۔ ہنوز وصیّت نکرده است"

جوانے کہ بنظر دشمنی درمن مے نگریست گفت :۔ آرے و آنگہے باید بشناسیم کہ ایں حاجی است یا نہ؟ بعد ازاں دانستم کہ او برادر زن اوّل پدرم بود۔ و امید میراث بروں داشت مے ترسید از گلویش بیروں آرم۔ و معلوم شد۔ کہ سایرین نیز ازہمہ قبیل اند طماعان میراثی کہ وجود من آں ہا را محروم مے داشت۔ درآں جا جمع بودند۔

درظاہر ہمہ در تردد کہ من حاجی باباہستم یا نہ۔ اگر اخواندم حاضر نے بود۔ ہمہ متفق الکلمہ ساحر وچشم بندم مے گفتند۔ امّا با قرار او جائے انکار نماند۔

درآں حال مادرم پیدا و دفع ہم شبہات گردید۔ از خبر ورود من تا ب ماندن در اندروں نیاورده بغل گشوده۔ بمیان مردان دوید۔ کہ" کو فرزندم؟ کو حاجی باباہم؟ مادرجان! کجائی؟"

بمحض دیدن - دست در گردنم انداخت۔ و در کنارم گرفت۔ و با اصطلاحات وتعبیر اینکہ بجز مادران قابل ترکیب و ترتیب آں نیستند۔ بنائے شادمانی ومہربانی گذاشت۔

حکیم شربتی برائے بہوش آوردن پدرم ترتیب نمود۔ خواست بحلقش بریزد۔ چوں ناخوش را از جائے حرکت دادند عطسہ کرد۔ حاضران گفتند۔ صبر آمد۔ باید۔ دو ساعت صبر کرد۔ بنا برایں دوا دو ساعت در کاسہ بماند۔

بعد از سہ ساعت خواستند۔ بیمار را برخیزانند۔ کہ روحش از قالب پرواز وسرد شده بود۔

پیره ملّا ہرچہ گفت۔" برخیز تا وصیت نامہ ات را بنویسیم" وخیلے زور کرد۔ کہ سرش را از بالین بردارد۔ کار از کار

گذشته بود۔

پس دہانش را بستند۔ پاہایش را رو بقبلہ کشیدند۔ کاسۂ آب بر بالینش نہادند۔ انگشتانِ بزرگ پاہایش را بہم پیوستند۔ ہمہ "انا للّٰہ وانا الیہ راجعون" خواندند۔

این مقدمات باہستگی انجام یافت۔ پس ازاں کسانیکہ بنام خویشی و پیوندی گرد آمدہ بودند ہمہ بیکبار بہ نعرہ و فریاد جان کاہ شروع بگریہ نمودند و شیون بلند شد۔ ازاین نشان۔ دو نفر آخوند کہ ذکر خیرشان سبقت یافت۔ ببام خانہ فرار فتند۔ و برائے اخبار مردم از مرگ یکے از مومنین بنائے کلبانگ الصلوٰۃ۔ الصلوٰۃ و خواندن آیات قرآنی کہ اخبار از مرگ میدہد گذاشتند۔

آں گاہ شیون ہمگانی شد۔ زناں نیز اندرونِ بشیون و شین برخاستند۔ پدرم بجہت نیک مردی و خوش خوئی۔ مطبوع طبع ہمہ کس بود۔ مادرم۔ کہ دراصل از گریہ کناں مشہور و تعزیہ گیراں معروف بود۔ جمعے از زناں ہمکار خویش را بر سر شوہر جمع آوردہ محشرے برپا کرد۔ کہ میتواں گفت۔ "درمرگ ہیچ امیرے آں قدر عزاداری نشدہ بود"

من تازہ خانہ دیدہ و نودومان یافتہ۔ در گریہ حقیقی رشک امثال واقران شدم۔ یاد اعمال گذشتہ۔ و فراموش نمودن اہل و عیال خود میکردم دمیدیم کہ باید بزندہ من گریہ کنند۔ نہ بمردۂ پدرم۔

در گوشۂ تنہا آواز گریہ راستیں را باگریہ ساختگی دیگراں دمساز نمودہ بودم۔ ناگاہ آخوندم پیش آمد۔ کہ گریبان بدر تا پدر مردگیت معلوم شود۔ "اما زینہار پر مدر۔ و بد مدر"

گفتم: "این ثواب را تو بجائے آر" واو درزی از گریبان پیراہنم بشگافت و سہ پارچہ از لباسم بیاویخت و کفش و کلاہم بیروں آورد۔ کہ "اقلا باید تا بسر مزار سر و پائے برہنہ

بروے"۔

درد مادرم بی درمان بود؛ چادر سیاه بر سر، موی کنان فریاد کنان حسن حسن گویان ـ خانه را از جا میکند۔

در آن حال همسایگان ـ و رهگذران ـ و آشنا ـ و بیگانه و خویش و اقوام ـ در دور خانه جمع شدند۔ پاره قرآن خوان ـ پاره گوش دهان ـ این اعمال را از سنّی نمی شمردند۔ بعضے هم برائے تسلّی بخشی آمده بودند ـ و هر یک با صطلاح خاص تسلّی ماتمزدگان میدادند۔

آخوند قاسم از روی دلنوازی دست مرا بگرفت ـ و در پهلویم نشسته بدین سخنان به تسلیم پرداخت: ـ حاجی پدرت مرد ـ مرده باشد ـ چه شد؟ مگر ما نمی میریم؟ بحمد الله نیکو زندگانی کرد ـ اولاد پیدا کرد ـ در آخر مرد ـ چه میتوان کرد؟ یادگارش در دنیا توئی ـ تو خوشهٔ آن ساقهٔ گندمی ـ از تو هزاران خوشه تواند حاصل شد ـ ولو ساقه خشک شد ـ و بر بخت ـ این مسئله باید موجب شادی تو باشد ـ نه سبب اندوه تو بجائے اینکه در این دنیا بسر تراشی این و آن پردازد ـ اکنون در آن دنیا با حور و قصور شراب طهور با مزاج زنجبیل و کافور مے خورد چرا باید گریه کنی؟ برخیز ـ گریه بر آن کن که اگر تو مے مردی چه میشد ـ علاوه بر این ـ از گریه چه سود ـ چیزهائے دیگر بخاطر بیاور ـ ببین که این حالت مایهٔ شادی است ـ مثلاً احتمال داشت ـ پدرت کافر باشد و حال آنکه مسلمان است ـ احتمال آن بود ـ ترک باشد ـ و حال اینکه تاجیک است ـ مے شد سنی بود ـ و حالانکه شیعه است ـ یحتمل عیسوی باشد ـ و حال این که محمدی بود ـ با کلمهٔ شهادت در دهان مرد که اولین سعادت دارین است ـ

بارے ازین قبیل چیز ها بسیار گفت ـ بعد از اتمام این افادات مرا بگریه خود

بازگذاشت و برفت۔"

مرده شوی۔ مرده روئے را خواستند۔ تابوتے آورد۔ پرسیدند
عماری لازم است یا نہ؟ اشارہ برائے آناں کردم آخوند و سائرین مرده را فوائد
بآب قراح شستند۔ و با سدره و کافور حنوط کردند۔ و در کفنے کہ با آب
تربت تمام قرآن را نوشتہ بودند۔ پیچیدند۔ و با تحمید و تمجید
بگورستانش بردند۔

از ازدحام مرده کشاں متشایعین معلوم شد۔ پدرم خیلے محبوب القلوب
بوده است۔ بیگانگاں ہر یک برائے ثواب گوشۂ تابوت را مے گرفتند۔
تا قبرستان جمعیت بسیار شد۔

من نیز با آناں کہ خود را متعلقان مے گفتند ہمراه رفتم۔
با اذن از من۔ نماز میت شد۔ مرده را بگور سپردند۔ و با عربی
تلقین نمودند۔ کہ یا عبد اللہ! اذا جاءك الملكان المقربان
ویسئلونك من ربك قل۔ اللّٰہ ربّی ومحمّد نبی۔ وعلی
امامی والکعبۃ قبلتی والقرآن کتابی واللّٰہ حق۔ والنبی حق۔
والکعبۃ حق۔ والقرآن حق۔ والصراط حق۔ والجنۃ حق۔
والنار حق۔ والقبر حق۔ وسوال المنکر والنکیر حق۔ والبرزخ حق۔
والثواب حق۔ والعقاب حق۔ سپس فاتحہ خوانده سر قبر را
پوشانیده و آب برآں پاشیدند و حاضران بخانۂ صاحب
مرده برگشتند تنہا اخوندے در آنجا برائے قرآن خواندن
گذاشتند۔

در برگشتن بخانہ چوں خود را بیگانۂ وارث پدرم دیدم۔ ناچار
از روئے خودنمائی دو اطاق فرش کردم۔ یکے مردانہ و دیگرے زنانہ
جنازه کشاں و آیند و روند را غذا دادم نذرے کہ در راه کرده بودم۔
بخاطرم آمد۔ گوسفند و پلاؤ ہم بخرج رفت۔ سہ ملا کرایہ کردم
یک برائے قرآن خواندن در خانہ و دو برائے قرآن خواندن

درچادرکو چکے کہ برسر قبر پدرم برپا کردہ بودم۔ تعزیہ داری کہ از سہ روز تا ہفت روز طویل مے کشد برپا نمودم۔ روز آخر چند تن از ریش و گیس سفیداں آمدہ مجلس ختم زنانہ و مردانہ را برچیدند۔ گریبانہائے دریدہ را دوختند۔ درآں روز ہم ناچار غذا دادم۔ آناں نیز در عوض ہر یک جزوے از سیپارۂ قرآن خواندند۔ بعد ازآں مادرم بہمراہی چند تن زناں برسر قبر رفت۔ حلوا و نان فطیر بہ فقرا دادہ باگریہ و زاری برگشت۔

چند روزے بعد ازاں مارا از عزا بیروں آوردہ بحمام بردند حنابستیم۔ و من سر را نتراشیدم۔ آداب ماتم داری تمام شد و آں وقت بحال خود ماندم۔ تا بکار ہائے پدر صورتے دہم و بآیند و روند دستور العمل۔

شاداں بلگرامی

گفتار چهل و نهم

اطلاع حاجی بابا بمیراث پدر و سوء ظن وے بہ بعضے

چوں پدرم بے وصیت مرد شرعاً من وارث منفرد او شدیم و آنانیکہ دندان بمال او تیز کردہ بودند محرومی نصیب شان شد برائے فرو نشاندن آتش دل بدشنام من پرداختند "ناکس نامرد۔ بیدین ۔ہرجائی ۔ عاق پدر۔ با لوطیان ہم نشست۔ با درویشاں ہم مشرب۔ خانہ بدوش بے سر و پایم گفتند"۔

چوں مقصود من ماندن در اصفہان نبود۔ محل سگ بایں حرفہا نگذاشتم خوار شان شمردم۔ و بیک دشنام دہ دشنام جواب میدادم با اصطلاحات تازہ کہ محصول سفرہائے بے اندازہ و یادگار قلندران و میر غضباں بود۔ جواب ہمہ را میدادم کہ پدر و جد شان ہم نشنیدہ بودند۔

چوں با مادر از تعزیہ داری و سوگواری فارغ شدیم۔ در گفتگو بدین طور باز شد۔

من :۔ مادر جان! بیا بگو بہ بینم۔ درمیان مادر و پسر چیزے پنہاں و پوشیدہ نباید بود۔ کار مرحوم بابام چہ طور شد؟ تو ہمسر دیرینہ و محرم اسرارش بودی۔ بنا بر این باید از کار و بار او سررشتہ کامل داشتہ باشی"؟

مادرم۔ (بادست پاچگی) :۔ فرزند! من چہ مے دانم۔

من (بے تاب) :۔ مے دانی کہ شرعاً باید وارث۔ قرض میت را

بدہد- قرض ہائے اورا باید دانست- وانگہے ایں ہمہ خرچ کفن
و دفن کردم- من امروزہ لخت مادر زادم- ہیچ در دست ندارم
دست خالی ہیچ کارے نتواں کرد- درمیان مردم سر
نمے تواں درآورد- برائے اظہار حیات در پیش ایں و آں پول
لازم است- وگرنہ نام من و پدرم ہر دو آلودہ مے شود- زبان دشمنان
و سرزنش کناں دراز مے گردد- در ظاہر پدرم باید توانگر بودہ
باشد- وگرنہ آں ہمہ زاد- کہ در وقت مرگ بہ مکیدن خونش منتظر
بودند وازو پارا من از ہم پاشیدند- دورش را نمے گرفتند- مادر جان!
بگو بہ بینم- پول نقدش را در کجا میگذاشت؟ بدہ کارانش
کیانند؟ تخمیناً مالش چہ قدر میشود؟ بغیر آنچہ درمیان است
دیگر چہ دارد-

مادرم:- خدایا! پناہ بر تو! اینہا چہ حرف است؟ پدرت مردے
بود- لات و لوت آسمان جل- نقد چہ؟ تنخواہ چہ؟ نان خشک را
بہزار زحمت و بلا پیدا مے کردیم- اگر آیند و روند دکانش بسیار
مے شد- بار وے گوشت و برنجے مے دیدیم- والا زندگانی ما منحصر بود
بہمان نان و پنیر- از ماست و پیاز لستوہ آمدہ بودیم- با ایں حال از من پول
پرسیدن (وانگہے پول نقد) یعنی چہ؟ مال پدرت عبارت بود از ایں خانہ-
از ایں دوکان- از ایں اسباب خانہ کہ مے بینی و [illegible] ہست و نیست
اینہا نو آخر سخن ایں۔"

اے فرزند" تو خوب بجا و بوقت آمدی- [illegible] پدرت [illegible]
پیشہ او را پیش گیر- اگر خدا بخواہد دست مبارک [illegible] تا آں
سرسال خالی و بیکار نخواہد ماند"

من:- "بخدا! خیلے عجیب است! بعد از پنجاہ سال کسب و کار
نہ یک درم نہ یک دینار! ایں را عقل ہیچ آدمے [illegible]
در مال آورد"

مادرم :- (با تلاش)، فال گیر و رمال برائے چہ؟ بیایند چہ بکنند؟ بلے۔ فال گیر و رمال را وقتے میآورند کہ بخواہند و زدیدہ و گم شدہ را پیدا کنند۔ تو مادرت را دزد می گوئی؟ اگر بگوئی می گویم دروغ می گوئی۔ برو از آخوند رفیق مرحوم پدرت بہ پرس :- او از ہمہ کار و بارش خبردار است یقین دارم او نیز ہمیں را خواہد گفت۔

من :- بلے حق داری مادر! آخوند باید از تمامی حالت پدرم مطلع باشد۔ چہ ترتیب امور پدرم را ظاہر او میداد۔ اگر پدرم نداشت یا داشت و در کجا است او بمن میگوید۔

بنا براین سخن پیش آخوند رفتم۔ آخوند درہماں گوشۂ بیست سال پیش از یں در میان شاگرداں بود۔ چوں چشمش بمن افتاد شاگرداں را آزاد کرد۔ کہ بروید۔ دعا برکت قدوم حاجی کنید کہ بہر جا مے رود شادی پیشا پیش او مے رود۔

من :- آخوند! تو را بخدا دست بردار ریشخند مکن۔ مبارکی قدوم کجا؟ طالع یکبارہ از من گردانید۔ مرا گمان کہ اگر آسمان پدری از دستم گرفت۔ میراثے از وے بیادگار نہاد تا تلافی مافات شود۔ وحال اینکہ نزدیک است شیرازۂ کارم از ہم بگسلد چنانچہ دیگر انتظام نپذیرد۔ و پیش از پیش لات و لوت مانم۔

آخوند :- روی بہ آسمان و دستہا کشادہ) :- وان اللّٰہ یفعل ما یرید۔ بعز من یشاء ویذل من یشاء بغیر حساب! آرے فرزند چنیں است دنیا و ہمیں است رسمش با آزادگان۔ فرزندا تا آدمی ترک دنیا و ما فیہا نکند۔ ہمیں خواہد بود۔ چیزے لازم نداشتہ باش چیزے مطلب۔ ہیچ چیز تو را نمی طلبد۔

من :- آخوندا! از کے تا حال تو ایں مسلک را اختیار کردۂ؟ پیری و مرشدی و صوفیانہ حرف مے زنی۔ من ہم وقتیکہ شومی بخت پا پیچم شد و بہ قم راندہ شدم۔ ہمیں حرف ہا را می زدم۔ اما حالا

بخیال دیگرم۔ پس سر مطلب کشودم۔ والتماس کردم۔ کہ در باب کاروبار پدر من استحضار بدہ۔

آخوند:۔ سرفہ کرد۔ و با وضعے حکیمانہ اولاچند قسم خورد۔ بعد از آں بعینہ ہماں حرفہائے کہ مادرم گفتہ بود گفت۔ یعنی اعتقادش اینکہ پدرم نقد نداشتہ۔ و چیزے میراث نگذاشتہ است۔ ماملکش عبارت است از آنچہ من دیدم ومیدانستم۔

من:۔ اولاً قدرے سکوت کردم۔ پس از آں باشدت تمام اظہار حیرت نمودم۔ کہ میدانم پدرم بسیار مقدس بود۔ پولش را ربا دنمیداد۔ چراکہ در کوچکی بر من ایں قضیہ مدلل شد۔ عثمان آغا خواجہ اولینم پولے از پدرم بقرض خواست وسود بسیار عرضہ کرد۔ پدرم آیہ وحرم الربا، بخواند وسود نخواست۔ اگر از آں بعد سود خوار شدہ آں را نہ می دانم۔ اما یقین دارم۔ پدرم مؤمن پاک منزہ از اعمال ناپاک بود۔

از مسجد بیروں آمدم۔ و باکج خلقی تمام بہ اولین کسب وکار (یعنی بہ دکان پدر) رفتم سرم از ایں سوداپر۔ کہ چکنم در اصفہان ماندنم محال۔ چہ لعنت بر اصفہان و بر ہر چہ اصفہانی است! بنابرایں چارۂ نبود۔ مگر اینکہ ہست ونیست خود را فروختہ باز بپائے تخت برگردم کہ جائے مرداں بیکار و بے عار آنجاست اما ازیں خیال ہم نے توانستم گذشت۔ کہ پدرم را البتہ نقد و بینہ بودہ است۔ ایں خیال گریبانم را رہا نہ کرد۔ ماندم معطل و مشوش خواستم کار را بہ محکمۂ قاضی اندازم۔ بدر کارواں سرا رسیدم پیر دربان اسلامم داد۔ سر سلامتیم گفت۔ درازی و برکت عمرم از خدا خواست۔

گفتم:۔ بابا علی محمد! بہ نظرم ذہنت کور شدہ است باایں حرفہا چہ سر سلامتی؟ چہ درازی عمر! ایں سر بسلامت نباشد۔

این عمر را مرده شور به برد- بابر کتے کہ تو میگوئی- در زحمت من است-
پس آہے کشیدم- کہ افسوس! افسوس! دلم آب شد و جگرم
آتش گرفت-

پیرہ مرد متحیر گفت:- اینہا چہ حرف است؟ پدر مرحومت فوت شدہ-
تنہا تو وارثش هستی- جوانی داری- ماشاء اللہ- بہ از نده خوش اندامی-
عقلت، ہم کم نیست؟ وسنت ہم در سر تراشی صاف بود- حالا را
خبر ندارم- دیگر چہ میخواہی "مرگ میخواہی برد گیلان"

من:- آرے تنہا وارث او ہستم- اما کو ارث؟ از یک خانہ گلین
وچہار پاچہ گلیم کہنہ وکاسہ وکوزہ شکستہ چہ فائدہ؟ دور از جناب لعنت براین
مردہ ریک صاحب مردہ-

علی محمد:- حاجی پولہا کو-

من:- کو پولہا-

علی محمد:- پدر رحمتیت بقدرے کہ در خرج صابون دست کشادہ بود-
در صرف نقد کف بستہ بود ازاں از لائے انگشتانش نمے رخت ہمہ کس
میداند کہ خیلے اندوختہ وپس انداختہ داشت- ہمہ میدانند کہ روزے
نگذشت کہ بمایہ نیفزود- کو آنہا-

من:- درصورتے ہم کہ این حسر فہا راست باشد- وقتے کہ یک
دینارش درمیان نیست- نمیدانم از آں چہ طرفے می بندم؟ بادرم میگوید
پدرت چیزے نداشت- آخوند شہادت می دہد- من ہم غیب نخواندہ ام-
رمال ہم نیستم کہ بہ بینم راست است یانہ واگر راست است کجا است؟
میخواستم پیش قاضی بروم-

علی محمد:- قاضی! خدا نکند! بگذار بہ جہنم رود- آنجا مرد- رفتن تو آنجا
مثل این است- اگر من اینجا نباشم وتو در کاروان سرا رابزنی- آں وقت
کے بفریادت می رسد؟ درخانۂ قاضی فریادرس مجوی و آنکے
خبر از خرجش نداری؟ قاضی حکم را بہ مثقال مے فروشد و رشوہ را

به قنطار می گیرد۔ وحکمش یک جو نمی ارزد۔ اگر جدول قرآن از طلا نمی بود نمی کشود۔ از همه گذشته کسانیکه پول پدرت را از میان برده اند۔ مپندار که بحکم حاکم بتو پس دهند۔ نه۔ تو بمیری۔ که به حلق حاکم می ریزند تا به حلق تو فرو رود۔

من:۔ بابا علی محمدؐ! پس چه کنم؟ از فال گیر و رمال فائده هست یا نه؟

علی محمدؐ:۔ باز فال گیر و رمال از قاضی خیلے بهتر است از وقتیکه من در این کاروان سرا هستم۔ خیلے چیزها از ایشان شنیده ام بازرگانان بارها پول گم کرده و بواسطه آنها جسته اند۔ بلے مالیکه رفت و پیدا نشد آن بود که ترکمانان بردند۔ هیهات! هیهات! آن واقعه عجیب و غریب بود۔ چه بلاها که بسر ما آورد۔ پدر سوختگاں بسیار سے بودند که ترا هم دستیار ترکمانان می گفتند۔ از همه غریب تر اینکه پائے تو درمیان بود۔ و بنام تو در راه من بازگردانیدند و آن همه غوغا برپا شد۔ خدا رحم کرد۔ که علی محمدؐ نیم کور بود۔ و تا بشرے که حرفهائے او در رنگ و روی من میکرد نمی دید۔ وگرنه فسق من بروئے دائره می افتاد)۔

خلاصه سخن بریں قرار یافت که بفرستد و ماهر ترین طاس گیر دانهائے اصفهان را بخواهد۔ تا میراث پدرم را بیابد۔ می گفت که این طاس گردان آدمی است۔ اگر یک ذره طلا بیست گز زیر زمین بلکه در چاه مشهور کاشان هم باشد فوری درمیاآورد۔

شادان بلگرامی

گفتار پنجاهم

تدبیر حاجی بابا برائے یافتن
پول پدر و چگونگی حال طاس گردان

روز دیگر بعد از نماز صبح مردے داخل شد. دانستم کہ طاس گردان است کوز پشت بغایت سر بزرگ. چشمانش آتشین و چنان تند و تیز کہ گفتیم. بیک نگاه ہر چہ ہستم خواہد دانست. تاج کلاہے با عمامۂ کوچک بر سر موہائے قلندروار بر شانہ ریختہ ریشش پہن و مایہ ہیبت و مہابت. چشمان تیزش (کہ خواه ساختہ و خواه راستین) با حرکات پے در پے می درخشید. معلوم می شد کہ آں جانور نہ از قبیل آدمیان. بلکہ نوعے از شیاطین و جنیان است.

مرا بباد سوال کشید. اکثر وقائع عمر. لاسیما وقائع بعد از عودتم را باصفہان پرسید. و دانست کہ دوست حقیقی پدرم کہ بوده و بکہ گمانم می رود. خلاصہ مانند حکیمے کہ از بیمار کیفیت درد و مشکل فہمش را استنباط کند. ہمہ را از من استمزاج کرد.

ہمیں کہ تمام گفتنہایم را بذہن سپرد جائے را کہ اکثر اوقات پدرم می نشست پرسید. اتفاقاً مادرم بحمام رفتہ بود. من اورا باندرون بردم. و بکام دل ہمہ جا را دید. التماس کرد کہ اورا تنہا بحال خود گذارم. تا از راه و چاه و کار خبردار گردد. و بتدبیر آں پرداخت. چہار یک ساعت تمام آنجا ماند و چوں بیروں آمد. گفت کہ یاران عزیز و ہمراه کنندگانت را جمع کن. بعد از آں من آمده کار خود را

می بینم۔

بے آنکہ از ایں مسئلہ سخنے بہ مادر گویم۔ از وے خواستم تا یاران پدرامرا بناہار طلبد۔ من ہم آخوند و دربان کاروان سرا و متعلقان زن اوّل و خالوی خود کسانیکہ بخانہ ما راہے داشتند۔ ہمہ را طلبیدم بے خلف وعد ہمہ آمدند۔ بعد از نہار سر مسئلہ را کشودم۔ کہ طاس گردان آوردہ ام۔ تا جاوچند وچوں پول پدرم را کہ ہمہ می دانند بودہ است بفہمند با ایں سخن بسیمائے ہمہ حاضرین نگاہ می کردم۔ شاید علامتے کہ بدردم دوا بخشد بتوانم دریافت۔ اما ہمہ را مستعد یاری بجود بے غرض دیدم۔

عاقبت درویش تیز نگاہ بہ ہمراہی شاگردے کہ پارۂ چیزہا در دستمال باخود داشت۔ بیامد۔ زنان روئے پوشیدند و درویش دست بکار شد۔

اوّل ہمہ حاضرین را از نظر گذرانید۔ اما بر روئے آخوند بیشتر نگریست۔ آخوند تاب آں ہمہ نگاہ تیز نگاہ را نیاوردہ۔ در زیر لب (لا الٰہ الا اللّٰہ۔ اللّٰھم وقنی شر من لا یخاف منک) خواندہ و باطراف خود دمید۔ و دست بر شانہا مالید۔ چنانچہ گفتی شیاطین را می گریزانید مردم قدرے بدو خندیدند۔ اتا خندہ ہیچ یک را بر ایش نگرفت۔

پس تیز نگاہ شاگرد خود را پیش خواند و از دستمال طاس مسین بیروں آورد۔ و براطراف او آیاتے مناسب دزدی و مال یتیم نوشت از قبیل (والسارق والسارقۃ فاقطعوا ایدیھما۔ فلا تقربوا مال الیتیم) ایں مرد کم حرف می زد۔ ہمیں قدر گفت (ان اللّٰہ عالم الغیب والشھادۃ و یعلم ما فی الصدور و خائنۃ الاعین) و طاس را بر زمین نہاد و قدرے عزائم مناسب بخواند۔

آں گاہ روئے بحاضرین نمود۔ کہ ایں طاس ما را بجائیکہ پول مرحوم کربلائے حسن بودہ یا ہست خواہد برد۔

پارهٔ باستی اعتقاد۔ پارهٔ با اعتقاد کامل بر روئے اونگران و چوبے ازگل دکه باطراف آں پارهٔ اشکال کشیده بودم در دست بنا کرد به طاس زدن۔ پس حمله به طاس آورد۔ و او را با دست حرکت داد که به بینم کجا می رود۔ چیزے در دم ایں طاس بند نمی شود۔ راهش را کسے نمی تواند بست۔ بزور خواهد رفت۔ انشاء الله ما شاء الله! اے طاس! مال را پیدا کن و دزد را رسوا کن۔

بهمراهی او رفتیم تا طاس را به اندرون رسانید۔ در را بزدیم بعد از مشورت بکشودند۔ جمعے کثیر زناں بودند۔ پارهٔ روی بسته پاره نیم باز۔ همه به معجزهٔ طاس بے شکیب۔

زناں را امر کرد تا از سر راه طاس واپس روند۔ رهبر مرا چیزے نتوانست باز داشت طاس را به کنجے که روزنهٔ اطاق بدانجا مشرف بود براند۔

زینکه میدانستم مادر من است بارها جلو طاس را بگرفت۔ تا اینکه تیز نگاه با نگاه تیز و آواز تند او را واپس راند۔ که مگر کوری که نمی بینی که ما کار خدائی مے کنیم؟ خواه مخلوق بخواهد خواه نخواهد خالق کار خود را خواهد کرد۔

عاقبت طاس به کنجے رسید (که معلوم بود خاکش تازه کنده شده است) و بایستاد۔

طاس گردان آستین بالا زد که بنام ایزد اکنوں همه خواهند دید که چه خواهم کرد۔ زمین را بشگافت۔ نیمه کوزهٔ بیروں آمد و معلوم بود که پهلوئے آں نیمه کوزه۔ کوزه دیگر بوده است۔ گفت پول اینجا بوده است۔ اما حالا اینجا نیست۔ پس طاس را برداشت و بنواخت که جان من طاس! عمری طاس!

همه متعجب بودنگراں۔ گفتند۔ العجب ثم العجب! زہے معجزه! زہے کرامت! غوزک را۔ مردے خارق العادة و از قبیل معجزه و کرامت شمردند۔ تنها در بان کاروان سرا که ایں کارها بسیار

دیده بود- وحدت ذهنی داشت- از آن میانه گفت که دزد کو؟ آنچه نمودی شکارگاه است- شکار کجاست؟ ما را شکار می باید- یا دزد یا پول- یا پول بی دزد- این است آنچه ما را لازم است-

درویش گفت نه رفیق آهسته باین زودی از گناه به گناهکار مپیچ- ما درمان همهٔ دردها را می دانیم- هر چیزی را مقامی و هر کاری را هنگامی است-

پس نگاهی تند بحضار کرد- که امید دارم همه شما را از شبهه بیرون آرم- تکلیفی می کنم قبول فرمائید- عمل خیلی ساده و آسان است-

همه گفتند بچشم- و من از درویش خواستم تا عمل را بجای آرد- باز از شاگرد خود چنتهٔ خواست و کیسهٔ بیرون آورد- که این کیسهٔ پر از برنج کهنه است- هر کس را مشتی از آن بر دهان می ریزم بجود و بخاید و ببلعد- هر که نتواند- ملتفت باشد که پای شیطان درمیان است-

پس ما را قطار کرد- و بر ردیف مشتی از برنج بر دهان هر کس ریخت- همه بنای جویدن گذاشتند- چون من مدعی بودم مرا مستثنا داشت مادرم نیز خود را شریک من قلم داده خواست معاف باشد- قبول نکرد- که ما نیکه می جوئیم از آن پسر تو است نه از آن تو- اگر به سرقت شوهرت بود چه مضائقه- اما چون شوهرت نیست ترا هم باید آزمود-

مادرم این با ترش روئی پذیرفت و برنج را در دهان گرفت ارواره‌های همه بجنبش افتاد- پارهٔ این آزمون را بازیچه شمردند و برخی برنج را مستحیل المضغ می گفتند- یعنی جاویدنش ممکن نیست هر که می جاوید- و می خائید دهان را بدرویش می نمود-

همه بی گناهی خود را اثبات می نمودند- مگر آخوند و مادرم- آخوند

باخنده مجازی و ترس حقیقی دهان را بسته- برنج را در دهان مے
گردانید- عاقبت با شکایت فریاد کرد- که این چه لجن بود- بدهان
من انداختید؟ این دانه باب دندان من نیست" برنج ها را بریخت-
مادرم نیز از سختی برنج شکایت کنان همین کرد- همه خاموش شدیم-
راه شبه از هر سو گشود- ازین واقعه موجب شبه در حق مادرم شدیم-
پیره زنے فغان برداشت- که" این بازیچهائے کودکان چیست؟
هیچ کس دیده کسے با مادر و استادش این نوع گستاخی و بے ادبی کند؟
تف بر شما! بردیم پے کار خود مان شاید دزد خودش است-

درویش گفت:-" ما مگر دیوانه ایم یا خر- که این طور حرف می زنید؟
در این گوشه پول بوده است یا نه؟ در عالم دزد هست یا نه؟ اخوند
و مادرم را بنمود که" ایشان آنچه دیگران کردند نکردند (شاید به هستی
پیر هستند و تجربه نے آیند) کسے نے گوید که دزدند پس نگاہے کاشفانه
بدیشان نمود که" ایشان خود مے دانند که طاس گردان مشهور را که
هزار فن مے گویند- (او برادر کوچک دب اکبر و یار غار زحل لقب
داشت- و آنچه را کسے نیست مے کرد یا کرده بود- همه را مے دانست)
او گفته است- که برائے شناختن مجرم از معصوم- عملے بهتر از عمل
برنج نیست".

حالا رفیقان- مے بینم که هیچ یک از شما شیر افگن نیستند- شما را ترسانیدن
کارے ندارد-

اگر در این هنر من شکے دارید- تکلیفے دیگر خیلے ساده تر و
آسان تر مے کنم- که بکسے ضرر نرساند و کسے را دزد قلم ندهد- مثل
سحر بر اذهان کار مے کند- و دزد را بپائے خود میآورد- از مشغول
ذمه گی و مال مردم- خوردن فارغ مے سازد- و همه اینها از روئے
اختیار و رضا مے شود- این تکلف خاک ریزی بطاس است در این
گوشه طاس را مے گذارم و امشب چنان بشدت و سختی عزایم میخوانم-

کہ بیاری خدا حاجی بمراد خود می رسد۔ یعنی پولیکہ بردہ اند بجائش می آورند۔ فردا ہرکہ مے خواہد بہ بیند۔ بیاید۔ اگر اثرے وآثارے ندید ندیدیک مثقال موئے ریش من بگرد۔"

پس طاس را در گوشہ در زیر تلے از خاک نہفت و مردم در اطراف او جمع شدہ ہریک از کار او سخنے مے گفتند۔ پارۂ مراما نند درویش از ارواح خبیثہ و توابع سوء ظن مے شمردند پارۂ ایں گمان را در حق مادر و آخوند مے بردند۔ بعد ازاں ہمہ از ہم پاشیدند و بیشتر و عادہ رجعت فردا و تماشائے طاس نہفتہ نمودند۔

سید اولاد حسین شاداں بلگرامی

گفتار پنجاه و یکم

میسر شدن مراد طاس گردان و خیال حاجی بابا بعد از یافتن پول

از شما چه پنهان! من از پیدا شدن گم شده- مایوس و نومید بودم- اخبار غیبی طاس گردان ہیچ قدر و فائده داد- که دانستم که در خانہ پدرم حقیقت پول بوده است- و گمان بدی در حق مادر و آخوندم حاصل آمد- پیش از آں امید نداشتم- که کارے بکنند- ولیکن فردا دربان کارواں سرا و جمعے از دیروزیاں باز آمدند اما آخوند پیدا نشد- و مادرم نیز به بہانہ عبادت یکے از دوستاں غائب گردید- ما با جمعیت بکنج طاس نہفتہ رفتیم- درویش عزائمی چند با جہامت بخواند- و با حرفے خاص رمز آمیز پیش رفت که به بینیم و یشب جہنیاں و پہ یاں کارے کرده اند یا نہ"

بنام خدا زمین را بشگافت- سنگے بزرگ نمودار و در زیر سنگ بشادی دل من و بحیرت بینندگاں- کیسہ بزرگی آشکار گردید-

فریاد بر آورد که "ہے جانم! ہے آفرین بر پرے و بر جنے"! کیسہ را برداشت- تا به بیند" درویش تیز نگاه موئے ریش در گرو نمیگذارد" و بجشت من نہاد- که برو شکر خدا کن ہدست من افتادی- حق سعی مرا فراموش مکن"

ہمه بر دور من ریختند تا از کیسہ چه بر آید- من به امید طلا گشودم نقره در آمد- زنگ غم رنگ چہره ام را تار و دلم را تیره ساخت

پانصد ریال در کیسه بود و پنجاه عددش را بیاز چشمان درویش تیز نگاه کردم - که "بگیر! خانه آبادان! اگر بیشتر مے بود - بیشتر مے دادم با اینکه این ده یک نهادهٔ پدرم نیست - اما باز خانهٔ آبادان! بسیار بسیار ممنون و متشکرم۔"

درویش - از حرکت من خوشنود یا ساتیرین پدر رود نمود - دربان کاروانسرا بماند - و روئے بمن کرد که راستی امروز سحر کردیم - من بتو نگفتم - که این درویش خیلے نفش است؟ مرد که اعجاز دارد -

گفتم :- آرے هرگز مرا باو این امید نبود -

چوں چشم بنقود افتاد - رگ طمعم بحرکت آمد - بعلی محمد گفتم :- "باید کارها را بمرافعه کشانید - ہمیں طور که پانصد بدستم رسید باقی نیز بدستم خواہد آمد - تو نیز شهادت میدهی - که این اقل قلیل ارث کربلائے حسن است۔"

علی محمد گفت :- رفیق! آنچه بدستت افتاد غنیمت شمار۔"

آمدیم بر سر قاضی :- اولاً یقین را باید بدهی خشک بخری - آں هم بدستت آید یا نیاید - یقین بداں که بعد از مخارج خواهند گفت برو - بد صلح کنید - سر مردم را بدرد نیاورید۔" وانگهے مگر نشنیده که "همه کس را دنداں بترشی کند شود - مگر قاضی را که بشیرینی کند گردد۔"

بعد از استخاره و استشاره قرار بر شنیدن نصیحت علی محمد دادم چه مدعی - مادر و آخوندم بودند - و در تعاقب آں احتمال داشت که مبالغے دشمن بهم رسانم - و در آخر مورد طعن و لعن همه گردم -

بناصح خود گفتم "هرچه در اصفهان دارم مے فروشم - با این نیت که دیگر بدینجا برنگردم، مگر اینکه وقت و حال خیلے مساعد باشد - اصفهان دیگر مرا نخواهد دید - مگر با قوت و قدرت۔"

من این سخناں را با حدت و خشم میگفتم - و خبر نداشتم که طالع چگونه برائے بجاں آوردن آرزویم مے کوشد -

علی محمد :- نیتم را پسندید - چه پسرے داشت ولاکے و بهتر و بادواج تر

اندکان ما جائے برائے او نبود۔ تکلیف خریدن دکانم کرد۔ و باستصواب اہل خبرہ۔ دکان و اسباب دکان را باو فروختم۔

در باب خانہ چوں خواستم نام نیکی بگذارم دو خیلے ہم لازم داشتم لہذا تمسّک را نگاہ داشتم۔ و خانہ را باسبابش بمادر سپردم۔

چوں دکان را از علی محمدؐ کہ او نیز مانند پدرم اندوختہ داشت گرفتم ہمہ کس مے داند۔ کہ با آں پول بہ از آں دکان از حیثیت جاہ دکان خریدن ممکن نبود۔

ہمہ با ہم صد تومان شد۔ بطلا بدل کردم۔ تا سنگینی نکند۔

قدرے را برخت و لباس خرج کردم۔ استرے خریدم نہ اسپ بجہت اینکہ از طریقت شمشیر بنداں سیر شدہ بودم۔ بعد از ہمہ زحمات در آں راہ و بعد از قضیۂ قم۔ طریقت خرسواراں را ترجیح مے دادم کہ اسب شمشیر طپانچہ۔ تفنگ۔ دیگر بکارم نمے خورد۔ کلاہ را نمے شکنم زلف را مے تراشم بجائے شال با جوز و گرہ۔ شال شل و ول بستہ و عمامے گذارم۔ بجائے قبائے کمرچیں قبائے بغلے میپوشم۔ (تا خلائق ہمہ دانند کہ مومن شدہ ام) بعوض طپانچہ۔ لولۂ کاغذ بر کمر مے زنم۔ بجائے پا السقہ قرآں حمائل می اندازم۔ بجائے ارسی۔ کفش بے پاشنہ بپا میکنم۔ بجائے لوطی۔ اجلافی و قشنگی۔ ژولیدہ۔ کوریدہ خمیدہ قد۔ دیدہ بر زمین۔ دست بر شال۔ بے جوارب۔ پا بزمین کشاں۔ در رفتار بے تبختر می شوم چشم مردم ہمہ بظاہر است۔ ظاہر خود را میآرایم۔ آں وقت اگر ہر نامربوطے ہم بگویم۔ بجائے مربوط بخرج میرود۔ علی الخصوص از دہن مردے مرتاض نما۔ ریا خو با دستار و شال بزرگ و با آہ و نالہ و ذکر سبحان اللہ بیروں آید۔ اگر احیاناً در مقابل مردے دانا افتم۔ با سکوت خود را عالم قلم مے دہم۔

چو در بستہ باشد چہ داند کسے
کہ جوہر فروش است یا پیلہ ور

وانگہے خواندن مے توانم۔ در بہانۂ مواظبت در اندک مدت نوشتن

ہم مے آموزم۔ بنائے قرآن نوشتن مے گذارم۔ و بدیں سبب شہرت می اندوزم۔
بارے بدیں تفکر بودم۔ تا اینکہ وقت سفر رسید۔ ہمہ بگوشم می گفتند۔ از تاثیرے کہ در دل میرزا ابوالقاسم قمی کردہ استفادہ و استفاضہ کن۔ کہ از ہمہ کس بہتر در ایں عالم وآں بکارت مے خورد۔ او قابل ایں است۔ کہ تورا بہ یکے از مجتہدین سفارش کند۔ تا محرر یا نوکرش باشی و راہ و چاہ ملائی را نیک بیاموزی۔" وانگہے بعد از رہائی از بست چوں زود از او جدا شدہ بودم۔ در دیدنش بر من قرض بلکہ فرض بود۔ گفتم کہ ہدیہ خوبی ببرم۔ تا نگوید فراموشم کردہ۔

بعد از خیلے اندیشہ۔ رائم بخریدن جانمازے قرار گرفت۔ خریدم در حقیقت در راہ و پردے قاطر۔ زیبا انداز خوبی بود۔

ہمیں ہیچ سفر ساز شد۔ ظاہر ملائی از سر کہ ہفت سالہ ترش تر لبستن القاب را برخود بوقت مرہون گذاشتم۔ چہ لقب حاجی گری مادر زادی۔ نقداً کفایتم میکرد۔

یک کار باقی ماندہ بود۔ ادائے وجہ کفن و دفن پدر۔ راستی تصور کردم کہ "با آں نہیب و غارت خویشاں ایں خرج سخت دشوار است بارہا در دلم آمد کہ بے خبر از اصفہان بروم۔ و ایں بار را بدوش مادر و آخوند اندازم۔ اما حسن نیت و پاک دلی نگذاشت۔ گفتم با ایں حرکت البتہ موجب دشنام پدر سوختگی اصفہانیاں مے شوم۔ کہ بد دشنامے است۔" بنا بر ایں بے تاب بہ نزد ملائے دگر بہ کن۔ مردہ شو۔ گورکن رفتہ مزد ہمہ را دادم۔ و از ہمہ حلیت طلبیدم

شاداں بلگرامی

گفتار پنجاه و دوم

وداع حاجی بابا مادر خود را و محرر شدنش به خدمت یکے از ملایان

مادر را بے دلواپسی وداع کردم۔ آں ہم گویا چنداں دل نگران نماند۔ چہ او در خیال خود بود۔ و من در خیال خود۔ از خدا می خواستیم کہ بکار یک دیگر مداخلہ نداشتہ باشیم۔

بامدادے سوار بر استر تا یک نیزۂ آفتاب بلند شود۔ مبالغے راہ قم را پیمودہ بودم۔ دلم بسیارے خواست۔ کہ قدرے در راہ لنگ کنم۔ بخصوص در کاشان امّا از ترس تضییع وقت بہ بیہودگی روز نہم۔ بار دویم باز گنبد معصومۂ قم دیدارے تازہ کردم۔

قاطر را در کاروان سرا بستم۔ و پس از وارسی بکاہ و جوش پیشکشی را در زیر بغل و روبخانۂ مجتہد نہادم در خانۂ مجتہد باز بود۔ و مانند در خانۂ سائر بزرگان۔ کیروناز و حاجب نداشت۔ ہر کس میخواست می آمد۔ و ہر کہ مے خواست مے رفت۔ چاٹماز را در دور کفش کن نہادہ۔ و بہ اطاقے کہ مجتہد در گوشہ اش خزیدہ بود داخل شدم۔

فی الفور بشناخت تازہ نمودم۔ با اعزاز و اکرام در زیر دست خود نشاند۔ و از شدت میلے کہ بکیفیت کار و بارم داشت بہ تفصیل استعلام و پرسش حالم نمود۔ من ہم بہ تغیر و تقطیر جوابے دادم و از استخلاصم در سایۂ او اظہار امتنان کردم۔ گفتم۔

اکنوں دلم از ہمہ راہ سیر شدہ۔ وطریقۂ عباد وزہاد پیشہ گرفتن۔ واز امور دنیوی باعمال اخروی پرداختن۔ ودر سلک علما عمر گذرانیدن می خواہم اگر بوساطت سرکار جائے معین شود کہ بقیۂ عمر را در خدمت شرع شریف بسر برم۔ اجرایں مسئول عند اللہ وعند الرسول ضائع نخواہد ماند۔"

مجتہد قدرے بتامل فرو رفت پس از آں گفت۔ کہ "امروز صبح از ملانادان۔ کہ یکے از علمائے مشہور طہران است۔ کاغذے بمن رسید۔ آدمی لازم دارد۔ کہ ہم محرر او باشد وہم نوکر۔ یعنے ہم سواد داشتہ باشد۔ وہم کاردان۔ امر درس وتربیت وترقیش را ہم متعہد است۔"

از استماع ایں نوید دلم طپیدن آغاز کردیم۔ کہ منتہائے آرزویم ہمیں بود باخود گفتم۔ "بگذار دستم بگوشۂ دامان ملائی بند شود۔ بعد از آنکہ سوار خر خود شدم۔ میدانم چہ مے شود۔"

بے ہیچ تردد۔ اظہار شکرانہ والتماس ہمت نمودم۔ بادست خود سفارش نامۂ نوشت۔ و مہر کرد۔ وبدستم داد۔ کہ "زود بہ طہران برو کہ مبادا تا تو برسی دیگرے ایں لقمہ را ربودہ باشد۔ ملا نادان عماد الاسلام است و پہلویش خیلے چرب۔"

شادمان دستش بوسیدم۔ وباشکر گذاری گفتم۔ "اکنوں التماس دیگر دارم۔ وآں ملخے برسم نیاز آوردہ ام۔ کہ در ہنگام نماز بر روئے آں از گوشۂ خاطر عالی محو نشوم۔"

گفت "حاجی خانہ آباد ان۔ ہمیں قدر کہ مارا فراموش نکردی بس است۔ احتیاج بایں زحمتہا نبود۔ اگر رضایت مرا میخواہی امر بمعروف ونہی از منکر را از دست مدہ۔ علمارا دوست بدار عرفارا اغیار شمار۔ بیش ازیں از تو نمے خواہم۔

پس اذن خواستہ بکاروان سرا رفتم۔ وبے آنکہ بزیارت حرم یا ملاقات

دوستان روم - سوار شده درہماں شب به (پل دلاک) و از آنجا به (طهران) رفتم -

شام گاہے بطهران رسیدم و برائے ندیدن قبر زینب از دروازهٔ قزوین داخل شدم - بیمن اقبال دربانان مرا نشنا ختند - و مانند سائر اوقات ماموریم - بسلام نه ایستادند - درحقیقت نسیقچی را درلباس آخوندی دیدن بے تماشا نیست - از میدان و بازارے که وقتے بجز صورت دیگر در آنجا جلوه گر نے بود - بے آنکه کسے بصورت مبارکم ملتفت شود بگذشتم راه خانهٔ ملا نادان را پرسیدم بیش از آن مشهور بود - که کسے نشناسد شب را در ہمسایگیش درکاروان سرائے ماندم - و برائے تہیه حضور صبح را بحمام رفته - دست و پا و ریش را حنا بسته - رختے عوض کرده بدر خانه اش رفتم -

خانهٔ ملا نادان در پشت مسجد شاه - نزدیک خانهٔ زنبورچی باشی و مانند ــه درسرائے ستان رفته بود - وآب زده -

دہلیز و حیاطش سنگ فرش - اطاقہا نه پر محتشمانه و نه پر فقیرانه فرش گسترد -

در تالار روبروئے حوض - آخوندی نشسته بود - پژمرده رخسار بیمار وار پنداشتم که ملا نادان است - امّا چوں نوکران گفتند - که "آقا در اندرون است - حالا بیروں مے آید - دانستم نه آنست -

داخل تالار شدم و برائے اینکه با آخوندی برتری شان نشان دہم به نشستم در صحبت باز شد - من با دو کلمه دانستم - که آخوند از وابستگان ملا نادان است - امّا آخوند بسیار کوشید که بداند - من کیستم نتوانست - سوالہائے عجیب و غریب و موجب حیرت درمیان واقع شد -

آخوند :- گویا شما تازه بطهران آمده آید ؟

من :- بلے جناب -

آخوند :- البته اینجا خیلے وقت خواہید ماند ؟

من :- خدا مے داند-

آخوند :- طهران جاے خوش گذرانی است چنین نیست ؟

من :- چنین شنیده ام-

آخوند :- اما در طهران تنها به آدم بد مے گذرد-

من :- همه جا همین طور است-

آخوند :- اگر خدمتے به بنده دارید حاضرم-

من :- خیر لطف شما زیاد- خود آقا را مے خواهم به بینم-

آخوند :- چه آقا چه من- تفاوتے نکند- حمد خدا دست شکسته نیستم- با شخواه شما و بهر طور- بهر بها که بخواهید ممکن است-

من :- بنده تاجر نیستم-

آخوند :- تاجر بودن لازم ندارد- همین قدر که مردے هستید- غریب و راه وچاه را نمے دانید- خدمت کردن بشما بر ما فرض است مگر غرض وقت گذرانی است؟ خواه یک ساله- خواه یک ماه یا برائے یک هفته و یک ساعت هم باشد-

ازیں سخن یک زده شدم- چه خیلے گوشه دار بنظرم آمد و دست و پائے می زدم- که بگویم (دنداں شکن بیا نا) تا گاه سر و کلّه ملا نادان پدید ار شد-

ملا نادان مردے بود- پا بچهل- خوش اندام تازه رو- ریشش از شدت حنا و رنگ بغایت سیاه مثل پر پرستو شانه زده چشمانش سرمه کشیده- عمامه بزرگ با پیچش غریب بر سر- عبائے شوستری لطیف در بر- قالب و قواره اش قابل توپچیگری و فراشی- اما بعد از گفتگو- از فصاحت بیان و نرمی سخنانش معلوم شد که درشتی و تندی لوکر باپان را ندارد-

بچالاکی برخاستم- و کاغذ مجتهد را بدستش داده بایستادم- نگاهے بعنوان کاغذ کرد- و نگاهے بصورت من تا مناسبت رسول و مراسله را دریا بد-

چوں نامه را بخواند- چهره اش بشگفت و گفت "خوش آمدی د سرکار آقا چه مے کردند؟ انشاء الله مکروهے ندا شتند"؟

من ہم بے تکلف گفتم :۔ الحمد اللہ صحیح و سالم بودند۔ سلام بسیار رسانیدہ اند"

نامہ را با وقت تمام مطالعہ فرمود۔ اما از مضمونش چیزے نگشود۔ بعد ازاں عذر غلیان نیاوردن خواست۔ کہ چوں من خود غلیان نمی کشم و غدغن کردہ ام کہ بہمان ہم ندہند۔ تکلیف ما اہل شرع این است کہ از آنچہ شائبہ نہی و منع رود۔ کف نفس نمائیم۔ اگرچہ در حرمت غلیان نص صریحی نیست۔ و از مسکرات بودنش ہم مشکوک است و در نزد اہل تسنن و تشیع ہر دو استعمال آں خیلے متداول است۔ اما چوں احیاناً کیفیتے خمار وارد مے دہد و باعث نوعے دوار مے شود۔ لہذا احوط اجتناب از آں است۔

پس از صوم و صلوٰۃ و از سائر عبادات و طاعات خود در سخن گشود۔ و من باخود مے گفتم کہ "لقمہ کہ مجتہد قم گفتہ بود۔ چنداں ہم چرب نباید باشد" صورت بیان و عیان او را قیاس کناں دانستم کہ سادگی بیرونش با تکلفات درونش منافی نباید باشد۔ اما تر و تازگی صورتش را با آنچہ گفتہ بود موازنہ کردم۔ گفتم آقا نباید چنداں پابند قوانین پرہیزگاری خود ہم باشند۔ البتہ راہ تاویل شرعی را خود نیکو مے توانند جست۔ و با این ظاہر سازی در معنے۔ باید خیلے نفش باشد۔

شاداں بلگرامی

گفتار پنجاه و سوم

تدبیر ملّا نادان در اندوختن پول

آخوند از اطاق بیرون رفت۔ وہمین که ملّا نادان مرا با خود تنها دید۔ کاغذ مجتهد قم را از جیب بر آورد که بموجب این سفارش نامه تو را در نزد خود نگاه مے دارم"۔ از حال و کیفیتم سوالے چند نمود۔ واز جوابهائم خیلے حظ کرد۔

پس سر مسئله باین طور کشود۔ که ما مدتے بود۔ مانند توئی را مے جستیم۔ اما نمے یافتیم۔ این اخوند که حالا از اطاق بیرون رفت معاون و دستیار من است۔ اما بسیار ناپاک است۔ آدمی دلم میخواهد که مال مرا مثل مال خود بداند۔ و با لقمۂ نانے که مے خورد قناعت کند۔ و زیاد طلب نباشد"۔

چون غرض من (چنانچه به مجتهد قم گفته بودم) با زهد و پارسائی و در زیر دست علماء ماندن بود۔ تا برجائے پا برجا شوم۔ جواب دادم "سرکار آقا من آدمی جهان گشته وجهان دیده ام۔ تکلیف خود را میدانم وان شاء الله مرا در خدمت خود آدمی راست کار و درست رفتار بدنخواه فرمان بردار خواهید دید"۔

گفت: "تو هم آسوده باش۔ که در خانۂ من سعادت دارین نصیب تو خواهد شد۔

اوّلاً بدانکه من عماد الاسلام و قدوة الانام نخبۂ ملت حنیف شرع شریف انموذج دین احمدی و ملت محمدیم۔ اجتهادم بهمه

جاری و فتاوی و احکام ہمہ سارے است۔ شاربین خمر را حد
مے زنم زانیان محصنہ را رجم مے کنم۔ در امر معروف و نہی از منکر
و تالیف قلوب و موعظہ و خطابت وحید و فریدم۔ حامی بیضۂ اسلام
و رہنمائے خواص و عوامم۔ آیت صائم النہار یعنے قائم اللیل ام غسل
و وضویم عبرۃً للناظرین و صوم و صلواتم اسوۃٌ للسائرین است۔ و
بحکم اجتہاد خود۔ از استعمال آلات و اوانی مفضض و مطلا محترزم
و از اکتسائے کسوۂ اقمشہ و حریر مجتنب۔ و مواظب تعبد۔ و ملتزم
نہی ہم از غلیان و افیہ متنفرم۔ بازیے نرد و گنجیفہ و شطرنج و سائر
ملاعب و ملاہے را منکر۔ چہ این گونہ مناہے و مکارہ مضر آداب
دیانت و مشتغل اوقات طاعت و عبادت است۔ پارۂ اجامرہ و
اوباش و رنود در باب تخفیف تکالیف روزہ از قبیل تجویز غلیان کشیدن
و سطلکی خائیدن از من استفتا نمودند۔ اما بجز جواب "لا" چیزے
نشنودند۔ سرشان را با عصائے "لا" شکستم۔ کہ روزہ خوردن (دور از جناب)
گہ خوردن است و باید روزہ را گرفت۔ و نماز را کرد۔ تا چشمشان کور شود۔
اگر شارع مقدس حکم فرمودہ بود۔ کہ مدت افطار یک ہفتہ باید باشد
ہر آئینہ اولین روزہ گیر و آخرین روزہ کشا من بودم۔ حاشا و کلا۔ اگر دہان بہ
لا و لعلّ مے کشودم۔

اگرچہ این قدر شدت در پرہیزگاری بمذاق من گوارا نمے نمود۔ اما باز از
استحسان ظاہری دریغ نداشتم۔ و بمناسبت مقام اظہار استغرابی مے نمودم
کہ خیلے حظ میکرد۔

از نشاء استحسان و استغراب من سرگرم۔ شروع بسخنان آشنا کرد۔
کہ پارسائی من بہ بین تا بچہ حد است۔ کہ از زن گرفتن اجتناب کردم۔
و کمال نفس من در این باب از درجۂ کمال نفس حضرت
ختمی مآب گذشتہ است۔ کہ آنجناب در تعدد زوجات از حضرت
سلیمان گذشت۔ و من در ترک تزوج از عیسی در گذشتم۔ کہ یکے ہم ندارم۔

دراین خصوص بحدیث شریف (خیر امتی بعدی رجلٌ خطبٌ) عمل کرده ام اگرچه سنت نکاح بجا نیاورده ام۔ اما از ثواب این سنت محروم نیستم دیگران را بمناکحت ومزاوجت مے رسانم و تورا مے خواہم دریں ثواب شریک سازم۔

اگرچه درکشت زار این ہنر ازکشا ورزان چغندر وگزرہم کم سررشته تر بودم۔ امّا باز سخنانش را تصدیق کناں روئے رضا نمودم۔ واو دنباله سخن را بدین نوع کشید۔

درمیان خود مان باشد۔ ملاباشی مردکه خیلے خرے است۔ از وظائف اسلام بقدر یک فرنگی ہم خبر ندارد۔ تا چه رسد بقلع وقمع این گونه مواد مُهم ودرہم؟ بنده شما ملانادان منافع عوام را با قوانین و اساس شرع مطابق وموافق کرده بقوت تتبع احادیث و اخبار اجتهادے نمودم۔ که بے ضرر واضرار منافع عرف با قوانین شرع جمع آیند۔ مے دانیکه درمذہب شیعه اثنی عشر متعه (یعنی نکاح موقت) بهرقدر مدت که باشد جائز است۔ درنزد ملاباشی زمزمه کردم که "درشریعت سمحه سهله ماچرا باید با تجویز متعه۔ از عهده پیشگیری این فسق وفجوربه نیائیم؟ چاره این درد آسان ومرد میدان این چاره ملانادان است۔

ملاباشی کہ در ہر کار خر حسابے است۔ و در حساب کار خود خیلے روباہ است۔ تکلیف ناپسندید۔ چہ خیر خود را در آں دید

۔ راہ ایں شریعہ را
دست اجتہاد من گشاد۔ و ایں فکر از خیال بکر من زاد۔ و ملاباشی ہیچ بہرہ از آں بمن نداد۔ و ایں تدبیر ہم باسم او بقلم رفت من ہم۔ رغماً لانفہ۔ قصد آں کردہ ام۔ کہ زمام حل و عقد ایں کارخانہ ابداع را بہ نفسہ در دست گیرم و خدمتے خاص بعالم کنم و لے زینہار ایں راز را سربستہ دار۔ کہ ملاباشی بوئے برد۔ آنچہ از دستش بر آید فرو نمی گذارد۔ شاید عاقبت مارا اخراج بلد کند۔

ملا نادان مشغول ایں سخناں۔ و من سراپائے او را نگران باخود می گفتم۔ "آیا ایں گونہ آدمے تواند۔ عماد الاسلام شود؟ مجتہد کذائی شود؟ قم در حق ایں یارو آں چیزہا ئیکہ گفت۔ آیا راست است؟" امّا چوں در جادۂ شرع ہنوز پائے بر جا نشدہ۔ از مراتب متشرعین بے خبر بودم ناچار تصدیق سخناں وے نمودم۔ و او مطالب را بدیں طریق پے کرد۔

من مواجب علاحده بتو نمے دہم۔ امّا ہر چہ دولت بخواہد در خانہ ام موجود است۔ تنگی نمے کشی۔ مزد پائے ہم مے گیری مفت چنگ تو۔ وقتیکہ مہمان دارم بسر پائے مے ایستی۔ نوکری و در سائر اوقات مے نشینی و محرری"۔

ملا نادان از افادات باز ایستاد۔ و منتظر کہ من چہ جواب خواہم داد۔ بحکم غامض بودن و خیلے آب بر داشتن مسئلہ تاملے مے بایست مرا ہوائے آنکہ از مردم کنارہ گیرم۔ و در کنج عبادت بکار نماز و روزہ پردازم۔ زیلوئے مدارس و بوریائے مساجد شوم۔ و امیدوار بودم کہ مخدومے تارک دنیا و طالب عقبےٰ پیدا کردہ ام معلوم شد کہ مخدوم در حرص جاہ۔ و حب مال و منال دنیا از ہیچ بدنامی ننگ ندارد۔ و بہ ننگ نام ناموس و شرع مے گذارد مال و دنیا را بیابد از ہر راہ و از ہر درے کہ باشد شہرت دست بدہد بہر اسم و بہر رسم کہ آید۔ من ہم خواہے چنیں مخدومی و سالک چنیں مسلکے بودم۔ امّا چوں حالم پریشان تر از آں بود کہ ترک ایں تکلیف را بآسانی گفتن بتوانم و محرری مردیکہ در پائے تخت بعماد الاسلامی شہرت داشتہ۔ خیلے ثقل است۔ ناچار روندہ بقضا و تن برضا در دادم۔

پس از آں گفت۔ کہ "انشاء اللہ در ایں باب عریض و عمیق صحبت خواہیم داشت۔ اکنوں مرا ملاباشی خواستہ است۔ باید بروم"۔ در وقت بیروں رفتن گفت کہ "من از جاہ و جلال خوشم نمے آید۔ و زیادہ از لزوم نوکر نگہ نمے دارم"۔ و راست مے گفت۔ خدم و حشم آقا عبارت بود از یک آشپز۔ و یک نوکر با سہ اسم۔ ناظر و فراش و میر آخور۔ در سر طویلہ اش بیش از یک خر سفید نبود۔ کہ میگفت "بہزار مشقت گیر آوردہ ام۔ چوں خر سفید نشان تشخص و اعتبار است۔ و مخارجش و پرستاری آوردنش دشوار چوں کار و بارم روز بروز ترقی و اعتبارم در تزاید است۔ انشاء اللہ

بند۔ از تحمر تبغل ہم اختیار خواہم کرد۔ استرے میخرم" من ایں فرصت را غنیمت شمردہ گفتم۔ کہ" اگر سرکار آقا میل داشتہ باشند۔ قاطرے از بندہ حاضر است و موافق دلخواہ سرکار" بعد از گفتگوئے قرار بر ایں شد۔ کہ او بسمت خادمی بر قاطر من و من بسمت مخدومی بر خر آقا سوار شوم۔ و چنیں کردیم۔

شاداں بلگرامی

گفتار پنجاه و چهارم

دفتردار متعه خانه شدن حاجی بابا

همین که دستور العمل معین گردید۔ ملاناداں شخص مرا بزنان وشخص زنان را بہ من معرفی کردن خواست۔ تا سررشتہ کاملے از کار و بار شان پیدا کنم۔ و باینده و رونده در توصیف و تعریف شان نامہ عملے بنویسم۔ و چند و چون ارزش و مقدار شان را معین سازم۔

نخست بیازار رفتہ قبا و دستار و عبا و شال خود را بصورت آخوندان آراستم۔ بعد ازاں بمتعہ خانہ رفتم چوں از پیش خبردار بودم۔ سرزده داخل شدم۔

متعہ خانہ محقر خرابہ بود منحوس و خرابا تیاں بقلیان کشیدن مشغول۔ از دیدارم۔ رو بہا پوشیدند۔

سلام دادم۔ کہ "اے بانوان حرم سرائے عفت! ملاناداں مرا بخدمت شما فرستاده و معلوم است۔ از برائے چہ؟ پس این رو گرفتن از برائے چیست؟ و از کہ؟

از در التفات در آمدند۔ کہ "خوش آمدی سایہ ات از سرما کم نشود۔ انشاء اللہ قدمت مبارک است و آخورت بچرب"

پس دو تن پرده از رخسار برانداختند و گلزار جمال را عرضہ ساختند دیدم۔ کہ شاخ گل نسرین شان را از گردش ایام خزان است و چراغ لالہ شان را از دم سرد روزگار آفتہا با ہمہ وسمہ و سرمہ و خط و خال

شکنج عذارشاں از دور نمایاں بود۔

با گشایش روچناں شورۂ قہقہہ برروہم توفانیدند۔ کہ کم ماندہ بود پرتاب شوم۔ بے اختیار گفتم "روئے بپوشید اے قران خانگی کہ عقل را بدیوانگی رہ نما شدید۔ چشم بد دور۔ ایں چہ چشماں نیکوست۔ چشم زخمے باید۔ ایں چہ خال عنبریں است! سپندے بسوزانیم۔ باطل السحری لازم است۔ آتش نہ تنہا بجان من۔ بل بجہاں زدید۔ پیش ازیں منکر بودہ کہ چیزیم مے شود امّا شمارا بجہد آں سہ دیگر از کجا؟ و آں ہمہ استغنا از چہ راہ؟

(حیف نبود کہ رخ خوب بہ برقع باشد)

آں دو روئے بازاں براو تازاں کہ "حق دارد ایں درگاہ کبر و ناز برنے دارد۔ درگاہ نیاز است۔ ہیچ چیز با نباید از آیندہ و روندہ پنہاں باشد۔ تا چہ رسد بروئے مان؟ و انگہے نہفتگی دیدار باعث کسادی بازار و مایۂ سرکوب یار و اغیار است"۔

گفتم شاید چشم من شور است۔ با اینکہ قابل دیدار نیستم" رخسارۂ کہ ماہ افلاک از شرم او ہیچ است۔ از آخوندی مفلوک پوشیدن دریغ است۔

بالتماس من و اصرار آں دو تن تاب نیاورده گفت "خوب حالا کہ با یدپردہ از کار برداشتہ شود۔ بگذار آنچہ در دیگ است بچمچہ آید" باہزار غنج و دلال نقاب از جمال برداشت۔ چہ دیدم؟ مخدرۂ عصمت سرائے حکیم باشی شاہی۔ مخدوم قدیم بندگان پناہی۔ میرزا احمق۔ خروشے حیرت آمیز برآوردم۔ کہ سبحان اللہ!

(آنچہ مے بینم بہ بیداری ست یارب یا بخواب)

چشم مالیدم کہ منم و او یا کار پری و جادو۔

گفت "عجب بادار۔ من ہمانم۔ کہ میدانی۔ امّا تو کہ قاتل شوہر منی بایں لباس زہد و تقوی چہ کار؟

من :- مگر شوہرت را چہ شد۔ مرا از مرگ شوہرت چہ خبر؟ وقتے خادم مخدومم بودیم آں وقت گذشت۔ یادش بخیر۔ او مرد خدا بیامرزد شما زندہ آید۔ خدا عمرتاں دہد!

خانم :- تجاہل دندانم کاری مفروش۔ تو باعث مرگ زینب شدی مرگ زینب سبب ریش کندن حکیم۔ و ریش کندن حکیم سبب فلاکت او و فلاکت او سبب مرگش شد۔ پس سبب مرگ حکیم تو شدی۔ یعنے تو او را کشتی۔

من :- بندہ چہ تقصیر دارم؟ چہ خاک بسر کنم؟ صد فرسنگ از شوہرت دور تر بودم۔ از صد فرسنگی چگونہ مے توانم او را کشت؟ گناہ ایں

(خرے زاد و خرے زید و خرے مرد)

راہم از چشم من باید دید؟

خلاصہ گفتگوئے ما بدراز کشید۔ زناں گویا از ترس گذشتن وقت رواج برآشفتند کہ "بس است۔ دعوا را کوتاہ کنید" دہمانا فرض ترا از ایں ہم کار داریم، چہ دردسرے؟

پیش از آنکہ دست بکار زنم۔ زن حکیم را گفتم :- کہ "از حال و کیفیت خود مرا آگاہ گرداں"

گفت :- می دانی کہ من وقتے در اندرون شاہی خیلے نقل داشتم پادشاہ برایم مے مُرد۔ حُسنم از ہمہ بیش و رتبہ ام از ہمہ پیش بود۔ امّا از بازے فلک غافل نتواں ماند۔ زن نو باندرون آمد۔ بہ نیروئے کش دفش و بقوت فسند و فعل پادشاہ را از دست من ربود و از ترس اینکہ مبادا آب رفتہ ام۔ باز بجوئے آید۔ تا از اندرون بیرونم نکرد۔ نیارمید۔ پادشاہ مرا بحکیم باشی بخشید۔ از بہشت بجہنم یعنی از میان مشک و عنبر بمیان معجون و مرہم افتادم از حکایت زینب درگذریم۔ من حوصلہ روضہ خوانی ندارم۔

حکیم باشی هم مرد۔ بعد از آں خیلے کوشیدم کہ باز راہے باندرون پیدا کنم و نامم بگوش شاه برساند۔ اما هیهات! زن فتانه۔ نه چنان راه چشم و گوش را بسته بود۔ که ممکن باشد اے میرزا حاجی بابا! منکه بخندن ریش پادشاه مقتدر بودم ریش شوهرم را کندند۔ ناچار در کوچه و بازار سراغ خریدارم افگندند۔

پس از طالع زشت۔ و واژونے سرنوشت شروع کرد بہا بہائے گریہ کردن۔ دلداریش دادم۔ کہ "غم مخور۔ جوانی برنگردد۔ اما ایام آں تواند برگشت۔ این کلبۂ احزان روزے برایت گلستاں مے شود۔ بیارے خدا جد و جهد می کنم تا شوهرے خوب برایت بجویم۔ و ترا از این رنج و اندوه رستگار بسازم"۔

آں گاه خندیدن گرفت۔ و بشوخی گفت۔ نادرست! امیدانی کہ هنوز وقت من نگذشته است آهوے چشم نرمیده۔ کمان! بر وهم زه نزده آئینه بلورینم از طاق نیفتاده۔ کوزهٔ حقهٔ نافم هنوز خیلے آب مے گیرد"۔

او مو بمو شرح حال حسن و جمال خود کرد۔ و من با چهار چشم حیرت زده بجمال جمال و چه اندیش نگران۔ و او را از نحوست برجے۔ و از بابت درجے بیش نے دیدم۔ دلم می خواست که انتقام زینب را از او بکشم۔ که خیلے خونابه اش چشانیده بود۔

آں دو زن نیز شرح حال خود بگفتند۔ یکے زن زرگرے بوده است که شوهرش را بجهته دزدی چند مثقال طلا از شمعدان پادشاه بدهم توپ گذاشته بودند۔ دیگرے شوهرش بجهت خلاصی از پنجهٔ شاه۔ زن خود را گذاشته به مملکت روس فرار کرده بود۔

در آخر سینه و ناف و ساق خود را نشان دهان زیبائی و رعنائی و هنر خود را در عرصه داشتند۔ و من هم اسم و رسم و خواص و قیمت

ایشاں را در جریدۂ عمل خود ثبت کردہ طوق ایفائے خدمت ہر یک را
جداگانہ بگردن گرفتم۔

در وقت بیروں آمدن از خانہ یکے از دو رفیق یاد دہی میاورد:۔
"فراموش نکنی۔ کہ من ہجدہ سال بیش ندارم"۔
دیگرے میگفت :۔ "پیوستگی ابروئیم را فراموش مکن"۔
گفتم اے بچشم! خاطر جمع باشید۔ خواہان پیدا شود ؎
(من حدیث ہمہ از سرو و گل و لالہ کنم)
در دل خود گفتم:۔ "ثلاثہ غسالہ مردہ شو بردہ پس بکشافت بشرہ و عنق
منکسرۂ ایشاں خنداں و برائے خنکی دل۔ آں سہ کندۂ تنور دوزخ۔
و مترس بستان برزخ۔ دشنام دہاں پے کار خود گرفتم"۔

شاداںؔ بلگرامی

گفتار پنجاہ و پنجم

ملاقات حاجی بابا با عثمان آغا که

او را مرده اش انگاشته بود و زن داده باد

بعد از ترتیب دادن مقدمات کار خود برائے پر کردن کیسه ملانادان بجانب کاروان سرائے که بیشتر از همه جا محل آینده و رونده بود روان شدم - در نزدیکے کاروانسرا - اشتران و استران بسیار گرانبار و جمعے دستار بند بصورت زوّار دیدم - چوں آمدن کاروان خراسان خبر داشتم - دانستم که زوّار مشهد اند - در گوشه ایستادم تا غلغله و ہاہوئے کاروانیاں فرو نشست - داخل صحن کاروان سرا شدم و با مید اینکه بیاری بخت یکے از آشنایان مشهد بر خورم چشم بهر جانب مے چرانیدم - و بدقت همه را مے نگریستم - اگرچه بعد از کتک خوردن من و ترک مشهد لباس مشهدیان خیلے تفاوت کرده بود - امّا در شناختن آدم ماهر بودم - و هیولا و هیئت مشتریان مشهد چناں در نظرم بود که بمحض دیدن هر کدام بود مے شناختم -

از شکار نومید و در کار بر گشتن بودم - ناگاه یک عدد بینی بزرگ با غوزے عظیم - و شکمے گنده - خیال عثمان آغا خواجه اقلیم را در خاطر جلوه گر ساخت -

با خود گفتم :- که "ایں هیئت اقتس بنظرم آشنا مے آید" اگرچه کبرد ۱۲۱
یقین داشتم که عثمان آغا تا آں گاه فدائے سخت گیری ہائے ترکمانان شده است - امّا باز دیده از دیدارش بر نداشتم - هرچه زیاده تر نگریستم

بالم بیشتر قوت می گرفت- که عثمان آغا یا برادرش یا مجسمهٔ مومیائی اوست"-
بهوای شنیدن صدایش نزدیک تر رفتم- امّا باز یار و لب از قلیان
بر نمیداشت- تا صدا در آورد-

بعد از معطلی بسیار- عاقبت سری بالا کرد و از تاجری که از در
حجره اش می گذشت پرسید- "تورا بخدا! هیچ میدانی که نرخ پوست بخارائی
در استانبول چطور بوده است"؟

بمحض شنیدن این سخن گفتم والله- خود عثمان آغاست بالله-
خود عثمان آغاست" پیش رفتم و آشنائی دادم- او در شناسائی پیش از من
متردد شد-

بعد از گفتگوی بسیار یکدیگر را بشناختیم- و در کنار گرفتیم من گفتم!-
"ریش تو جو گندم شده است"

او میگفت!- "عجب ریش سیاه خوبی هم بود" و بعد خندیدیم
پس با کمال آهستگی و وقار- از ایام گذشته و دنیای ناپایدار
سخن گفتیم- و دیدم که اعتقادش بقضا و قدر همان است که بوده و
بجای اینکه از مصیبت کمتر شود- افزون تر و استوار تر شده است-
پس بطریق اجمال- از وقت مفارقت تا زمان مواصلت سرگذشت خود را
بدین گونه بیان کرد-

"چون تلخی ابتدای ایام اسارت را گذاشتم روزگار به از آن شد
که می پنداشتم- بکارم و هم نفسم شتر استانبولی بود- [illegible] باری و نرم خوئی
هم مزاج و هم خلق- از خود راکی بگذر- امّا آب و هوای گوارا آشنا [illegible]
از چیزی که تشنگی کشیدم توتون بود- سالها با محال بودن با مید
خلاصیم گذشت"

تا گاه چرخ بازیگر اقبال را بچرخانید و بخاطر کسی خطور نمیکند بازی داد-
و مرا با امید نجات آشنا [illegible] با [illegible] در میان ترکمانان
با وفات پیغمبری برخاسته- و [illegible] دو سر معجزه-

تنگ مغزان دور و برش را گرفتند۔ ترکمانانیکه مال خدا و رسول را می دزدند۔ هرچه داشتند۔ نثار پائے او نمودند۔ و سر از خط فرمانش نے کشیدند۔ من بسایه سنت و سیادت۔ یاد پناهیدم بنام خدمت بدین مبین۔ بے سر بها از دست ترکمانانم خلاصی داد۔

نیمه جانے بشهداندا ختم۔ از برکت قضا در میان تجار بغداد از یکے خویشاوندانم۔ سرمایه جزوے گرفتم۔ رواجے متاع بخارا را در ممالک عثمانی مے دانستم۔ تا به بخارا رفتم۔ در سایۂ الفت بربریان و تجارت ترکمانان درمیان بخارا و ایران راه سوداگرے گشودم۔ وچندان نقد اندوختم۔ که بدیارم تواند رسانید۔ با چیزے زاید۔ اکنون با چند سر استر از امتعه بخارا و کشمیر۔ محمول باستانبول میروم۔ وبعد از فروختن اموال به بغداد بسر خانه و اهل و عیال برمیگردم۔

پس گفت:۔ "اما تا جمع آمدن کاروان۔ بهار۔ در طهران خواهم ماند۔ و داد۔ دلی از خوشگذرانی پائے تخت ایران خواهم داد۔ درایں مدت درمیان ترکمانان از لذائذ جهان محروم بودم۔ راه گذران در طهران چه طور است؟ میدانی؟"

دیدم که بر نگاه شاه راه بخت زن حکیم وجادۂ کار من باز شد از اول طبیعت عثمان آغا را مے دانستم۔

گفتم:۔ "لذّت طهران عبارت از زن بردن است و آوردن آنهم دست من۔"

ازیں قضیه مرا محقق شد۔ که هر آئینه در دنیا قضا و قدرے است بیهوده سخن باین درازی نمی شود۔ چنانچه دست قضا از شرق یعنی از اقصائے خراسان بآرزوئے خوش گذرانی۔ به پشت سر عثمان آغا مے زند و بجانب غرب مے دواند۔ خواجه دومم را برائے اینکه خواجه اوّلم با زنش خوش گذراند۔ ودرآں اوقات در طهران میراند۔ مرا با همه اوقات تلخی برائے زحمت کشیدن دریں کار۔ از جنوب بشمال۔ یعنی از

اصفهان بری میگشاند (اذا اراد الله شیئاً فانما یقول له کن فیکون) -

زن حکیم از سایر زنان گنده تر و عثمان آغا هم گنده - عرضه کردم - قبول شد - و (وافق شنٌ طبقة) افتاد -

بدخوئے زنکه باندک اعتدالے ماستمالی و تعریف پیوستگی ابرویش را فراموش نموده تا بقوس و قزح رساندم -

خلاصه از سراپایش چنان تعریفی بعثمان آغا نمودم که آب دردهانش بگردش آمد - پس دوان به نزد ملا نادان رفتم - از نوید این فتح و ظفر چهره اش بشگفت - و از شرح حال آن دو گنده با بیان واقع حظے کرد - و گفت - اما پیش از کار باید تو صیغه متعه خواندن را بیاموزی تا عمل عقدت بر وفق شرع باشد" بدانکه در متعه دو وکیل لازم است یکے از طرف مرد - و دیگرے از طرف زن - و صیغهٔ ایجاب و قبول - باید بعربی جاری شود - مثلاً بعد از تعیین مدت و مبلغ و وکالت - وکیل زن بطریق ایجاب میگوید - (متعت نفس موکلتی لموکلک علی الثمن المعلوم فی المدة المعلومة)

وکیل مرد بطریق قبول می گوید - (قبلتها لموکلی علی الثمن المعلوم فی المدة المعلومة)

و چون احوط آن است - که صیغه - متعت و قبلت - با همه حروف تعدیه متعدی شود -

وکیل زن مے گوید - (متعت نفس موکلتی لموکلک بموکلک من موکلک علی الثمن المعلوم فی المدة المعلومة)

وکیل مرد میگوید - (قبلتها له به منه وعنه وعلیه علی الثمن المعلوم فی المدة المعلومة)

پس قرار براین دادیم - که ملا نادان همیشه طرف ایجاب و من طرف قبول واقع شوم - چه تشخص ملائی کسیکه طرف ایجاب است - مسلم شده و بمن حالے کرد - که "این چنین فرصتها را برایگان از دست نباید داد -

وازطرفین بقدر امکان باید تمتعے گرفت"

چوں ایں مژده را بگوش خانم رسانده‌ام - معلوم است - رگ
غیرت و حسد دیگران را جنبانده‌ام - گفتند " مارا ناشست نیست؟
ابروے پیوست نیست ؟ کوزهٔ حقهٔ ناقمان آب کم مے گیرد - گندگی و کلفتی
مفت نیست "

بارے برراستان ایں داستان پوشیده و پنهان نماناد که زن حکیم
برائے جلوه گری و دلربائی عثمان آغا کم بے اضطراب نبود - گو در خود سراغ
هنرے چنداں - که استیفائے میل ترکی نماید نداشت - و من برآں سر بودم -
که با همهٔ وسمه و سرمه و بزور کمان ابرو و بغمزهٔ چشم آهو نباید
مغرور شود -

از نزد خانم به نزد عثمان آغا رفته - دیدم - که " حاضر یراق
ایستاده است "

چوں دیرگاهے میان کمیز و سرگین حیوانات بسر برده بود - صفائے پیشاب
سر و صورت و استعمال عطر و طیبے لازم داشت - بحمام رفت و دست و
پا را حنا و ریش را رنگ بست - لباس عوض کرد بروت خود را بخلاف عادت
مستمره چقماقے تابید - پس با گرگ یراق خود - یعنی بنده به نزد ملانادان آمدیم -
راستی عثمان آغا با آں هیئت هیچ نبود - پانزده شانزده سال کوچکتر از
خانم مے نمود -

ایں قران نر و ماده تماشا داشت - عثمان آغا بحکم اینکه یک بار
حق الرویه وارد - خیلے گردن دراز کرد - تا رازے از پرده بداند ولے خانم
نه از آں استادان فن بود که از پرده رازے بدر اندازد - در زیر روبند عشوه
و کرشمهائے چند اظهار کرد - که دل سنگ آب نمودی -

من از دور در تماشا و در دل بے مسرت و ذوق نبودم - اما ایں را
هم خیال مے کردم - که اگر عثمان آغا از فقره پنجاه اشرفی مطلع شده باشد -
بخواهد او را بپائے حق متعه بگیرد - چه خاک بسر ریزم بارے صیغه شرعی جاری شد -

و بہ جرأت قسم مے تواں خورد- کہ تا آنگہ با ہمہ گردن درازی و کوشش عثمان آغا سر موئے از اندام خانم ندید- و ہم سوگند میخورم- کہ بعد از دیدن ہم عش عش نکرد- ہمیں کہ دید با بہا التمتعش زلیخائے مصر و لیلئ عصر نیست- مرا بکنارے کشید- کہ "حاجی رویت سفید- با من ہم؟ خوش گلیش بخہنم- کاش چوان بود درویش پیش از گردن شستہ چین و شکنج نداشت"۔

من بدست و پا افتادم- و برائے تزکیۂ نفس خود گفتم ا- "ایں زن وقتے چشم و چراغ اندرون پادشاہی بودہ است- و انگہی در زن چنداں جوانی و زیبائے شرط نیست- سازگاری و مطابقت ستارہ شرط است- گذشتہ ازیں ایں ہا ہمہ شعبدہ بازی بخت و طالع است"۔ گفت ا- بلے بخت و طالع بار را جوابے نیست- نہ ہرگز یک و یک سہ و نہ ہیچ وقت پیر جواں مے شود-

مے ترسیدم کہ آنچہ دادہ بود باز خواہد آنا بملاحظہ اینکہ از زن متعہ جمال خواستن از جیب سگ چاقو ساختن را ماند- و زنے کہ با عمرو و زید بخفت و خیز یک ساعۃ راضی شود باید از چہ قماش باشد- تا پالسہ و کہنہ اسقاطے نباشد- تن بایں کارہا در نے دہد- بنا بریں صدائش درنیامد ما منتظر اینکہ عثمان آغا شکار خود را عقاب وار بربا ید- برخلاف پندار ما با کمال طمانیۃ روئے بمن نکہ کرد کہ "ہر وقت دلت مے خواہد بیا- مرا بہ بیں"- و راہ کارواں سرا پیش گرفت-

---

شاداں بلگرامی

گفتار پنجاه و ششم

پریشانی اوضاع ملا نادان از نکبت حبّ جاه و حرص بیجا

بعد از رازداری ملا نادان دانستم - که نه تنها ناخوش مال پرستے است بلکه مرض جاه پرستی را هم دارد - بهمّ واحدش شب و روز اینکه ملا باشی طهران شود - دریں باب از هیچ تدبیر و تدبیر کوتاهی نے کرد - در مسجد امامت داشت - و در مدرسهٔ شاه مدرس بود - درمیان مردم دعواے انداخت - تا خود مرافعه کنند در دربار خاصه در روز نوروز با او دست همهٔ علماے مے ایستاد - و از همه بیشتر در دعا و ثنا قیل و قال و ولوله مے کرد -

باین وسیلها قبول عامه خوبی پیدا کرده بود - ولے آنان که از آں روئے کارش خبردار بودند - گاه هم بارشش نمیکردند - براے اثبات ایں مدعا و دیگر گونی اوضاع من ایں قضیه روئے داد سرماے زمستان از سر اهالی دست برداشته بود - و تابستان پاے پیش گذاشته از جانب جنوب ایران خاصه از لار و فارس خبر خشکی و آثار قحطی بهر سو پراگنده و در جانب شمال هم بیم ایں معنے می رفت -

پادشاه بملا نادان امر دعاے باران کرده بود - و ملا نادان در تلاش افتاده ایں فرصت را دست آویز خویش ساخت و براے اظهار دینداری و غیرت دیں پرستی بهم چشمے برخاست - بقبول عامه فریفته

خواست تا در میدان رقابت گردے برانگیزد۔ با جمعے سادہ دلان در میدان خارج۔ نمازے گذارد۔ ولے خدا اینے خواست۔ خشکی افزود و نکاست۔ پادشاہ امر فرمودہ بود۔ تا مردِ طہران از ہر صنف با ملانادان بہ نماز باران روند۔ ملانادان ازایں معنے مباہے نصارٰی و یہود و گبران را نیز ہمراہ برد۔ بازہ فایدۂ حاصل نشد۔

چناں آسماں بر زمیں شد بخیل
کہ لب تر نکردند زرع و نخیل
بخوشید سر چشمہائے قدیم
نماند آب جز آب چشم یتیم
نہ باراں فرو آمدی ز آسماں
نہ بر مے شدی بانگ فریاد خواں

خلاصہ در روزے کہ ہوا از ہمہ روز خشک تر بود۔ بتحریک باطنے او جمعے بار خانہ اش آمدند۔ ملانادان روئے بداناں نمود کہ "اے مردم طہران مے بینید۔

حقیقت پاک شد است از میانہ
محبت بر طرف شد از زمانہ
زبس کردند مردم روسیاہی
بدل شد با غضب لطفِ الٰہی
بمیخانہ چناں روئے نیاز است
کہ خشتِ خُمِّ او مُہرِ نماز است
ز مسجد نعرۂ مستاں علم زد
مؤذن بانگ از آنجا بر قدم زد

آیا سبب ایں بلا بجز فسق بر ملا و رونق معابد خارج مذہباں و رواج بازار شیر کچیاں و شیر کخانہائے ترسایان۔ چیزے دیگر تواند بود؟ ایں ملاعین۔ بیضۂ اسلام را ملوث ساختند۔ در و دیوار دار الخلافہ را

به پلیدی آلودند۔ کوچه و محلات طهران دکهٔ خماران شده است۔ مردم شراب را بجائے آب مے نوشند۔

(قوموا۔ اکسر والدنان۔ یا نر مرة المؤمنین)! این کار دیگر مانده است بکنیم۔ بر دیم۔ داخل فرقهٔ غزات و مجاهدین شویم۔ بیائید تا خمهائے میخانه ها را امثل توبه بدکاران بشکنیم۔ شراب ها را امثل خون منافقان بریزیم۔ هرکه با من سر همراهی دارد۔ بسم اللّٰہ انشاء اللّٰہ بثواب این عمل خداوند عزّ و جل این بلا را از ما دور میکند۔

ازین سخناں در دم هیجان و غلیانے پدید آمد۔ ملانا دان از پیش و من از عقب و هزاراں نادان از پے ما۔ روئے بمحلهٔ ارمنیاں نهادیم۔

ارمنیاں بے خبر۔ چوں ازدحام مسلماناں را دیدند۔ دست و پائے خود را گم کردند۔ پارهٔ درخانها را استوار بسته باد رون خزیدند۔ جمعے روئے بگریز نهادند۔ برخے خشک برجائے متحیر ایستادند تا به بینند چیست۔ اما بزودی سرغ حیرت شاں شد۔ چه بمحض تقرب شروع بسنگ انداختن و دشنامهائے غلیظ و شدید دادن نمودیم۔ گمان کردند۔ که بقتل عام ایشاں برآمده ایم۔

ملانا دان۔ بخانهٔ جمعے از روسائے ایشاں رفت۔ بے ملاحظه اندرون و بیرون بهر در که رسید شکست۔ و بهر جا سر زده داخل شد۔ همراهان بے سر و پایش همیں که شیشه یا خمی شراب مے جستند خواننده قیاس تواند کرد که چه مے کردند۔

بے خانه در سنگ برون زدند
سبو را نشاندند و گردن زدند
مے لاله گوں از بط سرنگوں
چناں ریختی که از بط کشته خوں
شکم تا بنا فش درید ند مشک
قدح را ابرا و چشم خونیں پر اشک

عجب نیست با لوعه گر شد خراب
که خورد اندر آں روز چنداں شراب

بعد از ادائے ایں مناسک هیجان مردم افزود۔ از میکدها رو بکلیسیا نهادند۔ و از خارج و شمعدان و قندیل و الواح تورات و انجیل آنچه یافتند شکستند۔ و ریختند و دریدند و پائمال کردند معلوم است۔ ایں قبیل بازارهائے آشفته باب کار دزدانست۔ جیب و بغلها را از غنیمت و یغما پر کردند۔

کم مانده بود که تاثیر هیجان ملانادان بقتل عام ارمنیان منجر شود۔ ناگاه فراشے از جانب شاه با یکے از بزرگان ارامنه پیدا شد۔

از ورود ایشان عقل از سرها و رنگ از روها پرید۔ پیروان ملانادان از ترس تنبیه گستاخی خود همه روے بگریز نهادند۔ در حضور فراش نادان ماند و من۔ وقتے که فراش گفت: "پادشاه شما را خواسته است" ما حالتے پیدا کردیم۔ که گویا کسے بداں حال رشک نبرد۔ نادان بنا کرد بمن نگریستن۔ و من یاد "هرگز دو ریش دار دیوانه بر روئے هم نگاه نکرده اند" ملانادان بحیص و بیص و لیت و لعل خواست راه و غلے جوید۔ روئے به فراش کرد۔ که "بخانه رویم عبا قشور بر داریم"

فراش: "تکلف ضرور نیست۔ همیں طور بفرمائید"

ایں سخن بملانادان خیلے کارگر افتاد و فریاد بر آورد۔ که خوب پس چه باید کرد؟ خم شراب را نباید شکست؟ شراب را نباید ریخت؟ دشمن دین را نباید آزرد؟ من چه خلاف شرع کرده ام؟ سنگ بخانهٔ خدا نینداخته ام؟ خون شهدا را نریخته ام؟ از مسلکے که شما پیش گرفته آید۔ سگ اصحاب کهف راه حج نباید کرد؟ گربهٔ ابوهریره را پیشے نباید گذشت؟ چنیں نیست؟

فراش: "خواهید دید"

چوں بدیوانخانه رسیدیم۔ صدر اعظم با ملا باشی نشسته

بودند و نسقچی باشی با چماقش ایستاده۔ روئے بروئے ارسی ایستادم۔

صدر اعظم روئے بملا نادان کرد۔ کہ آخوند! ترا بخدا! ترا بہ امیر المؤمنین! این چہ اوضاع است؟ دیوانہ شدۃ پادشاہ مردہ است؟ چہ خبر است؟

ملا باشی۔ مگر من مردہ بودم۔ کہ تو باید این گونہ امر بمعروف و نہی از منکر را بجائے آری؟

نسقچی باشی روئے بہ نسقچیان کرد۔ کہ "این مرد کہ را بحضور قبلہ عالم ببرید منتظر اند۔"

ما را ہم مردہ از دالانے تاریک۔ باریک بخلوتے بردند۔

پادشاہ در دم ارسی نشستہ۔ و از روئے غضب بروتہارا میتابید۔ ملا نادان را دیدم عرق از ہمہ مساماتش جاری است۔ کفش ہا را کندہ بدم حوض ایستادم۔ ملا باشی۔ نسقچی باشی و بزرگ ارمینان ہم حاضر بودند۔

نسقچی باشی۔ چماقش بر زمین نہادہ کرنشے کرد۔ کہ "قربانت شوم اینک ملا نادان و محررش۔"

پادشاہ با صدائے سہمناک روئے بملا نادان کرد۔ کہ آخوند! از کے تا بحال رتق و فتق مملکت را بتو محول کردہ اند؟ کہ بتو امر تا زد تا خت دادہ است؟ ادعائے نبوت مے کنی؟ دعوائے سلطنت داری؟ مردکہ چہ گہ میخوری؟"

ملا نادان کہ در سائر اوقات سلامت قول داشت بہ سلسلۃ البول گرفتار شد۔ شکستہ بستہ لفظے چند از قبیل بے دین۔ شراب گناہ ثواب۔ باران خراب۔ در زیر دندان۔ جاوید و نفسش بگرفت۔

پادشاہ۔ (روئے بملا باشی کرد)۔ کہ "چہ میگوید؟ من نمی فہم۔ برائے چہ این گہ را خوردہ است؟"

ملاباشی :- برائے خیر عامہ می گوید- باوجود شراب باران نمے بارد"

پادشاہ :- پس باید در لندن ابرہم نباشد- پس باید نصف مردم را کشت- تا برائے نصف دیگر باران ببارد" باز روئے بنادان کرد- کہ" خوب نادان- تورا بخدا! بگو بہ بینم- من چہ کارہ ام؟ دردم دماغ مشتے رعیت بیچارہ ام را پیچ و پوچ این طور سوزاندن و داغ کردن چہ معنے دارد؟ مردکہ خربنگ خوردہ بودی؟ چرس کشیدہ بودی- دماغت خشک شدہ بود؟ نفست درآید- جواب بدہ- دیشب چہ خواب دیدی؟ سگ ہارت گزیدہ بود؟

پس بآواز بلند گفت:" آرے مردم ایران ہرکس می خواہد باشد- مسلمان یا کافر باید بدانند کہ پادشاہے دارند- و در زیر سایہ کسے زندگی مے کنند" فراش! "عمامۂ این خر را بردار ریشش را موبمو کن- و دستش را از قفا بہ بند- وارونہ بر خر- سوارش کن- در کوچہ و بازار بگردان- بعد از آں از شہرش بیروں کن" مراہم نشان دہان " برو د با این محررش بجہنم"

خدا را شکر کہ درآں حال مسئلہ زینب بخواطرش نیامد- ورنہ کار من تمام بود- فرمان شاہ در باب ما طابق النعل بالنعل بجائے آمد- گویا تا آں حال حکمے بداں درستی- و امرے بداں خوبی اجرا نشدہ بود- من نسبت بہ نادان از اہل بہشت بودم-

بحسب فرمان- عمامہ از سرش برداشتند- ریشش را موبمو کندند دستہایش را از قفا بستند- وارونہ بر خرش سوار کردند- و با من بندہ محررش- کہ سر و پا برہنہ از عقبش

می دویدم - از دروازهٔ بیرون انداخته بجهنم فرستادند
بعد ازاں ؎

موجے بجنبش آمد و برخاست کوه کوه
ابرے ببارش آمد و بگریست زار زار

شهر بند شهر را سیل باران ویران کرد - گفتی این همه خشکی و
سخت گیری آسمان در طلب نکال با دو بد فعالے بود و گردوں منتظر
انتقام ارمنیاں از نادان بے ایمان -

شادآں بلگرامی

گفتار پنجاه و هفتم
در وقوع واقعهٔ غریبه در حمام
بحاجی بابا رُخ داد و غرابت رستن او از خطر

چون با رفیق خویش تنها ماندیم. گفتم "آقا جان! این ذلّت بنده هم در سایه دولت سرکار است. اگر این طور می دانستم. با سفارش مجتهد قم. یا بحکم پیغمبر هم پیرامون خانه تو نمی گشتم و تو بشرف شناسائی من سرفراز نمی شدی." می خواهد باران بهارد. می خواهد نبارد. میخواهد مسلمانان پاک باشند ارمنیان نجس. یا ارمنیان پاک مسلمانان نجس. میخواهد پر از شیرک خانه باشند. می خواهد پر از تکیه و صومعه خواه مردم مست. خواه هشیار. خواه بی دین. خواه دیندار. مردکه! آخر تو چه کاره؟ تو را بکجا می برند؟ وکیل کانتای قاسم بهشت و جهنمی؟ در جهنم مردم بروند هم بخوابند. یا در بهشت رو باه و شغال بچه بگذارند. بتو چه؟ ای فضول آقا! دستت درد نکند! خودت. بجهنم من هم باید از آتش درد دین تو بسوزم؟

در آن حالت در دو اندوه بیش از این نخواستم طعن و لعنش کنم. مهموم و مغموم. ساکت و صامت. دوش بدوش راه پیمودیم و در اولین جلسه با استشاره و استخاره نشستیم. بیچاره نادان بآن حالت اخراج بلدی پیش از گذشتن آن طوفان بلا روی برگشتن بطهران را نداشت. هر دو باین اندیشه که بهست و نیست ما چه رسد!

اوبفکر خانمان ومال ومن بفکر رخت وقاطر قرار دادیم من بشهر بر گردم۔ و خبر ماجرائے بعد از مادر ا باو برم۔

عصر تنگی داخل شہر شدم۔ بے آنکہ خود را بکسے بشناسانم۔ از کوچہ وپس کوچہ تا نزدیکے خانۂ ملا نادان آمدم۔ در اوّل وحلہ چہ دیدم! قبہ وبارگاہ ملا نادان از دست بر و نسقچیان زیر و زبر درہا و پنجرہ ہا شکستہ۔ تا ناودان بام بیغما رفتہ۔ اوّل کسیکہ راست آمد فراشش معہود ما بود! بر قاطر من سوار۔ بقچہ کہ بے شک کہنہ ہائے من با نوہائے ملا نادان در آن۔ بود۔ در پیش روئے مے رفت۔ از ترس نزدیکے نکردم۔ کہ! (در دست او جامہ بہتر کہ من)

سرگردان۔ بہر سو پویان۔ عاقبت در نزدیکے خانۂ ملا باشی دشمن ما بحمامے داخل شدم۔ بے آنکہ کسے ملتفت شود۔ رخت کندہ بگرمخانہ در گوشۂ بفکر ہائے دور و دراز مشغول شدم۔

با خود مے گفتم۔ کہ خوب" بعد ازیں چہ کنم؟ آسمان بازیچہ ام ساخت و دورم انداخت۔ عاشق شدم۔ پادشاہ رقیبم شد۔ عزلم کرد۔ میراث پدر خواستم۔ فریب خوردم۔ بجائے توانگری گدا گر دیدم۔ مجتہد قمم خواست از خاکم بر دارد۔ بخاکسترم نشاند۔ ملا نادان بجائے علم آموزی جاکشیم آموخت۔ رفیقیم رحمت بہ طلبیم زحمت طلبیدیم۔ اخراج بلدمان کردند۔ مالمان بتاراج رفت۔ آیا کسے مانند من۔ کہ دریں گوشہ حمامم فلاکت خویش را تواند شمرد؟ آیا کسے بقدر من۔ ببلا مبتلا شدہ است؟ اینہا را مے گفتم وآرزوئے مرگ مے کردم۔ در حمام مشتری نماندہ بود۔ ناگاہ آواز پائے بلند شخص متشخص با عظمت وجلال داخل حمام شد۔ بروشنائی چراغ حمام تشخیص ملا باشی بودنش را دادم۔ اما او و خدمتگارانش تشخیص مرا نتوانستند داد۔ داخل خزینۂ حمام شد۔

بعد ازاں فشافش و غراغرے چند شنیدم - کہ با آواز لطیفہ مے ماند - نہ با آواز آدم معقول گفتم "شاید مانند مضمضہ - و غرغرہ - و استنشاق - و تنحنح - ایں ہا ہم از سنن شرع باشد - آواز غراغر افزود - چنانچہ تاب نیاوردم آہستہ آہستہ سرے از در خزینہ بتو بردم - تا بہ بینم چیست - دیدم نعش ملا باشی بر روئے آب در حال نزع شناوری میکند! مگر کہ - گرمی بر سرش زدہ نفس نتوانستہ بر آورد - خفہ شدہ بود -

شومی فرجام ایں قضیہ ہا یلہ سراپا ہم را استیلا نمود - با خود گفتم "اگر مرگ ایں با بار از چشم بدانند - (در صورتیکہ جائے باور ہم ہست) چہ خاک بسر کنم ؟ شکر آب میان نادان را با ایں ہمہ کس میدانند - متہم کہ مجرم نادانم - البتہ مرا واسطۂ قتل او خواہند دانست " من در پلہ خزینہ با ایں اندیشہ - کہ ناگاہ آدم ملا باشی با حمامے لنگ و قطیفہ او را آوردند - مرا ملا باشی پنداشتہ لنگم را بگشودند - و انداختہ زیر بغلم گرفتند - تا بسر بینہ آوردند - چوں نشستم - بہ مشتمالم مشغول شدند - آں گاہ بسر صبر بتفکر افتادم ! دیدم ایں شبہ کارے نجات مرا ازیں محل تہمت - بلکہ موجب خیرے ہم بر من تواند شد - دل بدریا زدہ گفتم ! "ہر چہ بادا باد - من خود را بجائے ملا باشی مے گذرانم "

(تا خود فلک از پردہ چہ آرد بیروں)

چراغ حمام عبارت بود از قندیل کوچکے - آنہم کورکورانہ میسوخت با اشتباہ کارے یاری میتوانست کرد - چوں در قد و بالا و جثہ و تنہ و ریش و پشم شبیہ ملا باشی بودم - حمامی و نوکراں با آں لباس خاصۂ آں مرا بجائے او گرفتند - در سایۂ رفت و آمد با ملا نادان بجنازۂ او از حرکات و سکناتش ہم - قدرے سر رشتہ

پیدا کرده بودم که تقلیدش بتوانم تا از حمام خود را بخانه رسانم۔
اشکال امروز دخول بحرم بود۔ که راهش نمی دانستم و از طریق
حرکت ملا باشی در حرم۔ ناشی بودم ولی شنیده بودم که
در حرم با ابد اعیان کن فیکون خیلی ناسازگار است۔
و خبر چینیان از روی چاپلوسی به نزد ملا نادان تفصیل حال او و رشک زنش۔
و ستیز شان را با یک دیگر بارها بیان می کردند۔ و هم میدانستم۔
که مردی بود کم گو۔ بدگو۔ کم خنده۔ ترش رو۔ همواره عبارات
غلیظ با الفاظ مغلق می گفت۔ و بخلاف فارسی گویان همه
حروف را از مخرج ادا می کرد۔ و اکثر حروف را در حلق بکار
می برد۔

بنابراین در وقت رخت پوشیدن دستوری گشودن
بدهان و اذن بیان بزبان ندادم۔ صورت خود را بقدر
امکان دور از روشنائی گرفتم۔ غلیان را مانند او بآن قدر
شدید و جزر مدید کشیدم از خدا حافظ گفتنم بجای ایکی از
نوکران را شبه عارض شد۔ اما گرانی جثه ام در وقت سواری
استر رفع شبه اش را کرد۔ یک در خانه مرحوم از استر فرود
آمدم اگرچه من راه را نمی دانستم اما ریش سفید حرم بعادت
همیشگی بی صدا پیشاپیش می رفت تا فریاد چراغ آوردن کرد۔
و خود برگشت۔ دو کنیز جوان برقابت یکدیگر دوان دوان چراغ
آوردند۔

تالار خانه منور بود۔ از قرینه دانستم که نشیمن خانم است می
ترسیدم۔ کنیزکان مرا آنجا بردند۔ پا سست کردم۔ از قضا
در آن روزها میان ملا باشی و زنش بر سر کنیزکی نزاع شده بود
کنیزک از سست کردن پا حدس زد۔ که رفتن بدانجا را میل ندارم
بخلوتی کوچکم برد۔

کار مشکل۔ و موقع خلاصی از دست کنیزک رسید۔ چوں از
درخانہ تا دم اطاق پیشاپیش من مے رفت روئیم را نمے دید۔
ترسیدم۔ کہ اگر با من داخل اطاق شود۔ پردہ از روئے کار برافتد۔
شمع را از دستش گرفتہ۔ با اشارہ۔ دست بسرش کردم اگر مانند
اوائل جوانی لا ابالی بودے۔ شاید حرکتے مثل خانۂ حکیم با زینب
میکردے۔ امّا در آں حال از ترس و بیم برکتے در وجودم نبود تا حرکتے شود۔
زہے ساعتے کہ مرا تنہا گذاشت چوں پشت بر من کرد۔ گویا دولت روئے
بمن نمود۔ ازیں واقعہ غیر مترقب نمے دانستم در زمینم یا در ہوا تصور
کردم۔ کہ نصف تعزیہ بے دغدغہ خاطر درآمدہ خورسند شدم۔ از آں
بعد بتصور اینکہ اگر دنبالہ کار بدر آید چہ بایدم کرد۔ شروع بترسیدن
ولرزیدن نمودم۔

شاداں بلگرامی

گفتار پنجاه و هشتم

در نتیجه قضیه خطرناک حاجی بابا و بخیر گذشتنش

پس از رهائی از دست کنیزک۔ در را استوار بسته۔ چراغ را بگوشه نهادم۔ که اگر کسے از روئے پژوهش و تحقیق از بیروں بنگرد مرا شناختن نتواند۔

سپس با خود اندیشیدم۔ که" ازیں قضیه مے تواں نتیجه دیگر حاصل نمود۔ پیش از همه خوب است۔ فارسے جیب و بغل مرحوم را بکاوم۔ و بلوله کاغذش نگاه کنم۔ شاید برائے آینده ام چیزے نافع درآں باشد۔

در جیب راستش دو رقعه بود۔ و یک تسبیح با یک مهر۔ و در چپ قلمدانے با آئینه کوچک و یک شانه۔ در بغلش ساعتے و کیسه پولے۔

پیش از همه کیسه پول را گشودم۔ پنج تومان اشرفی بود با ده قران ساعتش انگلیسی و طلا قلمدانش مینا کاری و گرانبها در قلمدان قلمتراش قطزن و قاشق و قلم همه را تصرف مالکانه کردم چه میخواستم تعزیه را مکمل درآورده باشم۔ هر چیز را بر جائے خود نهاده۔ آمدم بر سر رقعه ها۔ یکے گشوده بود۔ و مضمونش این :۔

دوستا! مهربانا! بدانستم یکے از همشانان او نوشته معلوم ملازمان سامی است که راقم حروف را شکے بر علو حسب و رفعت نسب سرکار نیست و سرکار را در مسند شریعت جانشین

حضرت رسول وجامع معقول ومنقول میدانم۔ وہمیشہ از
خداوند دوام دوستی را خواہان وجویانم۔ بعد از طے مراسم
اخلاص معروض میدارد کہ شش دانہ خربزہ فرو علاب گرگاب
اصفہان (کہ در این اوقات آسان بدست آوردن نتوان)
ارسال خدمت شد۔ درویش سرکار را سخن دیدہ ام اگر خلاف
واقع عرض نمایم (حکم حکیم وامر حاکم است کہ بندہ شراب بخورم اگر
نخورم از عہدہ ماموریت خود کہ قلع وقمع کفار وتنبیہ وآزار فساق وفجار
است۔ برنتوانم آمد۔

آری شتر مست کشد بار گران را

امیدوارم کہ دراین باب از التفات نمودن فتوای شرع دریغ ندارید
کہ میدانید۔ ومیدانم کہ گفتہ اند۔

ای حکم شرع آب خوردن خطاست
وگر خون بفتوی بریزی رواست
اگر شرع فتوی دہد بر ہلاک
الا تا نداری ز کشتنش باک
(والسلام)

بے شک دانستم از نسیحی باشی است۔ چہ مردے بود کوتاہ سخن۔
دچاپلوس۔ ودائم الخمر۔ حراف۔ نکتہ سنج۔ مناسب گوئے گفتم۔
"بدنیست" ازین تمنعے میتوان؟ آن دیگر را بہ بینم در آن دیگر
نوشتہ بود۔

سردار۔ بزرگوار! معلوم ملازمان جناب حجۃ الاسلام
حامی الانام محیی الاسلام۔ بودہ باشد۔ کہ بہزار مشقت وزحمت از
رعایائے قریہ سرکار صد تومان نقد۔ وپنجاہ خروار جنس۔
واصل گردید حسین علی بدہ خود رانے توانست بدہد۔ دو بار بفلک
بستم چوب زدم۔ فائدہ نکرد۔ عاقبت بناچاری جفت گاؤ میش را
درعوض بدہ از دستش گرفتم۔ از چوبکاری وشکنجہ دریغ نخواہد شد

تاہمہ بدہ دیگراں نیز وصول شود۔ ہر کس قبض سرکار را بیا ورد۔ صد تومان نقد موجود است بندگی خواہد شد۔ رقعہ خاکسارانہ تمام و بنام عبدالکریم مہر بود۔

گفتم "زہے طالع یار و اختر سازگار! باید ایں عبدالکریم و آں وہ را یاد گرفت۔ و صد تومان راز دو بلعید" ایں رقعہ را بکنارے گذاردہ۔ بعد از اندک تامل بہ لیسچی باشی جوابے نوشتم بدیں مضمون۔

دوست جانی من۔ مکتوب بدیع الاسلوب رسید مضمونش مفہوم گردید۔ درصورتے کہ اعلائے علم ایمان بستہ بوجود مانند شما لیثی۔ حارب و غضنفرے غالب است۔ برائے تقویت ذات و پرورش وجود سرکار بچہ فتوے نتواں داد و از چہ مضائقہ بتواں کرد۔

شراب ہست بفتوائے من ھنیاً لک
تو مے بنوش و بہل خون دل خورد کافر

خربزہ ہائے التفاتے رسید۔ خانہ آبادان در باب خربزہ دو بیتی مناسب درخاطر بود عرض شد۔

ہست نیکو نعمتے نزدیک دانا خربزہ
نعمتے عمل است در دنیا ہمانا خربزہ
ہمچناں کز انبیا ہمتا ندارد مصطفےٰ
ہم ندارد بالیقیں در میوہ ہمتا خربزہ

الاکرام بالاتمام۔ اسپے یراق مرصع صبح زود لازم است در ورود مراسلہ باجل آں ارسال شود۔ کہ بہ بیروں شہر عزیمت شدہ۔ بعد از جہت ارسال خدمت خواہد شد۔ زیادہ عرضے نیست۔

مہر مرحوم را بپاسے کاغذ زدہ۔ قرار دادم کہ صبح گاہاں خود بدست خودش بہ رسانم۔

بداں دیگرے جوابے نوشتم بدین مضمون :-

معتمدے عبدالکریم بسلامت باشد۔ کاغذت رسید مضمونش مفهوم شد۔ حامل مکتوب دوست محترم من حاجی بابا بیگ است۔ صد تومان که حاضر است باو تسلیم کن۔ در بارهٔ سائر امور وقت دیگر دستور العمل ارسال خواهد شد۔ اما تو بهر حال از کتک و سخت گیری دست بر دار۔ والسلام۔

پس از نوشتن اینها بفکر فرصتے افتادم تا بجهم۔ بنوعے که دُمم گیر نکنند۔

همه در خواب رفتند وشب از نیمه گذشت۔ و من در تدارک جستن راه فرار۔ دیدم۔ در را آهسته آهسته مے خواهند بگشایند۔ زهره ام آب شد۔ که دیاری گریبان را بدست داروغه دادم؟ دراین حال نزع منتظر که چه بر سرم آید۔ صدائے مُرمُر زنے را شنیدم اما اضطراب ندانستم چه گفت۔ بعوض جواب بنائے خرخره کشیدن نهادم۔ یکنی حالت پذیرائی ندارم۔

چوں اندکے بگذشت۔ ومطمئن شدم که همه کس بغنود۔ وجائے ترس نماند آهسته آهسته دروازهٔ خانه را گشوده۔ مانند کسیکه سر به پیش گذاشته باشد۔ بنا کردم۔ بدویدن از گوشه و کنارها و پائے دیوارها۔ از آنجا دور شدم۔ کشیکچیاں و شب گردان ندیدند و سپیده صبح بر آمد۔ و بازارها بباز شدن آغازید۔ بر در دکان کهنه فروشی رفتم۔ رخت و لباس ملاباشی را۔ که در برم بود۔ تعدیل و تبدیل کردم۔ تا کسے بشناسد۔ اما از لوازم گرانبها چیزے کم نکرده بودم اولین کارم بود که۔

یک سر بدرخانه نسقچی باشی رفتم۔ و کاغذ را بنوکرے ناشناسا

داده گفتم: "ملا باشی زود جواب مے خواہد۔ براتے کارے لازم فوری بیروں رفتنے است"۔

بیماری بخت نسقچی باشی ہنوز در اندروں بود۔ و برائے جواب تا تکلے مے بایست۔ امّا فوری حکم بحاضر کردن اسپ داده شد۔

چوں چشمم باسب و یراق مرصعش افتاد۔ دیدم چند ال خوبست که اگر دیگرے مے بود۔ بکار من بهتر مے آمد و کم مانده بود۔ که ساده تر از آں را طلبم۔ با خود گفتم۔ آه! خوش دولتے است۔ و خوش مے درخشد۔ امّا حیف که مستعجل است۔ از ترس اینکه اگر منتظر گرفتن جواب شوم۔ شاید قضائے پیش آید۔ بالذّات خیال منتهی شدن نکبت۔ سوار بر مرکب شده۔ تا بگوئی "چه"۔ از شهر بیروں رفتم۔

بے آنکه بر پشت بنگرم۔ یک نفس تا بکنار رود کرج راندم۔ شنیده بودم۔ که دهات ملا باشی در طریق همدان است۔ بنا بر ایں روئے بداں سوئے نهادم۔ امّا راستی وقتیکه نفسے گرفتم و نشستم۔ از آں حال غریب خود۔ و از آں حال عجیب دنیا۔ و از بازی خود۔ و بازیچه گردوں۔ چناں هراس بر من مستولی شد۔ که کم مانده بود برگردم و خود را بجزائے اعمال خود مواخذ سازم۔

با خود گفتم۔ که خوب! دزد شاخ و دُم ندارد؟ اینک من دُزد اگر بگیرندم۔ آساں ترین عذابم بادم خمپاره گذاشتن است۔ حالا به بینیم که مرا چنیں کرد؟ البته ایں کار کار تقدیر است۔ و در صورتے که کار تقدیر است۔ بر من چه تقصیر؟ ملا باشی را تقدیر آورد و در پهلویم کشت۔ تقدیر به پشت گردنم زده مرا بجائے او گذرانید۔ و نشانید۔ هر چه کردم بجا کردم۔ اگر غیر آں مے کردم۔ بخلاف تقدیر حرکت کرده بودم۔ پس ایں رخت از آں من و ایں صد تومان

ازمن است - ہرچہ باسمِ او نوشتم بجا نوشتہ ام - (المقدر کائن) برمن حرجے نیست -

از ترتیب ایں مقامات - گستاخیم افزود - اسپ راندم - تا از دہ پیش روئے بپرسم - کہ وہ ملا باشی کہ عبدالکریم مباشر اوست - در آں حوالے ہست یا نہ؟ گفتی براستی ایں کارہا را تقدیر برائے خاطر من مے کرد - و ایں قرعہ را بنامِ من انداختہ بود - یک فرسنگ دور تر ک بدہی رسیدم - کہ از آں ملا باشی بود مباشرش عبدالکریم کدخدا و ملائے آنجا بود - با خود گفتم "ایں مرد ملاست و کاغذے کہ نوشتم باایں مناسب نیست باید عوض کردہ و القابے مناسب شان او نوشت"

از اسپ فرود آمدم - و با قلم دوات و ولولہ - کاغذ خود ملا باشی - رقعہ از نو فراخور حال ملائی نوشتم - و براہ افتادم - باایں نیت - کہ اگر صد تومان را بگیرم - ہرچہ زود تر - باراہی ہرچہ کوتاہ تر بسرحدی ہرچہ نزدیک تر خود را برسانم -

---

شاداں بلگرامی

گفتار پنجاه و نهم

جلوه نه کردن حاجی بابا در درست کارے - و سرگذشت ملا نادان

باسواری آں اسپ انقدر یاد کردم - که ؎

(گنبدِ سلطان خدا بنده شدم)

چوں بسعید آباد رسیدم (نام ده ملا باشی است) از کوچها با عظمتے تمام گذشتم و روستائیاں بدیدنم دویدند - وہمه بسلام و تهذیب ایستادند از اسپ فرود آمده عنان را بدست کسے داده پرسیدم "ملا عبدالکریم کجاست"؟

مردم بدیں سوئے و آں سوئے دویده آوردند -

بعد از تعارفات متعارف کاغذ را بدستش دادم - که برائے آنکار ملا باشی که مید انید آمده ام" عبدالکریم آدمی بود - تیز نگاه تیز نگاہے او منافی با کارمن دلم طپیدن گرفت - امّا بعد از مطالعه رقعه "بچشمے" گفت که ایں پول حاضر است - ولے باید قدرے استراحت کنید - ازیں کلمات او قدرے استراحت شدم -

از تیزی نگاهش ترساں و درازی زمان اختلاطش را چنداں طالب نبودم - ولے برائے آنکه شک زده نشود - ازیں کلمات او بقدر خوردن میوه و نوشیدن آب و خربزه و دوغے خواستم تا به بهانه خنکی از آتش چشمانش محفوظ مانم -

چوں قاچ اوّلین خربزه بدهان بردم - عبدالکریم گفت "من شما را

هیچ نزد ملاباشی ندیدم۔ همه وابستگان او را می‌شناسم"۔
من خودی جمع کرده گفتم آدم او نیستم۔ آدم نیقچی باشیم گویا ملاباشی شما حسابی دارد۔ ازین جهت مرا فرستاد"۔ این جواب رفع شبهٔ او را کرد۔ امّا خدا پدر اسپ و زین و یراق را بیامرزد۔ که بیشتر بفریاد من رسید۔

چون صد تومان بجیب در آمد۔ با دلی آسوده سوار بر اسپ روان شدم۔ و بعمد راه طهران پیش گرفتم۔ در بیرون سر اسپ را برگردانیده رکاب زنان براه کرمان شاهان افتادم۔ تا خود را بدانجا رسانیده اسپ و زین را بهر قیمت که باشد بفروشم۔ و هرچه زودتر خود را بدار السّلام بغداد رسانیده سلامت مانم۔

بعد از طی پنج شش فرسنگ از ده۔ مردی دیدم عجیب تند رو و آوازه خوان۔ کلاه بر سر کفش در پا۔ چانه و صورت بسته نزدیک تر شدم۔ دیدم که گویا از پیش دیده ام۔ از بلندی بالا فراخی شانه و باریکی میانش آشنا بنظرم آمد۔ اگر آوازه نمی خواند می گفتم ملا نادان است امّا آوازه اش مرا معطل کرده بود۔ از آن مرد سنگین این حرکت سبک دور می نمود۔ بارے پیش از آنکه او مرا بشناسد۔ من او را بشناختم۔

سر اسپ را کشیدم که بشناسم۔ چه اگر بی آشنائی بگذرم ظلم است۔ اگر آشنائی بدهم بار دوش پیدا کرده ام و اگر بی آشنائی بگذرم و بشناسد سراغ گیرند۔ از روی دشمنی خبر میدهد۔

شب نزدیک بود۔ هر دو بایستی بیک ده وارد شویم۔ از شدّت خستگی اسپ۔ گریز ممکن نبود۔ گفتم بحکم (خیر الامور اوسطها) از میانهٔ راه بیرون نمی روم۔ راه راست را می گیرم۔ اگر شناخت من هم او را می شناسم۔ و گرنه از دستش می جهم"۔

اسپ را راندم۔ چون نزدیک رسیدم۔ روی بمن کرد و سراپا هم را

نگریسته ظاهراً بے آنکه بشناسد گفت - آقا، تورا بخدا! رحمے بمن بے نوا بکن - که بجز تو پناہے ندارم"۔

تاب این التماس نیاورده پا ایستادم - تا دیگر چه گوید - و بنا کردم بقهقهہ خنده - چون خنده من بقدر آوازهٔ او بیجا بود - متحیر ماند همین که بسلام آغاز یدم - رفع شبه اش شده مرا بشناخت - و مانند کسے که هیچ غم در او نمانده باشد - روئے بمن کرد - که "حاجی جان عمرم! چشمم! از آسمان مے رسی یا از زمین؟ چه نقشے زدهٔ؟ این چه زین و یراق؟ از کجا تسخیر جن و پری کردهٔ - میراث غور معشوقهٔ دولتمند شدهٔ - چه شده است؟"

من از خنده خودداری نتوانستم - از بس از این سخنان خوشم آمد - پس گفت "حاجی! اقا طر پیخوست چه طور اسب عربی و پالان پلاسیش چه قسم زین و برگ مرصع شد؟ خوب از خانه و زندگی من چه خبر؟ تورا بجاس پیغمبر! حقیقت واقع را بیان کن"۔

خیال کردم - که اگر بیان واقع را نگویم - شاید گمان کند اموال او را متصرف شده ام - گفتم "چنانچه مے گوئی نقش زده ام - بیان واقع را مے گویم - بشرط اینکه زود باور نشوی و بدروغ حمل نکنی - که قضیه هم منتجب است و هم مضحک - هم از عقل دور، هم بدروغ نزدیک"۔

خلاصه باهم بده - ودرده - بکاروان سرا رفتیم تا شب در آنجا بمانیم -

معلوم است - من با آن سر و وضع - مردے مشار الیه بودم - که خداے وده بنفسه بخدمت پرداخت -

سرگذشت خود را بملا نادان بیان کردم - چون سعادتم را و نکبت ملا باشی دید - بسیار خورسند شد - از صحبت یک دیگر بسیار حظ مے کردیم - چه شرح پریشانی دیگران موجب تسلیت آدم پریشان است - دیدم که ملا نادان نه آن بوده است - که من

مے پند اشتم۔

گفتم:۔ از خلوص و صفائے تو معلوم مے شود۔ کہ در باطن نہ آنے کہ در ظاہر ہی۔ با آں ہمہ رنگ یک رنگی در تو گمان نمے برم"

گفت:۔ حاجی! انجبت بزرگ چیزے است۔ بلندی و ایام عمر من بسیار است۔ من خود را بدولاب بازی تشبیہ کردہ ام۔ امّا از بدبختی ہیچ گاہ بمفاد این مثل عمل نکردہ ام۔ کہ گفتہ اند۔ جائے مخواب کہ از زیرت آب در آید"

گفتم:۔ تو را بخدا! سرگذشت را بمن نقل کن۔ کہ اسباب گذرانی وقت بہ از آں نمے شود۔ و امید دارم کہ این قدر اعتماد بمن داشتہ باشی کہ چیزے پنہاں نداری"

گفت:۔ سرگذشت من تازگی ندارد سراپا عبارت است از حالتے کہ اکثر ایرانیاں را دست مے دہد۔ چنانچہ یک روز پادشاہ مملکتند۔ و دیگر روز گدائے محلت۔ امّا بنا بخواطر پژوہش تو نقل مے کنم"

من ہمدانیم۔ پدرم ملائے بزرگ بود۔ از برائے اجتہاد جاں مے دادم امّا در مسایل اجتہاد خود۔ چنداں از طریق متعارف انحراف ورزیدہ کہ جمعے از علما بمخالفت او برخاستہ۔ ردّ اجتہاد اتش کردند۔ ہنر بزرگ پدرم رواج تشیع بود۔ یکے از اجدادم گویند درحین تربیت اطفال برائے انتشار بغض و عداوت اہل خلاف اختراعے کردہ است کہ تا قیامت باقی خواہد بود۔ یعنی در مکتب وقتیکہ قضائے حاجت بطفلے زور آور مے شد۔ نشان اذن خواستن این را قرار دادہ بود۔ کہ طفل پیش معلم بیایدہ بگوید۔ (لعنت[9] بر مخالف) از نتیجہ این باقیات صالحات است۔ کہ من یا تو دیگرے ہیچ ایرانی نیست۔ کہ اقلاً در روز یک مرتبہ مخالفین را با بدترین دشنام فحش ندادہ و با بدترین صفت لعن نمودہ باشیم۔

---

[9] ملنٹ ایڈیشن میں ایسے محاورات خاص ہیں۔ جو ایک فرقہ کے ناگوار ہیں حبل المتین ایڈیشن میں اُن کو بے شل الفاظ سے بدل دیا گیا ہے تاکہ ناگواری جاتی رہے۔ شادان ۱۲

گفتم:۔ آرے۔ بر پدرش لعنت۔ که ایرانیاں حق دارند او را لعنت کنند۔ پس از آں گفت:۔ احداث عداوت دینی پدرم منحصر باہل سنت نماند بلکہ شامل ہمہ خارج مذہباں از یہود۔ گبر۔ نرسا۔ وبُت پرست۔ وغیرہ بود۔ جدم ایں کار را وسیلہ تحصیل جاہ و مال کردہ۔ رفتہ رفتہ در ایران حکم طبیعت ثانویہ پیدا کرد۔ چنانچہ اکنوں مثل فرائض و واجبات مے شمارند۔ اعتقاد شان اینکہ اگر کسے مشغول رد مخالفین دین باشد۔ سلام با و نباید داد۔ تا از ثواب جواب سلام باز نماند۔ امّا اگر مشغول صلواۃ بہ پیغمبر باشد۔ با کسے در سلام نمودن با و مشغول داشتن وے بجواب سلام نیست۔ ہمہ خاندان او بخصوص من۔ در سایۂ او باایں اعتقاد ببار آمدیم۔ وچناں باوصف ایں اعتقاد متصف بودیم۔ کہ مردم ما را در زمرۂ دیگرے شمردند۔ و ما را بطائفہ کفر بر انداز و ایمان نواز یاد می کردند۔

بعد از یں سخناں حرکت پیر وزمرا تعجب مدار تحریک فساد من منحصر باین نیست۔ در کوچکی نیز مایۂ فسادے بزرگ گردیدم۔ کہ شنیدنے است:۔

عثمانی۔ از بغداد کارپردازے بہمدان فرستادہ بود۔ کہ روزہا از خانۂ ما بدیوان خانہ والی میرفت۔ یکے از درس ہائے پدر عمل کردن خواستم۔ گروہے طفل را با خطبۂ بلیغ تحریک وتحریص نمودم۔ تا بعثمانیاں بفہمانیم بغض ما با عمر تا بچہ درجہ است۔ وایشاں را از راہ باطل براہ راست دعوت کنیم۔ من نمی دانستم کارپرداز کہ۔ وحرمت با و یعنی چہ۔ سلیمان افندی (نام کارپرداز است) مردے سخت شیعہ گداز وسنّی نواز مے دانستیم وبس۔ روزے در مراجعت او از درخانہ برسراو ریختیم و با اجماع با آواز بلند فریاد کردیم کہ اہل نجات

مائیم۔ ہمراہانش خشماک بجائے جواب چوبی چند بماز دند و سنگسارشان کردیم۔ دستار سلیمان افندی از سرش افتاد۔ بریشش تف انداختیم۔ لباسش را دریدیم و نگفته چیزے باقی نگذاشتیم۔

معلوم است ایں گونہ گستاخی بے پاداش نمے ماند۔ کارپرداز ازیں حرکت از جائے دررفت۔ خواست دردم۔ چاپارے بطہران فرستد وخود ببغداد رود۔

والی ہمدان از عقبہ کار ترساں و ہراساں برائے خاطر جوئی واستمالت بتسلیم ما بدو وانتقام او از ما تعہد نمود۔

من بہ اعتبار پدر نازاں واز مصدر چناں فعل شدید۔ شاداں بایں حرفہا گوش نمیدادم۔ اما والی از عزل خود مے ترسید۔ وانگہے مردے بود کہ شیعہ وسنی ہر دو در نزد او بے معنی مے نمود۔ نہ ایں را ناجی مطلق و نہ آں را ہالک بالحقیقت میدانست۔ مرا با رفیقان بکارپرداز سپرد۔

چوں مرا بحضور سلیمان آفندی بردند۔ سخت برآشفتم و چوب خوردن ہیچ بخواطرم نمے رسید۔ ہمہ را مشق الفاظ رکیک جواب مے نمودم۔

ترکان وراین خیال کہ سرمایہ تلافی را باسود از دو ما درآوردند۔ وچناں فرصتے گویا از خدا میخواستند۔ اغماض ومضائقہ سرشان نمے شد۔ اعتبار پدرم نیز کارے نکرد۔ باچناں بغض وعداوت مارا چناں چوب کارے کردند۔ کہ گمان میکردم۔ چناں عداوت بجز در دل من در ہیچ دلی نمے تواند بود۔ پارے رضائے خاطر ترکاں بجائے آمد۔ وایں کار بنقد۔ برائے چند سالے آتش غیرت ودینم را فرونشاند۔

چوں خطم ومسد۔ بہ اصفہان رفتم۔ تا در آنجا تکمیل تحصیل واظہار فضلے نمایم۔ بجزئیات مقاصد خود رسیدم۔ اما برائے شہرت فرصت می جستم۔

ناگاہ آنہم بدیں طور روئے نمود۔

شاہ صفی چوں خود نیمہ زندیقی بودہ است۔ وقتے بخارج مذہبان۔
خاصہ بفرنگان بہبانۂ رواج تجارت وداد وستد۔ رودادہ۔ بجمعے را
باصفہان کوچانیدہ واختیار اجرائے آئین۔ وآوردن رہبان و
حتی زدن ناقوس ہم۔ کہ بالمرہ خلاف شریعت اسلام است
بایشاں داد۔ فرنگاں خلیفہ بزرگ۔ (پاپا) نام دارد۔ کہ مثل بزرگان
دین ما بنشر دین محمدی۔ او ہم بنشر دین عیسوی مامور است۔ (پاپا)
از صفویہ بلطائف الحیل اذن گرفتہ بود کہ فرنگاں در نفس
اصفہان ودر جلفا صوامع ودیری چند سازند۔ (تا فرستادگانش
در آنجا نشینند) ساختہ بودند۔ اما آں وقت خراب شدہ وتنہا یکے ماندہ بود۔
من بفکر خرابی آں یک افتادم۔

در آں دیر دو راہب بودند۔ یکے از آناں کار دیدہ جہاں گشتہ
دانشمند وزیرک۔ چنانچہ شیطان را درس میداد۔ در ہیئت
وصورت ہم بلند بالا۔ باریک اندام۔ قوی دل۔ چشمانش مثل
زغال افروختہ صدایش مثل رعد در ہر جا با علمائے ما درمے افتاد۔
بے پرواہ مے گفت۔ کہ پیغمبر شما دروغ گو وتلبیس کار بودہ است۔"
مباحثات تقریری اکتفا نکردہ۔ کتابے نوشتہ وچاپ کردہ۔
تا خطاہائے خود را ثواب نماید۔ یکے از مجتہدین ما خواستہ بود۔
جواب وردے بآں کتاب نویسد۔ درآں کتاب مثل کتاب
بحار مجلسی بجز آنچہ نباید نوشتہ باشد۔ چنانچہ در حقیقت تقویت
اقوال معترض نمودہ بود۔

در وقت بودن من در اصفہان در ہمہ جا ذکر آں کتاب مے رفت
من بداعیۂ ایں برخاستم۔ کہ در فلاں روز در مدرسۂ نو شاہ فرنگی
بیاید۔ تا مباحثہ کنیم۔ ہر کس دعوئے دلیل خود بمیدان گذارد۔
وہر کہ مجاب شود۔ بحقیقت۔ دین آں دیگر اقرار کند۔

راهب این تکلیف را قبول کرد- با علمائے اسلامیہ اتفاق کردیم که آں خار را از پہلوئے خویش بدر آریم- ہمہ جمع شدہ برائے اثبات حقانیت اسلام-

چناں ازدحامے ہرگز نشدہ بود- در و بام مدرسہ از منتظران غلبۂ اسلام پر- عمامہ بر روئے عمامہ سر بر روئے سر راہب تنک و تنہا در آمد- و چوں ازدحام را بد پد حساب کار خود کرد- باطراف و جوانب نگریستن گرفت- ازو او طلباں علماسه تن در پیش و من در پیش ایشاں سوال و جوابہا را زیر چاق کردہ بودیم- در راہب آلت کارزاری بجز زبانش ندیدم-

از جمعیت علما متوحش شد- و ما بے آنکہ فرصتے بدو بدہیم بیکبار شروع بسوال کردیم-

یکے گفت :- تورا اعتقاد این است- کہ خداوند بشکل آدمی از آسمان فرود آمدہ است؟

دیگرے گفت :- تورا اعتقاد آں است- کہ مرکب است- از سہ و سہ باز یکے است؟

دیگرے گفت :- اعتقاد تو این است- روح القدس از آسمان بشکل کبوتر آمد- و مریم را حاملہ کرد؟

چوں راہب استادے را بنابریں گذاشتہ بود کہ اولاً مے پرسید آیا اعتقاد شما و حکم کتاب شما عیسٰی برحق است یا نہ البتہ مسلماں را واجب آنست کہ بگوید "آرے" آنگاہ مے گفت ہماں عیسٰی کہ شما بر برحق بودن او اعتراف دارید- حکم بربطلان دین شما فرمودہ و گفتہ است کہ بعد از من پیغمبری نیست"

من جواب این مسئلہ را چناں ساختہ بودم کہ بگویم- کہ آں عیسٰی را کہ می گوئی ہماں عیسٰی است کہ کتاب ما بما حکم اقرار او فرمودہ نبوت او فرمودہ است- و او خود با آمدن پیغمبر ما و برحق بودنش وعدہ دادہ آں را

می گوئی بر حق است۔ وگرنہ آں عیسےٰ کہ شما نصاریٰ ساختہ آید و پدر و مادر وکتاب دروغ و آئین شرک و ہزار مزخرف باد بستہ آید۔ ما آں عیسیٰ را ہرگز بہ نبوت قبول نداریم۔ اما کار باین جاہا نکشید۔ از این قبیل مسئلہ ہا مباحثہ نشد۔

یاراں سوالہائے خود را بنوعے درہم وبرہم کردند۔ کہ راہب دست وپا را گم کرد۔ وہوائے کار را فہمیدہ سراسیمہ گفت اگر غرض شما کشتن من است۔ مباحثہ ہیچ لزومے ندارد۔ اگر می خواہید مباحثہ کنید طریقہ مباحثہ این طور نیست با این ہا یہو۔ وقیل وقال جواب مرا چگونہ خواہید داد؟ وہمہ کس خواہند گفت۔ کہ گویا شما از جواب حسابے عاجز بید"

ما ازین جواب مدفع بلکہ مجاب شدیم۔ مردم۔ بگمان این افتادند کہ حق بطرف راہب است۔ برائے رفوئے کار۔ اوّل کسیکہ بنائے کولیگری گذاشت من بودم۔ فریاد برآوردم۔ کہ واشریعتا! اے مسلمانان! کو دین؟ کو ایمان؟ اسلام از میان رفت۔ واد اسلام را از کفر بگیرید"

ناگاہ در مردم ہیجان وغلیانے پدید آمد۔ واز ہر سرے صدائے برخاست۔ کہ بگیرید۔ بکشید۔ پارہ کنید۔ دریائے ازدحام متلاطم در آمد۔ راہب خود را در گرداب خطر دید۔ وسلامت را بر کنار۔ بخیال فرار افتاد۔ یکے از ملایاں عبائے خود را براو پوشانیدہ از میان مردم بخانہ ارمنے گریزاندش۔

ما از نخچیر خویش نومید بدیوان خانہ رفتیم۔ وافزودن ہیجان مردم را خواستیم۔

چوں بیگلر بیگے اصفہان مردے بود مقدس۔ گمان کردیم کہ با ما یار خواہد شد۔ گفتیم کہ این راہب مخرب اسلام است مردم را بکفر دعوت مے کند۔ باسلام ردّہ میگوید۔ علما را بجہل نسبت میدہد۔ وتکفیر میکند۔ بارے خیلے تہمت بدو بستیم۔ ودفع آں بلا را از

بیگلر بیگے خواستیم۔

بیگلر بیگے متردد کہ چہ کند میدانست کہ نہ مرنگان وعلی الخصوص باراہبانشان بجوال نمے تواں رفت۔ وانگہے از جانب پادشاہ بحمایت آناں ملتزم شدہ۔ لہذا با ماہمراہی نکرد۔ وگفت شما کہ نمے توانید۔ براہب جواب بدہید۔ چرا مے روید و مباحثہ مے کنید؟ از چہ ایراد و اعتراض مے نمائید باز ورمیخواہید حق را باطل کنید ؟ بلے اگر دلائل مے توانستید آوردید وا دا مے توانستید۔ مجاب ساخت داو بجواب شما مقتدر نمے شد۔ آں وقت درحقیقت کافر و واجب القتل بود۔ ما باایں فہم وفضل شما باو حرفے نتواں زد۔

ما مخذول ومنکول ومنکوب وکینہ جویاں وانتقام خواہاں بیروں آمدیم۔ اگر درآں وقت راہب بدستِ ما مے افتاد۔ پارچہ بزرگش گوشتش مے شد۔ راہب شبانہ چناں فرار کرد کہ تا چند سال کسے اور ادر اصفہان ندید۔

دراین کار۔ من ید بیضا نمودہ بودم۔ در شہر اولیں مجتہد قلم رفتم۔ اما ایں شہرتے بود۔ خشک وخالی۔ چیزے نیند وختم غرضم تحصیل جاہ ومقامے بود کہ از وے پولے حاصل شود۔ بقصد اجازہ اجتہاد گرفتن بقم نزد میرزا ابوالقاسم قمے رفتم۔ کہ اجازۂ آں از ہر سرمایہ بہتر بود۔ آقائے قمے بہوائے شہرتِ نامم نیک پسندید۔ چندے بدرسش مداومت کردم۔ استعدادم را نیک دید۔ چوں دشمن صوفی بود۔ من ہم باصوفیاں در افتادم۔ در ازاء آں لقب عماد الاسلامی با سفارش نامۂ بار باب درخانۂ طہران خواستم اگرچہ مفارقتم را نمی خواست۔ اما با اظہار کدورت خواہش مرا بجائے آورد۔

درطہران ہم از ارکان شمردہ شدم۔ اما از توجہ پنہاں

هرچه سعی کردم باندرون شاهی راهے نیافتم۔ رقیبانم خیلے گرگ بودند۔ و در چاپلوسی و دنیاداری خیلے ماهر تر از من۔ بتملق و چرب زبانی به مجلس ملاباشی راه پیدا نمودم۔ در آنجا معروف صدر اعظم و معیر الممالک و وزیر دول خارجه و نسقچی باشی شدم۔

هر صبح پیش از آفتاب بخانۂ شاں و هر شب بمجلس شاں می رفتم۔ امّا باز بیش از قلاشی نبودم۔ چشم در قبول عامه بود۔ تا شاید با او کارے کنم۔ و با آں خیلے کار میتواں کرد۔ صدر اعظم بمن التفات پیدا کرد چرا که روزے در خانه اش روضه میخواندند۔ من موعظۂ بلیغے کردم و روضه خواندم که او را اگر یاد ندهم۔ چه در عمر خود نگریسته بود۔ حاضران متعجب و من مورد تحسین شدم قبول عامه که نیز مطلوبم بود۔ میسّر شد۔ امّا همه اینها بے التفاتے شاه هیچ مقابله نتوانستند کرد۔ بلے ؎

هرکرا پادشه بیندازد
کسش از خیل خانه ننوازد

به پشت گرمی آں التفاتها و قبول عامه۔ آں بلا که وید ی بسرم آمد۔ اکنوں رو به مملکت خود میروم به همه تر از روزے که بیروں آمدم۔ و بعلاوه پیشے کنده هم سوغات دارم۔

شاداں بلگرامی

گفتار شصتم

تدبیر حاجی بابا و ملا نادان در خور حال خود و معلوم شدن اینکه ـ نابکاران ابر یکدیگر اعتماد نیست

بعد از انجام سرگذشت ملا نادان را گفتم " چون دولت و نکبت هر دو بسته بتقدیر آسمانی است ـ باقتضائے همان تقدیر از کجا که باز بسعادت اولین نرسی ؟

روزگار است اینکه گه عزت دهد گه خوار دارد
چرخ بازیگر ازیں بازیچها بسیار دارد

هر دو ازیں پست و بلندیها بسیار دیده ایم ـ در صورتیکه در ایران اختیار همه مردم بدست یک نفر است ـ امروز ریشش یکے میکند ـ فردا مورد محاسنش میکند ـ بمفاد (عسیٰ ان تکرهوا شیئا فهو خیر لکم) ازیں قضیه دلتنگ مباش که

(شاید که چو وابینی خیر تو دریں باشد)

نمے بینی ـ که آهنگر چوں بزغال افروخته آبے پاشد ـ شعله را اندک زمانے فرو نشاند ـ همیں که باز در دمد ـ افروخته تر گردد ـ

گفت :ـ منهم همیں دلخوشی آوازه میخواندم ـ که شاید ـ پادشاه خواست در ظاهر بمردم عدالتے و بطائفه نصاری عنایتے فرماید ـ اما روزے میرسد که بدوستی دین و مردمان دیندار ناچار شده آنگاه قدر مانند منی را که مورد قبول عامه شده ام میداند بارها دریں اندیشه افتادم ـ که ترک جبه و دستار و طریقت طائفه مفت خواران کنم ـ

راه سوداگری و بازرگانی پیش گیرم امّا بعد از تفکر و تدبیر دیدم۔
که (المقدر کائن)

قضائے کن فیکون است حکم بار خدائے
بدین سخن سخنے در نمی تواں افزود

میدانی که اکنوں خود را شهید زنده قلم خواهم داد۔ و این نام در عوض ریش کنده شده و تمام مال و منال حتیٰ از خر سفید و متاع کاں نیز بیشتر بکارم خواهد خورد۔

سالها باید که تا یک مشت پشم از پشت میش
عابدے را خرقه گردد یا حمارے را رسن

گفتم:۔ بسیار خوب شهیدان را استین را چه کردند که تو با نام شهادت چکنی؟ اکنوں با من به بغداد میائی؟ و یا اینکه در اینجا منتظر عقبهٔ کارمے نشینی۔

گفت:۔ غرضم اینکه به زاد و بوم خویش۔ بهمدان به نزد پدر خود روم۔ و بواسطهٔ شهرت او با وساطتش باز بطهران بسر کار برگردم۔ امّا تو چه اندیشه داری۔ و چه مناسب حال خود دیدهٔ؟ اگر خدا بخواهد۔ آب و تاب اولین را پیدا کنم۔ میدانی که منتهٔ خانهٔ من بے تو نشود۔

چوں تو پیرے بسا باید اندر دیر
دیر بے پیر را نباشد خیر

گفتم:۔ رفیق! من در این طریق از تو رانده تر و مانده ترم دست قضا مرا خواهی نخواهی بجائے قاتل و سارق نشاند۔ طالعم لباس ملا باشی را در بر و بال او مالدار و بر اسب نسقچی باشی سوارم کردم۔ اگر همراهی اختیار نمے کردم چه میکردم؟ همه دانند که اگر در همدان مانم۔ لاشهٔ منحوسم زیب دروازه شهر و حالت معکوسم عبرت اهل دهر خواهد شد۔ وقتے خویش را آسوده خواهم دید۔ که خود را در خاک

عثمانی بینم۔ و در گوشۂ آزادی فارغ بال نشینم۔

پس برائے استمالت خواستم کہ نیمۂ آنچہ دستگیرم شدہ نیازش کنم بیش از دہ تومان برنداشت و باقی را بمن واگذاشت" کہ این مرا بس و قرض باشد۔ انشاء اللہ در وقت قدرت پس میدہم" امّا بعد از گرفتن نقد با نہمدان رفتنم را تکلیف کرد۔ کہ رفیق راہ را اندیشیدہ و خطرش را نیندیشیدہ تا تو بسرحد ممالک عثمانی برسی چہ ہا کہ بسرت آید؟ قضیۂ ملاباشی و نسقچی باشی کارے کرد کہ آدم بعقب ما خواہند فرستاد۔ تو را کہ گاو سفید پیشانی ہستی خواہند گرفت امّا اگر تا آنہا از آسیا افتند۔ با من باشی۔ در دہے از دہات پدرم در نزدیکے ہمدان تو را ناشناسا نگہ میدارم۔ و برائے اسب و لباست ہم فکرے می کنم۔ کہ بوئے پدرشان بلند نشود۔ از اینجا تا ہمدان راہے نیست۔ اگر نصف شب دو پشتہ ہم سوار شویم۔ صبح زود بدانجا میرسیم۔ امّا سرحد خیلے دور است و اسپت خام اگر در راہ بماند و گرفتار آئی کہ را غم نجات تو باشد"؟

سخنانش را "سنجیدہ یا خود سنجیدم" از صفحات ایران اطلاعے ندارم۔ نہ فقط کورہ راہ بلکہ شاہ راہ ہم نمیدانم۔ کار بدان آسانی کہ درمن فرض کردہ بودم نیست۔ آخوند اگر با من خیال خیانت داشتہ باشد۔ چہ بگریزم چہ نگریزم مے تواند۔ پس بہتر اینکہ باو تسلیم شوم"

بارے بہمراہیش قرار دادم و نیمۂ شب براہ افتادم۔ تا آفتاب مبالغے راہ پیمودم۔ ہمین کہ بہ تلّی مشرف بشہر رسیدیم در آنجا از نو طرح دخول شہر را ریختیم۔ ملا ناداں با نگشت دہے کوچک بنمود۔ کہ "اینک دہ پدرم" تا آوازۂ مرگ ملا باشی بنخواہد۔ در آنجا مہمانی۔ امّا این اسپ و یراق بانا آشنائی

منافی است بهتر اینکه لباس را عوض کنیم - تو با لباس من درده آدمی غریب مے نمائی - و من لباس تو - بعد از آن رسوائی ها اعتبارے مے فروشم تو از شبهه وا مے رہی - و من از خواری مے جهم - به یک کرشمه دو کار بر مے آید - البته خبر افتضاح من بگوش اهل شهر و خانواده ام مے رسید - و موجب کسر شاں مے شود - امّا چوں اعتبار بظاهر است وقتے که مرا با ایں لباس و اسپ به بینند - اندکے باستثنائی رسوائی مے شود - با ایں دست آویز چند روز شادت و شوقے میکنم - بعد از آں به بهانه اسپ را فروخته بهایش بتو میدهم -

من ازیں تدبیر خورسند نبودم - چه در مقابل آں همه مال - بجز امید و خیال چیزے درمیان نبود - امّا از راه دیگر دیدم که راست می گوید - با آں لباس بده نمے تواں رفت - ریشم بدست ملّا افتاده بود - شاید خیر خود را در شر من بیند - گفتم - خوب فرضاً نسقچی باشی اسپ را جست - شما چه میکنید؟ آں وقت هم ریش کنده شما و هم ریش کنده من - هر دو در معرض خطر است"

گفت: "خدا بزرگ است - پیش از من کسے بهمدان نرفته تا بیاید من بخانه پدر رفته کار خود را دیدم - تو از آں کار مدار"

سخن بدیں تمام و لباس سراپا عوض شد - ناداں با عمامه ملاباشی معمم و من با کلاه کلاته او مکلّا - پول و ساعت و مهر ملاباشی در پیش من - و قلمدان و تسبیح و آئینه و شانه کوچکش در پیش او - لوله کاغذش را بکمر زده چوں باسپ برنشست - چناں شبیه بود بملاباشی که خود از حیرت مے خندید -

باقل نگرانی از یک دیگر جدا شدیم - عهد نمود که از ارسال خبر

دریغ ندارد۔ وگفت کہ "تو در باب اقامت دہ ہر قصہ کہ مے توانی بسازؔ"
پس او خوشنود راہ ہمدان پیش گرفت۔ و من متردد راہ دہ۔ حیران کہ
در آنجا باچہ لباس نمود کنم۔ راستی مثل کسے بودم۔ کہ از آسمان
بزمین افتادہ باشد۔ چہ آدم معقول۔ کلاہ بر سر۔ کفش در پا۔
با قبائے بے شال خیلے۔ نا معقول مے نمود۔ بعد از تفکر قرار بر ال
دادم کہ سوداگر کُر دِلخت کردہ۔ و ناخوش قلمروم و برائے مداومت
چند روز در آں دہ بمانم۔

از یُمن طالع خداوند چنداں بلاہت باہل آں دہ عطا فرمودہ بود۔
کہ ہر چہ گفتم قبول شد۔ چیزے کہ رنجہ ام مے داشت پیرہ زنے حکیم
واقع شدہ بود۔ کہ ہر روز نیم من خاک شیر و ناجریزی بحلقم فرو مے کرد۔
و نفسم در نمے آمد۔

شاداں بلگرامی

گفتار شصت و یکم

کشیدن ملا نادان سزائے حاجی بابا را

ده روز تمام که هر روزش سالے بود بدین حال بگذشت۔ واز ملا نادان خبرے نشد۔ در عالم نادانی همه را می ترسیدم۔ که بازآبے بروئے کارش آید۔ و منتعره خانه اش بے من برپا شود۔ رفت و آمد چناں از ده بشهر کم۔ که مانده بود۔ من از بے صبری بمیرم تا اینکه عملهٔ از ده۔ کار در شهر پیدا نکرده۔ خشمناک برگشته خبرے رافع شک و دافع شبه آورد۔

خبرش اینکه "۔ یک نفر نسقچی آمد۔ و پسر آغا را با اسپش بگرفت و بطهران برد"

خواننده و شنونده قیاس حال مرا میتواند نمود۔ معلوم شد که چرا ملا نادان خبر بمن نمے داد! از حالت حالیه خواطر جمع و از استقبال در تردد با اهل ده بروز کردم۔ که "ناخوشی من تا همیں جا بود۔ برائے اطلاع از نادان از آں ده بهمدان رفتم۔ پدر نادان بالاتر از آناں بود که خانه اش مجهول ماند۔ اما بدآنجا نرفتم۔ و برائے اطلاع در پیرامونش هم نگشتم که پیرِ خردم بگوشم میگفت!

(با خبر باش که سرمے کشند دیوارش)

بدکان دلاکی رفتم۔ اوّلاً برائے اصلاح سر و ریش۔ ثانیاً برائے اینکه در آنجا با خبر از همه جا بهتر و بیشتر است۔

بمحض اینکه گفتم استا! "چه هست و چه نیست؟" دو قدم واپس رفته

بروییم نگریست. که از کجا مے آئی؟" گویا از کار نادان سگ و سگ
نادان خبر نداری؟ ملعون بقتل ملا باشی اکتفا نکرده رختش را
هم پوشیده واسب نسقچی باشی را هم سوار شده بود. چه قدر گه
خورده است!"

پس بتجاهل کناں هرچه دلم مے خواست از ندانستنی ها
از او دانستم. وجائے دوباره پرسیدن نگذاشتم بدین
نوع گفت :-

"ده روز پیش ازیں ملا نادان با اسپے لائق سرهنگان نه شائسته
قرآن خواناں. با لباس فاخرانه در آمد. عمامه و شالش کشمیری
عظیم خانے بعینه ملا باشی. ظاهرش موجب حیرت ما شد.
چراکه اوّل خبر ها ئے بد از او میآوردند. با غرور از اسپ
فرود آمد. و به خبر احوال طهران. بسر هم جواب دهان چنان
تحویل داد. که آں اسپ و یراق برائے دلجوئی باو داده شده است."

ما باور کردیم او هم در خانه با احترام بنشست. و روز دیگر. از
در خانه حاضر بیروں آمدن و در شهر خودنمائی کردن بود. که ناگاه نسقچی
از طهران در رسید. و از در خانه او گذشته چشمش باسب افتاد.
نعره زد. که سبحان الله! ایں اسپ از کیست؟

گفتند: "از ملا نادان است."

گفت: "ملا نادان سگ کیست؟ او را پایں که خوردنها چه؟ ایں اسب
از نسقچی باشی. ارباب ماست. هر که گفته از من است دروغ گفته.
خواه نادان باشد خواه دانا! یا هر خرے دیگر."

دریں اثنا نادان. خود از خانه بیروں آمد. چشمش به نسقچی افتاد.
دانست که چه خبر است. از قضا. باباے نسقچی هماں نسقچی بوده که سوار
کننده نادان بر خر. در طهران بود.

نادان چوں عمامه ملا باشی را بر سر و قبایش را در بر کرده بود. دانست

بچہ خطر افتادہ است۔ خواست طویلہ گذارد۔ نشد سنقچی داد و بیداد بر آورد۔ کہ بگیرید۔ بہ بندید۔ خود شش است۔ خوب گیر آمد۔ طالعمان یار بودہ است! قاتل ملا باشی۔ دزد و سنقچی باشی بخدا! بہ پیغمبر! ہمیں است۔

از اسپ فرود آمد و با یاران خود ملا نادان را۔ با ہمہ لا بہ و انا بہ و انکار وداد و بیداد و قسمہائے غلاظ و شداد بگرفتند۔

خلاصہ گفتگوئے کہ درمیان نادان و سنقچی شدہ بود۔ دلاک ہمہ را بگفت۔ و معلوم شد کہ با ہمہ وساطت پدر و احباب۔ نادان را دست بستہ بطہران بردند۔

ازیں حکایت دلم چاک۔ و زہرہ ام آب شد۔ بنوعے کہ گویا ہرگز ہیچ کس چناں حالتے روئے ندادہ است۔ و در اول دلم بحم کردہ ہائے خود بسوخت۔ ولے در آخر فکر۔ کہ قضا ہائے من بر سر نادان ترقید۔ چوں از سر بہ پردہ صدا در نمے آید۔ کار من در پردہ مے ماند۔ و بنظر عبرت دیدم۔ کہ ستارۂ من ہمیشہ با ورواز آں نادان ہمارہ بہ وبال دو چار بودہ است۔ اگر چنیں نبودی رخت خود با من عوض نکردی و اسپ و یراق مرا کہ راضی بدادن او نبودم۔ نگرفتی۔ سزائے مرا او کشید۔ دیدم کہ در ایران ماندن۔ کار عقل نیست۔ باز کمانی السابق بہ نیت ترک ایران افتادم۔ اگر چہ اسب و یراق نداشتم۔ اما آں قدر نقدینہ کہ تا سرحد رساند ماندہ بود بالفظ مبارک (خدا بزرگ است) آسودہ از قضا و بلاہائے دیدہ و ندیدہ خود را بخدا سپردم۔

شاداں بلگرامی

گفتار شصت و دوم

شنیدن حاجی بابا واقعه حمام و چگونگی حال ملاباشی را

از شامت آخوندی متأثر، لباسش را از بر انداختن، و خود را بصورت سوداگران آراستن همی خواستم. تا قافله کرمان شاهان را سراغ کردم، حاضر بود. استری خالی با سرنشین بی بالی هم اخت شدند.

روز هفتم بکرمان شاهان رسیده. در آنجا از نو بجستجوی قافله بغداد ناچار شدم. راه از کردان ناامن. قافله سنگین نمی شد نمی رفت. بایستی چند روز توقف کرد. شنیدم که روز پیش یک دسته زوار با نعش و نعش کشان رو بکربلا رفته اند. اگر اندک زور بیارم باریشان توانم رسید.

چو آنی از ترس خالی نبودم. دقیقه فوت قوت را نمی خواستم پای پیاده همی بر قدم زدم و در دستم بجز یک چماق چیزی نه ولی در کمرم نود و پنج طلا بود. با این پشت گرمی از کرمان شاه بیرون رفتم.

روز سیوم عصر تنگی بود. که خسته و کوفته از دور دودی دیده. دانستم که کاروان گاه است. نزدیک رفته تا از بارخانه سراغ جلودار گیرم. چادر سفید کوچکی برافراشته کجاوه و تخت روانی در پهلوی وی. زنی چند درمیان آن. نشان زوار مشخص دیدم.

با جلودار - کرایهٔ قاطر را باهم در رفتیم - باآن حال - شناسائی
بی معنی بود - امّا از افتخار - عجابانه بانهم نتوانستیم گذشت -
بارے چند در میان بارها درازو نمد پیچیده دیدم - گفتند نعش است -
بکربلا مے برند - جلودار آنها مانند سائر جلوداران روده درازی گرفت
که گویا غریبے؟ تا حال نعش ندیدهٔ؟ چیز عزیزے را بجائے عزیزے میبریم
این نعش ها بکربلا نه بل یکسر به بهشت مے رود -

گفتم :- به بخشید - غریب کور مے شود - آیا این نعشها از کیست"

جلودار :- نعش ملا باشی است! مگر از مردن و واقعه غریب او خبر
نداری که چه طور در حمام مرد؟ وهمزادش بجرمش دخول و بردر خانه
نسقچی باشی به اسپش سوار - و بدهش رفت پس دستے جنبانید که اوهوا!
تا حالا کجا بودی؟"

ازین سخن ترسان وهراسان - تجاهلے تمامے نمودم - جلودار حکایت را
بنوعے نقل کرد - که با اینکه من خود مؤسس و رکن اعظم آن قضیه بودم - باز
تعجب وحظ کردم -

گفت :- میدانی که آنچه مے گویم راست است بجهت آنکه خود در آنجا
بودم - گفتم ملا باشی بعد از نماز عصر با نوکران خود بحمام رفت - وبخانه
برگشته - درخلوت نشست -

"در ایران بعض حمامها صبح زنانه بعد از ظهر مردانه مے شود - زن ملا باشی
روز دیگر در اوّلین صدائے بوق حمام - با کنیزان بحمامے که دوش شوهرش
رفته بود رفت - بجهت اینکه او حمام را قورق کرده بودند -
هنوز تاریک بود - خواست بخزینه داخل شود - دستش بپارچه
گوشت خورد"

فریاد کنان بیهوش شد - همراهانش بے اختیار و بے اطلاع عربده و
نعره کشیدند - فریاد کردند - و داخل خزینه نتوانستند شد -
در آخر پیره زنے دل بدریا زده داخل خزینه حمام شد نعش در دستے

آب ستاور دید - از فریاد و فغان او زن ملاباشی بهوش آمده دید - که نعش ملاباشی است - ازیں قضیه فاجعه باز بیهوش شد -

کنیزاں فریاد و فغاں کناں گفتند - سیمایش بآقائے مے ماند - اما نمے شود - که او باشد -

دیگرے میگفت: بچشم خود دیدم آقا از حمام برگشت - و رخت خوابش را انداخته بودم - زود خوابید صدائے خورخورش را هم شنیدم - چه طور میشود که هم در رخت خواب بخوابد - و خره بکشد و هم در حمام بود خفه بشود؟ ازایں دلائل حیرت حاضران افزود و معلوم شد - آنکه کنیزک دیده ملاباشی نه - همزادش بوده است -

زن ملاباشی باز بهوش آمد - و به انگشت اشاره کرد - که شوهرم است - از رویش که دیروز خراشیده بودم معلوم است -

کنیزے دیگر گفت: - آرے! بایں دلیل که یک طرف ریشش هم کنده معلوم است -

نشانها بجا - گریه و زاری برپا شد - مے گویند که اگر دست زنکش را نمے گرفتند - خود را مے کشت -

کنیزے گفت: - آخر خود چراغ را از من گرفت - و در را بست - و خود خرخرهٔ خوابش شنیدم - بروید به بنیم - در خانه چه خبر است - زود خبرش را بیاوریم -

یکے گفت: - خوب گیرم که رفتی و دیدی که در خانه است - پس ایں نعش کیست؟

دیگرے گفت: - که ایں همزاد او مے شود - چرا که یک روح در دو بدن نمے شود - بدن که رخت عوضی نیست که هر ساعت تبدیل کنی -

یکے دیگر گفت: - ایں حکایت خیلے تازگی دارد - بعینه مثل همان است که کسے دو خانه داشته باشد - یکے در ییلاق و یکے در قشلاق -

درایں اثنا رو فتن فرق حمام گذشت و مشتریان دیگر در رسیدند

وہر کس چیزے گفت زنِ ملا باشی از گریہ و زاری دست برنمیداشت
تا کنیزک از خانہ برگشت۔ وخبر آورد۔ کہ ملا باشی در رخت خوابش نیست۔
واقعہ بہ بیروں سرایت کرد۔ زنان بیروں نرفتہ مردان داخل
حمام شدند۔ گویا دریں حمام زنانہ بہ از آں نشدہ بود صدائے مرد و زن
درہم گوش فلک را کر میکرد۔
درانجام کار اقارب واقوام ملا باشی نعشش را از حمام بردند۔ وبعد از
غسل وحنوط وکفن۔ قرار بکر بلا بردنش دادند۔
زنش ہم مُصر شد کہ من نیز مے روم۔ استرہائے مرا کرایہ کردند۔ آں چادر
کہ مے بینی از آں اوست۔ ودر آں دیگر نعش شوہراو۔ جمعے ہم کہ نعش کہ فرستادنی
بودند۔ ایں فرصت را از دست نداده خواستند۔ کہ مردگان ایشاں
با عالمے محشور وہم سفر چناں شود۔
از فقرہ آخر ایں جلودار۔ چناں ترسیدم۔ کہ کم ماند من نیز از محشورین
با ملا باشی شوم۔ معلوم شد کہ از بلائے کہ مے گریختم۔ با پائے خود
در آں آمدہ ام۔ چہ اگر از خدمت گا۔ اِں ملا باشی کسے مرا مے شناخت
کارم تمام بود۔
روئے بجلودار نمودم۔ کہ خوب " بعد از در آوردن نعش ملا باشی
از حمام چہ شد"؟ تا فقرہٴ رخت ہائے خود کہ در گوشہٴ حمام انداختہ بودم
معلومم شود۔
گفت :۔ بسر امیر المومنین! درست در خاطر ندارم۔ ایں قدر میدانم۔ کہ
دریں باب روایات مختلف بود۔
یکے مے گفت :۔ ملا باشی۔ بعد از خفہ شدن در حمام۔ در اندروں
خود دیدہ شدہ است۔
دیگرے مے گفت :۔ کہ فردائے آں روز از در خانہٴ نسقچی باشی بہترین
اسپش را گرفتہ ورفتہ و بہ نسقچی باشی بادست خود فتوئے شراب خوردن
دادہ است۔

بارے این قدر اختلاف بود۔ که چیزے حالیم نشد۔ غریب تر از همه
اینکه بشهادت نوکران زنده اش از حمام بیرون آمده است و مرده اش
در حمام مانده اما چیزِ دیگر بروز کرد۔ که قدرے موجب رفع اشتباه
مردم گردید۔ در گوشهٔ حمام پارهٔ رخت کهنه پیدا شد۔ و بجد می دانستند
رخت حاجی بابا نام آدم ملا نادان مفسد است۔ اے ابر پدر هر دو لعنت۔
همه کس مے گفت۔ که قاتل حاجی باباست و در بدر بلاد به بلاد از پے
او مے گشتند۔ پارهٔ هم میگفتند۔ ملا نادان هم دریں کار بے مداخله نیست۔

بارے بهر طرف آدم بگرفتن هر دو فرستادند۔ کاش یکے از ایشان
بدست من مے افتاد۔ این قدر مژدگانی مے گرفتم۔ که از این مرده کشی
خلاص مے شدم۔

من خود چیزے نمے گویم۔ ولے هر که تصور کند قیاس حالم تواند کرد۔
منکه هرگز روبرو شدن باخطر را حاضر نبودم و همیشه از خطر روئے میگردانیدم۔
پاپائے خود بپایم و جان خود را بخطر انداختم نه پائے واپس رفتن۔ نه یارائے
پایداری متحیر که چه کنم؟ فکر کردم که باز پیش رفتن بهتر است۔ بلکه خودی را
بسر حد توانم رسانید۔ و از بلا توانم رست۔ با خود قرار دادم۔ خود را بعبا پیچیده۔
مانند کسیکه چهار سویش را قضا و بلا احاطه کرد۔ بانجام حال خود نگران باز ماندم۔

شناور بلگرامی

گفتار شصت و یکم

گرفتاری حاجی بابا و خلاصی او

فردا کاروان براه افتاد. تخت روان از پیش. شتران مرده کش در عقب آنان و قاطران و سرنشینان در عقب همه. من در پهلوی جلودار پنهان پنهان روان. چون چشمم بآدمی زشت روئی و بدلباس میافتاد، که کسی بر رویش نمی نگریست، بی اختیار رشک میبردم و حسرت میخوردم. بیشتر ترسم از اینکه مبادا در میان همراهان زن ملاباشی کسی مرا بشناسد. چون یکی از ایشان بعقب نگاه میکرد زهره ام آب میشد. فوری روی را برمیگردانیدم.

روز اولم بسلامت گذشت. شب در بارخانه روی بارها خوابیدم روز دیگر هم بد نبود. کم کم اندکی آسوده شده میل واکردن در گفتگوی با این و آن. و بیرون آمدن از غلاف کردم.

اولین آشنائیم راهبی ارمنی بود. خواستم باو فهمانم که سخت مسعود بوده است. که طرف صحبت یک مسلمانی واقع شده. ناگاه یکی از پهلویم گذشت. و دیدم آخوندی بود. که در خانۀ ملانادان میخواست صیغه بمن دهد. جگرم بدهانم آمد. اگر خود روح ملاباشی را میدیدم چندان نمی ترسیدم. بزودی روی را برگردانیده او هم مرا ندید. بلائی رسیده بود بخیر گذشت و بجز ترس چیزی بجا نگذاشت. باز خود را به پهلوی جلودار کشیدم. و از آشنائی با راهب در گذشتم که برای من منحوس واقع شد.

روز سیم مے بایست از دہنہ بگذریم۔ کہ کردان راہش بستہ بودند۔ ہر کس بفکر خود بیش از فکر من بود۔ اگر از آنجا میگذشتیم بسرحد رسیدہ و در صورت ظہور قافلہ بہ ترکان التجا بردن مے توانستیم۔

آں روز کذائی را ہرگز فراموش نمے کنم۔ در آں روز قافلہ ہیئت لشکرے گرفت۔ ہر کس از سلاح معنے چیزے داشت بیروں آورد۔ روز ایلغار ترکمانان در سفر با عثمان آغا بخواطرم آمد۔ دیدم ہماں ترس در ہمیں جاہم بے کم و کاست ہست۔ معلوم شد۔ کردان زردہم برادر ترکمانان سیاہ اند۔ (درمیان خودمان باشد) بندہ را ہم مرور دہور چنداں اژدہا افگن و شیراوژن ساختہ بود۔

قافلہ بانتظام تمام درپے ہم۔ چاؤش و بلد۔ با وابستگاں ملا باشی چرخ چی دار۔ درپیش۔ مرا برائے آسودگی بجائے یک دلائل متعدد بود۔ جز درد سر خود درد دیگر نداشتم۔ و دستگیری جز اشرفیہا در کمرم نبود۔

قافلہ ساکت و صامت۔ بجز آواز درائے چیزے بگوش نمے رسید من در تفکر کہ نود تومان در بغداد بچہ کار اندازم۔ ناگاہ بلدے با مردے خوش سر و وضع روئے بمن تاخت و با نگشت نمود۔ کہ "ہمیں است"۔

ازیں واقعہ گمان کردم۔ عمرم تمام شد۔

ہمراہ بلد۔ دیدم عبد الکریم صد تومانے است گفتم اے واے کہ گرفتار شدم بلد روئے بمن کرد۔ کہ تو از ہمہ عقب تر آمدی ہیچ نشنیدی کلب علی خاں دزد درکدام سمتہا بودہ است؟

آنگاہ اندکے دلم بجائے آمد۔ و شکستہ بستہ جوابے دادم۔ اما چشم من بعبد الکریم و چشم او بر من دلم برہم و درہم شد۔ از نگاہ تند و تیز وش تاب از دلم رفت و رنگ از رویم پرید۔ او برائے تشخیص تمام زیر چشمے ہمے نگریست۔ و من برائے غلط اندازی پہلو ہمے تہی کردم تا اینکہ عاقبتم بشناخت۔ و نعرہ زد۔ کہ "آرے

خودش است۔ آنکه بریش من خندید۔ و صدتومان را گرفت وجہت ہمیں است۔"

پس رو بہ ہمراہاں کرد۔ که "دزد مے خواہید۔ اینک دزدکه پدر کلب علی خان است۔ شما را به پیغمبر! بامیرالمومنین این پدرسوخته را بگیرید به بندید۔ بکشید۔"

من بانکار و اصرار برخاستم۔ شاید ہم پیش مے توانستم برد۔ امّا آخوند محمود ملاناداں از جانبے درآمد۔ ومرا باسم بخواند۔ رفع ہمہ شبہ و ماجرے شد۔ ہمہ یقین کردند۔ که قاتل ملاباشی و مرتکب آں ہمہ فسق و فجور من بوده ام۔ ہمہمہ و آشوبے از کاروانیاں برخاست۔ و بمقدار چند دقیقه حرف کردن از میان رفت ہرکس بمن چشم دوخت۔ عاقبت بگرفتند۔ و دستم از قفا بستند و در کار بردن به نزد زن ملاباشی بودند۔

ناگاه ستارۂ میموں و طالع ہمایونم باز بمددگاری برخاست از دور نعره بلند شد۔ جمعے سوار از کوه روئے پاره سرازیر شدند۔ خدا پار کرده ہا را بیامرزد۔ ہلہله کناں گرداں در رسیدند کاروانیاں از ہم پاشیدند۔ کو دست۔ کجا دل۔ تا مقاومت کنند؟ سواران گریختند۔ قاطرچیاں برائے نجات خود و حیوانانش بندبار ہارا بریدند۔ بمیان صحرا ریختند۔ شترباناں نعش ہا را از شتراں بدیں سوئے و آں سوئے انداختند۔ به چشم خویش دیدم۔ که نعش ملاباشی بنہرے بزرگ در افتاد۔ گویا به خزانه حمام افتادن وخفه شدنش کم بود۔ که بنا کرد۔ لشنا کردن۔ خلاصه بگریز۔ بگریز۔ ہمگانے شد۔

من بخیال خود باز ماندم۔ بجد و جہد دست خود را گشودم چشم گرداں ہمه بر تخت رواں بود۔ ہمین اقبال دیدم۔ کسانیکه مرا بداں روز انداختند بروز من افتادند۔ ہمراہاں زن ملاباشی خیلے فریاد کردند۔

امّا در چناں روز و در چناں جا۔

آنچہ البتہ بجائے نرسد فریاد است

کُرد فریادے نشنود۔ بہ بہانہ سلامت بہا۔ ہمہ را بسلامت لخت کردند۔ تیمناً و تبرکاً زندگی لباس مرا از برہنہ شدن رہانید و من بوسیلۂ لباس قاطر را رہا ندم نہ مرا چیزے و نہ قاطرم را بشیزے شمردند۔ مجرد بے اندیشہ نہ در فکر مال بردہ۔ نہ در خیال نعش مردہ مانند چرغ آزاد و مانند قوش بے پروا۔ بقاطر مردہ کش جلو دار سوار تنہا با زمزمۂ

بازشد رفع بلا از سر حاجی بابا
بارک اللہ زہے اختر حاجی بابا

روئے براہ نہادم۔

شادآں بلگرامی

گفتار شصت و چهارم

رسیدن حاجی بابا به بغداد و ملاقات وی با عثمان آغا

زن و بچه و غلام و کنیز ملا باشی بدست کردان گرفتار و من بصوب مقصود شتابان۔ برائے نفی وجود اظهار حیات بهیچ کس نکردم و دور از راه۔ راه می پیمودم۔

گروهے از فراریان بدیں سوئے و آں سوئے دویدند۔ وچوں بیش و کم هر یک را دو روے از قبیل درد آشنایان مال بود۔ پر دور نرفته بامید چاره برگشتند۔ من بی درد۔ آزاده ترین همه۔ بعد از طے دو فرسنگ را خود را تنها وارسته دیدم۔ چوں ماجرائے خود را پیش چشم آوردم بجز یاری بخت هیچ حمل نتوانستم کرد۔

با خود گفتم۔ که "با ایں طالع سازگار۔ وقت آن است که شاهراه حب جاه پیش گیرم۔ ایں همه مصیبت برائے قافله مخصوص سعادت من بود! (اذا اراد الله شیئا هیئ اسبابه) با نود و پنج تومان درمیان و با ایں وسعت راه جهاں چه نتواں؟ نادان را بدم خمپاره نهادند بمن چه؟ زن و بچهٔ ملا باشی بدست کردان افتادند۔ بمن چه؟ چرا کلاه خود را کج نگذارم؟ و راست نه نشینم۔

خلاصه۔ بالیمن والسعادت والاقبال به بغداد رسیدم و غریب الغربا مانند داخل بغداد شدم۔ در بغداد کاروان سرا بسیار است ولے خود را باختیار قاطرم سپردم بحکم بلدی۔ آں زبان بسته مرا بر در کاروان سرائے

؎ بادیهٔ پر مغیلان نیندازم ۱۲

بزرگ برو۔ که گویا محط رحال رجال قافلهٔ ایران بود دردم در۔ از فراق یاران و عزیزان بنائے عزاعز گذاشت۔ اگرمے توان خوش بختی گفت۔ خوش بخت شدم۔ که در صحن کاروان سرا شنے ہم از شهریان را دیدم۔ که گمان کردم که مرا نخواهند شناخت امّا چه چاره؟ کار بعکس شد۔

بمحض دیدار من۔ منتظران زوّار وقافله برسرم ریختند۔ ومن با ایجاز جواب سوالات ایشان پرداخته عاقبت قاطر را در ہمانجا انداختم۔ که "البته بصاحبش میرسد"۔ وخود بجانب دیگر شهر رفتم۔ تا دور از شر خفته باشم و خواب آشفته نه بینم۔

در اوّلین قدم اجتناب از روئے احتیاط۔ تغیر سر و وضعے دادم۔ توبرهٔ سرخ بنام فس بر سر۔ جوالے فراخ بنام قبا در بر ننگے وراز بنام شال در کمر۔ عثمانے حسابی شدم۔ از پا افراز سرخ ہم نتوانستم گذشت۔ که ترکی بے پا پوش سرخ خرے را ماند بے جل۔

پس از ان بفکر خانه واہل و عیال عثمان آغا افتادم؟ تا بواسطهٔ ایشان خود را بکارے وادارم۔

بطرف راستهٔ پوست فروشان۔ که بزنگاه تجارت عثمان آقا بود۔ رفتم۔ واز نشان ہائیکه در ایام رفاقت از جائے ومکان خود داده بود۔ گمان مے کردم که بے سوال ہم توانم جست۔

خدا راست آورد۔ بے زحمت۔ دکان پوست فروشی۔ بزرگے در راه دیدم۔ سر بدرون بردم۔ که عثمان آغائے بود۔ بغدادی که بپوست بخارائی خریدن رفته بود۔ خبر از او ندارید"؟ از کنج دکان صدائے بگوشم آشنا رسید۔ که "تو را به پیغمبر کیستی؟ بیا به بینم عثمان آغا منم"

با حیرت تمام دیدم که "آن پیره مرد خود اوست" ازین ملاقات تعجبها کردیم من از حال خود آنچه گفتنی بود گفتم۔ واو نیز حکایت خویش بدین نوع بیان کرد۔

که از طهران بقصد استانبول بیرون آمدم - راه میان ارض روم و ایروان بسته بود - بهتر آن دیدم که به بغداد بگذرم - بنده بعد از آن غیبوبت دراز به مسقط الراس خود باز گشتم پسرم بزرگ شده بود - و بنا بخبر مرگم تعزیه ام گرفته - و میراثم را قسمت کرده حق مادر و خواهر را داده بود - امّا بحکم مسلمانی پاک از دیدارم هراسان نشد - و حق پسری و پدری را فراموش نکرد - زنم زنده است - و دخترم پا به بخت و من بهروز -

پس نگاہے غریب بمن کرد - که خوب حاجی! آن منتعه طهرانی که بود؟ بچه خیال بگردن نش بستی؟ ہنان و نمکے که باهم خورده ایم آن پنج روز با آن زن بودن - برتر از چند سال با ترکمانان در اسارت ماندن گذشت - کسے با دوست دیرینه این کار میکند؟

قسم خوردم - که غرضم از آن - تمتع تو - و خوش گذرانیت بود - آن ملعونه را هم خوابه خاص شاه گفته بودند - باین خیال هر قدر اساسش کهنه باشد - باز آثار صنادید عجم در او نمودار خواهد بود - و در نظر کسیکه سالها با شتر بسر برده باشد جلوه توان کرد -

عثمان آغا گفت:- چه شتران! بحق خدا آن شتران با آن لب و لنج در نزد او فرشته و از مشک و عنبر سرشته بودند کاشکے شترے به تمتع گرفته بودم - اقلاً راحتم مے گذاشت آن اژدهائے مردم اوبار و آن افعی هرزه نشان - هردم منت بر سرم میگذاشت "که سخت بختیاری که مرا در کنار گرفتی - من همانم که ریش شاه را میکندم" علاوه بریں هر ساعت سیلے بصورتم مے زد - و مشتے از ریشم میکند - پس رخساره مالیدن گرفت که "اکنوں نیز صدائے سیلی بگوشم مے آید"

در آخر با قسم و آیه خاطر نشانش کردم - که غرضم خوش بختی تو بود پس با کمال مردانگی گفت - تا در بغدادے مهمان منی - بیا و در خانه من منزل کن"

منهم معلوم است چنیں اشارتے که بشارت بود - از خدا میخواستم -

از صحبتہا کہ و رمیان دکان بود۔ و ہنوز بجز دو قاز قہوہ صرف نشدہ بود۔ پس از آں بہ دکان پسرش رفتیم۔ دوکان او نیز در آں نزدیکے بود۔ اسمش سلیمان۔ کوتاہ قد۔ فربہ اندام۔ توز پشت شکم گندہ۔ تخم پدرش۔ بحض معرفی پدر کہ این حاجی باباست" مرحبا گفتہ قلیان را از دہان خود باز گرفت بدہان من داد۔

پس ازیں حالات۔ خیال کردم کہ با آں مردمان خوب سادہ در بغداد با راحت در استراحت توانم زیست۔ امّا برائے خود نمائی کہ بار شاطرم نہ بار خاطر۔ گفتم "مرا صد تومان نقد است۔ با آں چہ میتوانم کرد؟ از نکبت زندگی با آوارگی بستوہ آمدہ ام غرضم اینکہ بعد ازیں آدم وار لقمہ نانے بکف آرم۔ و براحت عمر گذارم بسا مردم کہ مایہ کمتر از آں من بمال و دولت رسیدہ اند"

ہر دو تصدیقم نمودند۔ و عثمان آغا کہ بہ برکت سفر با ایران و معاشرت با ایرانیان تنک و توک نظمے ہم داخل نثرے کرد۔ گفت بلے۔

(قطرہ قطرہ جمع گردد وانگہے دریا شود)

با عثمان آغا بخانہ او رفتیم۔

شاداں بلگرامی

گفتار شصت و پنجم

در چپوق خریدن حاجی بابا
و مهر ناپایداری بدل دختر خواجه خود افگندن

خانهٔ عثمان آغا در کوچهٔ تنگی رو بجادهٔ بزرگ بود. در خانه اش از خاکروبه پر. و سوئے تل خاکروبه یک سو چند بچهٔ گربه در ماؤ! ماؤ! سوئے دیگر چند تولهٔ سگ در عاؤ عاؤ. در خانه میان این دو دسته سازنده صحن خانهٔ کوچک. و اطاق ها از پاکی و پیرایه خالی چون برگ و ساز من منحصر بیک احرامے بود. و بس. کوچ نمودن از کاروان سرا بخانهٔ چندان دشوار ننمود. احرامے را در گوشهٔ از اطاق بزرگے انداختم. که رخت خواب عثمان آغا هم در گوشهٔ دیگرش بود.

بمبارک باد قدوم شیلانی کشید. برهٔ بریان با پلاؤ فراوان و خرما و پیاز از حرم سرا بدر آمد. دست پخت زن و دختر کنیز منحصر بفرد. که هنوز بمناسبت تازه رسی روی شان ندیده. و برائے حرمت و ادب احوال شان نپرسیده بودم.

یکے از رفقائے راه بخارا ایش نیز موعود بود. تا نصف شب سخن در تجارت رفت. من از بے سررشتگی دهان نگشودم. ولے چون نیت تجارت داشتم بگفتگوئے شان نیک وقت مے نمودم.

از نکات و دقایق موضوع چیزے فروگذار نکردم. هر کس گفتگوئے ایشان را مے شنید. گمان بر پا شدن قیامت مے نمود. چه از استانبول خبر کسادی بایشان رسیده بود. عاقبت مصلحت چنان دیدند که

من سرمایهٔ خود را بتجارت پوست نگذارم بلکه چپوق بخرم - که هرگز قیمت او را
تنزلے نیست - چپوق کشی را تبدّلی نه -

بعد از این قیل و قالها و رفتن مهمان باندیشهٔ شنیده ها همه ذهنم بچپوق رفت - شب همه شب در این فکر که چند چپوق بیک تومان توان خرید - و از هر چپوق چند تومان بتوان اندوخت از نشأه این خیالات مست باندیشهائے باطل افتادم - و حکایت سعدی با تاجر جزیره کیش - در پیش حکایت من افسانه - در فکر آن بود که انجیر ازمیری بفرنگستان برم - و فس فرنگی بمصر آورم از مصر پول بافریقا برم - و از آنجا سیر بیمن آرم - و بهائے گران بفروشم از یمن بمکه روم - از مکه به یمن برگردم - قهوهٔ یمنی با یران برم در ایران به سوداگری پردازم - از سوداگری رتبه و منصب بگیرم - و از پائے ننشینم - تا صدر اعظم و شخص اوّل ایران شوم "

جزیره

با استواری این خیالات بخریدن متاع پرداختم - با کسیکه بکوهستان بختیاری و لرستان می رفت - که چوب محلب آرد - قرار دادم که فلاں قدر چوب چپوق در بغداد تسلیم من کند و من آنهارا سوراخ نموده بار استانبول بنمایم "

بعد از این مقدمات - در انتظار چوب چپوق - به بلائے زخم پاؤ سل بغدادی که در آنجا عام البلوے است دوچار شدم -

از قضا این زخم در میان رخسارم برآمد - بنوعے که یک گوشه ریش مبارک را نیز خرابکاری کرد -

شب و روز بے شکیب و نالاں با بخت ستیزاں کناں که " اے زخم بے پیر! مگر جائے دیگر قحط بود - که باید در رخسار من جائے کنی و مرا روئے دیدن این و آن نگذاری؟ " پس آہے از جگر برکشیدم - که چه باید کرد؟ حکما راست گفته اند - که اگر هر چه خواستی شدے همه سنگهائے بیابان الماس شدے " همچنیں اگر هر کس دمل را از جائے دلخواه خود در آوردی - در بغداد صورت زشت پیدا نگردیدے "

با این حال بازجائے شکرش خالی بود۔ چہ عثمان آغا با اینکہ آں و تل را بصورت دیگر درآوردہ بود۔ بازصورتش آئینہ زشتے درست مے نمود۔ واوبجائے دلسوزی برمن ریشخند میکرد کہ "با آں بلاہا کہ برسر تو آمدہ است زخم بغدادی دارد و مرہم است۔ اگر یکطرف صورتت نادرست مے شود طرف دیگرش درست خواہد بود۔ نمے بینی کہ "فیروزہ با آں گرانبہائے۔ یک طرفش احسن الوان۔ وطرف دیگرش با خرمہرہ یکسان است۔ و بازہم گرانبہا است؟ تو درمیان مردم ہمیشہ طرف درست رورا بنما۔ واز نادرستی بہ پرہیز"۔

دیدم۔ کہ با آں کثافت بشرۂ خود۔ خوش روئے کسے رانمے خواہد مانند ناپرہیزگاراں کہ روئے پرہیزگاراں رانمے توانند دید۔ ومانند سگاں بازاری کہ چوں سگ شکاری بینند فریاد وفغاں بہ آرند۔

باہماں صورت دلکش مطبوع طبع دلارام۔ دختر عثمان آغا شدم۔ دلارام باغمزہ وکرشمہ اظہار عشق بازی نمود۔ وباما ورکہ درمعالجہ ایں زخم یکتا بود بمداوائم پرداخت۔

حاجی تعجب اینکہ "تاریخ سرزدن ایں زخم ریش۔ باتاریخ گل کردن عشق دلارام مطابق افتاد۔ یعنی دریک روزواقع شد۔ شش ماہ روزگار ہردو۔ روزافزاں۔ ہرچہ زخم بزرگتر شدی۔ عشق دلارام قلنبہ ترگردیدی۔ راستی ایں علت سارپہ عشق ازجانب من سرنزد۔ چرا کہ دختر عثمان آغا باپدرش گلے بود۔ بدونیم شدہ۔ عجب تر اینکہ درہماں بنظر اول۔ ایں دختر بصورت شترپیری بمن جلوہ نمود۔ وہروقتت اورا مے دیدم۔ شکل شتر بنظرم جلوہ گرمے شد۔ وایں اشعار فوق الدین یزدی بخاطرم می آمدند۔

اے عزیزاں زلب ولنج شترفیض بریدہ
خاصہ وقتیکہ شود مست ادا ہا اُشتر

گرزند فیل زپہنائے شکم طعنہ بجزرس
میکند نازبجز ازقد وبالا اُشتر

بودیش جائے ز منزل گہ خور بالاتر
جائے خرداشتے از حضرت عیسیٰ اشتر
اے خوش آندم کہ شود مست نواخانی من
گویم از ذوق کہ جان وقف لبت یا اشتر

چوں درم ریش بسر حد کمال انجامید۔ عشق دلارام ہم کمال یافت۔ یعنی بہ رنگی منجر شد۔ از ایں روئے چوں وقت سفر نزدیک رسید۔ بحکم (العشق داء دوائها السفر) خوش وقت شدم۔ بارہائے چیوق را بستم۔ و تدارک زادِ راہ را انصرام دیدہ در ساعتے کہ سکن ہلد وز در عقب۔ و رجال الغیب در جلوہ رو براہ نہادم۔

بینوا دلارام از فراق من بے آرام ماند۔ و چوں فروکشی باد۔ ریش مرا مے دید۔ آہ سرد مے کشید۔ گویا آں زخم بنظر او سر رشتۂ تنہائی بود۔ کہ با من وصلۂ وصل او میتوانست بشود۔

(افسوس کہ آں رشتۂ بزودی بگسست)
نہ زخم من نیک فرجام ماند
نہ عشق دلارام ناکام ماند

شاداں بلگرامی

گفتار شصت و ششم

بسوداگری رفتن حاجی بابا باستانبول

در روزے از روزہائے خوش نوبہار۔ از دروازہ بغداد بارادۂ استانبول بیروں رفتم۔

احرامے را بر روئے بار قاطر گستردہ۔ و باکمال وقار چہار زانو بر روئے آں نشستہ۔ باسازداری کاروان۔ خود را سوداگری معتبر مے شمردم۔

ہمراہانم بجز عثمان آغا۔ چند تن پوست فروش و پارۂ ایرانی حکایت ملاباشی طہرانم اندکے کہنہ شدہ سر و وضعم بغدادی۔ چنانچہ بہ بغدادی قلم میرفتم وازایرانی گری چنداں علامتے نداشتم۔

اگر بخواہم تفصیل راہ را چنانچہ واقع شدہ بود۔ از قبیل ترس دزداں ونزاع کاروانیاں۔ وہاہوئے مسافراں۔ بیان کنم۔ دردسر آورد۔ بندہ بتفصیل اوّلیں تاثیر استانبول بر قلب خود اکتفا میکنم۔

من ایرانی و اصفہانی و بایں اعتقاد

جہاں را اگر اصفہانے نبود

جہاں آفریں را جہانے نبود

اگر کسے مے گفت۔ کہ پائے تخت روم۔ از پائے تخت ایران بہتر است۔ دندانش را مے شکستم۔ ہمیں کہ سواد اعظم و بلد معظم استانبول را دیدم۔ نہ تنہا تحیر بلکہ دلگیر و متاثر گردیدم۔ چہ دیدم :۔

سواد او بشکل چوں پرند مینا رنگ
هوای او بصفت چوں نسیم جاں پرور
بخاصیت همه سنگش عقیق لؤلؤ خیز
به منقبت همه خاکش عبیر غالیه بر
صبا سرشته بخاکش طراوت طوبی
هوا نهفته در آبش حلاوت کوثر

مسجد شاه اصفهان را بهترین مساجد دنیا دانسته بودم - در آنجا صد مسجد شاه دیدم - هر یک از دیگی بهتر و عالی تر - در اصفهان یک آئینه خانه و در استانبول با آن دریا همه آئینه خانه - اگر اصفهان را یک بنائی رشک بهشت است - استانبول همه جا بهشت است - اصفهان را بزرگترین شهرهای دانستم - دیدم هر محله استانبول اصفهانی و در هر اصفهانی کوهی - و در هر کوهی بنائی که چشم را خیره می سازد -

عمارتهاش هر یک دلربائی — خراج کشوری خرج سرائی
گرفته جای در آغوش کهسار — عمارتش همه همدوش کهسار
بدریا روی دارد پشت بر کوه — زهر کوهیش ویران کوه اندوه
گل اندامی چنیں نبود بعالم — که باشد پشت و رویش بهتر از هم
بناهای که باشد رو بدریا — قوی گردیده از نها پشت دنیا

با خود گفتم - که "اگر اصفهان نصف جهان است - استانبول همه جهان است - وانگهی بجائی اینکه بشکل اصفهان از کوه های خشک و خالی کثیف - پرسن محیط باشد - استانبول بر لب چندین دریا واقع است - هر دریائی او را ابشاره خیابانی با عکس آن همه زیبائی و جمال - وقتیکه در آب دریا دیده می شود - دو چندان می نماید - و این خود بالطبع دلرباست - (علی الخصوص که پیرایه هم برو بستند) کشتیها از هر نوع و هر اندازه از بالا بپائین - از پائین ببالا - از راست بچپ - از چپ براست پویان و خرامان کنان - و در لنگر اندازش بیشتر از درختان جنگل مازندران و گلهای

کشتیهائے بزرگ همه سر بآسماں -

ز زورقها که هر جانب روانه است

بدریا بیشتر از شهر خانه است

درین اندیشه حیران ست ادراک

بنا بر آب و سر رفته بافلاک

گفتم ای پروردگارا ! بهشت موعود تو - البته همیں جا است - اگر حضرت آدم دراین بهشت مے بود - هرگز بیروں نمے رفت" اما همیں که بخاطرم آمد که ایں مملکت بدیں زیبائی درست است که ریش شان جاروب مزبله هائے چنیں شهر را نشاید -

گفتم :- زهے افتخار ایں قوم که باز مانند منی درمیان خود خواهند داشت - من نسبت باینان مردے - و ما ایرانیاں در پهلوئے اینان مردمانے هستیم - بوئے پیاز و گند و بوئے سیر - بوئے عنبر و عبیر است - (نعم المسکن و بئس الساکن) عاقبت تسلیت خود بدیں دادم - که "ایں قوم بایں دنیا و در آں دنیا چگونه محشور خواهند - و با ایں ملک و در حضور پادشاه لمن الملک چه جواب خواهند داد -

خلاصه اگر بخواهم تفصیل آنچه به نظر و به عقلم آمد بگویم - و شرح آنچه در اطراف و حوالے خود و بدم بدهم - خدا میداند

بکجا مے رود ایں اشتر بگسسته مهار

بعد از گذرانیدن بزرخ گمرک - از اسکدار بازورقے باستنبول گذشتم - و در کاروان سرائے "والده" که گویا مال پدر ایرانیان است منزل کردیم - چوں امتعه و اقمشه و دکانها و مغازه ها و بدبه و پاشنایان و افندیان استانبول را با آں خدم و حشم و اسپ و عرابه و زیب و زینت دیدم - اندک غرور ایرانی بودم فرو کش کرده آهسته با خود گفتم :- ما کجا و اینان کجا ؟ شکوه حشمت استانبول کجا فقر و فاقه ایران کجا ؟ اگر اینجا جائے است - پس ایران کجا است ؟ ایں جا

دار النعیم است - آنجا دار الجحیم - اینجا دار الصفا - آنجا دار العزا - این جا عزت است و گنج - آنجا ذلت است و رنج - اینجا سلطنت است و لطافت - آنجا درویشی است و کثافت - اینجا تماشا خانہ - آنجا تکیہ خانہ - اینجا بازی آنجا شبیہ - اینجا عیش - آنجا تعزیہ - اینجا آوازہ - آنجا روضہ - خوشگذرانی و عیش و نوش ترکان - با آں عزاداری شبانہ روز ایران - و ایرانیاں را بخاطر آوردہ بر بخت بد نگریستم - و راستی را نگریستم -

بارے با عثمان آغا در کاروان سرا طاقے گرفتیم - و مال التجارہ خود را آنجا نہادیم - من در روز چہار بار روئے تختہ چپارہ میگردیدم - بجہت گونہ گونہ و خوش نمونہ بودنش - ہم فروش زیادہ میکردم - و ہم سود بسیار مے بردم - ہر چند اندوختہ ام بیشتر مے شد - سر شخصم بیشتر درد میکرد - جلبندی را عوض کردم - دستمالے بجیب نہادم - چورا لے بپا کردم - حمام پاکے رفتم - چپوق را دہنہ کہربا نہادم - کیسہ تنباکو را از شال کشمیری دوزاندم - از موزہ زرد ہم نگذشتم - ہر چہ را میدیدم دلم خریدن مے خواست - لذت خرید و فروش را مے یافتم - و فکر مے کردم کہ راستی در عالم زندگانی کہ بکار بخورد ہمیں بودہ است - تماشا گاہ و محل سیر بے حد و بے حساب بود - اما من برائے خود نسائی مصطبہ قہوہ خانہ را گزیدم - چپوق در دہان - فنجان قہوہ در دست - با تحریر و تفسیر چپوق مے کشیدم و قہوہ مے خوردم و آیندہ و روندہ را تماشا میکردم -

بحکم آنکہ :- "ریسماں متنفر بود گزیدہ مار"

بقدر امکان از ایرانیاں کنارہ جوئی و با ترکان آمیزش مے نمودم اما بمقتضائے فطرت و جبلت خود - ایرانیاں پیش و ہشکار و کنج کاؤ چہ بودنم و کہ بودنم را بزودی فہمیدند - بنا بریں با ایشاں مدارا میکردم نہ مرا با ایشاں کارے بود - و نہ ایشاں را با من - در بارۂ جاہہا برکت سرد صورت ظاہری - خود را سوداگر بغدادی معتبر خرج دادہ بودم و برائے فریب ترکان بہتر از صورت ظاہر چیزے نہ - تقلید کلم گوئی و

سنگینی وکوتاہ سخنے ترکان نمودہ بآسانی وبزودی در اندک زمان ترکے (قح) شدم۔ سلام را۔ باصباحلر واخشاملر۔ ووقت شریف لر۔ خیراولسون وبسم اللہ را ابیورک سرفرود آوردن وکورنش را بتعظیم وستی۔ سرتراشیدن را بریش تراشیدن وبسر نتراشیدن بدل کردم۔ وضو را بنا کردم۔ بوارونہ گرفتن نماز را با بیطہارتے دست بستہ نمودن مبدل کردم۔

خلاصہ۔ حرکات وسکنات ترکان را خوب تقلید نمودم۔ وگاہ گاہ لفظ باشناء اللہ! وانشاء اللہ! واللہ۔ نیز بامخرج۔ درکلام خود داخل میکردم۔ تسبیح از دستم نمے افتاد۔ این بود کہ در اندک مدت در قہوہ خانہ قبول عامہ پیدا کردم۔

قہوہ چی قہوہ ام را بدست خود مے پخت۔ وبالفظ۔ سلطانم وآفندم بقدحم مے ریخت۔

ہمچنیں درسایۂ صورت ظاہر۔ آدمی شدہ بودم۔ کہ ہرگاہ در قہوہ خانہ سخن از اسپ وسلاح وسگ وتنباکو۔ میرفت (کہ اکثر سخن ہم ازیں قبیل ہا بود) مرا حکم قرار مے دادند۔ ومن بایک لفظ "بلے" یا "خیر" قطع وفصل دعوا را مے نمودم۔

شاداں بلگرامی

گفتار شصت و هفتم
در گرفتن حاجی بابا زن شیخ را
و ترسیدنش در اوّل و آرام شدنش در آخر

مدتے بدین منوال گذراندم. تا اینکه سه شب پے در پے در وقت بیرون آمدن از قهوه خانه در سر راه پیره زنے را دیدم چشم نگران و آشنائی خواهان. و از پنجره که در زیرش ایستاده بود اشارت کنان.

شب اوّل به بے اعتنائی. شب دوم بتعجب و حیرت. شب سوم بتحقیق و تدقیق گذشت. شب چهارم بر خود مصمم کردم که "اگر به بینم سبب سر راه گرفتنش را بپرسم"

بخیال اینکه فراخی در کارم پیدا خواهد شد. و طالعم در سازگاری است باسر و وضعے از سائر اوقات پاکیزه همین که از قهوه خانه بیرون آمدم آهسته آهسته روئے به پیره زن رفتم. در خم گردش کوچه همینکه از نظر قهوه گیان پنهان شدم قفسه بالا رفت. زنے زیبا. گشاده روئے گلے در دست در دل چپانید و بوسید و بمن انداخت و باشتاب تمام قفسه را فرود آورد. و دهانم باز. چشمانم بقفسه دوخته. متحیر. تا اینکه پیره زن آستینم را کشیده گل را برداشته بدستم داد.

گفتم: تو را بخدا این چیست؟ این کوچه. کوچه پریان و سرزمین جنیان است؟ آن گل رو که بود. و این گل خود چیست؟

پیره زن :- تو احمقی ؟ سفیهی ؟ چه چیزے ؟ بایں ریش و پشم و سر و وضع به آدم جهاں دیده می مانی- امّا از کار جهاں را همیں سر و وضع را امیداری و بس- مگر نمیدانی- که اگر زنے بمردے گل بادام اندازد یعنی چه؟

من :- میدانم میخواهد بگوید که :-

بسان مغز بادامے که از توام جدا گردد
در آغوشم نمایاں است خالی بودن جانت

امّا در سایهٔ ریش و پشم ایں را هم دانسته ام- که ایں اشارت و رموز گاه خیلے گلوسوز مے افتد- چنانچه مغز بادام خورده مے شود- پوستش هم کناره میشود-

پیره زن :- مترس عزیزم- مترس ما نه گلوسوزیم- نه پوست کن- اگر دست رو بسینه باگذاری- پائے به بخت خود زده- خر نیستی- که از سایه به رمی- و حال آنکه نترس تو سایه است و بس-

من :- خوب حالا که چنیں است- آں زن که دیدم کیست و تکلیفم چیست؟

پیره زن :- پرشتاب مدار- حالا در شش را بگذار- که نه وقت مقتضی است و نه جائے مناسب- فردا ظهر در قبرستان ایوب در پهلوئے اوّلیں سنگ قبر سر سبز مرا با شال سرخ در گردن بجوئی بالفعل خود را نگهدار-

ایں بگفت و برفت- و من بحجرهٔ خود در آمدم- و باندیشه عریض و عمیق ایں کار افتادم- میدانستم که در فتوحے بر رویم گشوده است- امّا مے نرسیدم که آں گشائش- نتیجه سخت گیری و رشک شوهر او باشد- خطرهائے زینب- قصه مریم و یوسف- عشق دلارام و ریش صورتِ من- بخواطرم آمد- نخست آتش عشقم فرونشست امّا گرمیِ خون و غرورِ جوانی روز افزوں تاب نیاورده- هر چه بادا باد گویاں قصد آں کردم :-

دل بدریا زنم و رخت بصحرا فگنم

روز دیگر بحسب وعده میعادگاه معهود رفتم و پیر معلومه را با شال سرخ در پهلوی سنگ قبر سرسبز دیدم. و دور از راه در زیر درختان سرو در منظر خوش باستانبول عقد انجمن عشق برپا و آغاز مذاکره مهر و وفا.

پیرزن اول استقامت صدق وعدم را بستود. پس از آن به پلیتیسی و اثبات رایی که در پیش است سوگندها یاد نمود. بعد از آن باقتضای پیری چانه گفتگو را گشوده و از شرح زندگی اندوه و پیشه پدر او. که "غرضم خدمت بتوست و تو را از پسر خود عزیزتر میدارم" و دیدم که در آن هم بجز تخلیه کیسه و نقصان سرمایه و سوزش چپوقهای من چیزی نیست.

گفتم: بسیار خوب. بیاییم بر سر مسئله. و دو کلمه هم از خانم بگوی. تفاصیل و تکرار عبارات و پیچ و تاب تعبیرات را که طی کردیم. خلاصه کلام او اینکه:

خانمی که دیدی مس گیس سفید آنم دختر تاجری دولتمند حلبی است. این تاجر دولتمند حلبی غیر از این دختر دو پسر هم دارد. خود در این اوقات یعنی دو سه ماه کم یا بیش از این وفات کرد. هرچه خاک است عمر شما باد. و دختر او یعنی بازماندگانش که پسرانش باشند بجای او نشستند. و در این شهر تاجری بزرگند. بانوی مرا که اسمش نکلیب است. در جوانی بین شانزده یا هفده سالگی به شیخ پیر متمول داده‌اند. این شیخ پیر متمول عاقبتش این بود که بیش از یک زن نگرفت و میدانست که دو زن در یک خانه باعث خرابی و اوقات تلخی صاحب خانه است. از آشوب و شلوغ خیلی مجتنب و راحت و آسودگی را طالب بود. این بود که زن جوان گرفت تا در خور خود در زیر دست خود بترتیب خود بار آورد. حقیقة خیلی

خوش وقت و خوشبخت بود - که با بانوئے من همسری کرد - برائے اینکه همسر او (بانوئے من) نازک طبع - خنده رو - پاکیزه خوست - زنے به نازکے طبع و خنده روئے و پاکیزه خوئے او - در دنیا نمی شود ولے در یک چیز ستاره این زن و مرد با هم اخت نیفتاد - و مرافقت شان سازگار نشد - و سبب مرگ شیخ هم همان شد - شکرلب بورک را با سرشیر میخواست - و شیخ با پنیر پنج سال تمام در وقت غذا و سر هر سفره - این دعوا بود - تا اینکه شش ماه پیش روزے شیخ برغم شکرلب از بس بورک پنیری بخورد - بمرد - خدا رحمت کند - چهار یک مال و منال شیخ - یعنی آن خانه که دیدی - با کنیزان و اثاث البیت و سائر لوازمات خانه - خلاصه هرچه شرعًا بشکرلب بایستے برسد رسید -

حالا با جوانے و جمال و با توانگری - و مال میراثی البته بے خواستار نمے ماند - امّا چون خانم نسبت بسن و سال خود از همه زنان عاقل تر و هوشیار تر است - در انتخاب شوهر تازه مشکل پسندی نموده - میخواست که شوهر نو دلش فقط برائے جلب نفع و تحصیل افتخار نباشد - ازین رو همیشه در جستجوئے شوهرے درست و آراسته بود -

چون خانهٔ ما روبروئے بهترین قهوه خانهائے این شهر است بنا کردیم آینده و روندگان آنجا را از نظر خریداری گذرانیدن بے همه چیز و بے ریشخند و تملق - درمیان آن همه از تو برازنده تر و با شخص تر ندیدیم برادر من صاحب آن قهوه خانه است - میانهٔ او با ما خوب است - در سر تو بعضے سوال و جواب ها کردیم - جواب هائش خانم را خوش آمد به پیوند تو میل کردیم - اینک مختصر قضیه - حالا تو خوب بین و بسنج خدمت خوبے کرده ام یا نه ؟

از برداشت صحبت پیره زن هیچ گمان نمیکردم که این حکایت بچنین جا منجر شود - بقدر کسیکه از پائے دار خلاص شود - خورسند

شدم دیدم کہ بے رازداری ونهفتہ کارے وبے تبدیل اساس وتغیر لباس بجائے مشغلہ کوتے وبرزن۔ وخرش سوراخ وروزن پے خوردن زخم وکشیدن قمہ۔ خلاصہ بے ہمہ۔ بجز مال ومنال وآسودگی حال چیزے درمیان نیست۔ بطابع خود آفرین گویاں دانستم۔ کہ نانم درروغن افتاد۔

دولت قرین من شد واقبال رہبرم

از شادی ہزار حرف بے معنی بہ پیرہ زن گفتم۔ وعہد کردم۔ کہ با بانو۔ تالب گور ہمزانو باشم۔ وبہ پیرہ زن احسان بزرگ کنم۔

پیرہ زن گفت:۔ حالا چیز دیگر ہست۔ خانم بمن سفارش بلیغ نمودہ کہ پیش از وقت وعمل ہمہ چیز رادرست خبردار شوم۔ نسب وحسب پایہ ومایہ وبضاعت وسرمایہ تورا بفہم۔ میدانی کہ خویشاوندان او مرد مانند۔ اگر بفہمند کہ خواہر شان بفرومایہ تر از خود شوہر کردہ۔ دیگر بر رویش نگاہ نے کنند۔ وشاید ہم بقصد او وشوہرش برخیزند۔

اگر جواب ایں سختاں را پیش از وقت حاضر نکردہ بودم دست وپا را گم میکردم۔ اما ہمین نیروئے بخت وبملاحظہ وسعت میدان اسپ فصاحت را اسباب عنان کردم۔ کہ ما از حسب ونسب در دنیا کس نیست۔ کہ حاجی بابا را نشناسد۔ از اقصائے یمن تا حدود عراق۔ از نہایت دریائے عمان تا غایت صحرائے قپچاق اسمم معروف ومشہور است۔

پیرہ زن:۔ خوب۔ پدرت کیست؟

من:۔ پدرم۔ مردے بود توانگر۔ پیشتر از یک قبیلہ وہابی سرہا از زیر تیغش گذشت۔ ہمہ ریشہا کہ نتراشید۔ وچہ وندانہا کہ نکند!

پس دم درکشید۔ وشجرۂ نسبی برائے خود ساختم۔ کہ "اگر از نژاد

پاک و تبار تا بنا کم میخواہی - مرا بنگر یار - خواہ بانو - خواہ برادرانش وخواہ ہر کہ باشد - درعلو حسب و نسب بغوز ک پایم نمے رسند خون پاک عربی در عروق و اعصابم روان نیا گانم از اعراب منصوریہ دیا نجار عربستان - شاہ اسمٰعیل صفوی مارا از آنجا کوچانیدہ در بہترین ناحیۂ ایران نشانید - تاکنوں ہمیں منوال ہستیم - نیاگان دیرینم استر بن خربن مادیان از قبیلۂ قریش وبنی قحطان بلا واسطہ بسلسلہ بنی ہاشم بند و بخط مستقیم بذریۂ نبوت ہم پیوند - خلاصہ با مبارک ترین خون اسلام ہمدم و با قدیم ترین سلسلہ ہم قدمم -

پیرہ زن :- ماشاء اللہ! ماشاء اللہ! ہم سیادت در حسب - وہم شہر یارے در نسب - دریں باب ایں قدر کافی است - اگر تو چنینی خانم نیز چنیں مے خواہد - اگر مایہ ات ہم بقدر پایہ ات باشد زہے سعادت -

من :- اما مایہ ام - اگر نقد بسیار در دستم نیست عیب نباشد کدام تاجر نقد بسیار در دست نگاہ میدارد؟ بداں کہ در ہر جا مضاربہ کاراں دارم - کہ مال مرا بداد و ستد مے اندازند - و در وقتش سرمایہ را باسود مے پردازند - حریر و دیباج و مخملم از طرف خراسان مے رود - و پوست بخارا مے آورد - گماشتگان با نقود من و سنجاب و سمور مشہد تجارہ شال کشمیری و جواہر ہند گماشتہ اند قدک و کرباسم در ہشدر خاں با مہرہ معاوضہ و مال ہندی کہ از بصرہ خریدہ بحلب فرستادہ ام - با پوست برہ و شالکے معاوضہ مے شود - خلاصہ اگر حقیقت مقدارم را بخواہی دشتے فرض کن پر کشت و کشتے پر زرع و زرعی پر خوشہ - و خوشہ پر از دانہ - اگر شمار ایں میدانی - شمار آنہم مے توانی - وگرنہ خود دانی - بدرستی و تحقیق بیا لو بگو - کہ چشمش بکجے افتادہ - کہ اگر مال و منالش را فراہم آرد - خود و برادران

وخانوادہ واہل ویارانش را در گرداب حیرت غوطہ در گذارد۔

پیرہ زن :- حالت ہمہ دانستہ و فہمیدہ شد۔ کارے کہ مانند پیوند عالم مہر و محبت است۔ و در اوّل شب در سر کوچہ باش راہش را مے جویم۔ کہ باشکر لب بہ پیوندی۔ اگر دل خودش بخواہد کسے مانع نے تواند شد۔ امّا اگرچہ گستاخی است۔ نصیحتے مادرانہ بتو میکنم۔ تو ہم فرزندانہ قبول کن۔ پورک باسر شیر بخور نہ با پنیر۔ دیگر از ہیچ راہ دلتنگ مباش۔ کہ خانم بسیار نرم خوست۔ خداوند موافقت ستارہ و سازگارے طالع کرامت کند چوں ایں بگفت من دو طلا بخشش نہادم۔ او آہستہ آہستہ برفت۔ و من با فکرہائے عریض و عمیق در زیر سر دہا ماندم۔

شاداںؔ بلگرامی

گفتار شصت و هشتم

ملاقات حاجی بابا با شکرلب و ترتیب ازدواج ایشان

در زیر درختان چندان نماندم۔ زیرا نا فرض تر از آن کار بودم۔ برائے اظهار تشخص لباسے و برائے ابراز حیات نقدے۔ از آن گذشته برائے پسند خاطر خانم۔ حمام و خضابے لازم بود۔ و عطر از آن لازم تر۔ در راه خوستایشهائے کردم۔ که "حاجی لایق ریش پدرت۔ فرق دیوانه و عاقل را باز نمودی؟ اے جناب سید منصوری! اے هاشمی لب! اے قریشی حسب!"

سعادت بخت و نیروئے اقبال را تفکر کناں بکاروان سرا بر گشتم چه دیدم عثمان آغا در یک گوشهٔ حجره مشغول شمردن سودهائے سوداگری۔ در گوشهٔ دیگر دو بسته چپوقهائے بنده بدعائے دوستاں موجود۔ این حالت ذلت۔ با آن حالت رفعت۔ که در سر داشتم چناں بر من تاثیر کرد که بے اختیار با وکر ده اظهار خود فروشی که هرگز نکرده بودم۔ نمودم۔ و فهمیدانم که عثمان آغا دریافت باشد۔ آغا ہیں که گفتم۔ اموالم را همه گرو بگیر۔ و پنجاه تومان قرض بده۔ متعجب ماند۔

عثمان آغا۔ فرزند! این حرفها یعنی چه؟ این قدر پول این قدر تعجیل۔ دیوانه شده یا قمار باخته؟

من:۔ نه دیوانه شده ام۔ نه قمار باخته ام۔ خبط دماغ هم بهم نرسانده ام۔ همه کس بعقل و هوشم آفرین مے خواند۔ تو حالا پنجاه تومان را بده۔ بعد از آن تفصیلش را بشنو۔

چوں قیمت اموالم را امیدانست و دریں معامله ضررے نمیدید بے مضائقه حاجتم را رواساخت - و بے "خدانگهدار" بخدا آتش سپردم فی الفور سروتنے آراستم - بحمام رفته - مثل آدمی بزرگ از حمام بیروں آمدم -

بعد ازیں مقدمات وقت معهود رسید - باکثرت اضطراب و قلت شتاب - بمیعاد معهود شتافتم - پیره زن در آنجا حاضر - باحتیاط تمام بدیں سوئے و آں سوئے نگران در پنهانے - از درے کوچک باندروں طپانیدم -

از وضع خانه خوشم آمد - برائے اینکه مال خودے پنداشتم یکسر باندروں رفتیم - چراکه بعد از مرگ شیخ در بیروئے باز نمیشد چناں باحتیاط تکلیف و تکلف بکار مے رفت - که گویا شیخ زنده است از درکوچک بحیاطے کوچک - و از پله حیاط کوچک بالاتم برده پردهٔ منقش بالاکرد - و مرا درکفش کن برد - روشنائیش عبارت از یک قندیل اسبابش عبارت از چند زوج کفش زنانه تا آنوقت از چهار در تو رفته بودم - پیره زن مرا در آنجا نشانده خود برائے خبر دادن بیانو رفت - انواع و اقسام صدها شیشه و البته صدائے صاحبان کفشها بود - کفشها و چشمهائے صاحبان کفشهائے از پشت پنجره بمن دوخته بود - در آخر از کنج کفش کن دری باز شد - و پیره زن مرا بدخول اشارت کرد -

هرچه بیشتر رفتم - طپش قلبم بیشتر شد - دست و پائے را جمع کردم و آستین و دامنے فراهم آوردم - با احترام تمام داخل اطاق شدم - یک شمع بیش روشن نبود -

اطاق را دیدم - آراسته و پیراسته - فرشهائے نفیس گسترده روپوشهائے فاخر - پردهائے حریر - و مجموعه سرتا پا مجموعه - بجز چشمان سیاهش - که چشمان آهوان خطائے مے ماند - چیز دیگرش پیدانه در گوشه

پہلوئے پنجرہ نشستہ با دست اشارت کرد - کہ بنشیں - گفتم چہ بہ ازیں کہ من بندہ وار در خدمت ؎

کمر بہ بندم و تو شاہ وار بنشینی

بعد از تکلف بسیار کفش ہا را بر آوردہ و در برابر وے بہ دو زانوئے ادب نشستم - آں قدر چم و خم و فر و فرولا بہ و نیاز بکار بردم کہ حالا وقتے بیادم آید - خندہ ام مے گیرد -

مدتے دراز رو بروئے یک دیگر نشستیم - و بجز الفاظ آداب و رسوم حرفے بمیان نیامد - تا زنیتم بعائشہ د کہ کنیز کش بود اشارت بہ بیرون رفتن فرمودہ و بہ بہانۂ برداشتن بادزن پردہ از رخسار بکشود -

تو گفتی گشت طالع آفتابے کہ شد از طلعتش روشن در و بام
بخود گفتم شگفتے را ندیدم بتابد آفتاب اندر دل شام
دو زلفش از سراپا تا سر دوش ہمہ چین و شکنج و حلقہ و دام
نہ ہرگز چوں رخش فردوس خرم نہ ہرگز چوں قدش شمشاد بدام
ندیدم ماہ را از سرو گردوں ندیدم سرو را از سیم اندام
نگہ دلدوز تر از تیر رستم مژہ برگشتہ تر از خنجر سام
دہانش غنچہ را ماند و لیکن نباشد چوں دہانش غنچہ بسام
بزلفش ہر چہ در گیتی است چنبر بہ چشمش ہر چہ در آفاق اسقام
در آں یک شہر زندہ دل بزندان دریں یک ملک تقوی کار بدنام

ایں اشارت (یعنی برداشتن پردہ) بشارت ترک تکلف بود - مانند بت پرستی کہ پیش بت بسجدہ افتد بیفتادم - و برائے اظہار اشتیاق و رندی و سلیقہ بنوعے کہ ہیچ جائے شبہ و شک نماند - اظہار عاشقی و حیرت تمام کردم خلاصہ بیوۂ شیخ گویا از موضوع منتخب بدلائل متعددہ خود بے اطمینان نماند و جاہم داشت - و بے برنگذشت - کہ بایں الفاظ در نثار مراد ساز و محرم راز خویش ساخت -

گفت عالم خراب است و دلم بیتاب - امان از چشم بد کہ مرا بستوہ

آورده است واحوالم را پریشان نموده- از توجه پنهان بهوائے ارث مرحوم شوہر- و برائے جہیز خودم کہ در حقیقت کلی است- جمعے انبوہ بہ پیش و پسم افتادہ اند- بنوعے کہ کم ماندہ است- دیوانہ ام کنند خویشاوندانم ہر یک را گویا بر من حقے است- مرا ہم جزوے از مال و منال خود مے شمارند- بجز فائدہ خود چیزے بنظر نمے آرند اگر شوہرے برایم بجویند- مثل این مے جویند کہ جوالے پشم را باز نبیلے جو معاوضہ کنند- یکے از پسران برادر شوہرم قاضی است مے گوید کہ بموجب شرع اگر از اقربائے میت تا جبۂ خود را بر روئے زن وے اندازد- اثبات حقی مانند حق شفعہ پیدا مے سازد" دیگرے از خویشان شوہرم مدعی است- بر اینکہ- با این ہمہ ارث تو را حقے نیست و مرا مےخواہد بمرافعہ کشد-

خلاصہ ازین ناملائمات دلتنگ و دلخوں و برائے آسودگی و راحت بے تاب و آرام برائے خلاصی بجز یک راہ پیش نہ دیدم یعنے شوہر کردن خداوند ترا براہم انداخت- اکنوں گویا دیگر اشکالے نماندہ باشد-

پس ازاں گفت کہ ہمہ اسباب ازدواج حاضر و آمادہ است- اگر راضی بشوی- اینک قاضی دراں اطاق حاضر- و از جانب من وکیل- کا ممّد عقد را اتمام کند-

منکہ حاضر این شتاب نمودم- مانند کسیکہ درمیان زمین و آسمان معلق باشد- دلم بہ تپیدن آغاز ید- اما بر ندی بے گم کردن دست و پا بمناسبت مقام اظہار مہربانی ہا و عشق بازی ہائے خوش آیند نمودم-

چناں بے شکیب بود کہ فی الفور امرا نمود قاضی حاضر کرد- قاضی حاضر کردہ بش با خود محررے آوردہ بود- تا او نیز از طرف من وکیل شود قبالۂ از جیب بدر آورد- جہاز و اموال خانم دراں ثبت و ضبط بمن پرسید کہ صاحب این جہاز چند مہر معجل و چند مہر مؤجل مے دہی-

من خود را واپس کشیدم- و جوابے بہتر از آنکہ بعایشہ بہ پیرہ زن دادہ بودم- ندیدم کہ سرمایۂ تاجران ہمہ نقد نیست تنخواہ است- و آن ہم در محل

شک و شبہ۔ اما باز خود را نباختہ۔ بر ندی گفتم منہم اموالم را نخانم مے بخشم اگر او نیز ہمیں کند۔

قاضی :۔ این سخاوت اندکے بافراط است (لا افراط و لا تفریط) مارا چیزے نقد تر از ین ہا ہم باید۔ مثلاً تو در استانبول چہ قدر مال داری۔ از ین ہم راہ دور البتہ با مایہ کم بداد و ستد نیا مدہ؟ آنچہ اینجا از نقد و جنس داری۔ اگر بقبالۂ خانم اندازی کافی است۔

گفتم این طور باشد۔ بہ بینیم :۔

پس مانند کسیکہ در پیش خود حساب میکند۔ قدرے بہ فکر فرو رفتہ گفتم بنویسید۔ صد و دہ تومان نقد۔ پنجاہ تومان ہم جنس۔

از ین سخن درمیان قاضی و زن شور و صلائے شد۔ قاضی خبر برد و بعد از مکالمۂ مختصر خبر ترتیب و تنظیم کار آورد۔ و با رضائے طرفین قبالۂ مہر تمام شد وکیلین طرف ایجاب و قبول صیغۂ عقد را بآئین شرع شریف محمدی اجرا نمودند و از اطراف و جوانب صداہائے مبارک باد بلند شد۔

اجرت عقد بندی و انعام و احسان خدمتگاران ہیچ یک را در یغ ننمودم۔ و بجائے اینکہ بروم۔ و در پیش چشم قہقہائے خود خرخرۂ عثمان آغا را بشنوم۔ با وقار ترکی موقر و با ہیبت شیخے مہیب در لحاف پرپر قو۔

شاداں بلگرامی

گفتار شصت و نهم

بزرگ شدن حاجی بابا از چپوقچی گری و به رنج و زحمت افتادن او از شهرت فروشی

دیدم۔ سخت گیرافتاده ام۔ یکے از حکمائے چین از روئے بصیرت گفته است۔ که اگر کار خوردن منحصر بهماں جنبانیدن چانه ولذت کام بودی۔ هیچ به از خوردن نبودی۔ و همه کس در همه وقت بخوردن پرداختندے امّا معده و سائر آلات هضم۔ بلکه تمام اعضا را در آں دخل است۔ و به نیک و بد آں حاکم۔ زن گرفتن نیز همیں حکم را دارد۔ اگر زناں شوئی عبارت از هماں بوس وکنار بودے۔ چه خوش بودے امّا سازگارئے خویشاں وترتیب منزل و مکان و سائر کارها نیز هست که سعادت ونجحت کار زناں شوئی بداں ها وابسته است۔ و نیک و بد آں از انجا دانسته میشود۔

چوں روز بعد از نکاح جلیله جلیله از حسد وکینه خویشاوندان از بهر سود خویش۔ علی الخصوص از حرکات پرفتنه وتشویش ایشاں چنداں افسانهائے درهم و برهم شنیدم۔ که گماں کردم بسوراخ کژدم افتاده ام۔ مصلحت آں دیدم که کیفیت عقد را در پیش برادران به احتیاط بگشائم۔ چه فکر لب میگفت۔ هر قدر ایں عقد بموافقت شرع است۔ امّا مطابقت ایشاں هم شرط است۔ سخنشاں دور و دراز دو توانگرند و بقدر قوه امکاں بدوستی و استمالت ایشاں باید کوشید۔

امّا از راه پیش بینی به هر سوئے آوازه پراگند۔ که با سوداگرے توانگر

بغدادی سرزناشوئے دارد۔ وبہ یکے از برادران بوقوع واقعہ اعتراف نمودہ سررازرا بکشود۔ وبرائے آفتابی نمودن این کار ساختہ خواست ولیمہ دہد وبہ بیگانہ وخویش بنماید کہ پیوندی کامل است نہ سرسری۔

من نیز ازین قضیہ خورسند۔ کہ بایں واسطہ توانگر شمردہ مے شوم بنائے تشخیص را ازگرفتن خادم وحشم باسمہا ورسمہائے مختلف نمودم چیوقہائے خانہ را نو کردم۔ فنجانہائے قہوہ بانعلبکی ہائے مفضض ومطلا ومیناکاری خریدم۔ وبرائے نفس خود دوسہ تائے آں را مرصع ومجوہر ساختم۔ بعد از تصرف عیال از مال شیخ کفش را درپا وپوستینش را در بر کردم۔ رخت ہائے مرحوم دیدنی بود۔ یک صندوق پر از قبا وپوستین داشت۔ بقول بیوہ اش ہمہ ارثی است۔ پیش مہمانی خانہ را آراستم۔ وپیراستم۔ باولاک زادگی ذاتے آں سر ووضع وصفائے کہ برخود گرفتم۔ ہمانا مرا آدمی بزرگ مے نمود۔

این را ہم بگویم۔ کہ پیش از مہمانے بدیدن برادرزناں رفتم اگرچہ درباطن مضطرب اما ہمیں کہ باسب یراق مرصع شیخ سوار شدہ وخدمتگاران اطرافم را بگرفتند۔ دیدم کہ ہمہ بتواضعم می ایستند بے نہایت خوشنود شدم۔ از شیہہ اسب برخود مے بالیدم۔ کہ براکب خود مے نازد۔ از سواری خود وپیادگی دیگران غرور کناں چشمم جائے را نمے ماند۔

گر بدولت برسی مست نگردی مردی

الذلذاتم ملاقات ہم سفران وہم شہریاں راہ بغدادم بود۔ چوں آناں را باں لباس ہائے کثیف کرباسین وکلاہ ہائے لتہ نماین وگیوہائے بے جوراب وخود را باں لباسہائے لطیف حریر عثمانیاں مے دیدم۔ گمان میکردم۔ کہ آناں برائے بزرگ کردن من آمدہ اند نمیدانم۔ آناں می شناختند۔ یا نہ۔ اما من از دیدار شاں روئے برمے تافتم۔ والتجا بسایۂ عمامہ وعبا وخرقہ وردائے خود می بردم۔

نتیجهٔ زیارت برادران زن بهتر از نامولم شد. نمیدانم چرا برادران زمان ازپیوندم با ایشان با امتنان و اظهار خورسندی این معنی را مایهٔ مباهات وافتخار خود دانستند. چون بازرگان بودند. همهٔ صحبت ایشان در سر داد وستد و سود و زیان شد. من هم بگروهٔ ایشان رفته کلی بودن سرمایهٔ ا خاطرنشان ساختم. امّا نیک ملتفت بودم. که در گفتگوی تجارت حرف ناهمواری بباز نیاورم. آنان از تجارت بغداد. و مال بصره و متاع عربستان و حاصل هندوستان سخن می گفتند. و من با جواب های متعارف و متعاد بجز جزئیات و تحقیقات نمی پرداختم تا مبادا از بی اطلاعی رسوا گردم.

بعد ازین دیدن ها کاری دیگر ماند یعنی اطلاع عثمان آغا از سعادت حال خود و دعوت وی بمهمانی که آیا بکنم یا نکنم. در تردد بودم. چه از افتادن بتجیه ام بروی کاری می ترسیدم. و با آنکه عثمان آغا سکوت محض بود. عاقبت راهم بدین قرار گرفت. که با او نیز اعتماد نکنم. بالفعل با او هم ترک مراوده را نموده تا در جای خود پای خود بجا دانم. ودفع هر نوع بیم و هراسی را از خود کرده باشم.

شاداں بلگرامی

گفتار هفتادم

خودنمائی کردن و ببلا افتادن حاجی بابا وشکرآبیش باشکرلب

مهمانی با دبدبهٔ وطنطنهٔ انجامیده- تشخص وتمولم را دلیلی کافی ووافی شد- پس با اطمینان ازحال وکار بذوق وصفا شروع کردم چنانچه کشودگی درخانه وسفره داریم- نقل مجالس گردید- ولی در باطن ازین خودفروشی درسایهٔ زن همیشه محزون ودلخون- دیدم موضوع اختلاف منحصر بآن مسئلهٔ بورک شیری وپنیری که عایشه گفته بود نیست- غیر از آن هم موضوع بسیار دارد- بارها گفتم که شیخ چه قدر آدمی حلیم وسلیم وباحوصله بوده است- که در عمر خود با زنش تنها در یک مسئله اختلاف داشته- امّا من در هر مسئله که دو شق تصور می‌توان کرد- با زن تازه ام- هر یک طرف دیگر می‌گرفتیم-

خلاصه دلم خواست که از یک لذت هم که از دولت بدست می آید- نگذرم- یعنی بهم شهریان خودفروشی بزرگی کرده باشم- وهم تعجب عثمان آغا را به بینم؟

گمانم که همه چیز بر جای خود برقرار خواهد بود- باغوای نفس بی تاب شده گران مایه ترین رختهای خود را پوشیده به بهترین اسب سرطویلهٔ شیخ سوار شده- وبا نوکران خود در وقت از حمام به (خان والده) که روز اوّل بشغل چپق چی گری آمده بودم رفتم- در وقت

دخول از در کسے مرا نشناخت - و بهوائے اینکه بخرید آمده ام - احترام کردند - سراغ عثمان آغا را گرفتم - همراهانم در صحن کاروان سرا جانمازے ایرانی انداختند - نشستم - بهترین چپوق هائے آنجا را چاق کرده بدستم دادند - عثمان آغا بیامد - مرا نشناخت - و در گوشه سجاده باکمال ادب نشست - چون در صحبت کشوده شد - قدرے متعجب نگریسته بے اختیار گفت - بمحاسن پاک پیغمبر که تو حاجی بابائی غیر او نیستی" و شروع کرد بخندیدن -

پس از اندکے گفتگو حکایت حال خود و فائده پنجاه تومان را بیان کردم - امّا عثمان آغا بحکم تجربه و کار آزمودگی این حال را بفال خیر نگرفت - چون هم شهریانم دیدند - که در زیر آن عمامه بزرگ و در میان آن پوستین فاخر بجز حاجی بابا کسے دیگر نیست و چپوقها و خدمتگاران از دست - رگ غیرت و حسد ایشان بحرکت آمده از بدگوئی و بدخواهی خودداری نتوانستند -

دانستم که خطا کرده ام - امّا کار از کار گذشته بود - خواستم بیک شیوه از میدان این خبط بجهم نشد -

یکے گفت حاجی بابا پسر دلاک که میگویند - این است! گو پدرش شناشیدم - مادرش را نگاشیدم -

دیگرے گفت کهنه اصفهانی خوب کردی تو بریش ترکان ریدی - ما بریش تو ریدیم - عمامه گنده اش را ببین - شلوار فراخش را باش - چپوق درازش را تماشا کن - باباش هم این ها را در خواب ندیده بود -

هم شهریان بایں سخنان سرزنش و آشوب کنان - من برخاستم و بروے بهتر گوارے خود نیاورده سوار شدم - و از میان آن شور و آشوب بیرون رفتم -

اوّل قدرے فحش به آنان دادم - بعد از آن بخویش باز آمده گفتم - خوب فلان فلان شده - دیگر کار نداشتے - بکش که سزائے تو است -

چشمت کور شود۔ بمرگ حسن دلاک که خوب کردند۔ بلکه کم کردند۔

سگ فربه ز پنجهٔ گرگان   با سلامت یقین بدان نرهد
شهری خام از کف کردان   پیش از دزدی و کتک بجهد

کو روزے که تو آدم بشوی۔ هیهات! هیهات!! ازین غلطها خیلے باید بکنی۔ و خیلے ازین نان باید بخوری تا عقلت بسر آید۔ این ریش را چه وقتے که از کدوے تهی آویزان است و جلدی است بے خرما۔ مگر سخن آن خردمند را نشنیده بودی۔ که گفته است:۔

رفعت کس نه پسندند کسان جز بردار

با این ذکر و فکر خود را بخانه رساندم و بحرم خزیدم۔ بلکه با استراحت تلخی و ترشی این آشوب و شوار را قدرے فراموش کنم۔ امّا اشتباه کرده بودم۔ تلخیے کامم دو چندان شد۔ شکر لب مثل کسے که جن به پوستینش افتاده باشد برخاست۔ که آغا مهر معجل مرا بده میخواهد لباس درست کنم و چنان بے مزگی کرد۔ که خواستم داغ دل هم شهریان را از و بر آرم۔ زهر دل مسموم را باد بریزم چشم بسته و دهان کشاده آنچه بزبانم آمد گفتم۔ چنانچه سراپایش با خلعت دشنام و ناسزا آراسته شد۔ "بگو پدر سگ آنان و بگله پدر خر تو هر دو بشناسند" بیا به بین که حاجی نرم خو با آن آتش دل از بیر بیشه مانند ران خشمناک تر و درنده تر شده است۔

شکر لب اوّل متعجب از ترس بگوشه خزید و پس از آنکه تیرهائے ترکش من فرو کشید۔ با عایشه بیرق دار۔ و کنیزکان مردم شکار روئے بمن آورد۔ و دهان بگشود۔ نمیدانم آن سخنان درشت بآن دهان کوچک چگونه مے گنجید۔ طلاقت لسان او بزبان عایشه اطلاق نمود و اطلاق زبان عایشه زبان کنیزان را اطلاق کرد۔ خلاصهٔ علی الاطلاق مرا از لتهٔ حیض خود بدتر کردند۔ و چنان طوفان فریاد و فغان را بسرم باریدند که پایداری را محال دیدم۔ فتنه چنان بزرگ شد که در اطاق جائے نماند لازم آمد که من جائے خالی کنم که

با تو باشی دریں سراپا من

برادر! پدید یده معلوم شد که آں کنیزگان غنچه دہن شیریں سخن از آں جواری و لؤلؤ مکنونها که قرآن عظیم الشان بما وعده داده نبودند۔

پراگنده خاطر پراگنده دل
سرافگنده و خسته و مضمحل

باتفاصیل تمام آں روز خود را باطائفے کشیدم و آں همه سر و سامان بیک کردار بیجا بباد فناں رفت۔ شومی درد و غم گریباں گیر و نحوست ہمعلم پائے پیچ شد۔ و دیدم که اگر به پیش ازاں دروغ گوئی ناچار شوم۔ کار بجائے بدی کشد و بالمره خراب مے شوم۔

با خود گفتم که اگر دروغ نگفته بودم۔ زنم هر چه مے خواست داد و بے داد بکند۔ چه مے توانست کرد؟ کاش از اوّل دروغ نگفته بودم۔ اکنوں چه خاک بر سر بریزم۔ که با دروغ گوئی بسته شدم آں هم با سند و قباله در پیش مردم نامم بدروغ زنی و افسوں سازی علم آمد۔ آں هم با امضاو باتجل۔

شاداں بلگرامی

گفتار هفتاد و یکم

بروز تزویر حاجی بابا و طلاق دادن شکرلب را

شبی تبدار گذرانیدم و تا بانگ صبح دیده بهم نه دوختم۔ بامدادان هنوز بقدر یک ساعت نخوابیده۔ از صدای خدمت گاران بیدار شدم۔ که در زده گفتند۔ برخیز۔ برادران زنت با جمعی بدیدن تو آمده اند۔

اوّلاً بی اختیار لرزه ام گرفت۔ چنانچه تاب و توشم نماند۔ نتیجه دروغ گوئی مجسم شده در پیش رویم سخن می گفت۔ خیالاتی چند هر یک از دیگر هولناک تر بذهنم راه یافت۔ پائم که هنوز درس مشهد را فراموش نکرده بود۔ بخار خار افتاد۔ در آخر باخود اندیشیدم۔ که شکرلب زنم باشد۔ هرچه می شود۔ بشود۔ گیرم که بقدر آنچه گفته ام توانگر نبوده ام۔ تنها این است کاری که هزار کس پیش از من کرده منهم کرده ام۔ پس گفتم۔ چپوق و قهوه حاضر کنید۔

رخت خوابم را برچیدند۔ و از اینان یگان یگان آمده بر روی مسند نشستند۔ دسته ایشان عبارت بود از دو برادر زن و عمو و عمو زاده و یک نفر خیره نگاه که هرگز ندیده بودم۔ خدمت گاران نیز در مقابل صف کشیدند و در میان ایشان دو نفر بزن بهادر سبیل چخماقی نیز و گمک بدست ایستاده قیقاج قیقاج بر من نگریستند۔

خیلی کوشیدم که از اظهار امتنانی از تشریف آوری ایشان و بیگناهی و صاف و سادگی خود بنمایم۔ اما بسختان معلوم جواب هائی مختصر دادند۔

پس از سفارش قهوه برای داشتن مقصود روی به برادر زن

بزرگ نمودم۔ کہ انشاءاللہ مکروہ وملالے ندارید؟ سخت صبح زود سے مارا مشرف فرمودہ آید اگر خدمتے ہست بفرمائید۔

برادرِ بزرگ (بعد از اندکے تامل) گفت :۔ حاجی بمن نگاہ کن۔ تو مارا سادہ وسندلہ گیر آوردہ احمق بے شماری، خرمیدانی؟ یا این کہ خیال میکنی۔ ریسمان را بدست تو دادہ اند۔ تا بدلخواہ خود بازکشی؟

من :۔ اینہا چہ فرمایش است۔ آغا جان من کیستم وچہ کارہ ام۔ من خاک پائے شما ہستم۔

برادرِ کوچک :۔ چہ کارہ؟ چہ کارہ؟ چہ طور این ہمہ کارہا بسر مردم میآورد؟ عجب چہ کارہ۔ کہ از بغداد برخیزد۔ بیاید اینجا مارا مثل میموں بباند اند۔

من :۔ اللہ۔ اللہ! این چہ حرفہاست؟ مگر من چہ کردہ ام؟ بفرمائید شما را بخدا! ۔ ۔ استش را بفرمائید؟

عمو (ریشش را گرفتہ) :۔ دیگر مثل خود تو یک شیاد دربدرے تصور میتوانی کرد کہ بمردم چنیں ہرزہ بخوراند وبگوید "عافیت باشد" نہ نہ۔ ما این بے ادبی ہا را ہضم نمے کنیم۔

من :۔ "عمو جان! چہ کردہ ام؟ بجان من بگو"

برادرِ بزرگ :۔ مے پنداری تو دلاک زادۂ اصفہان آمدہ زنے از خاندان بزرگ گفتی ومایۂ افتخار شان شدی؟ نہ

برادر دیگر :۔ "گماں مے کنی کہ مانند لات ولوتی با ما شان ہمسری دارد؟ نہ"

عمو (باستہزا) :۔ خیر حاجی تاجرے است بزرگ۔ ابریشم وحریرش از بخارا بما پوست میآورد۔ شال ہایش از کشمیر ولاہور خواہد رسید۔ کشتی ہایش روئے دریا ہائے چین وہند را سیاہ کردہ است۔

عموزادہ (با ریش خند) :۔ "دلاک زادہ یعنی چہ؟ استغفراللہ تراشندہ کنندۂ قریش! واگر خدا بخواہد۔ ہم از صلب پاک بنی ہاشم وبا عرب منصوری

که را یارائے لاف حسب و نسب اوست؟

من: "اینها چه حرف است؟ و این فرمایشات چه را و چه معنے دارد؟ من اینها را نمے فهمم۔ امّا چون دیدم که طوفان نزدیک است بطوفیدن۔ گفتم: "اگر غرض شما کشتن من است بکشید و این طور پارچه پارچه پوستم را مکنید۔

خیره نگاه (که تا آنگاه خاموش بود): ۔ بآواز هولناک بصدا برآمد که مردکه بے شرم۔ بے ادب۔ من راست و پاک با تو میگویم وتوازآن خبیثان نیستی۔ که شائستهٔ زندگی باشی۔ اگر همین حالا داعیهٔ این نکاح را از سر بدرنکنی و زن را طلاق ندهی و ازین خانه و اسباب چشم نپوشی۔ یک دقیقه نمے کشد (اشارت ببسیل چماقیان) که این جوانان را که مے بینی۔ تسمه از گرده ات بیرون مے کشند۔ و سرت را مثل سر گنجشک از بدن مے کنند۔ من آنچه باید۔ بگویم گفتم۔ باقی را تو خود بدان۔

پس دهان همه حاضران گشود۔ و بے سرحساب و بے (دور از جناب) هزار راست ناگوار بنا فم بستند۔

چون فرصت حرف زدن نداشتم۔ بآسودگی فکر کردم که شات و شوتے خرج دهم۔

بخیره نگاه گفتم: ۔ خوب آغا! تو کیستی؟ که آمده در خانه مرا بجلے تے سگ میگذاری۔ اینها برادر زنان و خویشان۔ خوش آمدند۔ و صفا آوردند۔ خانه خودشان است۔ امّا تو را کجا می برد ند؟ نه برادرے نه عمو نه دخترت را گرفته ام۔ نه خواهرانت را۔ تو چه کاره۔

خیره نگاه (خود و بهان هسا و انش مثل شیرنریان بمن نگران) گفت: ۔ مے خواهی بدانی کیستم؟ از اینها که آورده اند۔ به پرس من نوکر پادشاهم"

دانستم که منتسب است۔ و خیلے تیز حساب کار خود کردم و بانرمی و خوشی گفتم در صورتے که غرض شما به مفارقت است چون مواصلت شرعی

شدہ است۔ بارے مہلت بدہید تا بحضور حاکم شرع برویم
و مفارقت ہم بروفق شرع شود۔ ما مسلمانیم و پیرو شرع و قرآن
بنظرم کہ شما ہم از حکم قرآن سرپیچ نباشید۔ و آنگہے از کجا کہ زنم
دراین باب با شما ہم داستان شدہ۔ و میل جدائی داشتہ باشد
من اوّل بہ پے او نیفتادم۔ او بہ پے من فرستاد۔ من خانۂ او
نے دانستم۔ او مرا بخانہ آورد۔ از مال و منال و خانہ اش خبرے نداشتم
این کار تقدیر و قسمت است۔ اگر بتقدیر و قسمت معتقد نیستید۔
لے ہے مسلمانی!

برادر بزرگ :۔ در باب میل شکرلب۔ خاطر جمع باش کہ او از ہمہ
بتو بے میل تر است۔

پس نعرہ برخواست کہ بلے بلے۔ شما را بخدا۔ دست بسرش کنید۔
برود گم بشود۔ پنجاہ۔ بلکہ بیشتر از این قبیل سخنان از طرف اندرون
بگوشم خورد۔ رو بدر اندرون نمودم۔ دیدم فوج کنیزان ہمہ چادرہا
یک شاخ۔ عایشہ علمدار شکرلب سردار کل۔ نگو کہ این سخنان تلخ از آن
لب شیرین بودہ است۔ کہ برائے مشاہدہ کار یعنی بد آنجا خواستہ
بودند۔ [illegible] انستم کہ شد ینہا شدہ است۔

کشور من تاب این سپاہ ندارد

من غریب و در دیار غربت و آنان مردمان غریب زیار نہ ہوا دارد
بجز سپر انداختن و تلخ را شیرین خوردن چارہ ندیدم۔ از جائے برخاستم
کہ حالا کہ چنین است۔ چنین باشد۔ در صورتے کہ او مرا نمے خواہد۔ منہم نہ
خودش نہ مالش۔ نہ خویشتن۔ نہ ہیچش ہیچ یک را نمے خواہم۔

ھی طالق طالق طلقۃ طالق مرۃً ثانیہ طالق ثلثہ۔

اما این را ہم بگویم کہ آنچہ شما بمن کردید۔ لایق مسلمانی نبود۔ اگر من سگ
بودم در فرنگستان با من بہ از این حرکت مے کردند۔ انشاءاللہ عذابے کہ
بمنکر خدا و رسول می رسد۔ بکسیکہ بمن ظلم کرد خواہد رسید۔

وسیعلم الذین ظلموا ای منقلب ینقلبون۔

پس آنچہ آیات و احادیث مناسب از بر داشتم ہمہ را خواندم و ختم سخن بریں کردم۔ کہ فالذین کفروا قطعت لھم ثیاب من نار یصب من فوق رؤسھم الحمیم یصھر بہ ما فی بطونھم والجلود ولھم مقامع من حدید کلما ارادوا ان یخرجوا منھا من غم اعید وا فیھا و ذوقوا عذاب الحریق۔

در آخر برخاستم و با غیظ و غضب تمام بمیان اطاق بر آمدہ آنچہ از مال شکر لب در برم بود۔ انداختم۔ و لباس ژندہ خواستہ بدوش گرفتم و با تعصب نظارگیاں دم در آمدہ گفتم۔ تف بکلہ پدر۔ ہرچہ عثمانی است۔ سگ بگور پدر شاں بشاشد و بیروں آمدم۔

شاد آں بلگرامی

گفتار هفتاد و دوم

واقعه که در کوچه روے داد
و اندک اندوه حاجی بابا را کاست و دلسوزی
و دلداری عثمان آغا و اندرز دادن وے او را

تا دیری در کوچه تند تند رفتم۔ بے آنکه بدانم بکجا می روم ایں قدر غم و اندوه در نظرم جلوه گر شد۔ که کم مانده بود دیوانه شوم۔ تا اینکه بلب دریا رسیده خیال کردم۔ اگر خود را در دریا غرق کنم بهتر باشد۔

ناگاه حادثه روئے داد۔ که بداں واسطه از آں صرافت افتادم ایں واقعه اگرچه چیزے نبود۔ ولے بر من تاثیر کلی کرد۔ و از الم رهانید۔ تماشائے یکے از آں سگاں جنگے استانبول که هیچ گاه در کوچها کم نیست واقع شدم سگے رفته از محله سگاں دیگر استخوانے که حق آناں شناخته شده بوده بود۔ فی الفور رستخیز عظیمے برپا شد۔ همه سگاں آں محله حمله آور شدند۔ سگ استخواں ربا را تا دم محله او دوانیدند۔ در سر محله آں سگ نیز یاران خویش را آواز داده آورد تا باآں سگاں روبرو شدند۔ کارزارے بزرگ و غریده سترگ برخاست۔

ازیں تماشه متنبه شده گفتم "بارخدایا۔ حکمت ہائے تو چه قدر عمیق است عقل خفیف بشر باندک مایه دانش دریافت حکمت ہائے بالغه تو را نمے تواند نمود۔ و اعتراض بدانها ما را چه یارا۔

حل معمائے حکمتت نتواند
آنکه کند حل صد هزار معما

مرا حکمت تماشائے جنگ سگاں از خواب غفلت بیدار کردی۔ وراہ
چارہ کارم بنمودی۔ اگرچہ مدرس بنظر حقیر است۔ اما درسش بزرگ تر از
شرح کبیر است۔ راہے کہ مے جستم چہ خوب یافتم۔

ہر رہے جوئی ہماں پیشت رسد
گفت پیغمبر کہ من جد وجد

سبحان اللہ:۔ حیوان لا یعقل ہم مانند انسان عاقل۔ در کار خود
دانا و بینا ست۔

پس ازیں حکمت بافیہا۔ روئے بمنزل ناصح وفادار و یار غار خود
عثمان آغا نہادم۔ کہ با ہمہ سنی گری باز مثل آدم با من رفتار می کرد
و مرا بچشم ہمشہری خویش مے دید۔ بعادت خود نیکم پذیرفت و بعد از
استماع بلایاتے من پیچے پر زور بچپوق خود زدہ۔ بایک پارچہ دود آہ کشاں
گفت:۔ خداوند کریم است۔ رفیق من ہماں وقت کہ آمدن تو را باآں
جاہ و جلال بہ پیش ایرانیاں دیدم۔ دانستم کہ بلائی بسرت خواہد آمد۔ تو
ہنوز خام و ناپختہ۔ نمیدانی کہ درو ہم چشمے چہ درد بے درمانی است؟
خوب بیتواں فرض کرد۔ کہ قلم فروش یا تنباکو فروش۔ کہ در یک روز
با ہزار زحمت وتکاپو یک نیزہ قلم یا صد درم تنباکو مے فروشد۔ تحمل کند کہ
(حاجی بابا باآں جاہ وجلال کہ ہرگز او را در خواب نیز بخیال نے رسد)
پیش او جلوہ گر شود؟ بلے اگر با لباسے از لباس ایشاں اندک بہتر و
بر اسپے از خر خرکے قدرے ارزندہ تر آمدہ بودی۔ بلکہ بتاویل اینکہ
تو از ایشاں اندکے خوش طالع تری مے بلعیدند۔ اما باآں دبدبہ و کوکبہ
(یا طنطنہ) شخص فروشی۔ چہ طور مے خواستی۔ کہ در پیش آں روسیاہاں
سفید نشوی و خار چشمشاں نشوی۔ و تو را بروز خود نگذارند؟ بے شک یکے
از ایشاں رفتہ و برادران زن تو بغدادی بنودن ولادت دلوت و
دلاک زادگی و خوردہ فروشی بودنت را حالے کردہ است کہ دلہ است
وزن نگہدا نبست۔ سوداگر پوست بخارا و شال کشمیری یائی چہ؟ کشتی

قماش و قافلهٔ حریرش از کجا؟ اگر تو مثل حاجی بابای اصفهانی - نه مثل یک افندی استانبولی به منزل بنده آمده بودی و شوری می کردی - من نمی گذاشتم تو این کار را بکنی - حالا چشم بخشا - که بعد ازین دیگر از این کارها نکنی این بگفت و باز به چپوق کشیدن مشغول شد -

گفتم :- شاید حق دارید - گذشته گذشت - قدمش بالای چشم اما هیچ نباشد ما مسلمانیم - در شرع ما عدالت است - هیچ تا حالا شنیده نشده که زن مرد را طلاق دهد؟ یا یکی را از خانه اش مثل اینکه سگ را از مسجد میرانند برانند - محض از برای اینکه زنی در شب او را خواسته صبح نخواسته است؟ اینجا را اسلامبول گفته اند - قاضی هست - مفتی هست - شیخ الاسلامی هست مرجع دادخواهان ملجای ستم رسیدگان اند - پول دولت را از برای چه می گیرند؟ تنها برای تسبیح گردانیدن و روزه و نماز نمی گیرند - تکالیف ایشان رفع ظلم است - ظلمی که بر من وارد شده است - بالاتر ازو می شود -

عثمان آغا :- حاجی تو را بخدا می فهمی - چه می گوئی - می خواهی با زن شیخی از کبار مشایخ اسلامبول با آن همه اعتبار - و برادرانی با آن همه توانگری و بسیار - بکشایش مرافعه و دعوا افتی - مگر نمی دانی در دست حق در دست؟ و اگر همه سور و آیات قرآن و احادیث و کلمات نبوی بداد خواهی برخیزند - و تو را زر در دست نباشد - در صورتی که مدعی تو را زر است - کار او سکه است و کار تو روده" -

گفتم :- یا امیر المومنین تو بفریادم برس - یا امام رضای غریب تو داد غریبان را بگیر -

ای عثمان آغا اگر مردم این قدر که تو می گوئی خبیثند - پس باید من دست از همه چیز شسته - باز به سر چپق چینگری خود روم چه کنم؟ جد و جهد بکنم یا نکنم - نه - نه باین آسانی دست بر نمی دارم میروم بالای پشت بامشان و از انجا فریاد دادخواهی برمی آورم -

پس از شدت اندوہ بنا کردم بہا بہائے گریہ کردن وریش خود را کندن وبر باد دادن۔

عثمان آغا بدلداری من برخاست کہ شکر خدا بکن۔ گذشتہ ہایت را بخاطر بیاور۔ در دست ترکمانان اسیر بودی۔ این حالت نسبت بآنحالت باز بہشت است۔ تقدیر چنین بودہ است۔ اگر بحکم تقدیر گردن نہ نہیم چکنیم؟ بعد از این ہم خدا کریم است۔

گفتم :۔ اے عثمان آغا۔ تو ہم دست بردار۔ خدا کریم است۔ خدا کریم است۔ یعنی چہ۔ من ایرانیم۔ خدا کریم است۔ سرم نمے شود عدالت یکے از اصول دین من است۔ چرا زیر دست بے عدالتے ترکان شوم؟ وانگہے ما مثل ترکان نیستم۔ دینی۔ وطنی۔ زبانی ملتی دولتے داشتہ ایم۔ چنگیز وتیمور ونادری از ما بیرون آمدہ است کہ پدر ہمہ را سوزاندہ است پیش ایلچی خود مان می روم۔ اگر آدم است البتہ وادِ مرا میخواہد۔ زنم را پس مے گیرد۔ بدستم میدہد۔ بہ بلینم کیست کہ از دستم باز گیرد۔

باین ہوا بجوابہائے عثمان آغا اعتماد نہ کردہ۔ بافکر نو دست آویز نو برخاستم۔ ونزد سفیر کبیر اعلیٰ حضرت اقدس شہر یار ایران کہ در آں اوقات بماموریت خاصۂ استانبول آمدہ بود رفتم۔

شاداں بلگرامی

گفتار هفتاد و سوم

دوست جستن حاجی بابا برای انتقام از دشمنان و اندکی از شرح حال میرزا فیروز

سراغ منزل ایلچی را گرفتم - در (اسکدار) خانه با و داده بودند - در میان قایق به اسکدار - با فرصتی تمام - باندیشهٔ کار و ترتیب افکار - و چگونگی بیان حال با ایلچی افتادم - تا جان گدازتر و موثرتر افتد -

در دهلیز خانهٔ ایلچی مشتی یاوه گوی برایما و اشاره دیدم - که فرق اهالی این جا را با ایران نیک بخاطرم آورد -

با همه زی ترکی - از زبانم ایرانی بودنم را دانستند - و بحضور بردنم را متعهد شدند - خواستم از اوضاع و احوال ایلچی سررشته بهم رسانم - تا دستور العمل حضور شود - با یکی از نوکران در گفتگو گشادم - آن هم بالخواه من مقصودم را به عمل آورد - اینک خلاصهٔ افادهٔ او و استفادهٔ من -

ایلچی اسمش میرزا فیروز است - شیرازی - از خانوادهٔ بسیار با حرمت - اما نه چندان با منزلت مادرش - همشیره همین صدر اعظم که بسبب سلطنت یافتن این پادشاه شد - میرزا فیروز دختر او را گرفت - بآن سبب بدرخانهٔ شاه آمد - بنا مصالحی چند - بسفر پارهٔ ممالک خارجه ناچار - و بدان سبب بسفارت این جا نامزد گردید - مردی است با دانش - اما تیز خو زود خشم و زود آشتی - تند از جا در می رود - و نرم فرود می نشیند - در رفتار چست و چابک - و در کردار معقول و نازک - شرم رو - مردم دار - خوش اطوار - خنده رو - بذله گو -

اگرچه درعالم کج خلقے از چوب و فلک مضائقه ندارد۔ امّا شیرین زبان و دل جوست۔ درگفتگو از دست پاچکی زود بدام مے افتد۔ امّا بر ندی زود رفع و رجوع آں رامیکند۔ با ہمراہاں گاہے شیرین و نرم مانند راحة الحلقوم و گاہے تلخ و کشنده مانند زہر و زقوم۔ گاہے چناں که مثال او کسے نیست۔ گہے چنیں که مثل او کسے نباشد۔ و لے روبہم رفته (خدا عمرش دہد) آدمی است درخشانه اش باز۔ سہل القول۔ پاکیزه اخلاق۔ مجلس آرا۔ سخنداں۔ زنده دل۔ عیش دوست۔ خوش صحبت۔ خوش گذران۔

بارے مرا بحضور چنیں سفیرے بردند۔ برسم ایرانیاں درگوشه اطاقش خزیده بود۔ ازیں جہته بلندی و کوتاہی قدش معلوم نشد و لے پاکیزه اندام پہن سینه و با آں لباس تنگ موزونی اندامش معلوم۔ سطبر شکم۔ پاکیزه صورت۔ شاہین بینی۔ چشمانش بزرگ و درخشاں لب و دہانش یک از یک بہتر مگذر از ریشش از ہمه بالاتر۔ خلاصه مے تواں گفت۔ که گزیدۂ ایران و ایرانیاں است۔

بعد از سلام و کورنش

سفیر:۔ تو ایرانی؟

من:۔ "بلے"

سفیر:۔ پس ایں جل و پلاس عثمانی چیست؟ حمد خدارا! ما ہنوز نمرده ایم و مایۂ شرم و ننگ دنیا ہم نیستم۔ پادشاہی داریم۔ قوم و ملتی ہستیم۔

من:۔ راست میفرمائید۔ مرده شو ایں لباس راببرد۔ که با ایں لباس از سگ کمتر شدم۔ از روزے که بایں قوم معاشر شده ام۔ روزم سیاه و جگرم خون شد۔ امروز جز خدا و خداوند پناہے ندارم۔

سفیر:۔ نفہمیدم۔ چه مے خواہی بگوئی؟ از زبانت با صفہانی مے مانی از ناله و زاری گویا به ترکبازی یا ترکتازی عثمانیاں گیر کرده باشی؟ خیلے عجیب است ما ایں ہمه راه مے آئیم تا ریش ترکاں بخندیدم۔

نه اینکه به ریش ما بخندند-

پس سرگذشت خود را اوّل تا آخر بیان کردم- از اوّل سرگذشت خوشش آمد- از تفاصیل زن گیریم حظ کرد- امّا از قهرے که بقبالهٔ شکرلب انداخته بودم- و از گفتگو ہائے که با او درمیان آمده بود- چناں لذت برد که کم مانده بود- از خنده غش کند- از نقل بازیها که بر سر ترکان دخر (بقول من و گاؤ بقول او) آورده بودم- حفظ کناں مے گفت- آفرین- کهنه اصفهانی- آفرین- دستت درد نکند- بخدا قیامت کرده- بیداد کرده- معرکه کرده- خوب کرده- اگر منهم مے بودم- باین گاواں بهائیں نے تواستم کرد- چو تخطیهٔ و رسوائی ہم شهریاں و عرو تیز فوج مچهراں و شور و آشوب شکرلب- با دسته بهادران و طعن و سرزنش خویشاں- ہمه را العینه و آں اصفهانی بازی خود را با آں آیات و احادیث و اخبار ہمه را بلفظه بیان کردم- بجائے اظهار دلسوزی چناں خنده سر داد و چناں از شوق و شغف پر شد- که گفتم "حالا رگ پیشانیش مے ترکد- از خنده بر روئے فرشها غلطیدن گرفت-

گفتم- سرکار ایلچی ہمه را بخندید- قدرے ہم بر حال من گریه کنید که دیشب در دواج سمور خفته بودم- وامشب باید- در لب تنور بخسپم- دیروز بر اسپے با برگ و ساز زرین سوار بودم- و امروز خداوند یک خر لنگ ہم نیستم- آں ہمه مال و منال و جلال و کنیزان صاحب جمال- اسپان و غلاماں- آں حمام- آں خانه- آں قهوه خوریهائے شاہانه آں چپوقهائے کذائی را- با ایں لات و لوتی و آسمان جُلی حالائی- قیاس بکنید- به ببینید- که آں چه در حال شمارا خنده انگیخت- در دل من بجز خنده چها که نینگیخت به ببینید- کجائے من می سوزد و جا دارد؟ و چه طور آتش میگیرم و حق دارم- رباعی

دیروز چناں عالم جاں افروزی
امروز چنیں عالم انده سوزی

افسوس که در دفتر عمرم ایام
آں را روزی نویسد ایں را روزی

میرزا فیروز (باز در خنده) :- تعجب است- که چگونه ایں گاؤ ریشاں با آں ریش و فش و با آں کله- بے مغز حرف الدنگی ایرانی را باور کرده بودند-

اگر الدنگی دیگر کار را ہم نزدہ بود۔ حالا ہم باور میکردند۔ خوب برائے چہ مے خواہی۔ پائے مرادیں کار بمیان کشی؟ من پدر یا برادر تو نیستم۔ کہ بردم با تحار حلب برائے خاطر تو بخش بخش بیفتم و نہ قاضی نہ مفتی کہ حق تو را از ایشاں بطلبم۔

من :- خیر سرکار ایلچی شما ایلچی و مرخص پادشاہ ایرانید۔ ہیچ نباشد احقاق حق مے توانید کرد۔ من بیچارہ را بدیں روز انداختن رواست؟ مرا با تیپا از خانہ بیروں کردن بسر شما مے گنجد۔

میرزا فیروز :- چہ مے خواہی؟ غرضت اینکہ باز زنکہ را بگیری و جانت را بگیرند؟ از خواب گاہ سموری کہ فرد النعش آدمی در او بر خیزد۔ چہ سود۔ نہ خیر گوش بمن بدار پند مرا بشنو ایں جل و پلاس عثمانی را از برت دور بیند از۔ باز ایرانی شو۔ من تو را فراموش نمے کنم۔ کارے از برایت مے بینم۔ از حکایت ہم خوشم آمد۔ با ہوش و گوشی۔ ایں را ہم بداں کہ در دنیا بجز قہوہ خوری۔ چپوق کشی خواب در رخت خواب سموری۔ سواری اسپ فربہ کارہائے کردنی خیلے است بالفعل در ینجا بمان با ہمراہان من باش۔ اما باید یک بار دگر سرگذشت خودت را نقل کنی بخندم۔

با اظہار امتنان و انتش را بوسیدہ از کار معوق و حال معلق خود در حیرت و تردد از اطاق بیروں آمدم۔

شاداں بلگرامی

گفتار هفتاد و چهارم

اطمینان دادن سفیر به حاجی بابا و خدمت او به سفیر

چه باشد احتیاج ای مرد تمییز   سواری سخت و تند و تیز و مهمیز
کند آن کاری که گردد لنگ شبرنگ   کند آن کار را با اشتری لنگ

دل گیر و دودل سرگردان و پا در گل از امید خوشی نومید برای رفع پریشانی باز از نو به پیر خرد خود مراجعت نمودن را لازم دیدم.

با خود اندیشیدم - که اگر دستگاهی از کفم رفت و دستگیری بچنگم آمد، پناهش را نعمت و وجودش را غنیمت شمارم - همان خداوند توانا که از ظلمت نیستی - به طلسم پیچاپیچ هستی رهنمونم نمود - هر آینه با چراغ هدایتی از گمراهی ناپذیر رهبریم خواهد کرد.

قرار بر این دادم که به دلجوئی و خاطرپسندی او بکوشم - از التفات‌های روز افزون خورسندم ساخت - در بارهٔ کارهای ذاتی و امور دولتی و به آنچه به مأموریت او وابسته بود - به همه چیز با من شور و صلاح میکرد.

چون همه عمر خود را باکتساب سعادت حال خود صرف کرده بودم و به دیگران نپرداخته - از کار و بار جهان و جهانیان بیخبر بودم - از ملل و اقوام بجز ترکان کسی را نمیشناختم و از چین و هند و افغان و تاتار و کرد و عرب - اسمی شنیده و بس - از افریقه هم بواسطه غلامان و کنیزان که در خانه‌های ما یافت میشود - سیاهی بنظر داشتم - حالت روس در ایران معلوم است و مشهور - اما از انگلیس و فرانسه جز نامی چیزی

گوش زدم شده بود- چون در استانبول آن ملتهائے گوناں گون و رنگاں رنگ را
مے دیدم تعجب میکردم- امّا فرصت مخالطہ با ایشاں نداشتم-

در ادارهٔ سفارت عالمم عالم دیگر شد بنا کردم حرفهائے نشنیده شنیدن
ونفهمیده فهمیدن و پژوهش و کنج کاوی کردن- سفیر کارگذار و هوشیارم دید-
خوشنود شد- رفته رفته رازدارم ساخت-

روزے سحرگاہاں چاپاری رسید- بعد از ملاحظہ مراسلات
خلوت کرده مرا خواست و بنشاند که حاجی دلم میخواہد قدرے با تو
گفتگو کنم- خدمت گذاراں من بسیار- اما بینی وبین اللہ خیلے
خرند با اینکه ایرانیند- و در بعضے کارہا از سائر مردم چشم بازتر-
امّا در کار و بار دولتے چشم دوخته و بے خبر اند- چنانچه بر ہیچ نے ارزند
اگر کارے با ایشاں محول شود- بجائے سر و صورت دادن- چناں سر و
صورتش را ملوث مے کنند- که بیا و ببیں حقیقةً تو از آں قبیل نیستی کار
آزموده و چشیده کار بنظرم مے آئی امیدے بتو مے تواں داشت-
که با ریش ایں و آں بتواں بازی کنی- و بے آنکه استخواں را خبر شود-
مغزش را بر آری وجود چوں تو مرا و بلکه دولت را ضروری است- اگر
بنوکری باب میل داشته باشی- انشاء اللہ- کارے مے کنم که
مایهٔ روسفیدی ملت ایران تو انی شد و خود ماں ہم کلاه افتخاری با تو
برافرازیم-

من :- سرکار ایلچی بنده ہستم فرمان بردار و تابع رائے سرکار
گوشم در دست تو است- بگیر- بفرست ببازار بر ده فروشاں
ہر چه بکنی مختاری- در خدمت تو ہر چه از دستم بر آید- کوتاہی
نخواہم کرد:-

میرزا فیروز:- حاجی- شاید در میان مردم شنیدهٔ که محض از
برائے چند کنیز خواننده و سازنده و بازیگر خریدن- و پارهٔ متاع و
قماشش حریر و سائر اسباب پیرایه و زینت برائے اندرون پادشاہی

بیرون بد اینجا آمده ام۔ امّا اینها چشم بندی و کوچه غلطی نمودن است
کسے مثل منے را برائے چنیں کارے مے فرستند۔ اعلیٰ حضرت
شهریارے (چشم بد دور) با آں همه عقل و شعور۔ البته مے داند که
را اینجا فرستند۔ همیں که مرا اینجا فرستاده دلیل بزرگی است۔ حالا آنچه
من مے گویم۔ تو بشنو۔ چند ماه پیش ازیں از جانب (بونا پارٹ)
نامے که پادشاه فرانسه است۔ سفیرے با پیشکش و هدایا و عرائض
عبودیت نما بدار السلطنت طهران رسید۔ سفیر کاغذے بنام
اعتماد نامه از جانب پادشاه خود که (گفتارم گفتار پادشاه است و هر کار
مختار و مرخصم) بنمود۔ ایں مرد خود را بسیار بزرگ و سائر فرنگاں را
بسیار خوار مے شمرد۔ و نام دیگراں را چناں با استخفاف و استحقار مے برد
و محلشاں نمے گذاشت۔ که گویا

پادشاہے کامراں بود از گدایان عار داشت

از زبان پادشاه خود میگفت۔ که گرجستان را بروسیه و تفلیس بادکوبه
و دربند و سائر شیروانات که در قدیم الایام در دست ایرانیاں
بوده است۔ با یراں رد میکنم و هندوستان را هم از دست انگلیس
گرفته بشما میدهم"

درواقع ما شنیده بودیم که فرانسه هم است۔ قماش خوب پارچه
خوب۔ زربفت خوب دارد۔ امّا بدیں طورها که سفیرش میگفت
نشنیده بودیم۔ بلے وقتے قهوه و حنا گراں شد۔ گفتند به سبب جنگ
فرانسه است با مصر۔ یکے از نوّاب سلسلۂ گراں صفویه هم میگفت
که شنیده ام۔ وقتے از جانب لوی نامی پادشاه فرانسه یکے بدربار مرحوم
شاه سلطان حسین شهید آمده بوده است۔ ولے (بونا پارٹ) که بوده۔
و چه بوده۔ و چه طور شاهش کرده اند۔ در ایراں کسے سرش نمے شد۔
یکے از تجار ارامنه که خیلے جاها را گشته بود مے گفت۔ واقعًا هم چنیں
آدمی هست۔ امّا خیلے باعرو تیز و با همه کس باعربده و ستیزا است"

این بود که پادشاه سفیر را قبول کرد - امّا در رقیمه جاتش آنچه وعده داده راستیش معلوم نبود - وزراء بزرگ و کوچک از این کارها بے سر رشته اند و از راست و دروغش چیزے بعقلشاں نمے رسد - باز خدا عمر به پادشاه بدهد آنهم با اینکه ذره بر راے جهاں آرائیش پوشیده نیست - درین باب چیزے نمے دانست - بلے خواجه عابد ارمنی که چهل روز در شهر (مارسیلیا) جنبش کرده بودند که ناخوشی بفرانسه مے بری و کشیشی ارمنی که چند سال در تکیهٔ ایشاں چلّه نشینی کرده بود تصدیق سفیر فرانس را میسکر وند - امّا کسے که ما را مطلع و خبردار توانند ساخت - که (بوناپارٹ) مے خواهد کلاه ما را بردارد - یا اینکه نا لئے به پرشال ما گذار و نبود -

خلاصه چنداں در شبه نماندیم - چرا که تجار انگلیس که درمیان ایران و هندوستان پیله وری مے کنند - و در بندر بوشهر هم خیلے دکان دارند بمحض شنیدن وصول این سفیر - کارگذاری بجا پاری فرستاده و براے قبول نکردن این سفیر قال وقیل و هاے وہو ها کردند - معلوم شد که درمیان این سگاں البته استخوانے متنازع فیه هست و این همه عرو تیز بے چیز نیست -

پادشاه مے گفت - بحقیقه شاه قسم - که این ها همه از بلندی طالع من است - من در اینجا در تخت پادشاهی مستقر - از همه جا بے خبر این پدر سوختگاں از شرق و غرب و جنوب و شمال با پیشکش و هدایا بپاے بوسم مے دوند - و دستورے جنگ و جدال با یک دیگر از من مے خواهند -

وقتیکه من در طهران بودم - منتظر سفیر انگلیس بودم - و این کاغذهاے امروز - در باب چگونگی پذیرائی او - و در خصوص عهدنامه ایست که مے خواهند با ما به بندند - امّا پادشاه پیش از آنکه از من خبرے بگیرد - نمے خواست با این کار دست بزند - چوں در استانبول

از هر دولت و از هر ملت نمونه و سفیرے است۔ اعلیٰ حضرت شهریارے
با رائے رزین و فکر متین مرا بفرستادن اینجا مناسب دیدند
تا بحسب وقوف و اطلاعاتِ من کار کنند و منهم بقدر امکان سعی کردم که شبه که
از فرانسه و انگلیس در ایران عارض شده رفع کرده صحت و سقم افعال
و اقوال ایشان را وارسی کنم۔

اکنون من یک آدم و این ماموریت کار پنجاه آدم است فرنگان
در اینجا بسیار اند۔ هنوز صدائے نبریده که صدائے دیگر بر مے آید۔
از پشت سر آن یکے دیگر۔ یکے دیگر۔ آدم مے پندارد۔ که در آغول
گراز ان است۔ چنانچه از اوّل بتو گفتم۔ از تو کراخم بمن فائده نیست۔
این است۔ که چشم بتو انداختم۔ و امیدم بجهت تو است باید با این
بے کتابان نجس العین مراوده و گفت گو بنا کنی۔ تر کی سرت مے شود آنچه
مطلوب ما است مے توانی حاصل کرد من یک نسخه از دستخط مبارک
میدهم تا دستور العمل تو شود۔ و از آن روئے رفتار کنی۔ امّا پیش از
شروع بکار برو در گوشهٔ بنشین۔ و درست فکر و خیالات را بسنج۔ ببین
در این باب از چه راه باید۔ بر آئی و از کجا شروع نمائی۔
پس براهنمائی امید آینده و با میدبخشی پیش آمد کار دستوریم داد۔

شاداں بلگرامی

گفتار ہفتاد و پنجم

ابتدائی سر شناسی حاجی بابا و فائدہ رساندنش بسفیر

از سفیر یک نسخہ کتابچہ دستور العمل گرفتہ بقبرستانی رفتہ بے زحمت زندگان مطالعہ کردم۔ آں کتابچہ را ہمیشہ درمیان کلاہ خود نگاہ مے داشتم چوں سربیان سراں آوردنم از آنجا شروع کردہ مطالب عمدۂ آں را درعمر فراموش نکردہ ام۔ نوشتہ بود۔

سفارت مآبا۔ اوّلاً بر ذمّت ہمّت تو لازم کہ بدرستی تحقیق کنی کہ وسعت ملک فرنگستان چہ قدر است کسے بنام بادشاہِ فرنگ ہست یا نہ۔ و در صورت بودن پائے تختش کجاست؟

ثانیاً فرنگستان عبارت از چند ایل است شہر نشیںند یا چادر نشیں؟ خوانین و سرکردگاں ایشاں کیانند؟

ثالثاً در باب فرانسہ غور رسی خوبے بکن و ببیں فرانسہ ہم یکے از ایلات فرنگست یا گروہے دیگر و ملکے دیگر دارد (بوناپارٹ) نام کافرے کہ خود را پادشاہ فرانسہ مید اندکیست وچہ کارہ است؟

رابعاً در باب انگلیسیاں تحقیق جداگانہ وعلاحدہ بکن و ببیں کہ در سایۂ ماہوت و پہلوئے قلمتراش۔ کہ ایں ہمہ شہرت پیدا کردہ اند از چہ قماش مردم و از چہ قبیل قومند؟ اینکہ میگویند در جزیرہ ساکن اند ییلاق و قشلاق ندارند۔ قوت غالب شاں ماہی است راست است یا نہ؟ اگر راست باشد چہ طورمے شود۔ کہ یکے در جزیرہ نشیند۔ و ہندوستاں را فتح کند۔ پس از اں در حل ایں مسئلہ کہ ایں ہمہ در ایراں۔

بدہا نہا افتادہ۔ صرف مساعی واقدام نما و نیک بفہم۔ کہ درمیان انگلستان ولندن چہ نسبت است۔ آیا لندن جزوے از انگلستان است یا انگلستان جزوے از لندن۔

خامسًا بعلم الیقین تحقیق بکن۔ کہ (کومپانی ہند) کہ این ہمہ مورد و مباحث وگفتگو ست۔ بانگلیسیان چہ رابطہ دارد؟ بنا بہ اشہر اقوال عبارت است۔ از یک پیرہ زن یا علیٰ قول بعضہم مرکب است از چند پیرہ زن۔ وآیا راست است کہ مانند (مرغز تبت) یعنی خداوند تاتاران زندہ جاوید است۔ وادرا مرگ نیست۔ یا آنکہ فنا پذیر است ہمچنیں در باب این دولت لاینفہم انگلیسیان۔ با وقت تمام وارسی نمودہ بداں کہ چگونہ حکمرانیست وصورت حکمرانی او چگونہ است۔

سادسًا از قطع ویقین غوررسی حالت ینگی دنیا را نمودہ درایں باب سرموئے فرو نگذار۔

سابعًا نہ بلکہ آخرًا۔ تاریخ فرنگستان را بنویس و در مقام تفحص وتجسس آں برآئی کہ اسلم سقوق وطرق برائے ہدایت فرنگاں گمراہ بشاہراہ اسلام وباز داشتن ایشاں از اکل میتہ ولحم خنزیر کدام است۔

بعد از مطالعہ کتابچہ تفکر وتدبیر بسیار کردم۔ بخاطرم آمد۔ کہ در ایام عزت یکے از منشیاں رئیس الکتاب۔ یعنی وزیر خارجہ عثمانی با من آشنائی داشت۔ بایں اندیشہ افتادم کہ با او مراجعہ نمودہ از وے سررشتہ بدست آرم۔

میدانستم بکدام قہوہ خانہ مے رود۔ ودر چہ ساعت با اینکہ او از پرگوئی خوش نداشت۔ دانستمے کہ بعد از فنجانی قہوہ وتکلیف چپوقی رائگاں۔ لوک کردہ بسخن آوردن وپارہ چیزہا از وے فہمیدن مے تواں۔

ایں تدبیر را بسفیر کشودم۔ چنداں حظ کردم۔ کہ از روئے التفات

برمن (ہمہ محسنات آں تدبیر را برخود حمل کردہ) گفت :- "من بتو نگفتم چنیں بکن ؟ نگفتم تو آدم کارآمدی ؟ ببیں کہ من خر نبودم۔ آدم مے شناختم برائے دانستن اینکہ۔ خرس کجا تخم مے کند۔ یعنی ہنر از کجا پیدا مے شود خود خیلے ہنر لازم است اگر برائے خاطر من نبود ایں منشی کہ از ہمہ جا باخبر است۔ و از ہمہ چیز مطلع از کجا مے جستی و امر قبلۂ عالم از کجا بجا میآمد ؟"

پس از اں گفت :- کہ اگر لازم باشد قدرے پول ہم اذن داری باو بدہی تا اگر در مسئلہ در ماند از سرچشمۂ آں۔ یعنی از رئیس الکتاب تحقیق نماید کہ پول حلال مشکلات است۔

در ساعت معلوم بقہوہ خانہ معہود رفتم۔ رفیق را آنجا دیدم باکمال تواضع والتفات روبروئے او نشستم۔ قہوہ سفارش دادم۔ برائے دانستن وقت ساعتِ خود را از بغل درآورد۔ من او را دست آویز ساختہ سرِ سخن بدیں گونہ کشودم۔

من :- ایں ساعت کار فرنگان است۔

منشی :- بلے در دنیا ساعت بہتر ازیں نمے شود۔

من :- ایں فرنگان مردمان عجیبے ہستند۔

منشی :- امّا چہ فائدہ کہ پلید و مردار اند۔

من (بعد از تعارف کردن چپوق خود باو) :- تورا بخدا در باب ایشاں قدرے اطلاع بمن بدہ ایں فرنگستان مملکت بزرگے است یا نہ ؟ پادشاہش در کجا مے نشیند ؟

منشی ؟ چہ مے گوئی رفیق۔ مملکت بزرگ یعنی چہ ؟ ممالک است تنہا یک پادشاہ نہ بلکہ یک پادشاہان بسیار دارد۔

من :- شنیدہ ام اگرچہ چندیں حکومت است۔ امّا در واقع و نفس الامر یک ملّت است ؟

منشی :- مے خواہی یک ملّت بگو۔ مے خواہی چندیں ملت بلکہ در

واقع ہمہ یک ملت است - چراکہ ہمہ چانہ را مے تراشند - وہمہ سر را نمے تراشند ہمہ شبقہ بر سر می نہند - ہمہ لباس تنگ مے پوشند ہمہ شراب مے نوشند - ہمہ گوشت خوک مے خورند - ہمہ با پیغمبر ما اعتقاد ندارند - امّا معلوم است تبعہ پادشاہی علحدہ اند - نمے بینی چہ قدر سفیر بآستانۂ علیہ بہ رخ سائی آمدہ اند؟ این از سگ کمتراں دریں دیار از سگ بیشتر اند - از خباثت و نحوست ایشاں باید پناہید - واز کثافت ایشاں نعوذ باللہ -

من :- تو را بخدا اینہا کہ مے گوئی بنویسم - بخدا کہ تو آدم خیلے عمیق و دقیق بودہ - پس من قلم و دوات در آوردہ و او نیز برائے یاد آوری مطالب قدرے باریش و سبیل خود بازی کرد - واز اینجا باطلاع بخشی شروع نمود -

منشی :- اے مرد - ایں ہمہ زحمت چہ لازم - ہمہ فرنگ از یک نوع واز یک جنس اند - یعنی سگ زرد شان برادر شغال سیاہ است اگر قرآن برحق است - ما باید بقول پیغمبر خود بگرویم (اینہاں ہمہ باید معذب بعذاب ابدی باشند - ودر آتش جاوید بسوزند - امّا با انگشت حساب کناں (اوّلاً ہمسایۂ ما کفار نمسہ لعنت اللہ فی الاوقات الخمسہ است) ایں کافر طائفہ ایست بے صدا وند! و بما ماہوت و پولاد و کوسہ وکوزہ میفروشند محکوم پادشاہی از سلسلۂ قدیم خویشند - و بخرچ خزینۂ ما وکیلے اینجا دارند -

بعد ازاں زنادقہ روس منحوس است - کہ ملتی نجس العین وعین نجاستند - مملکت روس آں قدر وسیع است کہ در یک طرف آں از برودت زمہریر مے بارد - واز طرف دیگرش حرارت آتش جہنم مے سوزد - دشمن حقیقی ما اینست ہر وقت یکے ازیں قوم را بہ بینیم - یک دیگر مبارک باد و دست مریزاد میگوئیم - نر و مادہ بنوبت پادشاہی میکنند از آں جا کہ اکثر اوقات پادشاہ خود را مے کشند - با ما مشابہتے تام دارند -

پس ازاں کفار پر و سیاہ روسیاہ است - کہ بما سفیر مے فرستند

امّا خدا امیدانم - برائے چه بجهت اینکه ما را به نجاست ایشاں ضرورتے نیست امّا امیدانیکه در سعادت ما بصالح و طالح و پاک و ناپاک کشوده است مانند رحمت الٰہی که بگلستان و مزبله هر دو مے بارد -

بخدا امیدانم بعد ازیں که را بگویم - والیست به بینم - دو خرس شمالی ست که در کنج دنیا افتاده اند - ایشاں را وانیمارک واسوج می گویند - قومے کوچکند و از شمار آدمیاں معدود نه با اینهمه - پادشاه وانیمارک مستقل ترین پادشاهان فرنگستان است و در مقابل قدرت و قوت خود یک تنگچری هم ندارد - امّا اهل اسوجه به یکے از پادشاهان خود - که وقتے دیوانه وار جنگ و کارزار کرده است - می نازند - ایں پادشاه جنگجو بود - و برائے او همیں بس - که جنگ باشد در هر کجا که باشد و با هر که باشد - در حالتے نومید و مایوس بخاک ما آمد - عاقبت مانند درندگان دشتے اسیرش کردیم - ایں است که ما را از احوالات ایشاں اندک اطلاعے است - وگرنه نبایستے بدانیم که در دنیا چنیں ملتے هم موجود است -

کافرے دیگر نیز فاسنگی است - توانگر و دنیادار - مانند دنیاان درمیان ما در دنیا بجز سود خود و کسب مال چیزے نمیدانند و به چیزے نمے اندیشند - عادت ایشاں ایں بود - که سفیرے تریاکی بما مے فرستادند برائے اینکه بنیر و کره گسندیده و ماهی شوربا بفروشند - امّا از وقتیکه (بونا پارٹ) نام پادشاهے طلوع کرد - ایشاں غروب کردند - پوست سگ از دندان گراز درید - امّا ایں (بونا پارٹ) حقیقةً از آں پادشاهاں است که اگر از قبیل نادرشاه و سلطان سلیمانش بشماریم جا دارد -

سخن منشی را در اینجا بریدم - و پرسیدم برے ایں نام گفتم " اے راستی ! بر نگاه مرام و بجان کلام اینجا ست - در باب ایں مرد مرا اندک اطلاعے بده - شنیده ام که ایں کافر خیلے بهادر است -

منشی :- چه بگویم رفیق - ایں آدم اوّل هیچ نبوده و سرباز ی متعارف بوده است حالا پادشاهے بزرگ شده (ان الله یعز من یشاء و یذل من یشاء)

وبهمه فرنگان حکم نه - بلکه تعدی میکند - وست رو بر سینه باهم نگذاشته برائے تسخیر مصر لشکر کشید - امّا شمشیرش جائے درۂ عمر و ذو الفقار حیدر را نگرفت چشم مملوکے چند را ترسانید و پارۂ فلاحان بادیه را این سوئے وآں سوئے دوانید - عاقبت با پائے بیکفش برفت -

من :- امّا انگلیس نام اہلی دیگر ہست - که در دنیا عجیب ترین قوم‌اند در جزیره می‌نشینند - و قلمرواش مے سازند -

منشی :- بلے درمیان فرنگان اینان از دیر گاہے بازسر بر آستان دولت علیه دارند - و بادشاه جمجاه ما ایشان را با عز وجاه میدارد - از حیثیت قوت دریائی فائق بر همه جهانیانند - و ساعتشان بے نظیر است -

من :- بسیار خوب - امّا از حکومت شاں چه شنیده ؟ آیا سلطنت ایشان بجز پادشاہی عبارت از چیزے دیگر ہم ہست -

منشی :- بلے من سر رشته کاملے دریں باب دارم - امّا من و تو ازیں چیزہا چه مے فہمیم - ایں قوم پادشاہی دارند که معتنابسیار کوچک مے شمارند - وظاہرا بسیار بزرگ میدارند - خوراک و پوشاک و پول جیبش را ملت میدہد - مانند تاجدار - اطرافش را مے گیرند سخنان نازک باو مے گویند لقبہائے عالی میدہند - چنانچه ما مے کنیم امّا قدرت یکے از درہ بیگیان ما فتنگی ما از و بیشتر است - نه یک وزیر نه بلکه یک مجرم - بہر جرمے مواخذه باشد - جرأت یک چوب زدن ندارد تا چه رسد - بفلکه و حال آنکه یکے از اربابان ما در صورت عجیب گوشش نیمه اہل شہرے را مے برند - و در مقابل عطیه و احسان ہم مے برند -

گذشته ازیں تیمار خانه دارند چند خانه دارند - پر از دیوانه نیمه حال در آنجا جمع مے شوند - و پر روئے یک مسئله پوچ و پوچ ایں قدر کش مکش مے نمایند - و ہر یک در یک روز ایں قدر روده درازی میکند که یک واعظ ما در تمام سال نتواند کرد خلاصه ہیچ امر واقع نمے شود که

بے بہا ہوئے ایشاں تمام شود۔ اگرچہ مانند سرآغاے را بہ بدن پامال کسے را مصادرہ کردن یا چیزے جزوے دیگر باشد۔

برادرا چہ گویم۔ خدا اند بپارۂ عقل دادہ۔ و بپارۂ جنون۔ خدا ورسول ؐ را شکر۔ کہ مانند ایں طائفۂ انگلیس بے تمیز۔ برائے مردار خواری وکثافت کاری نزادہ ایم۔ با ذوق وصفائی کامل۔ در ساحل خلیج قسطنطنیہ بر مسندہا والمیدہ با استراحت تمام قہوہ مے خوریم وچپوق مے کشیم۔

من:۔ عجیب اچیزہائے نشنیدہ نقل مے کنی۔ من ہیچ ایں ہا را نشنیدہ بودم۔ اگر من شنیدم باور نمے کردم۔ کہ مثلاً ہندوستان بداں بزرگی در دست اینہاں باشد۔ و پیرہ زنان در آنجا حکمرانی کنند تو ایں را شنیدہ؟

منشی:۔ از قرارے کہ شنیدہ ام۔ ایں انگلیسیان آں قدر جرئت غورند۔ کہ ہر چہ بگوئی از ایشاں بر مے آید۔ وجائے تعجب نیست۔ امّا اینکہ پیرہ زنان شاں در ہندوستان حکمرانی مے کنند۔ ہیچ بگوشم نخوردہ است شاید چنیں باشد۔ کہ میگویند؟ خدا بہتر میداند از نیجور دیوانگان ایں جور دیوانگی دور نیست۔

من (بعد از تأمل):۔ ہمہ فرنگان ہمیں اند کہ گفتی۔ یا اینکہ باز ہم ہستا؟ تورا بخدا۔ بگو۔ چرا کہ در دنیا بعقل کسے نمے رسد۔ کہ یک ملت از ایں ہمہ مخلوق مرکب باشد۔

منشی (بعد از تفکرے اندک):۔ بلے دو سہ ملت ہستند۔ کہ اسم بردن آنہا را فراموش کردم۔ چرا کہ بزحمتش نمے ارزد۔ مثلاً اسپانیول و پورتگیز و ایتالیانید۔ کہ خوک مے خورند۔ و بت مے پرستند۔ امّا در میان فرنگان جز وجائے نیستند۔ اوّلیں در سایۂ ریال خود معروف داستا۔ دویں یہودی چندی بما یادگار فرستادہ است۔ سیمیں ہر سال یک مشت درویش وقلندر میفرستند۔ کہ پول بسیار جمع۔ بخزینہ پاپ دہند۔ و کنیسہ بسازند و ناقوس بزنند۔ امّا چیزے ہم از جاثلیق کبیر باید شنید

این پارو در رومیة الکبری خلیفه فرنگان است - مردم را بدین خود دعوت میکنند - امّا ما کلاه او را بر میداریم - زیرا که پیش از آنکه او بدین خود مے آورد - ما از آنها بدین اسلام مے آوریم - با وجودیکه پیش از قبول هدایت - کفار باید آن عذاب الیم و سخت را متحمل شوند -

من :- یک سوال دیگر هم بکنم کافی است - درباب ینگی دنیا چیزے شنیدهٔ یا نه؟ من اینقدر روایات مختلف دراین باب شنیده ام که گیچ شده ام - درصورتیکه میگویند - او درآن روئے دنیاست - امّا از زیر زمین بدانجا میروند - یا از جائے دیگر؟

منشی :- با آنان چندان داد و ستدے نداریم - واز حال شان وقوفی نیست - امّا این قدر میدانیم که بدانجا با کشتی مے روند - برائے اینکه اینجا کشتی دارند -

پس آہے کشید که رفیق! ینگے دنیائے ایشان هم مثل اینکے دنیائے ایشان کافرستان است - الکفر ملّة واحده - انشاء الله - خداوند با عذاب جاویدی همه را معذب بدارد -

چون سخن بدینجا رسید منشی اظهار عجز نموده وقلم را سر بشکست - قدرے هم از درد و پنهنے زحمت افاده و استفاده صحبت داشتیم پس قهوهٔ دیگر خواستیم و باوعدهٔ ملاقات جدا شدیم -

---

شادان بلگرامی

گفتار هفتاد و ششم

نوشتن حاجی بابا تاریخ اروپا را و برگشتن او نزد سفیر ایران

بعد از استفتاح عالم سیاست با آن همه اطلاعات مکتسبه بنزد سفیر برگشتم. بسیار حظ کرد. در مدت اقامت در استانبول برائے کسب وقوف مرا باین سوئے و آن سوئے مے فرستاد. تا اینکه بزعم خود چندان موضوع که بجهت نوشتن تاریخ فرنگستان کافی بود. بدست آوردم چه پادشاه در کتابچه خود چنین امر فرموده بود. این اطلاعات حقیقی و حقایق اطلاعی را من بسنده ترتیب و مسوده نمودم. از لئے تصحیح بسفیر دادم و او برائے مطابقت با سلیقه و مذاق شاه پاره حک و اصلاح کرد. آنچه بچاک قبائے پادشاهی برمیخورد قلم نسخ کشید. بجایهائے که مناسب مے نمود. پاره بیفزود و بکاست. بخوش نویسی نویساندیم. کتابے شد. جلد و تذهیب نمودیم. و بنام وقائع فیروزی. در پارچه حریرین نهادیم. گفت. اینک قابل پیشکش حضور پادشاه.

میرزا فیروز بعد از انجام خدمات محوله عازم ایران شد. و لتعهد بردن من با خود. و در آنجا بخدمتے از خدمات دولتے گماشتن کرد. که آدمی چنین پر از هرگونه اطلاعات فرنگستان برائے ما لازم است. تا با سفرائے ایشان در طهران بجوال تواند رفت.

تکلیفے به از این بمن نمے توانست کرد. که از ترکان و از شهرشان سیر شوم. چه هر وقت شکر لب بخواطرم مے آمد. از تلخ کامی خودداری نمے توانستم

نمود. حکایت ملاباشی طهران گفته شد. و رفت. شنیدم که ملانادان را
هم پدرم خمپاره نهادند. زن ملاباشی که بدست کردان افتاد و دیگر
روی طهران ندید. عبدالکریم‌بیگ هم کذالک بنوعی که ابداً ترس اعاده
صد تومان را نداشتم. نتیجه باشی بعد از گرفتاری ملانادان اسبش را
گرفته بود.

پس با خاطر جمعی بطهران رفتن و خودنمائی نمودن می‌توانستم باعتقاد
خودم. احتمال آن می‌رفت که کسی دست بترکیبم نزد. چرا که لامحاله
از بزرگان برای حمایتم یکی پیدا می‌شد.

خلاصه هیچ عذر نرفتن در میان نمی‌دیدم. و انگهی همین که میدانستند
نوکر پادشاهم. با همه تقصیر باشند بی‌قصوران. کلاه را کج نهاده. بهر جا
می‌توانستم رفت. لذا به مقامات تدارک راه پرداختم. اما پیش از رفتن
خواستم برغم حال اولین خود. بشهریان خانواده دیدنی کرده و تشخص و جلالی
فروخته باشم. میدانستم که از وابستگان سفارت بودنم را امیدانستند از
بی‌اعتنائی ایشان چندان خوفی نبود خورده خورده و بد انجا شتافتم برای
بستگی بسفارتم همه با چاپلوسی با لقب آقا، میرزا و سرکار و جناب.
خطابم نمودند. و با الفاظ رعایت آمیز "تقبیل" سایه شما از سر ما کم نشود.
عمر و دولت سرکار زیاد باشد. از مرحمت جناب از لطف عالی و سایه تدبیر اتم
پاینده باشند. هرکه اینها را می‌شنید هیچ باور نمی‌کرد. که از دهان همان مردمان
دو ماه پیش از آن باشد برعکس. بلکه کسی که از مرحله بی‌خبر بود. گمان میکرد.
که من جان‌بخش و جان‌ستان ایشانم. اما در وقت وداع. پیر مرشد یعنی
عثمان آغا را دیدم. که باز همان نوع که با پسر حسن دلاک اصفهانی معامله
میکرد. میکند. اظهار دلسوزی و مهربانی کنان میگفت. فرزندا
برو خواه اسیر ترکمان. و خواه شوهر شکرلب خواه نوکر باب در خانه
پادشاه باشی. هر چه باشی و هرجا باشی دعای خیر منت بهمراه است.
خدا خوبت کند. و توفیقت دهد."

پس سفیر- باذن حکومت عثمانی وتشییع دو سه فرسخے جمعے کثیر از ایرانی غیره از طرف (اسکدار) بیرون آمد- سفرمان خوش گذشت وتا با ایروان قضیه که قابل ذکر باشد واقع نشد- وخبرے نشنیدیم- درایروان اخبار چندے را شنیدیم- که شائسته وثوق واعتماد نبود- ولے در تبریز در دیوانخانه عباس میرزائے نائب السلطنت پاره چیز هائے نقل کردند- که بهترین آنها رقابت سفیر فرانسه وانگلیس بود- غرض فرانسویان اینکه انگلیسیان را از ایران بیرون کنند-

درباب تدابیر ایشان روایت هائے مختلف شنیده شد- همه ایرانیان درتعجب بودند- که این پدرسوختگان چرا با این همه مخارج این همه راه آمده- درطهران بسر ومغز یکدیگر مے زنند؟ این است صورت محاوره وگفتگوئے ایشان:

سفیر فرانسه (باخودنمائی):- پادشاه ما بزرگ وقادر است- لشکرش کران تاکران عالم را میگیرد-

پادشاه- بسیار خوب- اما بما چه؟ فرانسه کجا ایران کجا؟

سفیر فرانسه:- درست است ولے ما مے خواهیم هندوستان را از دست انگلیسها بگیریم- شما باید بما راه بدهید- وآذوقه لشکر ما را متحمل شوید-

پادشاه:- شما میخواهید هندوستان را از دست انگلیس بگیرید بما چه؟ ما نمے خواهیم- بشما راه بدهیم- وآذوقه لشکر شما را متحمل بشویم-

سفیر فرانسه:- ما گرجستان را برائے شما از روس مے گیریم تفلیس را بشما باز پس میدهیم- ودر سر روس را از سر شما کم میکنیم-

پادشاه:- این حرف شما حسابے واین مسئله دیگر است هر وقت شما این تعهد را بجائے آوردید- وبا چشم خود دیدیم که در قفقاز یک تن از روسیان نمانده- آن وقت انشاءالله جواب مے دهیم- اما پیش از آن ما را

بگذاشتن گذشتن لشکر شما از ایران امکان مساعدت نیست و با دوستان قدیمی خود انگلیسها نمی‌خواهیم میانه را بر هم بزنیم۔

از طرف دیگر انگلیسها چنین می‌گفتند:۔

انگلیس :۔ فرانسه با ایران نمی‌آید۔ مگر برائے اینکه ما را بزحمت و مرارت بیندازد۔ و شما باید ایشان را راه ندهید۔

پادشاه :۔ چه بکنم؟ این تکلیف با قاعدهٔ مهمان نوازی درست نمی‌آید۔

انگلیس :۔ ما می‌گوییم که یا با ما باید ساخت یا با فرانسه دو هندوانه در یک بغل نگنجد۔

شاه :۔ هم شما هم فرانسه۔ ما چرا دشمن برائے خود بتراشیم؟ ما با همه دوستیم۔

انگلیس :۔ آه بشما یاری می‌کنیم۔ شما را مقتدر می‌سازیم پول میدهیم۔

شاه :۔ آها این حرف دیگر است۔ شما مبلغش را بیان کنید۔ بعد از آن ما فکرش را می‌کنیم۔

در وقت خروج ما از تبریز حال بدین منوال بود۔ چون سفیران در طهران بشدت منتظر قدوم ما بودند۔ بے درنگ بسیار۔ با ولیعهد براه افتادیم۔

در سلطانیه از دور قافله دیدیم که با پیرائی نمی‌ماند چون نزدیکتر شدیم معلوم شد که فرنگی و سفیر فرانسه است۔ که ایرانی با هواداری انگلیسان با مهمانداری معزز و محترم از طهران بیرون کرده بودند۔ از قراری که میگفتند سفیر انگلیس بازی را برده بود از این جا معلوم شد۔ که کار در خانه بچه پا یه بوده و پادشاه در این معامله گول خورده یا نخورده است۔ سفیر فرانسه در تعجب که چرا تکلیف سنجیده او را نفهمیده کرد ند۔ وقتی دانایان را معلوم بود۔ که زبان فصیح درهم و دینار حل آن مسائل دشوار را بآسانی نموده است۔

ازین ملاقات بسیار خورسند شدیم۔ چه فرصت نیک بود۔ برائے تماشائے

اطوار و اوضاع ملتے کہ این ہمہ وصفش شنیدہ بودیم۔ یک روز باہم لنگ کردیم۔
سفیر ما را بسفیر فرانسہ معرفی شد۔

بقاعدہ سفیر فرانسہ می بایست دل شکستہ و شرمندہ باشد چراکہ بیرونش کردہ بودند۔
اما برعکس بدرجہ تحیر ما۔ خوشنود و شادمان بود۔ ہرگز قومے بداں دیوانگی ندیدہ بودیم ہمہ می
رقصیدند۔ آوازہ میخواندند۔ حرکات زشت نما میکردند۔ ہمہ باہم بدتراز ما بیکبار
حرف میزدند۔ نہ رعایتے و نہ پایہ و نہ رتبہ درکار بود۔ گویا ہمہ ہم شان بودند۔ بعض شہاے
ما خیلے بے ادبی کردند۔ با کفشہاے پرشیخ ہمہ جا را سودند۔ و فرسودند۔ و بادہاے
کثیف ہمے خندیدند و تفہیدند۔ من بحکم اندکے باخبرے از چند و چوں شان خواستم
بہ بینم زبان شان را با زبان ما ہیچ مناسبتے ہست یا نہ۔ ندیدم۔ و یک کلمہ حرف از آنچہ
میگفتند نفہمیدم۔ با ہزار کوشش و جہد۔ با نوشتن و ازبر کردن اینقدر توانستم
دریافت۔ کہ سہ لفظ را بسیار تکرار میکردند۔

ساکرے پارے۔ آمپرور۔

روئے ہمرفتہ از یک دیگر بدمان نیامد از جنس مان بہم نزدیک نمود و دو پارہ عادات
باہم مشابہت تام داشتیم۔ اعتقاد ما این بود۔ این جورہ مردم با ہماں شنگی و خوشمزگی کہ
در سلطانیہ داشتند۔ بدوزخ ہم بہماں طور میروند۔

روز دیگر از یکدیگر جدا شدیم۔ آناں خنداں و شاداں و ما وہ سرایاں کہ شاہ با ما
چگونہ حرکت کرد۔ و ما سر در گریباں اندوہ خواراں و اندیشہ ناک کہ شاہ با ما چگونہ
حرکت خواہد کرد۔

شاداں بلگرامی

گفتار هفتاد و هفتم

در پذیرائی ایلچی فرنگ در طهران

میرزا فیروز شاه بکمال التفات پذیرفت از جوابهایش بمسائل همه اروپا بغایت ممنون گردید ولیں باب کسے ماهرتر از وے در دربار نبود. هرسوال در حال جواب دادے. نه از نادانی دست و پاچه شدے و نه از دشواری به تلاش افتادے. لفظ نمیدانم که در حضور پادشاه عیب بزرگ است بر زبانش نگذشت در هر باب چناں با علم الیقین و استواری سخن میگفت که شنوندگان می پنداشتند همان ست و جز آں نیست در حق فرنگان چناں داد تحقیق و تدقیق میداد که گماں میکردند زادهٔ و بزرگ شدهٔ فرنگستان است.

از انجا که من هم میرزائی او مشهور و بخبر پژوهی و سررشته داری فرنگستان معروف و در تاریخ نویسی با او مشترک بوده ام. از این افتخار بے بهره نماندم. اگرچه بقدر او بیباک و بے پروانه آنا باز در جواب معقول دست و پائے میکردم. و بے بسیار وقت روی میداد. که حرفهائے آقا و نوکر مخالف نیفتد. و شنهاوانشود. سخناں جهاں پدیگاں کرامت بود و معجزه چه خوش گفته اند

در دیار بے زباناں هر نوا کاید بگوش

گرچه صورت خر بود آوازهٔ خنیا گرست

ایلچی انگلیس چند روز پیش از ما به طهران رسیده با عتبائے که سگے نجس و پلید از خلیفه مثل هارون الرشید پذیرفته شود. پذیرفته شده بود. عوام الناس این معنی دلتنگ و ملایان دلتنگ. که این همه احترام بے معنی تقصیر خود ماست که برائے خود در این دنیا عذاب دوزخ می تراشیم. در وقت ورود در انگلیش گاو ها قربان کرده و جا بجا نقل ها نثار نمودند امتیاز شیپور زدن در وقت سواری که خاصه پادشاه است باو احسان شده بود.

پس از آں در مهمان نوازی سرمستے دریغ نداشته خانه یکے از خوانین بنام منزل او داده اند و غصب تمام اسباب فرش و ظروف آں خانه را از همسائگاں بزور اخذ نموده. با نچه یکے را

هم با طویله دیگرے بدآں خانه الحاق کردند۔ بصدر اعظم حکم شده بود که در مدت اقامت ایلچی
در طهران خرج مطبخش از جیب او باشد۔ چنانچه دریں مواقع معتاد و متعارف است پول خلعت
و شالش را از برآں گرفته بودند شهزادگان و سائر ارکان و اعیان را حکم شده بود که پیشکشها و هدایا
باو بفرستند۔ دستخط مبارک صادر شده بود۔ بایں مضمون:۔ که ایناں مهمان ذات اقدس جهاں پناه هند
واگرچه کافر اکرام ایشاں واجب (مَنْ اَکْرَمَهُمْ فَقَدْ اَکْرَمَنِیْ وَمَنْ اَهَانَهُمْ فَقَدْ اَهَانَنِیْ)
ایں همه التفات و اعزاز هر آئینه از برائے کفار کافی و دلپسند بود۔ و بایستے کلاه خود را بهوا اندازند
اما در باب رسوم و آداب حضور پادشاه پاره دشواریها بمیان آمد۔ ایلچی فرنگ با یکدندگی و سرسختی
اولاً در باب نشستن در حضور نخواست بر زمین نشیند۔ و بصندلی نشست و لے مقدار دوری
از تخت خود جا معین کرد۔ ثانیاً ملعون غافل از (فاخلع نعلیک) با کفش کثیف ببالا فرش فردوس
اساس درآمد۔ ثالثاً در باب کلاه برداشتن آنچه گفتند سر برهنگی بے ادبی است گوش نکرد۔ که من
فرنگیم و کلاه را در آورد۔ که ادب احترام ما ست۔ رابعاً در باب لباس که محل دعوائے بزرگ
است هر چه پیغام دادند۔ که شال و کلاه برایت میفرستیم تا آدم وار بدربار داخل شوی۔
بار نشنیده رد کرد۔ و عذرش ایں بود۔ که من چوں با همیں لباس بحضور شاه خود میروم بحضور شاه
شما هم نیز با همیں لباس می آیم اما چوں کسے تا آنگاه طریقه بار عام فرنگاں و چگونه بودن لباس
شاں را نمیدانست احتمال داشت که با ارخالق و شب کلاه بیاید۔ کار خیلے گیر کرد۔ ناگاه
بخاطرم آمد که در عمارت چهل ستون اصفهان نقش قبول ایلچیاں در حضور شاه عباس نقش شده
شاه عباس تاج بر سر با فاخرتریں لباس بر تخت نشسته است۔ من ایں سر را بمیرزا فیروز
کشودم۔ و او بصدر اعظم و صدر اعظم بشاه کشود۔

چاپاری باصفهان فرستادند۔ و بزودی یک صورت از آں نقش آورده با ایلچی نمودند۔ که بسم الله
با ایں هیئت بیا۔ و دیگر راه اعتراض بسته شده۔ انگلیس ملعون چوں آں نقش را بدید۔ ایں قدر
خندید که کم مانده بود بترکد و گفت۔ فهمیدم شما میخواهید میموں برقصانید خلاصه سخن لباس
ایں قدر دراز کشید۔ که پادشاه بستوه آمد و گفت با هر لباس که میخواهد بیاید بجهنم۔

سلام پادشاه بهتر از آں شد۔ که از ملتے غیر مربی میتوانند شد۔ تعجب کردم که انگلیسان
باآں بے تربیتی چگونه آں همه تربیت را خرج دادند۔ هیچ خلاف ادبی از ایشاں سر نزد۔
پادشاه با فاخرتریں البسه خود۔ که چشم انگلیسیاں را خیره میکرد۔ بر تخت زریں نشسته

هر کس میدید میگفت۔

مگر جمشید یا دار است این شاه　　بدین جاه و بدین جاه و بدین جاه
چنین شاهے که دیده بر سر تخت　　بدین رخت و بدین رخت و بدین رخت
شکوهش باشد از نوشیروان گفت　　بدین ریش و بدین ریش و بدین ریش
ز خطش ملک نوشیروان خراب است　　ز ریشش ریشهٔ ایران در آب است

شاهزادگان والاتبار با آب و رنگے بیشتر از آب و رنگ جواهر و مروارید آبدار بر بالائے بادشاه چپ و راست صف زده اندکے دور تر دو سه وزیر فلاطون تدبیر که هر یک مخزن عقل و معدن حکمت بودند با شال و کلاه و کلیچه ها بے حرکت مانند صورت پشت بر دیوار داده در پهلوئے آنان غلامان فرخ رخ پری دیدار۔ فرشته کردار که بجمله عرش و خزنهٔ فردوس میمانند ایستاده فرنگان پدر سوخته با قباهائے ببدن دوخته و تنبانهائے بساق چسپیده و صورتهائے با برودت ببر تراشیده۔ مانند شترمرغ با عنتر در میانه۔ مباینت اساس و مخالفت لباس خود را مینمودند۔ شکوه و حشمت پادشاهی فقی نگذاشته از هیبت و هیات او بیم و هراسے نداشتند اما اطوار شان بعینه مثل اطوار ما بود۔

ایلچی خطبه خواند با عباراتے چنان عوامانه و راست چینی و با الفاظے چنان از فصاحت و بلاغت و صنائع بدیعه عاری که گفتی اشتربانے با اشتربان حرف میزند۔ خدا پدر ترجمان ما را بیامرزد۔ دگر نه پادشاه را شاهنشاه شرق و غرب و قبلهٔ عالم و عالمیان هم نمی گفتند۔

اگر بخواهم فرق اوضاع و اطوار باطنی و ظاهری ایشان را با خود مان بنویسم قلم و دواتے جاویدی در کار است۔ گروهے از عقلائے با حکمت استدلال میکردند که همه تفاوت باید از تاثیر آب و هوائے اقلیم شان باشد۔ که تیره و تار و پر از رطوبت و بخار است چگونه میتوان در میان دو قوم قیاس مشابهت و مشاکلت کرد که یکے از آب محاط است۔ و روئے آفتاب نمی بیند۔ و دیگرے روز تا شام در آفتاب می سوزد۔

اما علمائے بطورے ساده و ترویه عقل نه و بکثرت تامل کردند که این فرقه از دینداری و بے دینی پنهان است۔ ایشان را نور ایمان در روی نیست و دل شان از ظلمت الحاد و زندقه تیره است و ما بحمدالله رویمان از نور ایمان منور و قلب مان از لوث کفر مطهر است۔ اگر این ایلچی و همراهانش با همه ملت انگلیس مسلمان شوند۔ هر آینه وسمت پلیدی و نجاست از ایشان برداشته شود شاید که از درکات جهنم رسته در درجات علیین بهشت برین با ما هم نشین شوند۔

گفتار ہفتاد و ششم

مورد التفات صدر اعظم شدن حاجی بابا

(میرزا فیروز میرزا ابوالحسن شیرازی است) چنانچہ گفتم برائے کامگاری ہمہ چیز بکام من میگشت۔ وبرائے ناداری ہمہ چیز بنام من مے بود چوں از اوضاع فرنگستان باخبرم میدانستند۔ کارہائے فرنگیاں در ایران بود۔ بمن حوالہ کردند و بہ این واسطہ با صدر اعظم و سائر ارکان دولت راہے و رابطہ پیدا کردم۔

میرزا فیروز مردے بود توانگر یکسے احتیاجے نداشت۔ بعد از ورود بطہران از کار کنارہ کشیدہ وچوں دید من راہگزرانی پیدا کردہ ام۔ حظ کرد۔ در ہر جا توصیف و تعریف و خوش طبعی و کارآمدی من کردے و من میکوشیدم تا تکذیب او نکنم بطوریکہ بزودی بد و نیک مسلم وغیر مسلم را در حق خود خیر خواہ دیدم و خود راغب ساختم و طالعے کہ بے او ہیچ نشاید کرد۔ بگوشم میگفت:۔

شادماں باش کہ ناسازی ایام گذشت

صدر اعظم مردے بود مدبر۔ باسلیقہ۔ حراف۔ عراف۔ حاضر جواب۔ ورنزد پادشاہ حرفش در رو داشت۔ از ابتدائے جلوس پادشاہ بہ تخت اونیز در مسند صدارت۔ این قدر با خواص وعوام خوب راہ رفتہ و بکار مردم خوردہ بود۔ کہ وجودش را مانند آفتاب عالمتاب ضروری میدانستند۔ چوں بکار فرنگاں اہتمام و اعتنائی علیحدہ مینمود۔ لامحالہ از ہر روز چیزے گفتنی یا شنیدنی با ایشاں داشتے۔ ازیں رو مرا پیغام بر و پیغام آور سفارت انگلیس ساخت۔ از زبان ایشاں بیکدیگر پیغام می برد۔ و میآوردم۔ وگاہے نیز بمقتضائے مقام و مناسبت حال چیزے از خود علاوہ مینمودم۔ و تعریف این در نزد آں و تعریف آں در نزد این میکردم۔ و خود درمیانہ محبوب طرفین واقع شدہ بودم۔ چوں

بزرگترین خوشی صدر اعظم رشوت بود. من هم آن نقطه را قبلهٔ مقصود خود ساخته گاهے از
ایلچی بفراخور حال صدر اعظم (و مفید بحال خود) هدیه ها می گرفتم. اما چون هدیه دادن و گرفتن طبیعی ست
این معنی از هنر من شمرده نمے شد. ولے در دو سه کار عمده مرا واسطه قرار دادند. و چنان
خوب از عهده بر آمدم که از آنگاه ببعد صدر اعظم با من از در التفات بر آمد. در میان دو دولت
معاهده ها بایست بسته شود. صدر اعظم از جانب شاه و من از طرف او وکیل مطلق بودم.
با بیکارگی خود در چنان امور باز درمیانه (مانند سگے که در عروسی بخیال استخوان افتد) تگادو افتادم
تا اینکه شبے مجلس خیلے دراز کشید. صبح صدر اعظم مرا بخلوت خاص خود که بجز محرمان حریمش را
در آنجا راه نبود. بخواست. هنوز در رخت خواب بود. و تنها

با بے تکلفے گفت. حاجی بیشتر بیا. بنشین حرفے عمده دارم. با تو بگویم.

ازین التفات متعجب و اطاعت امرش را واجب دانسته بدو زانو نشستم
بے هیچ کنایه و استعاره گفت. اوقاتم سخت تلخ است. ایلچی انگلیس تکلیفات ممتنع بما میکند.
و چیزهائے ناشدنی میخواهد. میگوید که اگر آنچه میگویم نکنید. و آنچه میخواهم ندهید. بیرقم را
میخوابانم. و از طهران میروم. از جانب دیگر پادشاه مرا تهدید میکند که اگر ایلچی دل آزرده
برود. سرت را می برم. و حال آنکه پادشاه هیچ یک از تکالیف ایلچی تن در نمیدهد. حاجی
چه باید کرد؟ چارهٔ این بچه می شود.

گفتم: بارشوت نمی شود؟ و نگاهے باو کردم مثل اینکه این لفظ را معنی دیگر است.

وزیر: چگونه بارشوت؟ رشوت کجا؟ وانگهے این فرنگان این قدر خرند که نمیدانند
رشوت چیست! گوش بده. حاجی آنا هر چه میخواهند حاضر باشند. ما حاضر نیستیم. ایلچی خیلے
اصرار دارد. که کارش بگذرد. و من هم تا ممکن است بمفتی نمیگذرانم. مے روی. با او
حرفے زنی. تو با او دوستی میگوئی من با صدر اعظم دوستم و پارهٔ حرفها که نمی توانم زد.
میزنی فهمیدی که سر فرود آورده گفتم بچشم هر چه میفرمائید. چنان میکنم. امید دارم
که روسفید برگردم.

برخاستم و با امید تمام بخانه ایلچی انگلیس رفتم.

حاجت آن نیست که بگویم چگونه ایلچی را در این کار بسر نیز آوردم با دو کلمه مطلب را
چنان نیک حالی کردم که با کیسه پر از طلا برگشتم. این کیسه مقدمة الجیش بود. و تا صورت قرار کار

بموافق طبع ایلچی عقبهٔ کلی داشت ونیز بطریق قطع ویقین با من پیمان کرد کہ انگشتر الماسین سخت گرانبہا از انگشت دولت انگلیس بانگشت دولت ایران مانند نشان دوستی درمیان آن دو دولت ابد مدت میگذرانم۔

وزیر نگاہے بکیسہ کرد ونگاہے بمن وگفت احسنت حاجی حالا تو از مائی۔ آخر ما در ایران چیزے ہستیم۔ تو را پیش ازین نمیگذارم بے کلاہ راہ بردی۔ عریضہ بنویس۔ با مضائش با من۔

با اظہار امتنان وتشکرانہ گفتم:۔ بندہ تا جان دارم۔ صادقانہ بخدمت سرکار حاضرم ومحبت سرکار درحق من کافی است۔

این حرفہا را چنان با خاکساری وبا بے طمعی گفتم۔ کہ اگر ممکن بود۔ یک حرف ایرانی را باید چیزے باور کنند باید این حرفہا را باور کردہ باشند۔

اما معنی کلامم را از من بہتر فہمید۔ گفت حرف مزن۔ من ہم وقتے مثل تو بدینسوی وآنسو میدویدم ہر خدمتے کہ بمن بکنی میدانم تو از راہ خود برگرد۔ فرنگان خوب باکار توانند ہر طرف دولت میخواہد مرخصی بکن۔ ہم خیلے پول دارند وہم خیلے بما محتاجند زیادہ برین گفتگو لازم نیست مردم ایران مثل زمین کشتزار اند بے رشوہ حاصل نمیدہند پیش از حاصل باید مایہ گذاشت۔ فرنگان میگویند کہ ہمہ قصد ما خیر خواہی مملکت خود ست وبس اما این سخن در پیش ما اہل ایران حرف مفت است ما ہر خدمتے کہ بکنیم۔ خواہ من خواہ پادشاہ فردا ہمین کہ بمیریم ہمہ فراموش می شود و بہدر می رود۔ ولیعہدے می آید برائے آبادی خود آباد کردہائے ما را ہمہ خراب میکند۔ راست ہست پادشاہ فی حد ذاتہ حقے دارد۔ داشتہ باشد۔ اما وزیر ہم حقے دارد۔ چرا نگیرد۔

از این سخن ذہنم روشن گردید۔ وپردہ غفلت از پیش چشمم برداشتہ شد۔ شاہراہ وسیلے در پیش وفائدہ عظیمے برائے خویش در جلو دیدم سخن وزیر کہ "فرنگان خوب بکار توانند" بگوشم طنین انداز و نواساز بروز رنگ بایجاد تدابیر ورنگ افتادم۔

شاداں بلگرامی

گفتار هفتاد و نهم

در چگونگی اعتبار حاجی بابا و از نو مظهر التفات و منظور نظر عنایت وزیر شدن

بهزار مرارت در شهر خود را محرم راز صدر اعظم قلم دادم - و به انگلیسیان لامذهب حالی کردم - که تا پای من در میان نباشد کارها عالی بنظام نرسد - این تدبیر بزودی ثمر بخشید - و طرفین با کمال خوشنودی مرا واسطه کار قرار دادند -

غرض اصلی انگلیسیان (بنا بقول خودشان) اینکه بزور بما خوبی کنند بجهت حصول این مطالب زحمت بسیار کشیده و خرج بسیار نموده بودند - در و بار را بهتر از ما میدانستند و بدر مانش بیشتر میکوشیدند - نمیدانم در ما لائق دوستی خود چه میدیدند که ما خود نمیدیدیم (با اینکه ما ایشان را بیدین و پلید میدانستیم -

خلاصه این مرحله بمن دخلی و بکارم ضررے نداشت مقصود من اینکه آنان را بخود محتاج و خود را با ایشان لازم نمایم که لقمه چرب بودند و زحمت بهدر نمی رفت -

گویا خوانندگان را در خاطر باشد پیش ازین ذکر چیزے رفت که از جمله مداوات اختراعی خود میخواست - آبله کوبی را هم انتشارے دهد - و لیکن خیال این کار از نظرها محو شد - و باز طبیبان ما نسبت آبا و اجداد خود هر ساله اطفالے بسیار بعالم آخرت میفرستادند با این ایلچی حکیم دیگر آمد تا بمانیکی کند سخت در رواج کار آبله کوبی کوشش داشت و از مادران کودک در بغل در در خانه او ازدحام غریبی می شد و بحکم تدبیرے که اندیشه بودم پیش از همه بفریاد و داد آغاز یدم - که چرا باید زن مسلمان بخانه نصرانی پا بگذارد - از برائے چه هر چه باشد عیب است و قباحت دارد - در نزد صدر اعظم موشکے دوانیدم - تا برائے منع این کافر قراولی بر در خانه گذاشت ازین سبب بازار و دل حکیم بشکست و پس از آن

بخانهٔ وے رفته چنین صحبت داشتیم۔

من :- حکیم باشی چرا چنین مکدری ؟ ازین زحمت چیزے بتو نمی رسد و انگے مردم هم قدر زحمت ترا نمی شناسند۔

حکیم :- هیهات ! حاجی نمیدانی چه میگوئی این زحمت نه زحمتے است که باید شامل حال همه جهانیان شود۔ اگر دولت ایران رواج این کار را درین جا منع کند۔ گناه این همه نفس که هلاک می شود (حالانکه او میتواند نگذارد) بگردن اوست چه قدر بیگناه که بهیچ و پوچ می میرند۔

من :- بما چه ؟ هر چه مے خواهند بمیرند۔ از زندگی شان بکیسه ما چه می رود تا چه رسد از مردن شان۔

حکیم :- بکیسه شما این میرود۔ که هر چه پول مے خواهی بتو مے دهم برائے اینکه مداوات مرا نگذاری ضائع شود۔ پس بقرار داد داشتیم برائے بزرگ نمودن کار اشکالات بسیار باز نمودم۔ از آں جمله اینکه در رفع این کار مخالفت رائے صدر اعظم است عاقبت رائے صدر اعظم هم موافقت کرد۔ قرار برداشته شد حالا بیا و ببیں که در خانهٔ حکیم چه محشری و چه معشری از زناں برپا گردید۔ و هر چه می شد کسے حرف نمی زد۔

حکیم نا خوشی غریب دیگرے هم داشت۔ مردگاں مسلمانان را شکم مے درید۔ و پر و پا می برید۔ و چوں چشمش بنعش می افتاد جان میداد۔ در چهرهٔ کہ چرا مردم او را پاره پاره نمی کردند که مرد که این کثافت کارے چیست۔

من :- حکیم ترا بخدا ! از دریدن شکم و بریدن اندام مسلمانان ترا چه فائده ؟

حکیم :- اگر نخواهم بگویم که از دریدن و نه بریدن چه قدر فائده از دست مے رود۔ محال است۔ اگر دست ازیں کار بردارم از دنیا و آخرت خود دست برداشته ام۔ و زحمتهائے من بکلی هبا و هدر خواهد شد۔ بسر هر مرده که بزیر تیغ من افتاد۔ فلاں مبلغ بتو میدهم۔ بنوع فصل کارے ندارم۔ خواه مسلمان خواه ارمنی۔ خواه یهودی همه در نزد

من یکے است۔

این سخن را درست بذہن سپردم۔ و در حقیقت این قدر برضائے خاطر او کوشیدم۔ کہ کیسہ ام بہ سنگینی و اوضاع و دستگاہم برنگینی روی نہاد۔ ایلچی نیز برائے اصلاح احوال و رونق مال و منال یا میل غریبی داشت و از بیان کیفیتے کہ درمیان او و صدر اعظم واقع شد ناگزیرم۔ و با کمال بے شرمی این بیت ہا را ہم بمناسبت مقام ذکر میکنم:۔

دلیر آمدی سعدیا در سخن　　چو تیغت بدست است کارے بکن
بگو آنچہ دانی کہ حق گفتہ بہ　　نہ شہوت ستانی و نہ عشوہ دہ
طمع بند و دفتر ز حکمت بشوی　　طمع بگسل و ہر چہ خواہی بگوی

ایلچی مے گفت میخواہم محصولے ارضی بعمامۂ ایرانیان تعارف کنم و در قبول آن توقع دستیاری از صدر اعظم دارم۔ و نمونہ از آن خواستہ ام تا بفرستند۔ ہرگاہ کہ در ہوا بوئے تعارف بودے بینی صدر اعظم پر ہوا شدے صبح تا شام بر سر این تعارف عام با من گفتگو میکرد۔ کہ چہ میتواند بود۔

عاقبت از بے صبری بجان آمد و خودداری نتوانست۔ از من شنیدہ بود کہ ایلچی ماہوت بسیار آوردہ چشم و دہنش را بماہوت دوختہ بود۔ چون رسیدن نمونہ تعارف عام طول کشید۔ صدر اعظم با خود اندیشید کہ بہتر این است۔ کہ ایلچی بجائے ہدیہ عام از آن ماہوتہا قدرے ہدیہ خاص بمن دہد۔ بنا بر این روزے بمحض بیدار شدن از خواب مرا خواست کہ تو را احضار اما چہ نداریم کندم۔ برنج سائر حبوبات انواع و اقسام میوہا کہ این بے دینان در خواب ہم ندیدہ اند بارے ہر چہ بعقل برسد ہمہ را داریم چرا برائے چیزے کہ لازم نداریم منت ایلچی را بکشیم۔ من خیال خوبی کردہ ام۔ کہ خیر ایلچی ہم در آن است۔ و زحمتے از گردنش خواہد افتاد۔ بجائے آن تعارف عام من ماہوت ہم قبول دارم۔ این کار نقلے ندارد۔ تو (خدا را شکر) بیدست و پا نیستی۔

بر دست و پائے بکن - و ایں مرحلہ را با ایلچی حالے کن - و بزودی ہر چہ تمامتر خبر ماہوت را برائے من بیاور - در دم ہے بقدم ایں خبر را با ایلچی بردہ - ایلچی با آں ہمراہان ریش و سبیل تراشیدہ چناں قہقہہ خندہ زدند کہ اگر بگویم صدا بکوہ و ماوند پیچید باور کن -

یکے گفت :- ماہوت کجا، سیب زمینی کجا؟

دیگرے :- مامیخواہیم بشما نعمتے سہل الحصول و ارزاں انعام نمائیم -

دیگرے :- معلوم شد کہ صدر اعظم می خواہد لقمۂ شکم عامہ را وصلۂ دوش خود کند -

امّا ایلچی باز درمیانہ عاقلہ ایشاں بود - بیدرنگ و بانزاکت امر نمود - تا یک توپ ماہوت بمن دادند و گفت :- عرض سلام بسیار بہ صدر اعظم برساں و بگو کہ مرا ہیچ چیز از خیر خواہی اہل ایران باز نخواہد داشت - امیدوارم کہ باز آں تعارف عام را قبول فرمائند کہ در حق من نشانۂ التفات بزرگی است -

با افتخار تمام و لذت بے نہایت بجانب صدر اعظم باز آمدم - ایں کار با کارہائے گذشتہ و با نچہ بعد از آں روئے داد - ہمہ دلیل بزرگی در زندگی من شدہ - مرا مورد عنایت صدر اعظم گردانید - کہ ہمہ رقیباں را اکنار نشانہ براستی راز دار و ندیم و یار اوگردیدم -

---

سید اولاد حسین شاداں بلگرامی

گفتار هشتادم

دور شدن بدبختی از حاجی بابا
و مسافرت او به دیار خویش با مرتبه بزرگی

شرائط معاهده با گروه مشرکین در کار تمام شدن و قرار برایں شد که برائے استحکام پیوند یکرنگی و یکجہتی میان دو دولت سفیرے ہم از ایران بلندن رود- بعد از امضائے عہدنامہ صدر اعظم مرا بہ حجرۂ خاص خود خواستہ گفت:- حاجی بیا حرفہائے عمدہ با تو دارم- من ترا از خود میدانم- درست ملتفت شو چہ میگویم- فی الفور بتواضع و احترامات لازمہ برخاستم- گفت- تواضع را کنار بگذار و گوش کن-

بدیا خوب- کار ما با انگلیسیان گذشت- پادشاہ بہ مطلوب خود رسید- سفیرے باید بلندن بفرستیم- تو ہم میدانی کہ ایرانیان بسیار کم دل شان می خواہد از ایران بیروں بروند:- نمیدانم کہ را بچہ کنیم- کہ بیناز این خدمت را در عہدۂ خود گیرد- یکے در زیر سر دارم- کہ بیشتر از دیگراں بفرستادن او با ہم بہم رفتن و دور شدن او از قبلۂ عالم خیلے لازم است- لذا دلم میخواہد برضا کردن آں بکوشی-

بے مجابا گمان کردم کہ خودم- اما سبب دور شدن از قبلۂ عالم را نفہمیدم- ولے از نوید و افتخار ایں کار از جائے رفتہ پیش رفتم و دامنش بوسیدم کہ کمترین بندگان برائے اثبات زندگی حاضرم- ہر خدمتے کہ محول بفرمائید تا بپائے جان ہم بجائے آوردن ایستادہ ام-

وزیر:- آفرین بر تو! خوب گفتی- حالا بشنو- اینکه من در زیر سر دارم- میرزا فیروز است-

با دِمن فرو نشسته- باشد" و مد گفتم بلے-

وزیر:- حقیقت نفس الامر اینکه می بینم- این روزها پادشاه را باد خیلے میل است- مردے است خیلے حراف و عراف در چاپلوسی و ریشخندی اُستاد- این قدر دروغ می گوید و امرا را مشتبه می کند که پادشاه او را از همه بیشتر دوست می دارد- کسے میداند این دوستی تا بکجا می رود علاوه برین میدانم که دشمن جانی من است با اینکه در ظاهر خود را دوست می نماید- اگرچه تا امروز از شیطانی و فساد هیچکس نه ترسیده ام- امّا حالا نمی توانم گفت که نمی ترسم- اگر او را بنام سفیری از اینجا به فرنگستان دست بسر نه کنم- سرچشمهٔ اضطراب و تشویش خود را بسته نخواهم دید- یکبار از طهران بیرون برود- اگر برگردد (انشاءالله بر نمی گردد) من کارے می کنم که دیگر او پادشاه را و پادشاه او را در خواب هم نه بینند-

من بدین خیال افتادم- که چه کنم- تا درین شر خیر من باشد-

وزیر:- اینکه گفتم یک شق تدبیر من است- شق دیگر اینکه حاجی! تو باید بنام منشی اولی با او بروے دوست و معتمد منی غرضهائے مرا میدانی- از ورود این پدر سوختگان تا امروز از تمام وقائع با خبری- بنا بر این کار خلعتے است- به بالائے تو دوخته- اگر آنچه می گویم بجا نے آوری خدمت بزرگے بمن کردہ-

از آں جائیکہ کار سفارت از منشی گری بهتر بود- خوشم نیامد دیدم از طریق ترقی برگشتن و راه منشی گری وزیر دستی پیش گرفتن- مثل ترک شاهراه و اختیار کوره راه است- و آنگهے آن ناخوشی ملی ایرانیان در من هم بود- نمی خواستم- ترک راحت حضر و اختیار زحمت سفر (علی الخصوص سفر دریا) و اختیار دیار غربت کنم و انگهے غربتے بدان سان مجهول الحال مملکتش بے صدا و ندا تیره و تار بیک و مرد مانش نجس و کافر مانند کسے شدم

که بدهنهٔ اهلاک[۵] (یا هلاک) رسد- وازیں تکلیف وازده مانده‌ام-

جوابم عبارت شد از کلمه چند سرد و خشک که ایرانیان در وقت خورسند نبودن بکار مے برند- از قبیل بچشم بندهٔ سرکارم- اختیار باشما هست هرچه بفرمائید- ناچار فرمان بردارم و خاموش شدم-

وزیر ملتفت مرحله شده گفت معلوم شد ازیں تکلیف خوشت نیامد- خود میدانی که جستن کسیکه ایں را قبول کند آسان است- امّا چوں من فائدهٔ ترا مثل فائدهٔ خود می شمارم- این است که می خواهم؟ اوّلاً تو باصفهان بروی و سوغات و هدایائیکه باید بلندن فرستاده شود تدارک کنی- وچوں آنها باید از اهالی تحصیل شود راه خوبی براے نهالے نمائدن کیسه است-

سخنش را بریدم- معاودت بدیار با آں پایه و اقتدار- نه تکلیفے بود که ردّ آں بتواں- وجوابے دلیرانه دادم- که بنمک سرکار و بسبیل مردانه شاه که برفتن حاضرم و حرفے ندارم- هرجا بفرستید اگرچه بدرک اسفل براے بیروں کشیدن فرنگاں باشد- میروم-

وزیر:- باشد دراوّل میروی وچم میرزا فیروز را مے گیری- که در ایران مانند تو کسے شائسته ایں کار نیست- ایں قدر دانه منافع و مداخل و افتخار و توانگری و میل شاه و احترام من باوے پاشی- که مدام بیابید و میگوئی که بعد از معاودت خدا میداند که تا به کجا راه داری! اکنوں هم رقیب داری- ایں کار را از دست مگذار- دیگر خود میدانی- باقی را بساز- ایں طور بکن- به بیں چه طور روزگار دشمنت را میخورد- برو خدا نگهدارت-

از پیش صدر اعظم بیروں رفتم- نمی دانستم در آسمان هستم یا در زمین- باخود می گفتم- زہے سعادت آنچه از خداے خواسته بودم رسید- با قباے سرافرازی و شمشیر توانائی بر خنک شکوه سوار به مملکت خود رفتن- زہے سعادت! اے آنکه روزے پسر دلاک را استهزا

---

۵ ایلاک نام خلیجے وهلاک بمعنی فنا-

میکردی۔ اکنوں بیا و معتمد شاہ و این وزیر را کن اے سرہائے کہ در زیر تیغ من بوو ید۔ زنہار بمن فرود آید۔ کہ بجائے تراشیدن قوہ بریدن دارم اے کسانیکہ مرا از میراث محروم ساختند گاہ آنست کہ آں لقمہ را ناپختہ از گلوتیاں بیروں آرم۔

با این امراض و اغراض در کوچہ ہر کس با دنبلم را میدید رم میکرد تشخص از سر و صورتم مے بارید۔ از ہماں گاہ خود میدیدم کہ بر اسپ یراق مرصع سوار۔ خدم و حشم از پے رواں۔ مہمان داران از میسرہ و میمنہ مبارک باد گویاں۔ با بار دبنہ داخل اصفہان میشوم۔

بارے بخانۂ میرزا فیروز رفتم۔ پیش از من ایلچی انگلیس رفتہ نیت صدر اعظم را کشودہ۔ ہمیں حرف در میان بود۔ اگرچہ وابستہ صدر اعظم شناختہ شدہ۔ ولے از دوست جانی میرزا فیروز بودم۔ از خبر ہمراہیم با او خوشنود شد۔ از گذشتہ حکایتہا رفت۔ و برائے آیندہ طرحہا چیدہ شد۔ خندید کہ باز بیاد شکر لب نیفتی۔

گفتم:۔ زنہار او را بخاطرم میاور کہ او مشک نیست (وما کرہ لا یتضوع) پس بہ بہانہ اینکہ از حرف شکر لب میگریزم بگریختم۔

روز دیگر پادشاہ با لفظ مبارک در دربار عام فرستادن میرزا فیروز را بسمت ایلچی گری بیان گذارد۔ و صدر اعظم بمن وعدہ داد کہ بہ محض حاضر شدن فرمان پادشاہی۔ تو باید باصفہان بروی۔

چہ لازم کہ در بیان تدارک سفر خوانندگاں را درد سر دہم۔ و دلتنگ نمایم و خود شرمسار شوم؟ ہمیں بس کہ بگویم باصفہاں رفتم۔ با ہیئت آدمی متشخص و با امراض و اغراض کہ بجز یک ایرانی در حب جاہ زادہ و بزرگ شدہ میداند و بس۔ کوکب سعادت خود را در اوج رفعت اقبال و سہم ادبار خویش را در اقصی درجۂ حضیض و وبال دیدم از در و دیوار بگوشم ندا ہمے رسید۔ کہ بروئے عمرت درے نو کشود۔ حاجی بابا پسر حسن دلاک بانام میرزا حاجی بابای و صاحب منصب شاہی داخل مسقط الراس خود شد ازیں بیشتر چہ مے خواہی۔

خوانندگان! سوانح حاجی بابا بحکم تجربہ میدانند کہ از معرکہ گیران و سخنوران ایران ہم شمہ آموختہ ام۔ لذا حکایت خود را می برم و بندۂ شما ہستم۔ غرضم اینکہ تا زر بہ تراز و نسنجید راہ بخانہ نبرید۔ بیشتر تشویق و ترغیبم کنید۔ تا بیشتر حکایت کنم خواہید دید کہ حاجی بابا ایلچی بزرگ چگونہ بلندن می رود۔ شرح سفر خشکی و دریائی او را با دیدہا و شنیدہا یش و بعد از معاودتش با ایران آنچہ بر سرش آمدہ ہمہ را خواہید خواند۔

امّا این را ہم میگویم۔ کہ نویسندہ مانند آں درویش سیمیں حاجی بابا ہنوز طریقۂ طلبیدن شیئاً للہ و تحریک رگ حرص و شوق خلق اللہ را خوب نیاموختہ۔ تا از نتیجہ کار مطمئن و خود را دلیرانہ بمعرکہ اندازد۔ بدین روی کمال شرمساری و خاکساری میگوید۔ بخدا سپردیم ہمہ را۔

(تصحیح کردہ مولٰنا سید اولاد حسین شاداں بلگرامی)

خاتمہ

مَیں نے اِس کتاب کی تصحیح میں بہت زحمت اُٹھائی ہے۔ اگر میری ترمیم کے موافق صحیح ہوکر چھپ گئی۔ تو اِس میں اور پہلے ایڈیشن میں ناظرین کو بہت کچھ فرق ملے گا۔ اور کیا عجب ہے کہ وہ تصحیح بر محل بھی ہو۔ ۱۲

شاداں بلگرامی